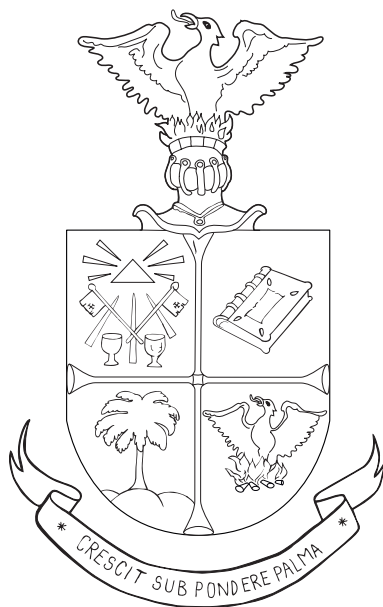

Glossa Iuridica

VI. évfolyam, 1-2. szám

Glossa Iuridica

VI. évfolyam, 1-2. szám

Budapest, 2019

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

SZERKESZTŐBIZOTTSÁGI ELNÖK:

Miskolczi Bodnár Péter

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Antalóczy Péter, Birher Nándor, Böcskei Elvira, Bruhács János,
Cservák Csaba, Deres Petronella, Dobrocsi Szilvia, Domokos Andrea,
Homicskó Árpád Olivér, Kukorelli István, Kun Attila, Liviu Radu,
Miskolczi Bodnár Péter, Osztovits András, Pulay Gyula, Rixer Ádám,
Erik Stenpien, Stipta István, Szabó Imre, Szalma József, Szuchy Róbert,
Tamás András, Tóth András, Tóth J. Zoltán, Törő Csaba Attila, Udvary Sándor

TÁRSFŐSZERKESZTŐK:

Osztovits András, Rixer Ádám

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTESEK:

HOMICSKÓ ÁRPÁD OLIVÉR, SZUCHY RÓBERT, UDVARY SÁNDOR

SZERKESZTŐK:

Boóc Ádám, Cservák Csaba, Domokos Andrea, Stipta István

Olvasószerkesztő:

Szabó Annamária Eszter

ISSN 2064-6887

Kiadja:

A Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó: Prof. Dr. Miskolczi Bodnár Péter, dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó

www.patrocinium.hu

TARTALOMJEGYZÉK

KÖBEL SZILVIA

„A VÉGSŐ DÖNTÉS ILLESSE AZ ILLETÉKES MINISZTERT!”

A közigazgatási bíróság 1949-ben történt megszüntetésének előzményei

– 9 –

PÓKECZ KOVÁCS ATTILA

RENEZÁNSZ UTÓPISTA FILOZÓFUSOK AZ ÁLLAMRÓL: MORUS, CAMPANELLA, BACON

– 41 –

TÓTH J. ZOLTÁN

AZ UTÓPIZMUS JELLEMZŐI

– 67 –

NAGY PÉTER

A HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS SZERVEZETI KERETEINEK VÁLTOZÁSAI A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN

– 85 –

LILLA KIRÁLY

LEGAL TREATMENT OF DIVORCE AND SEPARATION IN THE EUROPEAN UNION

– 107 –

MISKOLCZI BODNÁR PÉTER

**A VERSENYKORLÁTOZÓ MAGATARTÁSOK SZABÁLYOZÁSA
1999 és 2018 KÖZÖTT**

– 127 –

SZUCHY RÓBERT

**A KÖTELMI JOG KIHÍVÁSAI AZ ÚJ TECHNOLÓGIÁK NYOMÁN
- OKOSSZERZŐDÉSEK ÉS A BLOKKLÁNC-TECHNOLÓGIA**

– 151 –

GYURIS ÁRPÁD

**A SZERZŐDÉSEK TISZTESSÉGTELEN KIKÖTÉSEINEK
SZABÁLYOZÁSA A FRANCIA JOGBAN**

– 161 –

FARKAS GYÖRGY TAMÁS

**A NEMZETISÉGEK PARLAMENTI KÉPVISELETÉNEK FOGALMA,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZABAD MANDÁTUM ELVÉRE**

– 185 –

HOMICKÓ ÁRPÁD OLIVÉR

**A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI ELLÁTÁSOKRA VONATKOZÓ
SZABÁLYOK VÁLTOZÁSAI 1997-TŐL NAPJAINKIG**

– 201 –

KISS BETTINA BOGLÁRKA

**A MUNKÁHOZ VALÓ JOG ÉS A VERSENYTILALMI
MEGÁLLAPODÁSOK**

– 219 –

RIXER ÁDÁM

A KÖZIGAZGATÁS ÚJ IRÁNYA: A SZEMÉLYESSÉG

– 243 –

NÁNDOR BIRHER – NIKOLETT FÁBRYNÉ KESZLER –
BÁLINT KULIFAY – FRANCISKA REGŐS

**LEGAL AND MORAL CONSIDERATIONS OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE AND ITS EFFECTS ON
THE CREATION OF NORMS**

– 275 –

PRIEGER ADRIENN

A NŐK JOGAI TÖRÖKORSZÁGBAN

– 289 –

SIMAY ATTILA ENDRE – GÁTI MIRKÓ

**GDPR – A SZEMÉLYES ADATOK VÉDELME ÉS ENNEK
PERCEPCIÓJA EGY MAGYAR KUTATÁS TÜKRÉBEN**

– 305 –

„A VÉGSŐ DÖNTÉS ILLESSE AZ ILLETÉKES MINISZTERT!”

A közigazgatási bíróság 1949-ben történt megszüntetésének előzményei¹

KÖBEL SZILVIA

habilitált egyetemi docens (KRE ÁJK)

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló 1949. évi II. törvény elfogadásához vezető jogi és politikai lépések, továbbá a törvény jogdogmatikai környezetének levéltári és parlamenti iratok, valamint szakirodalmi anyagok alapján történő dokumentálása. Ebben az írásban az Országos Levéltárban meglévő források közül a Magyar Dolgozók Pártja, a Minisztertanács, és az Országgyűlés vonatkozó iratanyagait mutatjuk be, továbbá az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (a továbbiakban: ÁBTL, Történeti Levéltár) található dokumentumokból idézünk. Itt utalok arra, hogy az Országos Levéltár épülete az 1956-os forradalom során belövést kapott, aminek következtében a Közigazgatási Bíróság iratanyagainak jelentős része megsemmisült.² A közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló törvényjavaslat parlamenti vitájának jegyzőkönyvei (naplók) és a hozzá tartozó irományok (törvényjavaslat, bizottsági iratok) a Magyar Parlamenti Gyűjtemény, valamint a Hungaricana Közgyűjteményi Portál adatbázisa alapján kerültek feldolgozásra.³ A szakirodalmi források tekintetében elsősorban az Országgyűlési Könyvtár adatbázisára, internetes forrásokra, illetve korábbi kutatásaimra támaszkodtam.⁴

1 A tanulmány a KÖFOP-2.1.2.-VEKOP-15-2016-00001 számú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” projekt keretében valósult meg.

2 Ezúton szeretném megköszönni a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatójának, Dr. Szabó Csabának az iratokra vonatkozó szíves tájékoztatását, valamint azt, hogy a levéltárban meglévő források közül a Magyar Dolgozók Pártja, a Minisztertanács, és az Országgyűlés vonatkozó iratanyagait a jelen tanulmány megírásához a rendelkezésemre bocsátotta.

3 Lásd az Országgyűlési Könyvtár honlapját http://www.ogyk.hu/hu/magyar-parlamentigyujtemeny?utm_campaign=banner-mpgy&utm_medium=banner&utm_source=website-www (2017. 12. 27.)

4 Itt szeretném köszönetemet kifejezni az Országgyűlési Könyvtár munkatársainak, valamint dr. Draskovich Edinának, az Országgyűlés Hivatala munkatársának a segítségét.

Ebben a tanulmányban kitérünk a téma vonatkozásában a második világháború utáni közjogi átmenet kontextusára is. A jelzett időszakban egyidejűleg voltak jelen a polgári demokratikus társadalom, a jogállam kiépítésére irányuló törekvések, valamint az ezzel ellentétes előjelű, diktatórikus tendenciák. Ez a kettősség a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló törvényjavaslat országgyűlési vitájában is leképeződik. Ebben a folyamatban különösen fontos kimutatni, hogy az államigazgatási döntések nagy része fölött fokozatosan szűnt meg a független bírói kontroll; a közigazgatási bíróság hatáskörébe tartozó ügyek ezzel párhuzamosan más fórumokra terelődtek át. Az 1946. évi I. törvény által deklarált emberi jogok érvényesülésének valódi garanciáit meg kellett volna teremteni, ehelyett azonban lépésről lépésre olyan sztálini igazgatási modell épült ki, amelyben a végrehajtó hatalom, különösen a belügyi, állambiztonsági szervek egyre nagyobb teret foglaltak el.⁵ Ennek összefüggéseit a közigazgatási bíróság megszüntetésének következményeiről, valamint esettanulmányokról szóló későbbi írásokban fogjuk kifejteni, ám – az előbb elmondottak miatt – megkerülhetetlen már ebben a dolgozatban is erre ráirányítani a figyelmet (például a rendészet és a közigazgatás kapcsolata, internálási eljárások tekintetében).

A továbbiakban tehát a közigazgatási bíróság megszüntetését eredményező 1949. évi II. törvény megszületésének körülményeit a fenti perspektívából tekintjük át.

2. A közigazgatástudomány és a közigazgatási bíraskodás kérdései a negyvenes években

Magyary Zoltán az 1942-ben megjelent, *Magyar Közigazgatás* című közigazgatás-tudományi monográfiáját azzal kezdte, hogy műve „a közigazgatástudomány válságos korszakában jött létre, amikor a régi minták már elavultak, új pedig még nincs”.⁶ Magyary Zoltán munkája fontos látlelet a magyar köz-

Lásd még DRASKOVICH Edina: *Közigazgatási bíraskodás*. Infojegyzet, 2016/47. Budapest, Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatóság, Képviselői Információs Szolgálat, 2016. http://www.parlament.hu/documents/10181/595001/Infojegyzet_2016_47_kozigazgatasi_biraskodas.pdf/278d227e-eb40-4357-89f3-41b46995eeb9 (2018. 01. 08.)

5 Lásd GYARMATI György: *Ha tied az ÁVÓ, tied a hatalom...* – Államvédelem a Rákosi-korszakban. Történeti Hivatal, Budapest, 2000.

6 MAGYARY Zoltán: *Magyar Közigazgatás – A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1942, 624-625. http://mtdaportal.extra.hu/books/magyary_zoltan_magyar_kozigazgas.pdf (2018. 01. 09.)

igazgatás negyvenes évek eleji állapotáról. A második világháború alatt, és az azt követő években még hatványozottabbá vált a krízis, minden téren. A közigazgatási bíróság 1949-ben bekövetkezett megszüntetése előzményeinek feltárása szempontjából nemcsak a közigazgatási válságtünetek bemutatása okán fontos Magyary műve, hanem azért is, mert benne a szerző igen részletes és letisztult fogalmakat tár az olvasó elé. Ebből fakadóan hasznos visszanyúlunk Magyary rendszerező igényű látletéhez, mert a huszonegyedik század elejéről visszatekintve a közigazgatási bíróság megszüntetését megelőző zavaros, ellentmondásos közjogi helyzet, bizonytalan politikai környezet értelmezésében a műve támpontot jelenthet. Mindjárt tegyük azt is hozzá, hogy ugyanígy fogódzóként szolgálhat Magyary kötete a közigazgatási bíróság megszüntetésének következményeit vizsgáló további kutatómunkához is.

Kutatásunk szempontjából Magyary Zoltán fogalom-meghatározásai közül kiemelendő – többek között – a közigazgatási bíraskodás, a rendészet, a rendőri büntetőbíraskodás, a „politikai vagy államrendészet”, illetve a „véghatározat” jogintézményeinek az értelmezése. Mind a háborút követő politikai és közjogi átmenet, mind pedig az 1949 utáni pártállami államigazgatás kontextusában a rendészeti szervek, és ezen belül a – rendszer fő támaszát jelentő – politikai rendőrség szerepe kiemelkedik. Magyary bemutatta a közigazgatás „bíraskodásának” sokszínűségét,⁷ amely nyilván egészen más jelentéstartalommal bír jogállami keretek között, mint ahogyan ez a jelenség a totalitárius struktúrákhoz vezető folyamat során, illetve a már kiépült egyeduralmi rendszerben funkcionál. Az államhatalom egységének elvét valló államszocializmusban a közigazgatásnak ez a sokrétűsége eszközként szolgált a diktatórikus hatalmi megnyilvánulásokhoz.⁸

7 „De a közigazgatás bíraskodik is, így rendőri és jövedéki kihágások felett (1929: XXX. t.-c. 59. §, 1928, évi 18.400 P. M. sz. hivatalos összeállítás) és a községi bíraskodásban magánjogi jogviták felett is, ha azok tárgya 1. pénzfizetés, 2. munka teljesítése, 3. ingó dolgok iránti perek, ha a per tárgyának értéke 100 pengőt meg nem halad. Ugyancsak bíraskodhatik magánjogi kártérítési kérdésekben a rendőri büntetőbíró is. Ezt a bíraskodást túlnyomórészt közigazgatási közegek végzik (városi tisztviselő, községi bíró és jegyző, városbíró, rendőri büntetőbíró. L. 1911:I. t.-c. 755-766. §, 65.000/909. B. M. sz. r, 43. §). A fél, ha a községi bíróság határozatával nincs megelégedve, ügyét 15 nap alatt a járásbíró elé viheti. Oda fellebbezhet is.” MAGYARY i. m. 45-46.

8 Fontos felidézni, hogy Magyary a rendészet fogalmát akként határozta meg, hogy „a közigazgatásnak egyik ága, amelynek hatásköre a közigazgatás minden más ágába belenyúlik, ezért tartozik az általános igazgatáshoz”. Magyary Zoltán a rendészet feladatainak csoportosítása körében megkülönböztette a közrend fenntartása (és helyreállítása), a közbiztonság fenntartása, a politikai vagy államrendészet, közigazgatási rendészet, igazságügyi rendészet, rendőri büntetőbíraskodás körébe tartozó

Magyary egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy a „közigazgatási bírászkodás a jogállam követelménye”. Úgy érvelt, hogy a „közigazgatási eljárásban a közigazgatási hatóság és a magánfél állnak egymással szemben, de a *hatóság nemcsak fél, hanem együtt a közérdek képviselője és ő is dönt*; tehát a hatóság dönt „olyan ügyben, amelyben ő az egyik érdekelt fél”. Ennélfogva a „*közigazgatási fellebbevitel során az eljáró hatóság változik, de a hatóság és a felek viszonya ugyanaz marad*”.

Gondolatmenetét Magyary logikusan és világosan így folytatta: „[a] közigazgatási bírászkodás ezzel szemben azt jelenti, hogy a közigazgatási hatóság és a felek közti jogvitát egy olyan *harmadik* dönti el, aki a közigazgatástól és a felektől egyaránt *független*, és a bírói függetlenségnek ugyanazokat a biztosítékait élvezzi, mint a rendes bíróságok”.⁹

Magyary Zoltán itt azokról az elvi, szakmai alapokról beszélt, arról a jogi garanciáról, amit a független bíróság nyújthat a jogok érvényesítésében. Ez azonban ebben a Magyary által felvázolt tiszta formában nem valósult meg sem a háború előtt, sem azt követően. Érdekes vonulat bontakozik ki a szemünk előtt, ha utalunk a közigazgatás és a rendészet két világháború közötti összefüggéseire. Ennek révén ugyanis érthetőbbé válik, hogy mely jogi és igazgatási csatornák ágyaztak meg a második világháború utáni diktatórikus rendszer kiépítésének, amely modellbe egy klasszikus értelemben működő közigazgatási bíróság sehogy sem illett bele.

Az alábbiakban hosszabban idézünk Parádi József tanulmányából, amely a közigazgatás centralizációjának a két világháború közötti fokozatos megva-

feladatokat. A *közbiztonság fenntartása* körébe tartozó ügyek esetén foganatosítható kényszerintézkedések között helyezendők el többek között a *kitiltás és a rendőrhatalósági felügyelet vagy őrizet alá helyezés (internálás)* rendszabálya is. A *politikai vagy államrendészet* fogalmát Magyary a következők szerint értelmezte: „[j]elenti az állam, az alkotmány, a törvény és a társadalmi rend veszélyeztetésére irányuló cselekedetek és törekvések megakadályozását, felderítését és leküzdését. Számos érintkezési pontja van a közbiztonsági rendszettel, idetartozik a hazaárulás, felségsértés, nemzetgyalászás, kémkedés, hatóság elleni erőszak, izgatás, pénzhamisítás, továbbá a közellátás biztosítására és a külfölddel való áru- és pénzforgalomra (devizagazdálkodás) vonatkozó jogszabályok megsértése stb. A közönséges bűncselekmény, pl. gyilkosság, lopás is lehet politikai az indoknál fogva (pl. diplomáciai jelkulcs [chiffre] ellopása). A politikai vagy titkos rendészet feladatai mélyreható politikai átalakulások korában az új állami rend megszilárdítására is kiterjednek”. A *rendőri büntetőbírászkodás* jelentése pedig Magyary megfogalmazásában a „közigazgatási hatóságok elé utalt kihágási ügyekben való bírászkodás, ideértve a jövedéki büntetőbírászkodást is”. MAGYARY i. m. 564-566.

9 MAGYARY i. m. 624-625.

lósulásával kapcsolatban a következőket fejt ki: „[a]z állam működése szempontjából reális és kényelmes is volt, hogy a rendőrséghez kerüljenek olyan feladatkörök, amelyeket egyébként rendvédelmi szempontból nem feltétlenül kellett a rendőrség hatáskörébe telepíteni. E tevékenységeket azonban a kormányok közvetlenül kívánták felügyelni. Ide sorolható például az útlevelek kibocsátása, egyesületek engedélyezése, fegyvertartási engedélyek kiadása stb. E feladatok rendőrséghez csatolását bizonyos mértékig szakmailag is indokoltá tette az egységes és centrális nyilvántartás vezetésének szükségessége, amelyet a kor technikai színvonalából, valamint a hierarchikus és centrális felépítéséből adódóan leginkább a rendőrség tudott biztosítani. Másrészt pedig a rendőrségnél maradtak, illetve gyarapodtak olyan tevékenységek is, amelyek még az önkormányzati időszakban testálódtek a szervezetekre. Ilyenek voltak például a különböző engedélyek kibocsátásának hatáskörei. Az üzletek, szórakozóhelyek üzembe helyezésének engedélyezése, nyitva tartásuk rendjének meghatározása stb. Logikus volt, hogy az adott közösség az ilyen és ehhez hasonló helyi kérdéseket választott képviselői útján rendezte. *Miután azonban a rendőrséget államosították, ezek a jogkörök nem kerültek vissza oda, ahonnan származtak. A rendőrség ilyen természetű teendőit még bővítették is.* Ennek tipikus esete a kötelező bejelentkezés volt. (...) Az, hogy a honvédelem tehermentesítésére egyes feladatköröket a rendvédelmi szervek vettek át, egyben e testületek militáns vonásainak erősödését is táplálta, éppen e feladatok eredményes végzése érdekében. (...) Az alkotmányosságnak és az emberi szabadságjogoknak elsőbbséget adó nézetek helyett a rendvédelem profizmusát hangsúlyozó felfogások kerültek előtérbe. Ez nem jelentette azt, mintha a törvényesség kiszorult volna a rendőri munkából, a profizmus elsődlegessége azonban úgy valósult meg, hogy az eredményesség érdekében a rendvédelemből kiiktatták a túlzottnak tartott biztosítékokat. Ez a folyamat nem volt mindig egyforma intenzitású, leginkább az időszak kezdetén és végén volt érzékelhető, amikor embereket egyszerű közigazgatási határozattal is megfoszthattak szabadságuktól és internálhattak. (...) A háború nyomán keletkezett helyzetből adódóan utat tört a rendvédelem eredményességének primátusát valló felfogás. (...) A militarizmus és a profizmus mellett a korszak rendvédelmi szerveinek sajátosságai közé sorolható a bürokratizmus is. Ez az államigazgatás centralizálásából fakadt, ugyanis bizonyos teendők a kormányzat közvetlen hatáskörébe kerültek, és azok elvégzését a kormányzati felügyelet alatt álló egyik legütőképesebb szervezetre, a magyar rendvédelem egyik testületére, többnyire a rendőrségre bízta. Ez a folyamat öngerjesztőnek

bizonyult. Egyre több engedélyezési, nyilvántartási jogot, illetve kötelezettséget eleve a rendvédelmi testületekhez telepítettek, holott az ilyen jellegű tevékenységek eredetileg általában az önkormányzatok, illetve a kormány kompetenciájába tartoztak. A rendvédelmi szerveket a kiegyezés nyomán, a központi államhatalom és az önkormányzatok által alkotott törvények, illetve rendeletek betartására hozták létre, ezzel szemben a két világháború között különböző engedélyezési kompetenciákat adtak nekik, különösen a rendőrségnek. Ezek a jogosultságok nem voltak ugyan ellentétesek az ország törvényes rendjével, mégis az a helyzet állhatott elő, hogy ugyanaz a szervezet alakíthatott ki szabályokat, ellenőrizte azok végrehajtását, és büntette meg – bizonyos korlátok között – a szabályok ellen vétőket.”¹⁰

Az idézett elemzés révén érthetőbbé válik, hogy a háború utáni politikai döntésekhez milyen muníciót szolgáltatattak a rendőrségnél „felejtett” jogkörök.

3. A közigazgatási bíróság megszüntetését megelőző politikai lépések

A közigazgatási bíróság megszüntetésének szándéka nem szakmai, elvi érvek mentén dőlt el, hanem egyértelműen politikai indítékokból. Az alábbiakban ennek a politikai folyamatnak egyes mozzanatait villantjuk fel.

A második világháborút követően a közigazgatás megtisztítása középponti kérdéssé vált. Az igazolási eljárások,¹¹ majd a B-lista rendelet¹² révén az „államapparátus egyensúlyának helyreállítása” érdekében felfüggesztéseket, elbocsátásokat eszközöltek, és a cél „új szellemű közalkalmazotti kar” kialakítása volt. A közigazgatási bíróság hatáskörébe tartozott ugyan a tisztviselők újraválasztásával vagy megerősítésével kapcsolatban felmerült panaszok elintézése, a bíróság tevékenysége azonban nem tudta befolyásolni sem a politikai szándékot, sem pedig ennek a közigazgatásra gyakorolt hatását. Az 1945. évi VIII. törvénnyel megszűnt a közigazgatási bíróság hatásköre a választójogosultság és a választások érvényessége kérdésében. Az említett rendeletek értelmében az önkormányzati testületeket nem a választópolgárok választották meg, hanem a helyi Nemzeti Bizottságok megállapították

10 PARÁDI József: A polgári magyar állam rendőrségei 1867–1945. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 2011, 20 (23), 124-143. További hivatkozásokat lásd ott. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00009/pdf/RTF_23_124-143.pdf (2017. 12. 28.)

11 A közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló 15/1945. M. E. számú rendelet, valamint az azt kiegészítő 1030/1945. M. E. számú rendelet.

12 5000/1946. M. E. számú rendelet az államapparátus egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezésekről.

az egyes pártok és szakszervezetek képviseleti arányát, a képviselőket pedig maguk a pártok, illetve szakszervezetek küldték ki. Ezt a gyakorlatot Borsos Endre, a közigazgatási bíróság tanácselnöke 1947-ben megjelent írásában úgy minősítette, hogy „aligha lehet a demokrácia elveivel összeegyeztetni”.¹³

Egy – 1944-1949 közötti időszakra fókuszáló – 1981-ben készült belügy-minisztériumi tanulmány, amely az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található,¹⁴ a következőt állapította meg: „[a] közigazgatás megtisztításának következetes végrehajtásával a belügyi állomány megerősödött, amelyre a megnövekedett feladatok miatt égető szükség volt. A B-listázás során az államvédelmi szervek – hasonlóan az igazolásokhoz – bőséges információval látták el a bizottságokat”.¹⁵ Az államvédelmi szervek fokozatosan egyre nagyobb teret nyertek a közigazgatásban. Ez nem csak azt jelentette, hogy a politikai okokból „nemkívánatos” személyeket érintő internálások, kitiltások, rendőrhatósági felügyelet alá helyezések, kitelepítések során jártak el, hanem az egyesületek, pártok, különböző szervezetek, intézmények feloszlata is a feladatuk volt.¹⁶ Az állambiztonsági szervek különösen nagy hangsúlyt fektettek a vallási alapon szerveződő egyesületek¹⁷ feloszlására és későbbi, illegalitásban való működésük megfigyelésére. Katolikus ifjúsági szervezeteket például azért tartottak a „népi demokratikus rendszer” ellenségének, mert – egy állambiztonsági jelentés megfogalmazása szerint – a „vallás leplével” „elit” kinevelését végzik, és céljuk a „hivatásrendi társadalom”

13 BORSOS Endre: *Közjogi jelentőségű ügyek. - A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897-1947)*. Magyar Közigazgatási Bíróság, Budapest, 1947. 67. Borsos Endre itt hangsúlyozta, hogy a bíróság a választásokkal kapcsolatos korábbi ítélezésénél „azt tartotta mindig szem előtt, hogy senkit, akit a választójog megillet, ettől a jogától meg ne foszsanak, másrészt viszont a névjegyzékbe be ne kerülhessenek olyanok, akiknek választójoguk nincs”.

14 BODNÁR József et al.: *Az állam biztonsága ellen kifejtett tevékenység és az ellene folytatott harc*. I-IV. rész. ÁBTL – 4.1. – A – 1363/1,2,3,4.

15 ÁBTL – 4.1. – A – 1363/2. *Az állam biztonsága ellen kifejtett tevékenység és az ellene folytatott harc*. IV. rész: *A fasiszta rendszer maradványainak felszámolása érdekében tett jogi és közigazgatási intézkedések végrehajtásával kapcsolatos államvédelmi feladatok. A belső ellenség tevékenysége és az ellene folytatott harc 1944-1949*. Digitális oldalszám: 56-60.

16 ÁBTL – 4.1. – A – 1363/2. *Az állam biztonsága ellen kifejtett tevékenység és az ellene folytatott harc*. IV. rész: *A fasiszta rendszer maradványainak felszámolása érdekében tett jogi és közigazgatási intézkedések végrehajtásával kapcsolatos államvédelmi feladatok. A belső ellenség tevékenysége és az ellene folytatott harc 1944-1949*.

17 Lásd ehhez BALOGH Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935-1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1998.

megvalósítása, ami veszélyt jelent a munkásosztályra nézve.¹⁸

Az említett belügyi tanulmány szerzői – az internálási eljárások elemzése kapcsán – egyenesen arra a megállapításra jutottak, hogy az „*államvédelmi szervek közigazgatási bírói jogkört gyakoroltak, sőt többször a bírósági (a korszakban elsősorban népbírói) tevékenységet a vonatkozó jogszabályok alapján felülbírálhatták, s akiket a bíróság jogerősen ugyan felmentett, azokat az illetékes szervek – preventív szempontok alapján – internálták*”.¹⁹

Jelen tanulmány további részében majd látjuk, hogy a közigazgatási bíróság még 1948-ban is arra számított, hogy visszakapja az 1945-ben elvett, a választások feletti bíraskodásra vonatkozó hatáskörét, sőt hatásköreinek bővítése reményében az emberi jogok védelmében valódi alkotmánybíróvási működésre készült. Ezzel szemben – amint az a politikai folyamatok diktatórikus előrehaladásában várható volt – a közigazgatási bíróság megszüntetése került napirendre. A Magyar Dolgozók Pártja (a továbbiakban: MDP) Titkársága (a továbbiakban: Titkárság) 1948. október 21-én tárgyalt egy javaslatot, amely 5 pontban foglalta össze a közigazgatási bíróság megszüntetésével kapcsolatos kérdéseket. A javaslat végrehajtásához a Titkárság hozzájárult. Ez a dokumentum arról tanúskodik, hogy az MDP ekkorra már lényegében megszüntnek tekintette a közigazgatási bíróságot, és a törvényhozónak mindössze az volt a feladata, hogy ezt a politikai döntést legitimálja.

A javaslat első pontja ezért úgy szól, hogy a „közigazgatási bíróságot, miután már gyakorlatilag megszűnt, most formálisan is – törvény útján – meg kell szüntetni”, és „rendezni kell azoknak az ügyeknek intézését, amelyek eddig a közigazgatási bíróság hatáskörébe tartoztak”.

A második pontban azt javasolták, hogy „az iparüzési jog elvonására, a hadigondozottak ellátásának mérvére, a betegápolási díjakra nézve, a közellátási bíróságokra és a vízjogi ügyekre nézve a végső döntés illesse meg az illetékes minisztert”.

A harmadik javaslat az volt, hogy „a közadókra és a közzolgálati alkalmazottak illetményére nézve döntsön egy-egy a pénzügyminiszter mellett

18 Lásd ehhez ÁBTL – 3.1.9. V-146694/6. Vizsgálati dosszié Kis László és társai ügyében. A dossziében a Katolikus Ifjak Országos Egyesülete (KIOE) és a Katolikus Lányok Országos Szövetsége (KLOSZ) szervezetek feloszlására, majd illegális tevékenységének a megfigyelésére vonatkozó iratok vannak.

19 ÁBTL – 4.1. – A – 1363/2. *Az állam biztonsága ellen kifejtett tevékenység és az ellene folytatott harc. IV. rész: A fasiszta rendszer maradványainak felszámolása érdekében tett jogi és közigazgatási intézkedések végrehajtásával kapcsolatos államvédelmi feladatok. A belső ellenség tevékenysége és az ellene folytatott harc 1944-1949.* Digitális oldalszám 39-40.

szervezendő döntőbíróóság”, amely „döntőbíróóságok álljanak az Igazságügy-miniszter által kijelölt elnökből, az illetékes miniszter által kijelölt egy illetékes tisztviselőből és az érdekképviselő (illetményügyben a Közalkalmazottak Szakszervezete) egy képviselőjéből”.

A negyedik javaslat „*a közjogi jellegű közigazgatási bírósági jogorvoslat megszüntetését*” irányozta elő.

Az ötödik javaslati pont arra irányult, hogy szüntessék meg „*a felekezeti adóknak közadók módjára való behajtását*”, aminek következtében nem lesz lehetőség „az ilyen adók kivetése jogosultságának megtámadására”. Zárójelben az a megjegyzés olvasható, hogy „ez a rendszabály csak a katolikus és a zsidó egyházat érinti, mert a többiek nem hajtják be adóikat közadó módjára”.²⁰

A harmadik javaslat szóhasználatához itt fontos egy megjegyzést tenni. Ez a dokumentum „döntőbíróóság” szervezését javasolja, ám a néhány hét elteltével beterjesztett törvényjavaslatban, és az elfogadott törvényben végül döntőbizottságok felállítása szerepelt. Arról nincsen információ, hogy ez elírás volt-e vagy pedig az eredeti elgondolás szerint az elnevezés döntőbíróóság lett volna. A későbbi parlamenti vitából azonban kitűnik, hogy a közigazgatási bíróság megszüntetése támogatóinak egyik nyomós érve az volt, hogy a közigazgatási bírászkodás valójában nem szűnik meg, csak a hatásköröket utalják át más fórumokra. A törvényjavaslat (és az elfogadott törvény is) tartalmazott egy olyan fordulatot, hogy a döntőbizottságokat „bírói jelleggel szervezett hatóságoknak kell tekinteni”. Ez arra enged következtetni, hogy a bírászkodási látszat fenntartása érdekében kezdetben tervezhették akár „döntőbíróóság” megnevezéssel is felállítani az új intézményt.

Ugyancsak észrevétel kívánkozik a javaslatnak a felekezeti adókkal kapcsolatos részéhez is.²¹ Sem a későbbi törvényjavaslat, sem pedig az elfogadott törvény nem szólt erről a kérdésről. Egyes szakirodalmi adatok szerint az egyházi adó állami úton történő behajtásának a megszüntetése a Gazdasági Főtanács 600/1948. számú rendeletéhez köthető, másik forrás pedig ezt a felekezetek egyenjogúsítását célzó 1947. évi XXXIII. törvényhez kapcsolja. Vitathatatlan azonban, hogy ekkor megszűnt az egyházi adó „kényszerjellege”, amelyet az alkotmányról szóló 1949. évi XX. törvénynek az állam és az egyház elválasztásáról szóló rendelkezése véglegesített.²²

20 MNL OL – M – KS – 276 – 54 – f – 15 – őe. – 0022. Magyar Dolgozók Pártja iratai.

21 Lásd CSIZMADIA Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

22 A „Gazdasági Főtanács Határozatok Tára” 12. számának I. számú mellékletére utal ORBÁN Sándor *Az állam és a katolikus egyház megállapodása, 1950* (Történelmi Szemle, 1960/2-3.) című tanulmányában. Izsák Lajos az egyházi adó kényszerjellegének meg-

A Minisztertanács levéltári iratanyagából megtudhatjuk, hogy az 1948. december 10-én tartott minisztertanácsi ülésen a Gazdasági Főtanács főtítkára, az igazságügy-miniszter és a közlekedésügyi miniszter megvitatták a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló előterjesztést. Ekkor már egy megszövegezett törvényjavaslatot tárgyaltak ugyan, ez azonban még nem a végleges, országgyűléshez beterjesztett változat volt. A hatásköri bíróságot ez a verzió még nem szüntette volna meg, hanem módosította volna a szervezetére vonatkozó szabályokat. Elnöke a Kúria elnöke lett volna, és a közigazgatási bíróság ítélőbírái helyett „tagként nyolc olyan fogalmazási szakon működő közszolgálati alkalmazott vagy jogi képesítésű más személy” vett volna részt, akiket a kormány erre a „tisztségre három évre kinevez”. Ezen a minisztertanácsi ülésen döntöttek végül a hatásköri bíróságnak a közigazgatási bírósággal történő egyidejű megszüntetéséről is, és arról is, hogy a hatásköri bíróság helyett egy háromtagú döntőbizottságot kell szervezni, amelynek elnöke „az igazságügy-miniszter kiküldöttje, tagjai a bíróság egy tagja és a belügyminiszter egy kiküldöttje” lesznek. Arról is határoztak, hogy elvi kérdés esetén „a bizottság az ügyet az igazságügy-miniszter útján döntés céljából a minisztertanács elé terjeszti”.

Ugyanezen a minisztertanácsi ülésen került bele a szövegbe az a kiegészítés is, hogy „a Magyar Államvasutak alkalmazottainak szolgálati viszonya alapján járó illetményi” ügyek esetében is az „illetményügyi döntőbizottsághoz lehet panasszal fordulni.”²³

Az események látszólag ellentmondó, gyors változását mutatja az, hogy a Minisztertanács iratanyagai között található az előterjesztés dr. Gál Jenő közigazgatási bírósági tanácselnöki kinevezéséről 1947. június 19-ei dátummal,²⁴ bő másfél év elteltével, 1949. február 11-én pedig már dr. Csorba Jánosnak a Közigazgatási Bíróság elnöki tiszte alól való felmentése tárgyában fogadtak el előterjesztést.²⁵

szüntét a bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről szóló 1947. évi XXXIII. törvénycikkkel kapcsolja össze. Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon, 1945-1956. *Századok*, 1985/2, 423-466. A forrásokat idézi KÖBEL Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” *A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005, 53.

23 MNL OL – XIX – A – 83 – a – 00 – 19481210 – 1 – 0020-0022, 0235-0245. Minisztertanács iratai.

24 MNL OL – XIX – A – 83 – a – 00 – 19470619 – 1 – 0003. Minisztertanács iratai.

25 MNL OL – XIX – A – 83 – a – 00 – 19490211 – 1 – 0003. Minisztertanács iratai.

4. A törvényjavaslat parlamenti vitája

A közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló, 1948. december 10-én²⁶ kelt törvényjavaslatot dr. Ries István akkori igazságügy-miniszter nyújtotta be. Az országgyűlés alkotmányjogi és közjogi bizottsága 1949. január 11-én megtárgyalta a törvényjavaslatot (217. számú iromány), és „általánosságban és részleteiben változtatás nélkül fogadta el”, és azt javasolta az Országgyűlésnek, hogy „szintén eredeti szövegében fogadja el” azt.²⁷ A plenáris ülésen 1949. január 13-án megtárgyalták a törvényjavaslatot, és azt még aznap – egy, a katonai bíróságot érintő hatásköri összeütközésre vonatkozó módosítással – el is fogadták. Az Országgyűlés elnöke a megalkotott törvény hiteles szövegének három példányát rögvest megküldte Dobi István miniszterelnöknek kihirdetés céljából, aki azt előterjesztette a köztársasági elnöknek. Szakasits Árpád január 24-én hozzájárult a törvény kihirdetéséhez.²⁸

A 14 szakaszból álló törvényjavaslat kimondta, hogy „[a]zokra az ügyekre nézve, amelyekben a fennálló jogszabályok a közigazgatási bírósághoz intézhető panaszt engednek, a jelen törvény hatálybalépésétől kezdve” a törvény rendelkezései lesznek az irányadók. (2. §) Eszerint az ügyek egy része döntőbizottságok elé kerül (3. §-5. §), egy részük polgári peres útra terelődik (6. §-7. §), és végül az ügyek egy harmadik csoportját illetően az addig biztosított „panaszjog megszűnik és a miniszternek, illetőleg a kormánynak olyan határozata (intézkedése), amely ellen eddig panasznak volt helye, végérvényes” lesz, „más közigazgatási hatóság határozata (intézkedése) ellen pedig az eddigi panasz helyett aszerint, hogy a határozat első- vagy másodfokú, fellebbezésnek, illetőleg felülvizsgálati kérelemnek” lesz „helye az illetékes miniszterhez” (8. §).

A javaslat értelmében a döntőbizottságok elé adóügyekben (közadónak minősülő szolgáltatások megállapítása, kivetése vagy az azok kezelése és behajtása tekintetében) és illetményügyekben (a szolgálati viszony alapján járó illetmények és egyéb járandóságok tekintetében) emelhető panaszok kerülnek; előbbi ügyekben pénzügyi döntőbizottság, utóbbi ügyekben illetményügyi döntőbizottság áll fel. A bírói és laikus elemekből álló döntőbizott-

26 Éppen ezen a napon fogadta el az ENSZ közgyűlése Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát.

27 *Országgyűlési irományok, 1947. IV. kötet. 1947-227.* Az országgyűlés alkotmányjogi és közjogi bizottságának jelentése a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló 217. számú törvényjavaslat tárgyában. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1947_04/?pg=97&layout=s&query=227.%20sz%C3%A1m (2017. 12. 29.)

28 MNL OL XIX – A – j – X – 479 – 1949. Miniszterelnökség iratai.

ságok megalakítása a pénzügyminiszter feladata lett. A benyújtható panasz határidejét a javaslat tizenöt napban állapította meg.

A javaslat indokolása szerint az előbbieken felsorolt adózási és illetményi esetekben „különösen fontos” ügyekről van szó, amelyek „közvetlenül érintik az állampolgárok anyagi érdekeit”. Annak ellenére, hogy az előterjesztő ezt így fogalmazta meg, a javaslat mégsem biztosította a bírósághoz való fordulás jogi garanciáját.

A törvényjavaslat polgári peres útra két ügycsoportot terelt. Az egyikbe tartoztak az adókimutatás során okozott károkból eredő ügyek. A javaslat itt úgy fogalmazott, hogy „az állami vagy községi (városi) közegek által az államkincstárnak, helyhatóságnak vagy magánfeleknek jogtalanul okozott költségek vagy károk megtérítése tárgyában a közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága által hozott másodfokú, illetőleg a közigazgatási bizottság által hozott elsőfokú határozat ellen – az eddigi panasz helyett – mind a károsult, mind a marasztalt közeg a határozat kézbesítésétől számított tizenöt nap alatt polgári perúton kereshet orvoslást”. A másik eset arra vonatkozott, amikor a „felelős számadót elmarasztaló határozat ellen” a számadó az addigi panasz helyett polgári bírósághoz fordulhat.

A javaslat 8. §-ában említett, addig a közigazgatási bíróság hatáskörébe utalt (a törvényjavaslatban külön nem nevesített) ügyekre nézve a panaszjog megszüntetését azzal indokolták, hogy ezek az ügyek „olyan természetűek, amelyek a demokratikus fejlődés” akkori „fokán aggály nélkül utalhatók közigazgatási útra, közelebről a kormány, illetőleg az illetékes miniszter végső döntésére”.

A törvényjavaslat a közigazgatási bírósággal egyidejűleg a hatásköri bíróság megszűnését is kimondta, a megszűnéssel egyidejűleg pedig hatásköri döntőbizottság felállítását írta elő. A hatásköri döntőbizottság elnöke a javaslat értelmében az igazságügy-miniszter (vagy általa kijelölt helyettese), továbbá egyik tagját a belügyminiszter jelöli ki, másik tagja pedig a Kúria tanácselnökei és bírái közül a Kúria elnöke által („akadályoztatása esetén törvényszerű helyettese által”) kijelölt ítélelbíró. [11. § (1) – (5) bekezdések.] Ezt a szakaszt²⁹ kiegészítették azzal, hogy ha a „hatásköri összeütközés egyik részen katonai bíróságot érint, aszerint, hogy az összeütközés a másik részen a rendes bírósággal vagy más hatósággal merült fel, a döntőbizottság egyik tagjaként az előbbi esetben a belügyminiszter által kijelölt tag helyett, az utóbbi esetben pedig a Kúria ítélelbírája helyett a honvédelmi miniszter által kijelölt hadbíró jár el”.³⁰

29 A törvényjavaslat 11. § (3) bekezdését érintette a módosítás.

30 MNL OL XIX – A – j – X – 479 – 1949. Miniszterelnökség iratai.

A törvényjavaslat indokolása azzal kezdődik, hogy a „múlt (értsd XIX. – KSZ.) század – mintegy az azt megelőző korszak visszahatásaként – a politikai fejlődés betetőzését az ún. jogállam kiépítésében látta”, amelynek „fogalmához hozzátartozott a közjogi bíraskodásnak az a rendszere, amelyben a közhatalom és a jogkeresők között felmerülő közjogi jellegű jogviták eldöntése egy, a végrehajtó hatalmon kívül álló bírói szerv hatáskörébe tartozik”. Az igazságügy-miniszter által jegyzett indokolás ezzel szembeállította a „népi demokrácia” rendszerét, amely „az állampolgári jogok biztosítékát abban látja, hogy az államhatalmat maga a nép gyakorolja”, és „maga a végrehajtó hatalom is olyan hatóságok kezében van, amelyek minden tekintetben a nép érdekeit tartják szem előtt”. „Ilyen felfogás mellett”, folytatja az indokolás, „külön közigazgatási bíraskodásra nincs többé szükség”. Ezt azzal is alátámasztotta az előterjesztő, hogy a „magyar közigazgatási bíraskodást a jogszabályhoz kötöttségében a jogalkalmazás terén bizonyos merevség jellemezte, ami sok esetben nem felelt meg” a végbemenő „rohamos fejlődésnek”, sőt „nem egy esetben keresztezte is” a „népi demokráciának bizonyos államcéllok megvalósítására irányuló törekvését”. Lényegében ez volt a magyarázata annak, hogy szerintük „szükségessé vált a közigazgatási bíróság megszüntetése”, és addig a hatáskörébe tartozó „ügyek elbírálásának gyökeres új szabályozása”.³¹

A törvényjavaslat parlamenti vitáját Hebelt Ede³² felszólalása nyitotta, aki az alkotmányjogi és közjogi bizottság részéről a javaslat előadója volt. A vitában – az előadóval együtt – hatan szólaltak fel: Székely Imre Kálmán, Antall József, Tóth Endre és Vészy Mátyás képviselők, valamint végül Ries István igazságügy-miniszter. Érdemes részletesebben idézni a felszólalásokból, mivel hat jogász politikai és dogmatikai vitájának lehetünk utólag a tanúi.

31 *Országgyűlési irományok, 1947. III. kötet, 159-219. sz. 1947-217, Törvényjavaslat a közigazgatási bíróság megszüntetéséről.* Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1947_03/?pg=385&layout=s&query=k%C3%B6zigazgat%C3%A1si%20b%C3%ADr%C3%B3s%C3%A1g (2017. 12. 30.)

32 Hébelt Ede (1879-1961): szociáldemokrata politikus, ügyvéd, nemzetgyűlési képviselő. 1905-től az SZDP tagja. 1922-től 1926-ig Sopron szociáldemokrata nemzetgyűlési képviselője. A Horthy-korszak első éveitől kezdve mint ügyvéd védelmezte a politikai üldözötteket, s védőügyvédként szerepelt a kommunisták elleni perekben. Részt vett a Vörös Segély munkájában. 1945 után támogatta a két munkáspárt együttműködését és a munkásegység létrehozását. 1954-től 1956-ig tagja volt az MDP Központi Bizottságának. Forrás: *Arcanum, Magyar Életrajzi Lexikon.* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/h-75B54/hebelt-ed-75CD1/> (2017. 12. 31.)

Hebelt Ede a felszólalásában az indokolással összhangban folytatta az javaslatot támogató elvi alapozást. Azt taglalta, hogy a „jogállam ideálját előbb a szociális állam ideálja váltotta fel”, ami azt jelentette, hogy „a kapitalista állam a szociálpolitika olajcseppjeivel igyekezett enyhíteni” a „kizsákmányolást”. Az előadó szerint azonban „további fejlődés következett be”, a „népi demokrácia” korszaka, „amikor a néptől függ az, hogy milyen az ország kormánya, és amikor a kormány a nép érdekében gyakorolja a főhatalmat”. Azzal folytatta, hogy a „szocializmus”, mint az új „államideál” korában „az a természetes, hogy *amit a népi demokrácia kormánya helyesnek ítél, azt semmiféle bírói határozattal, formai, jogi határozattal ne lehessen megváltoztatni*”. Ez súlyos mondat volt, mert egyértelművé tette a végrehajtó hatalomnak szánt omnipotens pozíciót. A felszólalásában ezt követően a közjog és a magánjog viszonyának a változására tért rá, ami abban állt, hogy a népi demokráciában „a közjog egyre jobban behatol a magánjogba, a magánjog visszaszorul a közjoggal szemben”. Kifejtette, hogy „nem engedhető meg, hogy a közjogi jogosítványok egyéni érdekeket tápláljanak és hogy a közjogi jogosultak egyéni érdekeik érdekében mehessenek bírói hatóság elé és ott a közérdekkel ellentétesen, egyéni érdekből érvényesíthessék közjogi jogosultságaikat”.

A fenti elméleti okfejtés leglátványosabban a javaslat 8. §-ában realizálódott. Hebelt a 8. § kapcsán azzal érvelt, hogy „rendkívül sok olyan ügy volt, amelyben a közigazgatási bírósághoz lehetett panasszal fordulni”, amikor „az érdekelt fél valamilyen közjogi jogosítványt azért érvényesített, mert ez az ő magánérdekét szolgálta”. Ezekben az esetekben tehát hidegvágással szüntették meg a panaszjogot, még döntőbizottsági fellebbviteli lehetőség sem maradt, mert a miniszter döntése kezébe tette le a „végérvényes” döntés jogát. Itt visszacsatolhatunk Magyary Zoltán felállított tételére, miszerint „*közigazgatási fellebbevitel során az eljáró hatóság változik, de a hatóság és a felek viszonya ugyanaz marad*”.³³

A bizottsági előadót követően Székely Imre Kálmán³⁴, a Demokrata Nép-

33 MAGYARY i. m. 624-625.

34 Dr. Székely Imre Kálmán ügyvéd (1893-1980): Középiskolai tanulmányait Budapesten, a piaristáknál végezte, majd beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol állam- és jogtudományi doktorátust szerzett. Az első világháború idején besorozták katonának. Az orosz fronton harcolva esett hadifogságba. Egész életében elutasította a bolsevizmus eszméjét és gyakorlatát. 1947-ben az általa is vallott politikai katolicizmus modern eszmeiségét hirdető Demokrata Néppárt indult a választásokon. A parlament feloszlása után visszavonult a politikától. Életkörülményeik egyre nehezebbé váltak, miután az ötvenes évek elejére a magánügyvédi tevékenység előtt minden kapu bezárult. 1956-ban részt vett a Demokrata Néppárt újjászervezésében. 1958-ban az ügyvédek felülvizsgáló bizottság alkalmatlannak nyilvánította az ügyvédi pályára. Forrás: Ke-

párt képviselője szólalt fel. A szintén jogász végzettségű képviselő Hebelt Ede érveit „érdekes jogpolitikai és jogfilozófiai” szempontoknak nevezte, ám azonosulni nem tudott vele. Azzal egyetértett, hogy „a magánérdeknek háttérbe kell szorulnia a közérdek előtt”, de szerinte „amikor a magánérdek jogos magánérdek, akkor egyben közérdek is az, hogy érvényesülhessen”. Székely felidézte azt, hogy amikor „a közigazgatási bíróság megkezdte munkáját, a nemzet egyeteme lelkes örömmel üdvözölte, mint a jogállam épületének betetőzését, és mint megbízható eszközt arra, hogy az állam és polgárai között felmerült vitás ügyeket nem a végrehajtó hatalom funkcionáriusai, tehát végeredményben nem az állam, vagyis az egyik peres fél, hanem a pártatlanság és függetlenség minden lehető emberi attribútumával felruházott külön szerv, mint az állam feletti szerv: a közigazgatási bíróság dönti el”. Szerinte az idő igazolta a bírósággal szembeni reményeket. A képviselő rámutatott két tényezőre, ami viszont „panasz” lehetett a bíróság működését illetően. Az egyik az, hogy az 52 év alatt „nem lett belőle alkotmánybíróság, amely a legszélesebb körben örködhett volna a végrehajtó hatalom ténykedéseinek törvényessége felett”. A másik az, hogy a nagy apparátussal működő bíróság egészen apró peres ügyekben is döntött, és így túl költséges volt a működése. Székely Imre Kálmán azonban ezeket nem a közigazgatási bíróság hibájaként rótta fel, hanem úgy érvelt, hogy a bíróságot tehermentesíteni kellett volna középfokú vagy alsó fokú közigazgatási bírósággal.

Székely Imre Kálmán szerint a közigazgatási bíróság megszüntetésének „gyér indokolása” az egyfelől, hogy „az államhatalmat maga a nép gyakorolja”, másfelől pedig az, hogy a bíraskodást „a maga jogszabályhoz kötöttségében a jogalkalmazás terén bizonyos merevség jellemezte”. A művelt jogász kifejtette ezekkel szembeni érveit. Az előbbivel azért nem értett egyet, mert szerinte a „nép maga sem csalhatatlan, funkcionáriusai még kevésbé, és a legdemokratikusabban szervezett társadalomban is számolni kell tévedésekkel, mulasztásokkal, sőt sok esetben túlkapásokkal”. Arra hívta fel a figyelmet, hogy „félni kell az állami túlkapástól, az államhatalom túltengésétől is, amely az állampolgárok szabadságát, jólétét, emberi jogait veszélyeztetheti”, a közigazgatási bíróság pedig „az állami önkényuralom ellen volt hathatós eszköz”. Érvelésében kidomborodik, hogy éppen a „nép érdeke, a demokrácia érdeke” egy olyan „fórum, amely bizonyos vonatkozásban az állam felett is áll, amelyhez a nemzet minden tagja teljes megnyugvással apellálhat”. A törvényjavaslat

reszténydemokrácia Tudásbázis, Barankovics Alapítvány honlapja. <https://barankovics.hu/kereszténydemokracia-adatbazis/ki-kicsoda/szekely-imre-kalman-dr> (2017. 12. 31.)

indokolásának másik elemét illetően röviden úgy foglalta össze, hogy azért nincs szükség közigazgatási bíróságra, „mert az a törvény szerint ítélezik”. Székely ezt egyenesen „sikamlós talajnak”, „veszedelmes megállapításnak” tartotta. Logikusan levezette a jogállamiság tételét, miszerint ha „valamely törvény a változott viszonyok folytán többé nem megfelelő, új törvényt kell hozni”, de „amíg a törvény törvény, addig mindenkinek tiszteletben kell tartania, és mindenekelőtt a bíróságnak. Majd így folytatta: „[h]a ez az elv érvényesül, hogy a törvény alkalmazása hibának minősül, akkor valójában már a parlamentre is alig van szükség, hiszen a parlament által hozott törvények sem betartandó normák, hanem kinek-kinek tetszésére van bízva, hogy a törvényt betartja-e, vagy pedig eltér-e tőle”. Székely Imre Kálmán tehát a jogbiztonságra hivatkozva utasította el a törvényjavaslat indokolását.

A Demokrata Néppárt képviselője górcső alá vette azt is, hogy a javaslat milyen megoldást képzel el a közigazgatási bíróság helyett. Annak ellenére, hogy a javaslat szerint „bíróági jelleggel szervezett hatóságoknak” kell tekinteni a döntőbizottságokat, Székely álláspontja az volt, hogy „a bizottságok összeállításának mikéntjéből nyilvánvaló, hogy ezek nem bírói szervek lesznek, hanem a mindenkori kormány szervei”. Ez azt jelentette a képviselő számára, hogy nem fog megvalósulni az a „nagy szempont”, amely miatt a közigazgatási bíróság létrejött, „hogy az állam és az állampolgárok közötti vitát független bíróság döntse el”. A törvényjavaslat legaggályosabb rendelkezésének azt a szakaszt tekintette, amely a panaszjogot megszünteti, és a miniszternek ad végérvényes döntési hatáskört. Érvelését arra alapozta, hogy „a miniszterek politikusok, pártemberek”, és „az ő személyük kétségtelenül nem garancia arra nézve, hogy ha vita merül fel az állam, vagy a kormányhatalom és egy-egy állampolgár között, megnyugvással lehessen a miniszter döntésére bízni ezt a vitát”. Kifogásolta, hogy ezáltal éppen a „leglényegesebb esetekben” lesznek elzárva az állampolgárok a jogorvoslat lehetőségétől.

Székely – ismét a jogbiztonság érvei mentén – fogalmazta meg azt a kritikát, hogy a törvényjavaslat a hatásköri bíróságot is megszüntetni rendeli, miközben ezt a törvényjavaslat címében nem tüntették fel. Holott „a hatásköri bíróságot törvény létesítette, törvény módosította”, és ha már ezt temetik, „akkor legalább törvény rendelkezze felette is” – mondta Székely.

Összegzőképpen Székely Imre Kálmán azt mondta, hogy ha „ez a törvényjavaslat törvénnyé válik, az alkotmánynak hatalmas bátyja omlik össze”, és „óriási lépést” tesznek „az állami onnipotencia felé. A Demokrata Néppárt döntését így foglalta össze: „[m]ivel pedig pártom azt vallja, hogy

az állam nem öncél, hanem csak eszköz az egyes polgárok boldogulására, olyan törvényjavaslatot, mint az előttünk fekvő, amely az állampolgárok idáig tiszteletben tartott alkotmányjogának igen jelentős és értékes részét veszi el, nem szavazhatunk meg”.

A kisgazdapárti jogász, Antall József³⁵ közvetkezett felszólalásra. A képviselő támogatóan érvelt a közigazgatási bíróság megszüntetése mellett. Úgy értékelte, hogy ez a törvényjavaslat „folytatása azoknak a törvényes rendelkezéseknek, amelyek mind szükségesek ahhoz, hogy a dolgozók demokratikus államát, a nép államát” kiépítsék. Antall „jogpolitikai” álláspontja az volt, hogy a közigazgatási bíróság nem „gyűlöletes ellensége a népi demokráciának”, hanem azért kell megszüntetni, mert „a népi demokrácia rendező elve, állam-eszméje egészen más, mint azoké az időké volt, amikor a közigazgatási bíróság megalakult”. Szerinte a közigazgatási bíróság „elavult”, és a kisgazdapárt a „törvényhozási úton való megszüntetése mellett” foglalt állást. Antall érvei alátámasztására a „jogtörténeti fejlődés” szempontját hozta fel. Szerinte a közigazgatási bíróság felállítása „nem a francia forradalom eszmevilágából táplálkozott, hanem annak inkább már egy későbbi kivirágzása volt”, tehát „a liberalizmus idejéből eredt, amikor a jogállam eszméje lett az uralkodó”. Antall Józsefnek az volt a véleménye, hogy a közigazgatási bíróság azért „nem tudott megizmosodni, nem tudott gyökeret verni a magyar társadalomban, mert már a megalkotásánál degradálták azzal, hogy egyfórumúvá állapították meg”, ennél fogva a „tudós emberek apró-cseprő ügyekkel” foglalkoztak. Beszédében – reflektálva Hebelt Ede gondolataira – arra is utalt, hogy a XIX. század végén „már a szocialista gondolat, a szociális eszme kezdett jelentkezni”. Kifejtette, hogy a liberalizmussal szemben, amely passzivitást várt el

35 Id. Antall József (1896-1974): A gimnáziumot Lőcsén kezdte, majd tanulmányait a pesti piaristáknál folytatta. 1914-ben tett érettségi vizsgát, majd bevonult katonának. 1915-ben Oroszországban fogságba esett. Az orosz fogságból visszatérve a budapesti tudományegyetemen jogi tanulmányokat folytatott, ezek befejeztével köztisztviselő lett. Az 1930-s évek végétől a menekültügy megszervezése és irányítása az ő hatáskörébe került. A német megszállás után, 1944. március 22-én megalakult a Sztójay-kormány, Antall József benyújtotta lemondását. Börtönbe került, ahonnan a Lakatos-kormány megalakulása után Horthy közbenjárására szabadult ki. 1931-ben alapító tagja volt a Független Kisgazdapártnak, 1945 nyarától itt kezdett el ismét aktívan dolgozni. A párt képviselőjeként újjáépítési államtitkár, majd újjáépítési miniszter lett, 1946. április-májusban pénzügyminiszteri funkciót is betöltött. 1948-ig az FKGP pártigazgatója volt. Forrás: *Archívnet. XX. századi történeti források*. http://archivnet.hu/hetkoznapok/volt_politikusok_levelei_kadar_janoshoz_megvont_nyugdijuk_ugyeben.html?oldal=3 (2018. 01. 01.)

az államtól az emberi jogok vonatkozásában, a szociális állam a végrehajtó hatalomnak aktív, „pozitív”, segítő szerepet szánt, és „tele lett a közigazgatási élet ezer és ezer feladattal”. Szerinte a törvényjavaslat tárgyalásának napjaiban történt az „átalakulási folyamat”, a „szociális állam” kiteljesedése. Egyetértően utalt Szabó Imrének „*Az emberi jogok mai értelme*”³⁶ című könyvére, amelyben a szerző azt állította, hogy akkori társadalmi rendszernek „döntő jogi dokumentuma már nem a magánjogi törvénykönyv, közjogi vonatkozásban pedig az emberi jogok deklarációja, hanem az a tény, hogy az államhatalom minden igazgatási megnyilatkozásával a népi elveket szolgálja és a szociális jogok gyakorlati megvalósítására törekszik”.

Antall József beszédében külföldi példákkal támasztotta alá azt, hogy miért „nem nélkülözhetetlen” szerv a közigazgatási bíróság. Idézett egy svájci jogász professzort, aki szerint „ha sikerül a közigazgatási szervezetben olyan ellenőrző berendezéseket beépíteni, amelyek a közigazgatási funkciók törvényességét és következetességét biztosítják anélkül, hogy a közigazgatás egységét megtörnék, akkor ez a közigazgatási bíráskodás mesterséges eszközével szemben mindenképpen előnyösebb lenne”. Antall kifejezte, hogy – Székely Imre Kálmánnal szemben – neki nincs aggálya az iránt, hogy a felállítandó pénzügyi és illetményügyi döntőbizottság „bírói jelleggel rendelkező bírói szerv” lesz, és lényegében a közigazgatási bíróság megmarad, csak beépül a közigazgatásba, és a különbség annyi lesz, hogy „olcsóbban” fog működni. Szerinte „a jogbiztonságot ez a szervezési mód sokkal jobban előmozdítja” a „gyors intézkedés szempontjából”. Felszólalását Antall József így fejezte be: „[m]egállapítom, hogy az állampolgárok, az érdekelt egyének közigazgatási jogvédelme éppen olyan biztosan, sőt sokkal biztosabban és célszerűbben fog érvényesülni e törvényjavaslat törvényerőre emelkedése esetén az új bíráskodási szervek révén. Éppen ezért pártom nevében ezt a törvényjavaslatot általánosságban, a részletes tárgyalás alapjául megnyugvással fogadom el”.

A következő szónok Tóth Endre³⁷ volt, a Nemzeti Parasztpárt képviselője.

36 SZABÓ Imre: *Az emberi jogok mai értelme*. Budapest, Hungária Könyvkiadó, 1948. 240.

37 Tóth Endre (1902-1962): 1925-ben Debrecenben jogi doktorrá avatták. Budapesten, majd Debrecenben ügyvéd mellett vállalt munkát, közjegyző feladatokat végzett. Az 1930-as évek óta szoros kapcsolat fűzte a népi írókhoz. 1945-ben belépett a Nemzeti Parasztpártba (NPP), majd a párt független pártfunkcionáriusa lett, ezért lemondott közjegyzői állásáról. 1947-ben országos listán jutott be a parlamentbe. Mandátumát 1949. május 15-e után is megőrizte. Parasztpárti tagsága 1951-ben szűnt meg, de a Magyar Dolgozók Pártjába nem lépett be. Később tanácsstag, VB elnökhelyettes volt, majd jogtanácsosként vállalatnál dolgozott. Forrás: *Országgyűlés Almanachja, 1947-1949*.

Hivatásának megfelelően a felszólalását a jogdogmatika szempontjai mentén indította. Leszögezte, hogy a „jog a mindenkori társadalmi berendezés hű tükre”, annak „változásával, módosulásával, fejlődésével szükségszerűen meg kell változnia a jognak, a jogrendszernek és intézményeinek is”. A jog – folytatta – „a hatalmon levő osztály uralmának megszervezője, a bíróság pedig ennek az uralmi rendnek az állandóságát hivatott biztosítani”. Ezután azt magyarázta, hogy „a népi demokrácia útján kialakuló szocialista társadalmi rendnek megfelelően és annak szükségéhez képest ki kell fejlődnie annak a jogrendszernek, amely a szocialista társadalmi rend kifejezője és egyben fejlesztője is”, és „ezzel egyidejűleg el kell sorvadnia, el kell tűnnie a polgári jogrendszernek és minden intézményének is”. Ezen elvi bevezető után a képviselő azt taglalta, hogy „annak idején a közigazgatási bíróság megalakításának” a „célja az emberi alapjogok, az állampolgári jogok biztosítása volt”, mivel ez az „intézmény hatásosan megvédeheti az egyént a végrehajtó hatalom túlkapásaival szemben”. Figyelmeztetett azonban arra, hogy „a közigazgatási bíróság nem öröktől fogva van”, ennél fogva „nem is maradhat örökké”. Hebelt Edéhez és Antall Józsefhez hasonlóan Tóth Endre szintén aköré építette fel a további argumentációját, hogy az emberi jogok rendszerében – a hagyományos személyi szabadságjogokhoz képest – előtérbe kerültek a szociális és gazdasági jogok, „nemcsak az egyének, hanem az emberi csoportok számára is”, és ez a sorrendváltás a „polgári rend lassú elmúlásával és a szocialista társadalmi rend kialakulásával” következett be. A beszédében itt azt a kérdést fogalmazta meg, hogy „ezzel a feladattal meg tud-e birkózni a polgári jogrend közigazgatási bírósága”. „Naivítás lenne azt hinni”, válaszolta meg Tóth Endre a saját kérdését, „hogy a közigazgatási bíróság képes megbirkózni az államhatalommal, ha rendszeréből kifolyólag szemben áll az emberi jogokkal”. „Alig tehető fel”, folytatta, „hogy közigazgatási úton lehetne panaszt érvényesíteni például a nélkülözéstől mentes emberi élet megsértése vagy a munkához való jog megsértése miatt”, mert ha a bíróság erre orvoslást tudott volna nyújtani, akkor sem a munkásság, sem a parasztság „nem sínylődött volna és nem vérzett volna úgy el, ahogyan elvérzett a polgári rend alatt”. Tóth Endre szerint az „emberi és állampolgári jogok érvényesítése csak az államapparátus és a közigazgatás alapvetően demokratikus, jogszerű működésének lehet természetes következménye”. Utalt még Szladits Károly álláspontjára, miszerint a „demokratikus közvélemény” jelentheti a jogok legfőbb biztosítékát. Tóth

Endrének nem volt kétsége afelől, hogy „népi demokrácia ennek a feladatnak eleget tud tenni”, mert az „állam többé nem egy kizsákmányoló kis osztály tulajdona, hanem az államhatalmat a munkásosztály és a dolgozó parasztság veszi a kezébe”, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy e két osztály „fogalja el az államhatalom minden jelentősebb pozícióját”. A Parasztpárt képviselője azzal zárta a beszédét, hogy a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló törvényjavaslat egy lépés a szocializmus megvalósításra felé, ezért örömmel üdvözli és elfogadja a javaslatot maga és pártja nevében.

Vészy Mátyás³⁸ képviselő szintén felszólalt a vitában. Vészy korábban a Polgári Demokrata Párt (PDP) képviselője volt, a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló törvényjavaslat vitájában már párton kívüli képviselőként vett részt. Az ügyvéd Vészy Mátyás az előtte szólók érveire reagálva azt mondta, hogy „a nép hatalomátvétele” nem jelenti azt, hogy a kormányzatnak „már nem kötelessége a tisztviselők packázásaival szemben biztosítani” az emberi jogokat. Felhívta a figyelmet arra, hogy az 1946. évi I. törvénycikk deklarálja ugyan „a minden embert egyformán megillető emberi jogokat”, amelyek most már nemcsak a „kiváltságosokat” illetik meg, ez azonban nem teszi feleslegessé a közigazgatási bíróságot. Vészy a közigazgatási bíróságot ugyan „csenevész” intézménynek titulálta, de mindjárt hozzátette, hogy ez nem a bíróság „saját hibája”, hanem a törvényhozóé. Vészy azt várta volna kormányzattól, hogy „a közigazgatási bíróságot megfelelően kifejleszti és alkalmassá teszi az adóztatás kérdésében, a közigazgatás problémáiban és a

38 Vészy Mátyás (1892-1959): Hódmezővásárhelyen érettségizett a református főgimnáziumban. 1914-ben fejezte be Budapesten jogi tanulmányait, majd bevonult a frontra. 1927-től az Ügyvédek Reformszövetsége helyettes elnöke, majd 1931-től az Országos Ügyvédszövetség társelnöke. Belépett a Nemzeti Demokrata Pártba. 1943-ban csatlakozott a fasiszta ellenállási mozgalomhoz. 1944 novemberében hazaárulással vádolva a nyilasok elfogták, 1945 februárban a német csapatok tartóztatták le. A visszavonuló németek fogságából a nyugati határszélen a szovjet csapatok szabadították ki. A háború után Budapest II. kerületében ellátta a református egyházközség gondnoki teendőit is. 1947-ben mandátumát a Somogy megyei választókerületben szerezte. 1947. október 28-án kilépett a pártból. 1948. november 18-án a parlamentben helyet foglaló hetvenkét pártonkívüli képviselő szóvivőjévé választották. Több jelentős politikai perben vállalt feladatot (Hóman Bálint, Kelemen Gyula). Mindszenty József védelmére is ő készült fel, de felkérését a kommunista hatalom megakadályozta. Utolsó védenca a Matheovits-perben vád alá helyezett Gróh József, a Keresztény Női Tábor mandátumától megfosztott országgyűlési képviselője volt. 1949. október 1-jén családjával Ausztriába menekült, majd Londonban politikai menedékjogot kaptak. Forrás: *Országgyűlés Almanachja, 1947-1949*. http://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/almanach_1947-49/1947_ogy_a_t459.htm (2018. 01. 02.)

nagy emberi jogok védelmében”. A közigazgatási bíróság munkájának megítélésével kapcsolatban emlékeztette a képviselőtársait arra az esetre, amikor a bíróság bátor volt semmisíteni „a Gömbös-féle időkben a választásokkal szemben benyújtott petícióknál 80-90%-ban kormánypárti mandátumokat”, valamint annak is hangot adott, hogy „a szegény embereknek egy-két forintos adóügyben is ez a közigazgatási bíróság igyekezett igazságot találni”. Szerinte ez a törvényjavaslat nem változtat a bíróság eddigi hibáin, mert nem iktat be egy közép fokú döntési fórumot, ugyanis a közigazgatási bírászkodásnak ez volt az egyik nagy hiányossága. Vészy Máttyás a döntőbizottságokat sem tudományos, sem gyakorlati szempontból nem tekintette „bírászkodásnak”. Úgy érvelt, hogy nem bíróság az, „amelynek elnökét a miniszter az ítélelbírák sorából jelöli ki”. További kritikája a pénzügyminiszter által kijelölendő pénzügyi szakembert érintette. „A pénzügyi adminisztrációban sohasem jó az a rendszer, hogy a finánc a saját ügyében végső fokon dönt” – állapította meg. Felidézta, hogy a közigazgatási bíróság gyakorlatában is gondot okozott az, amikor a tanácsban a pénzügyi szakemberek egyoldalúan képviselték a „financiális és fiskus-szempontokat”. Szerinte ezt a döntőbizottság laikus tagja nem tudja majd ellensúlyozni, mert nem fogja ismerni, „nem is ismerheti azt a matériát, amelyet ott ismerni kell”. Ezt követően felhozta azt a szempontot, hogy a szociális állam „végeredményben csökkenti az adókérdés jelentőségét, hiszen a végcélja kizár minden magángazdálkodást”, ebből következően szerinte a pénzügyi döntőbizottságnál „legtöbbször az állami vállalatok adójáról és illetékéről lesz szó, amikor az állam érdekét kell majd látszólag védeni”, sőt még azt is hozzátette, hogy „a konstrukció végső célja az adózás kiküszöbölése”. Vészy Máttyás azt az álláspontot képviselte, hogy a pénzügyi rendszer előbb vázolt változása miatt elég lett volna, ha a közigazgatási bíróságon belül egy jogegységi fórumot létrehoznak a helyzet kezelésére. Ő tehát nem is a pénzügyi kérdéseket tekintette a legnagyobb bajnak, hanem az emberi jogok biztosítását látta veszélyben. Egyszerű szavakkal oszlatta el azt a téves nézetet, miszerint a népi demokráciában „mindenkire egyforma mennyiségű hatalom” jutna. Azzal magyarázta ezt meg, hogy „a népi demokrácia is csak annyit tud elérni, hogy a népuralom biztosítására fent vannak azok, akik intézkednek, és a nép a maga nagy tömegében várja – és joggal várja – a számára igazságos, jószándékú kormányzatot”. Gondolatmenete logikusan azzal folytatódik, hogy ezt a kormányzatot „csak akkor lehet biztosítani, ha a kormányzatnak valóban van olyan független szerve, amely ennek biztosítására alkalmas”. Fájjalta nagyon, hogy a kormányzat ilyen szervet nem kíván létesíteni.

Vészy Mátyás az emberi jogok féltését történelmi tapasztalatra alapozta, mert ahogyan a múltban támadták és az akkori „jelenben” is támadás alatt voltak a jogok, szerinte a jövőben is ez volt várható. Ügyvédi hivatása mellett Vészy az egyik budai református egyházközség gondnoki tisztségét is betöltötte, és óhatatlanul is arra gondolunk, hogy hitéből fakadóan tért ki a beszédében a döntések mögötti emberi tényező szerepére. Úgy fogalmazott, hogy az emberi jogokat sértő „hibás intézkedések” oka az ember „bűnös vagy esendő” volta, mert „az igazság nagyon szép gondolata talán el van oltva” az ember lelkében, „de nem mindig olyan könnyű megállapítani, hogy mi az igazság”, merthogy az ember nem mentes a személyes részrehajlásról, és nem beszélve az „utálatos pénzről, amely felé sajnos hajlik az emberiség”.

Mondanivalóját Vészy Mátyás akként összegezte, hogy „igenis kellene, hogy az 1946. évi I. tc. értelmében szankciója is lenne az emberi jogok megsértésének”. Azért lenne szükség a közigazgatási bírászkodás kiterjesztésére, hogy „a legelemibb szabadságjogok megsértésével szemben legyen egy fórum, ahova fordulni lehet”, hogy az 1946. évi I. törvény ezáltal mindenki „kincsévé” váljék. Vészy úgy nyilatkozott, hogy nem azért nem fogadja el a törvényjavaslatot, mert az megszünteti a közigazgatási bíróságot, hanem sokkal inkább azért, mert a kormány nem gondoskodik olyan „bírászkodásról, amely az emberi szabadságjogokat valóban biztosítani tudja”.

A képviselői felszólalásokat Ries István³⁹ igazságügy-miniszter záróbeszéde követte. Elmondta, hogy készült arra, hogy az ellenzék a vitában a mellének „fogja szögezni a jogállam tipikusan német konstrukcióját”. Ries azonnal kijelentette: „[m]i nem a jogállam, hanem a népi demokratikus állam alapján élünk, amely nem ellentéte a jogállamnak, hanem tökéletesebb formája”. Idejétmúlt elméleti fejtegetésnek nevezte mindazt, amit a javaslat ellen fel-

39 Ries István (1885-1950) jogi tanulmányait Budapesten végezte. 1912-ben ügyvédi irodát nyitott. Az I. világháború alatt orosz hadifogságba került, hazatérte után, a Tanácsköztársaság idején a közoktatásügyi népbiztosság pártiskola előadója volt, majd mint a Vörös Hadsereg katonája vett részt a felvidéki hadjáratban. 1924-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba. Ügyvédi tevékenysége során többször védte a munkásmozgalom üldözötteit. 1945 után tagja lett az ideiglenes nemzetgyűlésnek. 1945. július 21-től 1950. július 17-ig igazságügy-miniszter. 1948-tól 1950-ig az MDP Központi Vezetőségének tagja. Minisztersége idején szavazta meg az országgyűlés az új alkotmányt (1949. évi XX. tc.), s ebben az időszakban születtek meg azok az új jogszabályok, amelyek a nagy társadalmi és gazdasági változásokat tükrözték. 1950. július 7-én koholt vádak alapján letartóztatták. A börtönben halt meg. 1956-ban rehabilitálták. Forrás: *Arcanum, Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/r-775E4/ries-istvan-777D4/> (2018. 01. 02.)

szóalók a közigazgatási bíraskodásról mondtak.

„Én az egész mai vitát leegyszerűsíténém” – mondta Ries, majd így folytatta: „a t. túloldal vegye tudomásul azt, hogy mi igenis a népi demokratikus államon keresztül a szocializmust akarjuk megvalósítani. Mégpedig forradalmi úton. Ebből okszerűen következik az, hogy irgalom nélkül eltávolítunk az útból minden olyat, ami törekvéseink akadályaként jelentkezik. Márpedig nem vitás, hogy a közigazgatási bíróság az elmúlt három és fél év alatt azt bizonyította, hogy minden módon szembehelyezkedik a demokratikus fejlődéssel. Minden ítélete azt bizonyította, hogy ami akadályt csak tudott volna utunkba állítani, azt meg akarta csinálni. Szerencsére – megmondom nyíltan és őszintén – nem nagyon figyeltünk arra, hogy ők mit csinálnak budai magányukban.”

Az igazságügy-miniszter szerint a közigazgatási bíróságnak „semmi köze sem volt semmiféle állampolgári joghoz, ugyanis a törvényben meghatározott hatásköre „kigúnyolása minden bírósági hatáskörnek”. Azzal érvelt, hogy a „dolgozó embert” érdeklő ügyek közül egy sem tartozott a hatáskörébe, sőt „a legtöbb kisember az sem tudta, hogy egyáltalán létezik ilyen bíróság”. A Vészy által említett mandátumok megsemmisítését „házi perpatvarnak” nevezte, mert szerinte a közigazgatási bíróság „Horthy bírósága volt”, és az „akkori kormány pedig már jobban közeledett a Horthy-ellenes irányzathoz, nem jó értelemben, hanem még rosszabb értelemben véve”, és ezt a „perpatvart” a „közigazgatási bíróságon keresztül akarták elintézni”. Egyetértett azokkal, akik a közigazgatási bíróság túl költséges működését vetették fel. Ries István álláspontja szerint azért nem lesz szükség közigazgatási bíróságra, mert „a kormány gondoskodik arról, hogy a közigazgatás minden ágába bekerüljenek a dolgozó nép képviselői és már a maguk jelenlétével átalakítóan hassanak a közigazgatás szellemére”.

Ries a közigazgatási bíróság német példája ellen is szólt. Beszédében azt panaszolta, hogy „a mi törvénytárunk tele van a német törvények fordításával”, és a „Verwaltungsgerichtshof tipikus német intézmény, amely Európában ebben a formában sehol sincs meg, és amelyet azért csináltak meg, hogy egy csomó embert ott el tudjanak helyezni”. Ezzel szemben a magyar kormány megoldási módja az, hogy „de facto” nem is szüntetik meg a bíróságot, hanem ennek a „fiktív bíróságnak a hatáskörét” átruházzák „olyan hatóságokra, amelyek közelebb állnak a népi demokratikus Magyarországhoz”. Szerinte amiatt sem volt értelme a közigazgatási bíróságnak, mert vitatott volt a bíróság ítéletének jogereje a közigazgatási hatóságokra nézve. Az igazságügy-miniszter ezt azzal a példával érzékeltette, hogy hiába marasztalt el a

bíróság valakit illetékügyben, ha a pénzügyminisztériumnál az illetőnek jó összekötése volt, akkor el tudta engedtetni az illetéket. Megjegyezte, hogy ezért „semmi különbség nem lesz jogilag” a régi és a jövőbeni helyzet között. Utalt arra, hogy már működnek is egyes döntőbizottságok, és azt igazolják, hogy „gyorsabban, jobban, az életnek megfelelőbben intézik az ügyeket”, ami a feleknek is jó, mert „néha még a nyerésnél is fontosabb a gyorsaság, hogy végre tudja: mi van az ügyében”. A „demokratikus kormány” pedig, ígérte a miniszter, „nem ad utasításokat” a bizottságoknak. Ries István azzal zárta a beszédét, hogy „a törvényjavaslat megfelel a népi demokratikus értelemben vett jogeszmének”, ami után gondolatjelben a következőt toldotta be: „hogyan ezt az egészen visszataszító szót használjam.”⁴⁰

5. A közigazgatási bíróság szerepfelfogása

Mindezek után nézzük meg, hogy miként tekintett a Közigazgatási Bíróság a második világháború alatt és azt követően a maga rendeltetésére. Ehhez fontos támpontot nyújtanak a bíróság saját kiadványai, különösen „*A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897-1947)*” című összeállítás, amely a Közigazgatási Bíróság kiadásában 1947-ben látott napvilágot.⁴¹

A bíróság 1942. január 12-én tartott teljes ülésén Rakovszky Iván⁴² elnök előadást tartott „A közigazgatási bíráskodás történelmi és elméleti háttere, valamint fejlődésének iránya” címmel. Rakovszky a bevezetőben utalt az akkoriban készülő átfogó magyar közigazgatási reformra, amely „kétségtelenül

40 A fentiekben idézett felszólalások forrása: *Országgyűlési napló, 1947. V. kötet, 1948. december 14. - 1949. április 12.* 179-206. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN1947_05/?pg=92&layout=s&query=k%C3%B6zigazgat%C3%A1si%20b%C3%ADr%C3%B3s%C3%A1g (2017. 12. 30.)

41 MÁRFFY Albin (szerk.): *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897-1947)*. Budapest, Magyar Közigazgatási Bíróság, 1947.

42 Rakovszky Iván (1885–1960): politikus, miniszter. Jogi tanulmányok után pályáját Turóc vármegye szolgálatában kezdte. 1910-től 1918-ig munkapárti és 1920-tól 1935-ig egységes párti országgyűlési, illetve nemzetgyűlési képviselő volt. 1922. június 16.-1926. október 15. között belügyminiszter Bethlen István kormányában, majd 1928-tól 1935-ig a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke. 1941. április 28-tól volt a Közigazgatási Bíróság elnöke és felsőházi tag. 1944. augusztus 29-től 1944. október 16-ig válás- és közoktatásügyi miniszter a Lakatos-kormányban. Nevéhez fűződik a rendőrség újjászervezése, a vármegyei törvényhatóságok reformja és az 1925. évi választójogi törvény. Forrás: *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/r-775E4/rakovszky-ivan-776A0/> (2018. 01. 08.)

érinti a közigazgatási jogszolgáltatást is”. Az elnök fontosnak tartotta nemzetközi összehasonlításban felvázolni a különböző rendszerekben, és eltérő történelmi alapokon működő közigazgatási bíróságokat. Azt fejtegette, hogy az „újabb alkotmányfejlődés” vajon „milyen álláspontot foglal el a közigazgatási bírászkodás elvével szemben”, és számára az volt a nagy kérdés, hogy vajon „a tekintély elvén alapuló kormányzatok meghagyják-e a közigazgatási bírászkodás intézményét, vagy olybá tekintik-e, amely hatalmukat korlátozza”. Megállapította, hogy „elavult” lett az a felfogás, miszerint a közigazgatási bírászkodás „az egyes személy jogait védi az államhatalommal szemben”, és „győzelemre jutott az a nézet”, hogy ennek az intézménynek az a célja, hogy „az objektív, a tárgyi jog minél tökéletesebben érvényesüljön, nem az egyes, de a közösség érdekében”. Rakovszky Iván három pontot fogalmazott meg előadása végén: 1) a közigazgatási bírászkodás a modern államban nélkülözhetetlen, 2) a fejlődés a külön szakbíróságok irányába mutat, 3) az a törekvés, hogy a középfokú bíróságokat is „magas szellemi felkészültségű komoly külön bíróságokká fejlesszék ki eddigi elhanyagolt állapotukkal szemben”.⁴³

A második világháborút követően Csorba Jánost,⁴⁴ Budapest háború utáni első polgármesterét választották meg a Közigazgatási Bíróság elnökévé. Az új elnök 1945. június 10-én mondta el székfoglaló beszédét a bíróságnak a Képviselőház üléstermében tartott teljes ülésén. Szenvedélyes, szókimondó beszédében Csorba János kísérletet tett arra, hogy az akkori zavaros közjogi állapotokat a jogállami konstrukció megoldásai felé orientálja. Mondanivalójának központi témája volt a hatalmi ágak egymáshoz való viszonya, és az volt az álláspontja, hogy egy „demokratikus államban a törvényhozás a legerősebb faktor s ennek van alárendelve a végrehajtó hatalom”. Nevén nevezte azt, hogy Magyarországon „ez a viszony megfordult és a törvényhozás lett alárendelve a

43 RAKOVSZKY Iván: *A közigazgatási bírászkodás történelmi és elméleti háttere, valamint fejlődésének iránya*. A Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság elnökének a Közigazgatási Bíróság 1942. január 12-én tartott teljes ülésén elmondott előadása. Budapest, 1942.

44 Csorba János (1897–1986): ügyvéd, politikus. Az egyetem elvégzése után Makón folytatott ügyvédi gyakorlatot. 1931-től tagja a Független Kisgazdapártnak, a párt makói, majd Csanád megyei vezetője. 1941-től parlamenti képviselő, 1944. március 19-től részt vett az ellenállási mozgalomban. 1944 novemberében a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának alelnöke. 1945. január 19-től 1945. május 16-ig Budapest első polgármestere, majd 1948-ig a Közigazgatási Bíróság elnöke. 1951. június 11-től 1953 őszéig Dévaványára telepítették ki. 1953-tól ügyvéd, 1970-ben nyugdíjba vonult. 1956. október 30-tól november 4-ig az újjászervezett Független Kisgazdapárt Intézőbizottságának tagja volt. Forrás: *Magyar Életrajzi Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC02469/02873.htm> (2018. 01. 08.)

végrehajtó hatalomnak, miután a végrehajtó hatalom visszaélései segítségével jött létre különösen Gömbös Gyulától kezdve a törvényhozásban domináló többség, amely azután csak formailag állt a végrehajtó hatalom fölött, a valóságban azonban függőségi, alárendeltségi viszonyba került vele”. Csorba itt rámutatott a harmadik hatalmi ágának, egy legfelsőbb bírói fórumnak a lehetséges szerepére, „amelynek joga lett volna szavát felemelni” a törvények védelmében és „ítélkezni a törvénysértések fölött”, amikor „a választásoknál meghamisították a nemzet akaratát”. A nemzeti „szerencsétlenség” okát Csorba János abban látta, hogy a „közjogi bírói fórum nem volt egyenrangú fél a végrehajtó hatalommal”, és nem tudott „az államélet megnyilvánulásának minden vonalán őrködni a végrehajtó hatalom működésének törvényessége fölött”, így a „végrehajtó hatalom egészségtelen túlsúlya” katasztrófát hozott. Székfoglalójában Csorba Magyarország jövőbeni államberendezkedését annak mentén képzelte el, hogy „az egyéni szabadság legyen az alappillére”, és a szabadságnak „csak az állampolgárok közös érdekei szabjanak korlátot”. A korábbi „öncélú” bürokráciát szerinte fel kell, hogy váltsa a francia mintájú „service public”, ami annyit jelent, hogy „az államhatalom gyakorlása az alattvalók felett nem uralmi jellegű, hanem közérdekű társadalmi tevékenység”. A magyar közigazgatás „egyetlen” célját abban jelölte meg az elnök, hogy „segítségére legyen az állampolgároknak a mindennapi életükben előforduló bajok, nehézségek, kontroverziák eliminálásában”. Ezzel támasztotta alá Csorba a közigazgatási bíróság létjogosultságát, amely az állampolgárok és a közigazgatás között felmerülő jogvitákban teljesen független, minden befolyástól mentes szervként tud dönteni. Utalt Concha Győző jogi álláspontjára, miszerint az egyéneknek a „közigazgatási tények megtámadására adott jog nemcsak az egyes jogalanyok érdekét szolgálja, hanem egyúttal az állami törvényhozó hatalom fölényének a biztosítása a végrehajtó hatalom fölött, a jogrend biztosítása”. Így vezette fel Csorba János azt, hogy szükség lenne a közigazgatási bíróság taxatív hatásköreinek generális klauzulával történő kiegészítésére, amely azt mondaná ki, hogy mindazok a jogsérelmek a közigazgatási bíróság elé tartoznak, amelyek nem tartoznak a rendes bíróság hatáskörébe, illetve nincsenek kivonva a közigazgatási bíróság hatásköréből. Ezáltal a közigazgatási bíróság megkerülésének kikapuit szándékozott bezárni. Beszédében a „közigazgatást végző tisztviselőknek” a szabadságára is kitért azt hangsúlyozva, hogy „a köztisztviselőnek a pártérdekeket szem előtt tartó miniszterrel szemben” biztosítani kell a független bíróság előtti jogvédelmet. Csorba János a beszédében a közigazgatási bíróságnak „rendeletvizsgálati”

jogot is igényelt, mégpedig absztrakt normakontroll formájában, ami által a végrehajtó hatalom rendeleteinek vizsgálatát „minden konkrét panasz nélkül is” elvégezheti. Előrevetítette tehát a „közjogi bírósággá” válás jogfejlődési perspektíváját, ami akkor valósulna meg szerinte, ha törvény kimondaná, „hogyan az alkotmányjog, közjog és a közigazgatás terén felmerülő minden vitás ügyben végső fokon a Közigazgatási Bíróság dönt”, és „ha szükségesnek látja, a közszabadságok, valamint államérdek szempontjából vitás kérdéseket panasz nélkül is hatáskörébe vonhatja és elbíráhatja”. Végül pedig patetikusan azt fogalmazta meg, hogy a „Justitia est regnorum fundamentum” („Az igazság az államok alapja”) talaján állva a közigazgatási bíróság „olyan legyen, mint a tenger hullámaiból kiemelkedő világítótorony, amelyet sem vihar, sem a hullámok ereje nem rendíthet meg és amely jó és rossz időben, szélcsendben és viharban egyaránt mutatja fényével az igazsághoz vezető utat, amely biztosan elvezet az erős, szabad, független, demokratikus Magyarországhoz”.⁴⁵

A székfoglaló beszédében meghirdetett – lényegében – alkotmánybíró-sági fejlődési irányelvekre erősített rá Csorba János a közigazgatási bíróság 1947. évi teljes ülésén elhangzó megnyilvánulásával, amelyről a Jogtudományi Közlönyben is megjelent összefoglaló. A bíróság elnöke méltatta az 1946. évi I. törvény jelentőségét, „mint amely hivatva van gátat vetni újabb parancsuralmi irányzatok érvényesülésének azáltal, hogy az állampolgárok elidegeníthetetlen tulajdonává teszi a *személyes szabadságot* és biztonságot, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítását, az egyesülési és gyülekezési szabadságot, a nélkülözéstől mentes életet.” Szorgalmazta a közigazgatási bíróság hatáskörének a kiterjesztését, és hangsúlyozta, hogy az átalakuló rendszer „különösen nélkülözhetetlenné teszi a Közigazgatási Bíróság kiegyensúlyozó, az állampolgárok jogait biztosító szerepét”, és ezért a bíróság „vezérelvévé” tette az 1946. évi I. törvényben biztosított „emberi jogok védelmét”.⁴⁶ Csorba János arra számított, hogy a jövőben az alapjogoknak vagy egyenként lesz bírói jogvédelme, vagy pedig a közigazgatási bíróság hatáskörét a jogok vonatkozásában „elvi alapon” állapítják majd meg, ami lehetővé fogja tenni, hogy „az alapjogaikban sértett állampolgárok a bírósághoz forduljanak orvoslásért”.⁴⁷ A „4634/1897. M. E. rendeletben biztosított jog alapján tett elnöki javaslatra” a

45 CSORBA János: *A közigazgatási bíróság, mint alkotmányvédő bíróság*. A Közigazgatási Bíróság elnökének elnöki székfoglalója. Budapest, 1945. 14. pp.

46 *Jogtudományi Közlöny*, 1947. március 20.

47 Ifj. MÁRFFY Albin: *Tallózás a Közigazgatási Bíróság teljes ülési jegyzőkönyveiben*. In: MÁRFFY Albin (szerk.): *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897-1947)*. Budapest, Magyar Közigazgatási Bíróság, 1947, 365.

teljes ülés határozatot fogadott el az 1946. évi I. törvényben foglalt „jogelvek érvényesítése tárgyában, és kimondta, hogy minden olyan esetben, amikor a törvényes korábbi jogszabályok ellentétesek az ember elidegeníthetetlen és természetes jogait biztosító 1946. évi I. törvény rendelkezéseivel, az említett törvényben megnyilatkozó szellem az irányadó”. Felhívta arra a figyelmet, hogy a jogvédelem csak akkor válik „teljessé”, ha a jogrendszer minden szintjén a törvény elveit követik.⁴⁸ Láthatjuk tehát, hogy a törvények alkotmányossági vizsgálatának meghirdetésével a normakontroll hatáskör további szintjére léphetett volna a közigazgatási bíróság.

A közigazgatási bíróság 50 éves tevékenységéről a fentiekben említett, 1947-ben megjelent átfogó kötet igen részletesen, elvi és gyakorlati oldalról, az egyes ügyekre lebontva nyújt áttekintést. Csorba János a kötet bevezető írásában – összhangban a korábbi álláspontjával – úgy jellemezte a közigazgatási bíróság öt évtizedes útját, hogy az „állandóan felfelé vezetett, hogy mint alkotmányjogi bíróság elfoglalja a helyét a törvényhozó és a végrehajtó hatalom mellett annak az erkölcsi piramisnak a csúcsán, melyet minden nemzet saját alkotmányában önmaga fölé épít”.⁴⁹ Csorba itt utalt arra, hogy már a garanciális panaszjogot biztosító 1907. évi LX. törvény⁵⁰ indokolásában a kormány megállapította, hogy a közigazgatási bíróság „alkotmányjogi bírósággá fejlődött”. Hangsúlyozta az elnök a közigazgatási bíróságnak a választások tisztasága fölötti őrködés körében kifejtett tevékenységét, és egyúttal kifejezte, hogy csak „átmenetinek kell tekinteni azt az állapotot, hogy a választások feletti bíráskodást az 1945. évi VIII. tc. kivonta”⁵¹ a hatásköréből. Ezt a megállapítását Csorba arra alapozta, hogy az időközben megszületett 1946. évi I. törvénycikk „biztosítja az emberi jogokat”, amely a „legnagyobb biztosító a magyar demokrácia fejlődésének”, és a közigazgatási bíróság feladata lett, hogy „érvényt szerezzen ezen törvény szellemének”.⁵²

Az 50 éves évfordulóra készített kötetben – többek között – a következő témakörökről olvashatunk: az ítéletalkotás munkájáról, a közigazgatási bíráskodásról, a pénzügyi közigazgatási bíróságról, a közigazgatási bíróság előtt eljárásról, közjogi jelentőségű ügyekről, a közigazgatási bíróság feladatköréről vallási és népokta-

48 *Jogtudományi Közlöny*, 1947. március 20.

49 CSORBA János: *A hegyoldalról*. In: *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897-1947)*. (szerk.: MÁRFFY Albin) Budapest, Magyar Közigazgatási Bíróság, 1947, 3.

50 A magyar királyi közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről szóló 1907. évi LX. törvénycikk.

51 A nemzetgyűlési választásokról szóló 1945. évi VIII. törvénycikk 53. § (1) bekezdés.

52 CSORBA (1947) i. m. 3-4.

tási ügyekben, községi és törvényhatósági ügyekről, az állami és önkormányzati alkalmazottak járandóságai ügyében hozott elvi határozatokról, a közigazgatási bíróság hatáskörébe utalt különféle ügyekről, adóügyekről (általános jövedelem- és vagyonadó, közadók, földadó és házadó, kereseti adó, társulati adó, forgalmi adó, illetékek), a közigazgatási bíróság hatáskörét érintő jogszabályokról, az ítélőbírákról és irodalmi munkásságukról, a működés statisztikai adatairól.⁵³

Csorba János még 1948-ban is – miközben politikai szinten már a megszüntetéséről tárgyaltak – publikálta a bíróság működését. *„Mit dolgozik a Közigazgatási Bíróság”* című 14 oldalas tanulmányát az elnök azzal a céllal írta, hogy „az illetékesek”, valamint „a közvélemény” előtt felvázolja, hogy milyen panaszok kerülnek a bíróság elé, és bemutassa, hogy „milyen komoly érdek fűződik ezek szakszerű eldöntéséhez”. Csorba János rövid írását olvasva az az érzésünk támad, mintha ezzel az elnök elébe kívánt volna menni a későbbi parlamenti vitában elhangzó érveknek, és egyfajta védőbeszédnek is beillik. Mottóul *Descartes*-idézetet választott: „[a] dolgokat meg kell ismerni, még a legjelentéktelenebbeket is, hogy igazi jelentőségükről meggyőződjünk és tekintetükben ne csalódjunk.” Csorba János fontosnak tartotta tisztázni, hogy a sajtó általában a politikai természetű ügyeket emelte ki, holott ezek 1945-1948 között az ügyforgalomnak alig 2-3 ezrelékét tették ki. Igyekezett tehát a bíróság munkájáról kialakult téves képet eloszlatni, és részletesen elmagyarázta a bíróságnak a háború utáni új helyzetben folytatott tevékenységét. Ebben kitért arra, hogy pl. a földreform következtében „új egzisztenciák” keletkeztek, amelyeknek az adófizetésbe való bekapcsolódásuk során új panaszok keletkeztek. Úgyszintén a házadóval kapcsolatban is bonyolulttá vált a jogi környezet. Csorba János úgy látta, hogy a kormány rendeleteinek értelmezésében a bíróságnak fontos szerepe lenne, mert szerinte a „pénzügyi hatóság” az ügyek intézése során az „állam finánc érdekeit” tartja szem előtt. Csorba hangot adott annak, hogy a bíróságnak „különleges feladata” az, hogy őrködjön „az újjáépítés szempontjából olyannyira fontos adóerkölcs érvényesülése felett”. Kitért a közigazgatási osztály munkájára is, amelynek a legnagyobb részét a tisztviselők fizetési osztályba való besorolásával kapcsolatos panaszok tették ki. Igazán kényes területnek számított ez a háború után zajló igazolási eljárások és B-listázások idején. Csorba megjegyezte, hogy a sajtó több esetben kritika tárgyává tette a közigazgatási bíróságnak „a községek, városok, törvényhatóságok előjáróinak és tisztviselőinek újraválasztásával vagy megerősítésével kapcsolatban felmerült panaszok” elintézését. Az elnök

53 MÁRFFY (1947) i. m. Tartalomjegyzék.

itt tisztázta, hogy „a 30.000 újraválasztott vagy megerősített tisztviselőből a Közigazgatási Bíróság mindössze 27-nél semmisítette meg az eljárást, ami az összes tisztviselőnek egy ezrelékét sem teszi ki”. Csorba János elhárította, hogy a bíróság politikai célzattal hozta volna meg a döntéseket, illetve azt is leszögezte, hogy ezek a döntések – éppen a csekély számuk miatt – semmilyen befolyással nem bírtak „a demokrácia tisztviselőinek összeállítására”, és az „ítéletnek pedig semmi kihatása nem lehetett arra, hogy újabb választás esetén milyen pártállású tisztviselőt jelöljenek az illetékesek”. Hozzátette: „[a] bírót nem csak esküje, de belső meggyőződése is arra kötelezi, hogy a demokrácia által alkotott szabályokat mindenkiel betartassa”.

Csorba egyértelműen azon az állásponton volt – összhangban Magyar 1942-ben publikált jogelvével –, hogy a „kormányzat szempontjából nézve, a Közigazgatási Bíróságnak az a hivatása, hogy a kormány intencióit érvényre juttassa olyan esetekben, amikor a végrehajtó apparátus egyes tagjai ettől eltérnek”. Érvelt a bíróságnak azon fejlődési iránya mellett, hogy az elvi jelentőségű ítéleteinek, döntéseinek az alkalmazását a közigazgatás végrehajtó szerveire nézve kötelezővé tegyék, ugyanis egy-egy ítélete csak abban a konkrét ügyben volt kötelező, amelyben hozta. Szerinte ez a „gazdaságilag gyengébbekre nézve súlyos hátrány”, mert sokaknak nem áll módjában jogorvoslatot érvényesíteni. Reményét fejezte ki, hogy „az erkölcsi igazság felé törekvő demokratikus” kormányzat teljesíteni fogja az adófizetőknek ezt a „régóta kívánságát”. Csorba János ezzel az írásával szerette volna cáfolni azt az „alaptalan” elképzelést, hogy „a Közigazgatási Bíróság tagjai elefántcsonttoronyban ülnek és nem látják meg az élet fejlődését”. Mintha így előre üzent volna Ries István igazságügy-miniszternek, aki az elnök idézett tanulmányát követő évben a parlamentben arról beszélt, hogy a kormány nem foglalkozott azzal, hogy a bíróság tagjai mit is csinálnak „budai magányukban”.

Csorba János végül ezekkel a szavakkal zárta tanulmányát: „[a]zt remélem, hogy aki ezt a kis füzetet olvassa, tiszta képet nyer a munkánkról és ezt a munkát helyesen tudja értékelni. Az állampolgárok millióinak megnyugvására szolgálhat az a mindentől független, csak a jog, az igazság szolgálatában álló munka, amelyet a Közigazgatási Bíróság végez, és megnyugtatóra szolgálna egész társadalmunknak, ha mindazok a vitás kérdések a Közigazgatási Bíróság hatáskörébe utaltatnának, amelyek elintézésére megfelelő elfogulatlan szervek még nincsenek alkotva.”⁵⁴

54 CSORBA János: *Mit dolgozik a Közigazgatási Bíróság?* Budapest, Hernádi Árpád Adó-, Illetékügyi és Közigazgatási Szakkönyvkiadó, 1948.

6. Konklúzió

Mindezek után idézzük fel Ries István szavait: a közigazgatási bíróság „szembehelyezkedik a demokratikus fejlődéssel”. A kormányzat számára a „független, csak a jog, az igazság szolgálatában álló munka” nem volt kívánatos jelenség, így a közigazgatási bíróság sorsa a szervezetének, hatásköreinek fejlesztése helyett a megszüntetés lett. A közigazgatási bíróság elnöke a végrehajtó hatalom túlsúlya ellen emelte fel szavát, miközben a bíróság megszüntetése már a végrehajtó hatalom hatalmi megnyilvánulása volt, és annak további erősödését jelentette.

RENEZÁNSZ UTÓPISTA FILOZÓFUSOK AZ ÁLLAMRÓL: MORUS, CAMPANELLA, BACON

PÓKECZ KOVÁCS ATTILA
egyetemi tanár (KRE ÁJK)

A filozófia történetében a reneszánsz átmeneti kornak tekinthető, mivel egyrészt az ókori gondolkodók és műveik újrafelfedezését szorgalmazta, másrészt időbeni meghatározottsága miatt a középkori gondolkodás folytatója is volt egyben.¹ A reneszánsz műveltség központjai elsőként Itáliában (Firenze, Vence, Padova, Ferrara, Nápoly) alakultak ki, szellemi hatásuk innen terjedt át Európa más részeire is.² Filozófiai értelemben az utópia a helyes, az ésszerű és igazságos államról (társadalomról) alkotott olyan kritikai elképzelés, amely alkotója szerint a világ fennálló létrendjével szemben e létrend tökéletes változatát képviseli.³ Az utópia jelentése a görög *utopia* szóból⁴ származik, jelentése „sehol sem”: az eszményi állam (társadalom) nem létezik, de a valóságosnak ilyennek kellene lennie. A kora újkori utópiák kritikai eszményeket fogalmaznak meg, koruk államát, annak társadalmi, gazdasági, jogi, politikai, vallási rendjét bírálják, többnyire ironikus-szatirikus formában. Az utópiák lényegi eleme az állami-politikai közösség egészének a kritikai vizsgálata, a saját koruk problémáira történő reflexió összefüggésében a társadalom állami újjászervezésére irányuló tervezet felvázolása.⁵ Az eszményi államról (társadalomról) szóló koraújkori utópia nem az önmagát különféle vallási-etikai értékek alapján meghatározó egyént állítja a középpontba, hanem mindig valamilyen politikailag megszervezett, és pontosan körülhatárolt kollektívumra utal.⁶ Ennek magyarázatát az adja, hogy a reneszánsz utópiák nem tételeznek fel alapvető és radikális változásokat az emberi természet vonatkozásában,

1 COING, Helmut: *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, Osiris, 1996, 33-34.

2 HAMLIN, David Walter: *A nyugati filozófia története*. Budapest, Holnap Kiadó, 1998, 121-123.

3 BOROS Gábor: *A reneszánsz filozófiája*. In: Filozófia. (szerk.: BOROS Gábor) Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010, 629.

4 Az u fosztóképző, a toposz helyet jelent: az utópia egy fiktív, nem létező geográfiai helyet ír le, az angol szerzőknél többnyire egy szigetet.

5 RICOEUR, Paul: *Ideológia és utópia*. In: Politikai antropológia. (szerk.: ZENTAI Violetta) Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997, 116-126.

6 Lásd: MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Ford. MEZEY I. György. Budapest, Atlantisz, 1996.

hanem inkább az egyének feletti irányítás megszervezésével és az ehhez szükséges intézmények kialakításával foglalkoznak. Az utópista gondolkodás mintaadó képviselői a 16. században Thomas More, a 17. században Tommaso Campanella és Francis Bacon voltak.

1. Mórus Tamás

Az angol parlamentarizmus történetének egyik kiemelkedő szereplője, a jogtudós és politikus Sir Thomas More (1478-1535) Anglia történetének első világi és nem főúri származású kancellárja volt, aki a királlyal való konfliktusa miatt vértanúhalált szenvedett, s akit a keresztény hite védelmezőjeként 1935-ben a katolikus egyház szentté avatott. Az európai szellemi hagyomány Erasmus levelezőtársaként és barátjaként a humanizmus és az emberi művelődés történetének kivételes alakjaként tartja számon.

1.1. Mórus élete

1478-ban született a londoni királyi törvényszék tagjának, John Morenak a gyermekeként. Iskolai tanulmányait Londonban kezdte el, majd azok elvégzése után John Morton canterbury érsek, bíboros és kancellár udvarában teljesített apródi szolgálatot. Morton korának egyik meghatározó személyiségeként hamar felismerte a gyermek Morus kivételes tehetségét, ezért 1492-ben a humanistává alakuló Oxfordba küldte. Morus Oxfordban latinul és görögül tanult, valamint retorikai és a filológiai ismereteit is ekkor alapozta meg. Két évvel később apja ösztönzésére jogi tanulmányokba kezdett Londonban, először a *New Inn*ben, majd a *Lincoln's Inn*ben. Bár kezdetben nem érdeklődött a jogtudományok iránt, mégis kiváló eredménnyel fejezte be tanulmányait. Disszertációjának megvédése után már 21 évesen felvételt nyert a londoni ügyvédi kamarába. Feltehetően ezután ismerkedett meg a Cambridge-ben görögöt tanító Rotterdami Erasmusszal is. Erasmus a későbbiekben Morust az *Utópia* című művének írása kapcsán „mindig időszerű embernek” („*A Man for All Seasons*”-nak) nevezte. Morus politikai karrierje huszonhat éves korában indult, amikor 1504-ben a parlament tagjaként elmondott nagyhatalús beszédének következményeként az angol parlament megtagadta azt a pénzbeli támogatást, amelyet VII. Henrik király (1485-1509) fiának lovaggá ütése és lányának férjhez adása alkalmából kért. VII. Henrik király bosszúból Morus apjára jelentős bírságot vetett ki, így Thomas More magát is veszély-

ben érezve külföldre utazott. Az 1508-ban külföldön töltött hónapok alatt Párizsban és Leuvenben tanulmányokat folytatott, ekkor keletkeztek zsar-nokgyűlölő versei is.⁷

VIII. Henrik (1509-1547) trónra kerülésekor, 1509-ben visszatért Londonba, ahol tovább folytatta ügyvédi pályáját. Politikai karrierje tovább emelkedett, miután először 1510-ben seriff helyettes lett, majd 1515-ben tagja lett annak a delegációnak, amely Flandriába utazott az angol kereskedelmi érdekek védelmében folytatott tárgyalásokra. Az angol alsóház elnökeként (*Speaker of the Commons*) 1523. április 15-én a királyhoz intézett petíciót, amelyben kifejtette, hogy a parlamenti tárgyalás csak akkor lehet eredményes, ha tagjai szabadon beszélhetnek, még akkor is, ha valaminek az elvetése miatt nem tetszőt is mondanának. E petícióval a parlamenti szólásszabadság egyik első megteremtőjévé vált. Morus és VIII. Henrik között bizalmas viszony alakult ki, így ő köszönthette V. Károly (1519-1556) német-római császárt angliai látogatása idején, majd ő kapta feladatul 1529-ben az I. Ferenc francia király és V. Károly német-római császár között megkötendő a cambrai-i békeszerződés előkészítését is. 1529 és 1532 között VIII. Henrik lordkancellárja volt. Lordkancellárként Morus népszerű, jó bíró volt, aki áldozatos munkájával mintegy húszéves ügyhátraléktól szabadította meg a bíróságot. Hivataláról azt követően mondott le, hogy VIII. Henrik király magát az angol egyház fejének ismertette el, s ezzel kétségbe vonta a pápa fennhatóságát. Ebben a helyzetben a hitéhez hű katolikus Morusnak, a protestantizmus elleni harc elkötelezett hívének, nem maradt más választása, mint a lordkancellári tisztségről való lemondás. Ellenezte VIII. Henrik házasságát Boleyn Annával, majd egyre több kérdésben került szembe az uralkodóval. Elveihez ragaszkodó, nagy tekintélyű jogásként távol maradt Boleyn Anna koronázási ünnepségéről is. Magát a király, de elsősorban Isten hű szolgájának tekintette (*the King's good servant but God's first*), ezért nem volt hajlandó letenni az 1534-ben törvényileg előírt és a király minden alattvalójától megkövetelt esküt. Ennek az lett a következménye, hogy mint felségsértőt, halálra ítélték és 1535-ben kivégezték.⁸

7 PHÉLIPPEAU, Marie-Claire: *Thomas More*. Paris, Gallimard, 2016, 13-42.

8 PHÉLIPPEAU i. m. 42-247.

1.2. Morus „Utópia” című műve

Morus politikai, államelméleti tárgyú munkái közül kiemelkedik az 1516-ban megjelent *Utópia*⁹ című írás, amelynek teljes címe: *A legtökéletesebb államformáról és az új Utópia szigetről* (*De optimo reipublicae statu deque nova insula utopia*). Fontos kiemelni, hogy az *Utópia* lett, az angol jogelméleti irodalom egyik legolvasottabb könyve, és az újkori államelméleti gondolkodás egyik legfontosabb dokumentuma. Az *Utópia* lényegében Flandriában íródott, latin nyelven Morus 1515. évi antwerpeni követjárása idején. Műfaját tekintve, egy képzeletbeli utazás leírása egy baráti társaság két részletben lefolytatott beszélgetésének kerettörténetébe ágyazva egy portugál hajós elbeszélése alapján.¹⁰

A latin nyelven írt mű két részből áll. Az első rész a szerző korának angliai állapotait kritizálta, a második rész Utópia sziget lakóinak gazdasági és társadalmi életének bemutatását adja.

Társadalom és gazdaság. Művének első részében a kor angol viszonyainak bírálata során rámutat hazájának rendi elmaradottságára és a kormányzati korrupcióra is. Bár az *Utópia* egy szigetről beszél, földrajzi leírásai elárulják, hogy ez a sziget Anglia (*Amaurota*).¹¹ A társadalmi gondok fő okának a javak egyenlőtlen elosztását tartotta, amelynek egyenes következménye az általános nyomor. Morus társadalmi rendjének egyik alapvető elve a magántulajdon eltörlése volt, ugyanis meggyőződése szerint, míg ez fennáll, nem lehet érdem szerint és igazságosan elosztani a vagyont.¹² Elítélően szól a feudális nemessegről, akik az újabb birtokok megszerzése érdekében tömeges méretekben döntötték nyomorba a parasztgazdaságokat.¹³ Ennek társadalmi-gazdasági háttere a 16. századi Angliában végbemenő eredeti tőkefelhalmozás volt, amelynek során a gyapjúkereskedelem fejlesztése érdekében a termőföldeket juhlegelőkké alakították át, ami nincstelenné tette a földművelőket. Nyomora miatt a nép lázadott, a lázadást azonban Morus elítélte.

Utópia működésének gazdasági alapjait, a szükségletek kielégítését a közösen megtermelt javak közösségi elosztása teszi lehetővé. A sziget valamennyi lakójának választott és szakképzettségének megfelelő munkát kell végeznie, ezen túl még mindenkinek a mezőgazdasági termelésben is részt kell vennie. Az

9 MORUS Tamás: *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, Szent István Társulat, 2002.

10 PHÉLIPPEAU i. m. 57-60.

11 SERVIER, Jean: *Histoire de l'utopie*. Paris, Gallimard, 1991, 133.

12 MOLNÁR Tamás: *Utópia, örök eretnokség*. Budapest, Szent István Társulat, 1990, 123.

13 PHÉLIPPEAU i. m. 71.

általános munkakötelezettség alól csak azok kaphattak mentességet, akiknek a nép titkos szavazással való döntése szabadságot adott arra, hogy tudományos munkát végezhesen.¹⁴ Ebben az elképzelésben Platón hatását is felfedezhetjük, miszerint az ideális államban a bölcsesség meghatározó szereppel bír.

Utópia társadalmi rendje szabadokból és szolgákból áll, ez utóbbiak hadifoglyok, akik büntetésből a nehezebb munkákat végzik. A szabadok között is van különbség, mivel azok, akik nem fogadják el Isten létét, s azokat az alapvető igazságokat, amelyeket a természetes vallás tanít, Utópia államban tisztséget nem viselhetek. Utópia lakói által kifejtett munka vagy kézműves, vagy földműves jellegű volt. A kézműves munka a családhoz kötődött, amelyben a mesterség apáról fiúra szállt, aki mesterséget akart váltani, annak más családba kellett bekerülnie. Morus a mezőgazdasági tevékenységet elkerülhetetlen kellemetlenségnek tartotta, egyben azt hirdette, hogy mérsékeltesen kell élni, a haszontalan kedvtelésekről le kell mondani. Nézete szerint mindenkinek dolgoznia kell, ezzel lehetővé válik, hogy az emberek hozzájuthassanak ahhoz, amire szükségük van. A napi hat órányi munkaidőt tartotta ideálisnak, délelőtti és délutáni három-három órára felosztva. Az állam élén álló választott főtisztviselők (*syphograntok*) legfőbb kötelezettsége annak felügyelete volt, hogy mindenki szorgalmasan végezze munkáját. A megtermelt termékeket raktárakban tárolják és mindenki csak szükségletei szerint, pénzfizetés nélkül igényel belőlük. Utópia lakói körében az arany és az ezüst nem bírt értékkel. A munkátlan órákat Utópia lakói tanulásra fordítják, a tudományos ismereteket saját nyelvükön (tehát nem latinul) sajátítják el. A termés bizonytalansága miatt az utópiaiak két évre előre gondoskodnak a javakról. Utópián ismeretes a rabszolgaság is, akik vagy elkövetett vétségeik miatt lesznek azzá, vagy más népektől önként szegődtek a „sehol szigetiek” szolgálatába. A betegeket nagy gonddal ápolják, de ha a betegség gyógyíthatatlan, és állandó kínlóddással, gyötrellemmel jár, akkor a papok és más hatósági személyek igyekeznek rávenni a beteget, hogy ne habozzon meghalni, vagy egyezzen bele abba, hogy mások elvegyék tőle az életét. Akarata ellenére azonban senkit nem kényszerítenek a halálra.¹⁵ A nők legkorábban 18 éves korukban, a férfiak 22 évesen házasodhatnak. A házasság előtti titkos szexuális kapcsolatokat szigorú büntetéssel sújtották, és csak a fejedelem mentesíthette őket a házasságtól való eltiltás jogkövetkezménye alól. A házasság előtt a kérő egy tisztos matróna jelenlétében meztelenül megnézhetette a nőt, egy

14 MORUS i. m. 78-84.

15 MORUS Uo. 115-116.

férfi jelenlétében a nő is megszemlélhette meztelenül a férfit. A házasságot csak házasságtörés vagy az egyik fél túrhetetlen természete esetén lehetett felbontani. Ilyenkor bármelyik sértett fél újra engedélyt kaphatott a *senatustól* az újbóli házasodásra, a vétkes felet pedig örökre társtalan életre ítélték.¹⁶

Utópia államának politikai berendezkedése családi, nemzetségi kapcsolatok rendszerére épült. Az állam családokból állt, a fiuk, unokák – a római családfő a *paterfamilias* mintájára – a legöregebb családtagnak engedelmeskedtek, a nők házasságkötésük után férjük házában éltek. Az állam elnéptelenedése és túlnépesedésének megelőzése miatt ügyeltek rá, hogy egy családban se legyen tíznél kevesebb és tizenhatnál több felserdült gyermek. Minden város hatezer családból állt, ha e mérték fölé nőtt a családok száma, a többlettel más városok hiányát pótolták. Ha valamennyi városban túlnépesedés következne be, akkor minden városból a kiválasztott polgárok a parlagon lévő területeken gyarmatot alapítanak.¹⁷

A városok azonos tervek szerint épültek fel, a fővárosnak tekinthető legfőbb településnek, Láthatatlan városnak a tervét maga Sehol király készítette.¹⁸ A városokban harminc család alkotott egy nagyobb közösséget, akik közösen étkeznek. Minden harminc család évenként egy hivatalnokot választott, akit bölcs öregnek, vagy nemzetségfőnek, *siphograntus*nak neveztek, akiket a törvények ugyan felmentették a munkavégzési kötelezettség alól, mégsem éltek a mentességgel, hanem a többieknek példát mutatva szorgoskodtak. A papok javaslatára a *siphograntusok* titkos szavazatával választották ki a fizikai munkavégzés alól felmentett, tudományokkal foglalkozó személyeket. Amennyiben azonban a megelőlegezett várakozásoknak nem feleltek meg, visszajuthattak a munkások közé. A követeket, papokat, főnemzetségfőket, sőt magát a fejedelmet is a tudósok rendjéből választották ki. Tíz nemzetségfő és annak családja élén állt a főnemzetségfő, a *traniborus*. A négy városrész népe által jelölt négy személy közül a kétszáz nemzetségfő választotta meg titkos szavazással a fejedelmet, miután esküvel megerősítették, hogy a legalkalmasabbat választják meg. A fejedelem egész életén keresztül ellátta választott tiszttségét, hacsak ki nem derült, hogy zsarnokságra tör. A többi hivatal egy évre szólt. A fejedelmet sem ruhája, sem koronája nem különböztette meg a köznéptől, csupán egy kéve gabonát vittek előtte, míg a főpap jelképe az előtte hordott gyertya volt. A *traniborusok* háromnaponként, szükség esetén

16 MORUS Uo. 116-118.

17 MORUS Uo. 84-90.

18 SERVIER i. m. 134.

ennél gyakrabban is összeültek, hogy együtt tanácskozzanak a fejedelemmel államügyekről, valamint magánszemélyek vitáinak elrendezéséről. A *senatus*ba két *syphograntust* hívnak meg, alkalmanként mindig másokat. A szenátusban az ügyeket nem az előterjesztés napján tárgyalták meg, hanem azt a következő ülésre halasztották, hogy megfontolt döntés születhessen. A közügyekről csak a szenátusban és a népgyűlésen lehetett tanácskozni, e fórumokon kívüli megbeszélések főbenjáró vétségnek számítottak. Az intézkedés célja az volt, hogy megakadályozzák a fejedelem és a *tranibor*usok közötti összeesküvést, amelynek során akár az állam alkotmányát is megváltoztathatnák. A városok közti javak elosztása érdekében még létezett egy évente ülésező testület is, amely célja az volt, hogy a fölöslegekből a hiányokat kiegyenlítsék. Ez a testület a láthatatlan város tanácsában jött össze, amelybe a városok három-három követet küldtek.¹⁹

Az utópiai államrend nagy hatással volt a környező népekre, amelynek következtében egyesek évente, mások ötévente vezetőt kértek tőlük. Ha a szomszédoknál hivatalnokságot vállalók ideje lejárt, újakat választottak helyettük, a régiek pedig visszatérhettek hazájukba. A vezetők meghatározó szerepét felismerő államok jó államoknak tekinthetők. Utópia azokat az államokat, amelyek tőlük vezetőt kértek, szövetségeseinek nevezte; a többi-eket, akik jótéteményeikkel segítettek, baráti államoknak. Szövetséget nem kötöttek, mert azokat a nemzetek gyakran megszegték. Morus a szövetségek szempontjából két részre osztotta a világot. Európában a szövetségek szentek, sérthetetlenek és fenségesek voltak, egyrészt, mert itt Krisztus hite és vallása uralkodik, másrészt, mert a fejedelmek igazságosak és becsületesek, valamint a pápát is tisztelik. Európában a szószegőket főpásztori megrovással sújtotta a pápa, mert akik egymást híveknek nevezik, azoknak adott szavukhoz hűeknek is kell lenniük. Ellenben az új földrészekben, ahol más erkölcsök és szokások uralkodnak, nincs hitele a szövetségkötésnek, mert bármilyen szertartással is erősítik meg, azokat gyorsan felbontják. A szerződészegő keresztény fejedelmek gyakorlata arra sarkalta Utópia vezetőit, hogy egyáltalán ne kössenek szövetségeket más államokkal. Meglátásuk szerint az ilyen jellegű kapcsolatokat az emberek egymás iránti kölcsönös jóindulata kielégítőbb módon képes szabályozni, mivel a lélek jobban összefűz, mint az adott szó.²⁰

Az „Utópia” jogrendjéről és bíróságainak működéséről Morus szintén részletesen írt. Kevés törvényük volt, mert a legnagyobb igazságtalanságnak

19 MORUS Uo. 77-78.

20 MORUS Uo.121-123.

egyrészt azt tartották, ha több törvény van, mint amennyit megismerhetnének, másrészt azt, ha homályosabban vannak megfogalmazva, minthogy bárki megérthetné őket. A törvényeket csak azért hozták, hogy mindenki megismerhesse kötelezettségét. Ügyvédre sem volt szükség, mindenki közvetlenül a bírónak mondta el azt, amit ügyvédjének mondott volna.²¹ Utópia egyik legrégebbi törvénye értelmében vallásáért senkit sem szabad üldözni. A bűneseteknél a szándékolt és megfontolt kísérlet ugyanolyan megítélés alá esett, mint a befejezett bűncselekmény, például a fajtalanságra csábítót ugyanúgy ítélték meg, mint az elkövetőt.²²

A család központi jelentőséggel bírt Utópiában, ezért a házasságtörést súlyosan, szolgassággal büntették. A visszaeső házasságtörőt pedig halállal sújtották. A többi bűnre a törvények nem írtak elő határozott büntetést, hanem a *senatus* megítélésére bízták a tett súlyosságának megítélését. A feleséget a férj, a gyermekeket a szülők fenyítették meg, hacsak a közerkölcs miatt a nyilvános büntetést nem látták inkább szükségesnek. A legsúlyosabb bűnökért büntették szolgassággal, mert szerintük az elítéltek több hasznot hoznak a társadalomnak a munkájukkal, mint halálukkal. Amennyiben hosszú büntetésük alatt megbánást mutatnának – azaz nem a büntetést gyűlölik meg, hanem az elkövetett cselekedetüket –, akkor a fejedelem élhetett kegyelmezési jogával, illetve a nép szavazata enyhíthette, vagy eltörölhette a büntetésüket. Ha a szolgasságra ítélték fellázadtak sorsuk ellen, vagy ellenszegültek a parancsoknak, halálbüntetés várt rájuk. Utópián nem csak a büntetéssel igyekeztek az embereket távol tartani a bűnöktől, hanem az erényeket is jutalmazták. Így a kiváló államférfiaknak a köztereken szobrokat emeltek, hogy példájukkal másoknak is ösztönzést adjanak.²³

Az „Utópia” államában a háborúk és a hadügyek kérdéséhez is sajátos módon közelítettek. Háborúra két esetben kerülhetett sor, önvédelemből, vagy támadó jelleggel akkor, ha valamelyik népet kellett a zsarnokságtól megmenteni. Morus a kereskedelmi érdekek sérelme esetén is lehetőséget látott háború indítására, de csak hadüzenet után. Utópia lakóinak a háború indításával egyetlen céljuk volt, elérni azt, amit ha békés eszközökkel elértek volna, nem viselnének háborút. A háborús veszteségek csökkentése érdekében az ellenség fejedelmeire, vezéreire vérdíjat tűztek ki, mert ezzel minden

21 MORUS Uo. 120-121.

22 HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2001, 59-60.

23 MORUS Uo. 118-120.

csata nélkül véget vethettek az ellenségeskedésnek. A háború értelme a béke. A seholszigetiek szívesen alkalmaztak zsoldos katonákat, hogy saját kiváló polgáraikat megkíméljék. A zsoldosok mellett másodsorban azon országok csapatait vetették be, akikért hadba léptek, s csak harmadsorban saját polgáraikat. A saját polgárából Utópia szigetén csak önkéntes toborzás útján válhatott katona, akarata ellenére senkit sem küldtek idegen országba harcolni. A férfiakat asszonyaik és családtagjaik is elkísérhették a háborúba, hogy baj esetén segítséget nyújthassanak egymásnak. Nagy gondot fordítottak a katonai kiképzésre, harcosaikat megfelelő fegyverzettel látták el. A szembenálló felekkel kötött fegyverszünetet megtartották, az ellenség földjét oktanul nem pusztították, a fegyvertelen embert nem bántották – hacsak nem volt kém –, és a védtelen lakosságot sem bántalmazták.²⁴ A háborúk költségeit a legyőzöttekkel fizették meg, s ezeknek a költségeknek a beszédére az idegen országokba *questorok*at küldtek.²⁵

A „seholszigetiek” valláshoz való viszonya tekintetében a sokszínűség és a tolerancia érvényesült. Ennek oka a sziget történelmében található, mivel annak legendás egykori uralkodója, Sehol király tapasztalata szerint a vallásról szóló viták megosztották a társadalmat. Éppen ezért, azt a személyt, aki másokat erőszakkal akart saját hitére áttéríteni, száműzetéssel sújtották. A hívekre csak azok az előírások voltak kötelezőek, amelyek minden vallásban megtalálhatóak voltak, az eltérő részletek tekintetében mindenki teljes szabadsággal bírt. Az ateistákat azonban Morus nem akarta megtéríteni, ezért őket mintegy belső száműzetésbe küldte Utópia szigetén. Utópia papjai nagy tiszteletnek örvendő személyek voltak, maximum tizenhárman lehettek. A nép választotta őket is, akárcsak a hivatalnokokat, de a papi testület tagjaivá csak felszenteléssel válhattak. Feladataik közé tartozott a vallási kérdésekben való döntés, a szertartások felügyelete és az erkölcsök feletti őrködés. A papok oktatták a gyerekeket is, a tudományos képzés mellett az erkölcsi és a hazafias nevelésre is nagy gondot fordítottak. A papok a legkiválóbb aszszonyokkal kötettek házasságot, sőt, a papi hivatás a nők számára is nyitva állt. Tekintélyüket annak is köszönhették, hogy a háborúban is részt vettek, a csata idején imádkozással segítették övéiket, csatavesztés esetén pedig megakadályozták az öldöklést.²⁶

Morus műve egy portugál hajós elbeszélésének keretei között a közösen

24 MORUS Uo. 124-134.

25 HORVÁTH i. m. 54-56.

26 MORUS i. m. 135-148.

elvégzett munkára, a puritán erkölcsökre épülő és vallási kérdésekben toleráns társadalmat mutatott be, szembeállítva mindezeket korának szatirikus ábrázolásával. Morus jogfilozófiájának alapja a joguralom, amit művei mellett vértanúhalála is hangsúlyoz.²⁷

Morus *Utópiájának* az utókor általi megítélése jelentős változáson ment át. Művét sokan megvalósíthatatlan fantáziálásnak, üres leírásnak tekintették, többen szerzője tréfálkozásának, erre utalnak a játékos nevek például „Sehol sziget”, „Sehol király”, „Láthatatlan” város, „Szárak folyó”. Mások az utópisztikus szocializmus eszméinek korai megfogalmazását látták benne. Magyarországon utalt rá a Deák Ferenc által, 1843-ban előterjesztett büntető törvénykönyv tervezete, később a 20. századi szocialista szerzők idézték.²⁸ Az Utópia nyomán teremtette meg George Orwell (1903-1950) és Aldous Huxley (1894-1963) az 'anti-utópia' műfaját. Filozófiai megközelítés szerint az Utópia a valóság és az eszmények között feszülő ellentét magas szintű tudományos kifejtése.²⁹ Morus megfogalmazásában ezt a mű utolsó mondatában találhatjuk: „...*mégis szívesen elismerem, hogy sok olyan dolog van a seholszigetiek államában, amit mifelénk is szeretnék látni. De alig remélem!*” (*permuta esse in Utopiensum respublica, quae in nostris civitatibus optarim verius quam sperim*).³⁰

2. Tommaso Campanella

A reneszánsz hanyatlásának idejére esett Tommaso Campanella (1568-1639) élete és munkássága. Gondolkodását, a tökéletesebb világ iránti vágyódását hányattatott életének szenvedései jelentős mértékben meghatározták.³¹

2.1. Campanella élete

Campanella 1658-ban a calabriai Stilóban látta meg a napvilágot szegény szülők gyermekeként. Tanulmányainak elvégzését az tette lehetővé, hogy korán belépett a dominikánus rendbe, amelynek vallási keretei közt alapos

27 MORUS Uo. 67-69.

28 STÖRIG, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Budapest, Helikon Kiadó, 2006, 234.

29 PÉTERI Zoltán: Előszó. In MORUS Tamás: *Utópia*. 5-15.

30 MORUS i. m. 154.

31 ALMÁSI Gábor: *'Úgy itt a földön is': Campanella pogány mennyországa*. In: *Utópiák és ellenutópiák*. (szerk.: KROÓ Katalin – BÉNYEI Tamás) Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010, 31-47.

és széleskörű oktatásban részesült. Az ifjú Campanella a teológia mellett az ókori filozófusok műveinek tanulmányozására is nagy gondot fordított, bár ezekből sem kapott választ a benne felmerült kérdésekre. Érdeklődése és kialakuló filozófiai nézetei miatt hamar összeütközésbe került egyházi feletteseivel, amelynek eredményeként eretnek eszméiért 1591-1593 között perbe fogták. A vádak alól ekkor még felmentették. Ezt követően vándorútra indult Észak-Itáliába (Firenze, Bologna és Padova állomásokkal), amelynek során Galileivel is megismerkedett. A Bologna és Padova közötti úton ellopták kézíratait, amelyeket csak az Inquisitio előtt látott viszont. Ezt követően Dél-Itáliába tért vissza, ahol az 1600-as évvel kezdődő új kor eljövételét hirdette. Úgy vélte, hogy a calabriaiak felkelés szervezésével és a törökök segítségével megszabadulhatnak a spanyol uralomtól. Campanella szónoklataival, szuggesztív személyiségének köszönhetően egyre nagyobb hírnevet szerzett, a felkelés tervét azonban elárulták, és 1599 novemberében Nápolyban fogságba ejtették. Két bíróság előtt is felelnie kellett tetteiért: a spanyol törvényszék előtt lázadásért, az Inquisitio törvényszéke előtt eretnekségért. Az ellene felhozott vádak között szerepelt, hogy olyan köztársaságot kívánt kialakítani, amelyben az emberek közösségi formában élnek, s jobb törvényeket hoznak, mint a keresztény törvények, valamint a vallásból fakadó visszaéléseket is megszüntetik. A vallatások során Campanella őrültnek tetette magát, még a hírhedt negyven órás kínzás szörnyűségei sem tudták megtörni. Túlélte az embertelen kínvallatást, bár maradandó testi és egészségi károsodást szenvedett el, mégsem bocsátották szabadon. A kor viszonyai között több, mint huszonöt évet töltött börtönben, amikor 1626-ban VIII. Orbán pápa (1623-1644) azzal az indokkal, hogy megbüntesse Rómába vitette. Rómában a pápa támogatását élvezve 1629-ben véglegesen szabadon engedték. Szabadulása után bátran kiállt Galilei védelmében, de ismét összeesküvésbe keveredett. Helyzetét tarthatatlannak érezve 1634 végén elhagyta Itáliát, és Franciaországba menekült. Franciaországi évei alatt tovább folytatta elméleti munkásságát, de érdeklődése ekkor már a mágia felé fordult. A francia udvar vendégeként tevékenykedett, Párizsban nagy rajongással fogadták, még Richelieu bíboros figyelmét is felkeltette. Párizsban halt meg 1639-ben, 70 éves korában.³²

Politikai tevékenysége: konzervatív beállítottságú volt, az egyetemes monarchia létrehozására törekedett, amelynek uralkodója világi részről a spanyol király, egyházi részről pedig a pápa lehetett volna.

32 DELUMEAU, Jean: *Le mystère Campanella*. Paris, Fayard, 2008, 35-263.

2.2. A Napváros

Campanella munkásságából kiemelkedik *A Napváros (La Città del Sole)* című, először 1623-ban Frankfurtban megjelent könyve, amelyet részben Platón Állam és Morus *Utópia* című művei ihlették.³³ Campanella e művét börtönévei alatt olasz nyelven írta párbeszédes formában. *A Napváros*, amely bár erősen kötődik az antik és reneszánsz filozófia gondolati hagyományához, azonban egy szigorú hierarchikus rend szerint felépülő, a papság által irányított eszményi világállam képét, azaz egy keresztény teokratikus államutópiát vázolt fel. A Napváros világállam társadalmi-gazdasági rendje a közösségi tulajdonon alapult, a közösen minden megtalálható volt. A tisztviselők ügyeltek arra, hogy senkinek ne legyen többje, mint amennyit a szükség megkíván és, mint amennyit megérdemel.³⁴

A Napváros államformája vegyes kormányzat (*governo mixto*), amely az oligarchikus, a monarchikus és a demokratikus elemek sajátos keveredéseként jött létre. A várost a papok irányítják, akik egyben a főbb tisztségeket is betöltik. Ezek közül a Nap (más néven Metafizikus), a Hatalom, a Bölcsesség és a Szerelem voltak a legfontosabbak. Mind a négy főtisztviselő munkáját három (*triumviratus*) beosztott hivatalnok (*magistratus*) segítette, akik az általuk felügyelt részterületek mesterei voltak. Valamennyi hivatalnok visszahívható és lecserélhető volt a nép akaratából, kivéve a négy főtisztviselőt. Ők csak együttesen dönthettek bármelyikük visszahívásáról, feltéve, hogy a visszahívott helyett bölcsőbbet, rátermettebbet, méltóbbat találtak a főtisztségre.³⁵

Az állam élén a Nap állt, ő volt Isten földi helytartója, hatalmának személyes megtestesítője, egyben a városállam vallási és világi vezetője. Ő volt a legbölcsebb személy a városban, valamennyi tudományt és mesterséget ismernie kellett. Mindenekelőtt a Metafizikában és a Teológiában kellett jártasnak lennie. Csak a 35 évet betöltött személyek viselhették ezt a tisztséget, akit a papok közül választottak meg. A Nap egyéb társadalmi rétegből is származhatott, ekkor azonban megválasztásakor egyben pappá is vált. Tisztségét addig tölthette be, amíg nála bölcsőbbet nem találtak, ekkor azonban önként le kellett mondania. Ő volt a város legfőbb bírója, a halálbüntetéssel sújtott elítélteknek csak ő adhatott kegyelmet.³⁶

33 HEADLEY, John M.: *Tommaso Campanella and the Transformation of the World*. Princeton, Princeton University Press 1997, 247-315.

34 DELUMEAU i. m. 267-282.

35 CAMPANELLA, Tommaso: *A napváros*. Ford. SALLAY Géza. Szeged, Lazi Kiadó. 2002, 42-43.

36 CAMPANELLA Uo. 46-47.

A Nap melletti egyik fontos főtitisztviselő a hadügyekért felelős Hatalom (más néven Pon) volt. Háború esetén a Nap kivételével mindenki felettesének számított. Beosztott tisztviselői a Stratéga, a Bajnok, a Vasműves, a Fegyverműves, az Ezüstműves, a Pénzműves, a Mérnök, a Kémfőnök, a Lovászmester, a Gladiátor, a Tűzmester, a Parittyás és az Ítéletvégrehajtó voltak. A művészetekről csak általános ismeretekkel bírt, akárcsak a Bölcsesség és a Szerelem. Ellenben alaposan ismernie kellett a hadügyekkel kapcsolatos minden kérdést. E körben tökéletes birtokában kellett lennie a lovasság művészetének is. Emellett ismernie kellett a csapatok elrendezésének módozatait, az erődépítést, a hadifelszerelések előállításának módjait, valamint stratégiai és taktikai tudással is rendelkeznie kellett. Ő felügyelte a katonákat, a tiszteket, ő volt a felelős az ellátásért, az erődítményekért, az állomáshelyekért, a háborús gépekért, valamint a hadianyagot előállító gyárakért és munkásokért is. Több beosztottja is volt, így a gyalogság, a lovasság a tüzérség és mérnökök parancsnokai, akiknek az irányítása alatt még sok főmester található. Katonai kiképzést nem csak a Napvárosban élő férfiak, hanem a nők is kaptak, hogy veszély esetén a férfiak segítségére lehessenek városuk védelmében, illetve az annak közelében vívott csatákban.³⁷

A Nap mellett fontos feladatokat látott el a Bölcsesség (Sin-Sapienza) is, aki a művészetekért, a mesterségekért, a tudományért és az oktatás felügyeletéért felelős főtitisztviselő volt. Főbb beosztott hivatalnokai a Grammatikus, a Logikus, a Perspektikus, az Asztrológus, a Kozmográfus, a Történetíró, a Matematikus, az Ökonómus, a Költő, a Filozófus, az Orvos, a Szónok, a Fizikus, a Politikus, a Moralista, a Zenész, a Festő és a Szobrász voltak.³⁸ A napvárosiaknak mindössze egyetlen könyvük volt, amit a Bölcsességek könyvének neveztek. Ez a könyv mindent tartalmazott, amit a tudományokról és a művészetekről tudni kellett, és amit a pitagóreusok hagyományai szerint a népnek is felolvastak. A gyermekeket a tanítók már tízéves koruk előtt a legtöbb tudománnyal történetileg megismertették anélkül, hogy ezektől megcsömörlöttek volna. Hároméves koruktól tanulták a nyelvet és az ábécét négy csoportba osztva, játékos formában, négy öreg vezető irányításával. Közben elvitték őket a különböző mesterségeket űzők műhelyeibe, hogy hajlamaikról, érdeklődésükről tapasztalatokat szerezhessenek. Hétéves koruktól kezdve már természettudományokat tanultak egymással vitatkozva és versengve. Aki valamelyik tudományban, vagy mesterségben a legjobb

37 CAMPANELLA Uo. 29-35.

38 CAMPANELLA Uo. 43.

eredményt érte el, annak a tisztviselője lehetett. Nagy gondot fordítottak a mezőgazdasági munkák végzésére, azok megtanítására. Több mesterséget is elsajátító embereket nemesebbnek tartották.³⁹

A negyedik fontos főtisztviséget Szerelemnek (Mor-Amore) hívták, az ő feladata volt, hogy gondoskodjon az élelmezésről és a ruházatról, egyben ő felügyelte a nemzéseket is. Ő volt megbízva a gyermekek nevelésének és a különböző mesterségek és tudományok oktatásának megszervezésével. Főbb beosztott hivatalnokai a Pároztató, a Nevelő, a Ruhaosztó, a Földművelő, a Nyájtartó, a Pásztor, az Állattenyésztő és a Hizlaló voltak. A Napvárosban nő és gyermekközösség működött, a férfiak és a nők közötti nemi aktusok szigorú rendjének meghatározása a Szerelem és hivatalnokainak feladata volt, mivel a szaporodás kérdése állami és nem egyéni érdeknek számított.⁴⁰ Nemi aktusra csak egészséges, 21 évnél idősebb férfiak és 19. évüket betöltött nők között kerülhetett sor. 21 éves kor betöltése előtt csak kivételesen, örömszerzés céljából kerülhetett sor nemi aktusra, de csak már áldott állapotban lévő, vagy meddő nőkkel. A nemzés célja a fajnemesítés is volt, ezért a hivatalnokok a párokat úgy állították össze, hogy együttes tulajdonságaik a lehető legkedvezőbbek lehessenek, például a magas és szép nőket csak magas és erős férfiakkal, a kövér nőket sovány férfiakkal párosították. A nemi aktusok idejét is tudományos alapon határozták meg, amelyben asztrológiai és orvosi ismeretek is szerepet játszottak. Ha a nő az első szigorú rend szerint szabályozott nemi aktus után nem esett teherbe, akkor egy második férfival párosították. Végül pedig, ha elismerték, hogy meddők, akkor a nőközösség tagjai lettek. A szodómiát természetellenesnek tartották, s ezért büntetéssel sújtották, a visszaesőkre egyre súlyosabb következmények vártak, ami akár halálbüntetés is lehetett.⁴¹

Napvárosban a tisztviselők mellett tanácsok is működtek. A közéletben szerepet játszó három testület közül a Nagytanácsnak volt a legtöbb tagja. Ennek minden 20 évnél idősebb férfi és nő tagja lehetett. A Nagytanács döntött a háborúk megindításáról, de itt állítottak jelölteket az állami főtisztviségekre is. Itt kérdezték meg mindenkitől, hogy milyen hiányosságokat tapasztalt a városban. A második testület a Negyvenfős Tanács nevet viselte, amelynek tagjai a négy főtisztviselő és egyéb magas rangú hivatalnokok voltak. Ez a fórum nevezte ki a Nagytanács által jelölt személyeket, illetve megtárgyalta,

39 CAMPANELLA Uo. 13-22.

40 MOLNÁR i. m. 161-162.

41 CAMPANELLA Uo. 22-26.

hogy mire van szüksége a köznek. Ezen felül működött még a négy tisztviselő tanácsa, amelynek tagjai másnaponként ülészetek, határozataik a törvény erejével bírtak.⁴²

A Napváros polgárai kevés törvénnyel rendelkeztek, azokat réztáblára vésték, és a templomok bejáratánál oszlopokra helyezték. A Napváros törvényeinél a római jog és a görög szokásjog érvényesült. A talio elvet széleskörűen alkalmazták, de a vendégbarátság intézményét is átvették. A peres eljárások szóbeliek voltak, a döntést azonnal meghozták.⁴³

Az igazságszolgáltatás több fokozatú volt. Elsőként mindenki a felügyeletét ellátó tisztviselő joghatósága alá tartozott. Így minden mesterség feje egyben bíró is volt, aki száműzetés, korbácsolás, kipellengérezés, a közös étkezéstől való eltiltás, a templomból való kizárás és a nőekkel való beszélgetéstől való eltiltás büntetésnemeket alkalmazhatta. A vádemelés szóban történt a bírák és a hatalom előtt, akik meghallgatták a tanúkat és a vádlott válaszait. A rágalmozások megelőzése céljából öt bizonyító tanúra volt szükség, különben a vádlottat tettét tagadó eskütétele esetén felmenthették. A visszaesők esetén azonban már két, vagy három tanú is elegendő volt, s ilyenkor kétszeres büntetést kaphattak. Döntésüket a bírák rögtön a tárgyalás megtartása után meghozták, a Hatalom másnap hozott ítéletet. Az elítélt a Nap *triumvir*jeihez nyújthatott be fellebbezést, akik az ítélet meghozatalát követő napon vagy megerősítették, vagy megsemmisítették az első ítéletet. Három napon belül lehetett a Naptól kegyelmet kérni, aki ezt megadhatta, vagy akár el is utasíthatta. Az elítélt köteles volt kibékülni a vádlóval és a tanúkkal. A Napálamban csak egy toronyépítmény szolgál börtönül, ahová a lázadó ellenséget zárták. A halálbüntetést a nép hajtotta végre. Halálbüntetéssel csak az Isten, a szabadság és a felettes tisztviselők ellen elkövetett bűntettek voltak büntethetők. A tudatlanságból vagy jellembéli gyengeségből fakadó vétségeket csak megrovással büntették.⁴⁴

Napváros polgárai mértékletes életmódot folytattak. Étrendjükben a változatosságra és a kiegyensúlyozottságra törekedtek, bort lehetőleg csak 19 éves kor után fogyasztottak, akkor is főként vízzel hígítva (csak az ötven év feletti férfiak fogyaszthatták víz nélkül), s mindezt a főorvos ellenőrizte.⁴⁵ Életkoruk ezért általában 100 év volt, de többen megérték a 170 éves kort is.⁴⁶

42 CAMPANELLA Uo. 42-43.

43 CAMPANELLA Uo.45-46.

44 CAMPANELLA Uo. 44-45.

45 CAMPANELLA Uo. 39-40.

46 CAMPANELLA Uo. 39-41.

Campanella a „*Napváros*” című művében platóni ihletésre a naprendszer korában ismert felépítését követő szerkezetű városmonarchiáról szóló elképzelését vázolta. A Napvárosban a városmonarchia spirituális vezetője a Nap, akinek helyettesei a polgárok egyes feladatainak elvégzését felügyelik. A mindennapos munka szabályozott szervezése lehetővé tette tudományos munka végzését is. Campanella kiemelt figyelmet szentelt az emberi szaporodás kérdésének is.⁴⁷

Campanella műve jelentős hatást gyakorolt az utókorra, elsősorban az egyház és az állam közötti vitában formálódó a keresztény államfelfogásra, és annak megvalósítási kísérleteire. A 17-18. században a *Napváros* egyes elemeit Dél-Amerikában, a paraguayi jezsuita állam megteremtésekor igyekeztek a gyakorlatba is átültetni.

3. Francis Bacon

A kései reneszánsz filozófiai és jogtudományi gondolkodásában az angol Francis Bacon (1561-1626) az újkorra való átmenetet jelenti. Bacon munkássága a tudományos empirizmus ismeretelméleti-módszertani megalapozásával, az ideológiakritikai megközelítés érvényesítésével, tudomány újjászervezésére tett javaslataival, a tudományirányítás és az államkormányzás összekapcsolásával egyértelműen a 19. századi pozitivizmus előfutárának tekinthető.⁴⁸ Utópisztikus műve, az Új Atlantisz, korábban tárgyalt szerzők művével áll rokonságban. Bacon élete és pályafutása a jog, a politika, a tudomány, s ezen belül paradox módon a jogtudomány és a természettudomány figyelemre méltó szintézisét példázza.⁴⁹

3.1. Bacon élete

Apja, Sir Nicholas Bacon, I. Erzsébet királynő főpeccsétőre volt. Tanulmányait Cambridge-ben a Trinity College-ban folytatta, amelynek elvégzését követően, 1575-től az angol nagykövet kíséretjeként közel három évet töltött Franciaországban. Az itt szerzett diplomáciai tapasztalatairól első művében, „*Észrevételek Európa helyzetéről*” címmel számolt be. Bacon franciaországi

47 BOROS i. m. 635-636.

48 Lásd: SIEGL, Edmund: *Das Novum Organum von Francis Bacon. Skizze einer induktivistischen Philosophie*. Innsbruck, Universität Innsbruck, 1983.; ZAGORIN, Perez: *Francis Bacon*. Princeton, Princeton University Press, 1998.

49 STÖRIG i. m. 240-244.

tartózkodása idején értesült apja haláláról, emiatt vissza kellett térnie hazájába. Londonban 1580-tól kezdődően jogot tanult a *Gray's Inn*-ben, hogy annak elvégzése után ügyvédként vagy bíróként tevékenykedhessen.⁵⁰

Jogászként először az alsóház tagja lett, több fontos hivatalt is ellátott. Negyvenes éveire az élet több területén is sikeres emberré lett, amit képességei mellett támogatóinak is köszönhetett. Nagy befolyással rendelkező nagybátyja, Lord Burghley támogatásának köszönhetően 1581-től kezdődően politikai pályára lépett, miután a rövid időre összehívott Parlament tagjává választották. A kor egyik befolyásos személye, Robert Devereux, Essex gróf pártfogoltja lett 1584-től, aki anyagilag is támogatta. Miután Essex grófja összeesküvést szőtt I. Erzsébet (1558-1603) ellen, vád alá vonták, amely a vérpadra juttatta. Az Essex ellen lefolytatott eljárásban a fővádló szerepét korábbi pártfogoltja, Bacon képviselte. 1605-ben kiadott első jelentősebb, „*Két könyv a haladásról*” címűt művét I. Jakab királynak (1603-1625) ajánlotta. Két évvel később, 1607-ben kinevezték a legfőbb ügyész helyettesévé (*Solicitor-General*), amely jelentős jövedelemmel járó tisztség lévén gazdag emberré tette. Négy évvel később, 1611-ben koronaügyész (*Attorney-General*), majd 1617-ben főpecsétőr (*Lord Keeper of the Great Seal*) lett, e tisztséget korábban édesapja is betöltötte. Hivatali karrierjének csúcsát az I. Jakab uralkodása alatt viselt lordkancellári (*Lord Chancellor*) funkció betöltésével (1618-1621) érte el. Az angol abszolút monarchia érdekében tett szolgálatainak elismeréseként 1618-ban Verulam bárója és St. Alban vicomte-ja címet is megkapta.⁵¹

Lordkancellári tisztségénél fogva az angol politikai élet felső köreihez tartozott. Jogi reformelképzelései és az uralkodói érdekek képviselése miatt sok ellenséget szerzett magának. Bukását az okozta, hogy a monopóliumoknak a királyi kegyencek részére történő gátlástalan osztogatásokban való közreműködése és a bírósági megvesztegetési ügyek miatt ellenfelei elérték, hogy 1621-ben vádat emeljenek ellene. A vádat a Lordok Háza kezdeményezte amiatt, hogy rossz tanácsokat adott a királynak, illetve hagyta magát megvesztegetni a peres felek által. Ez utóbbit Bacon be is ismerte azzal a kiegészítéssel, hogy csak ítélelhozatal után kapott ajándékokat. Az ügy rávilágított a korabeli közéleti korrupció általánosságára, ami ekkoriban mindennapos kormányzati módszer volt. Korrupció büntetésében találták érintettnek, emiatt súlyos pénzbírságra ítélték, el kellett hagynia az udvart,

50 MALHERBE, Michel: *La philosophie de Francis Bacon*. Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 2011, 9-12.

51 MALHERBE i. m. 12-24.

örökre kizárták a parlamentből, és alkalmatlannak nyilvánították minden közhivatalra. A súlyos anyagi és politikai következményekkel járó büntetések mellett börtönbüntetés kiszabását is indítványozta a Lordok Háza, amely mértékének meghatározását az uralkodó kegyelmére bízták. Az uralkodó Bacont csak két napig hagyta börtönben, szabadulását követően még nyugdíjban is részesítette, sőt, vidéki száműzetéséből Londonba is visszatérhetett, és 1624-ben még a Lordok Házába is meghívták. Bacon azonban ekkorra már lezárta politikusi pályafutását, életét már a tudomány és a filozófia töltötte ki. Hat részből álló átfogó, filozófiai, tudományos művet tervezett létrehozni, amelynek címe „*A tudományok nagy megújítása*” (*Instauratio magna scientiarum*) lett volna. E tervezett sorozat második részében kívánta elhelyezni az 1620-ban elkészült „*Novum Organum*” című művét. A tervezetből csak az első két rész és a harmadikból néhány töredék valósult meg. Jelentős államelméleti gondolatokat fogalmazott meg az Új Atlantisz és a szépirodalmi jellegű *Esszék* című művében is.⁵²

Bacon halála életének jelképe is lehetne. Egy 1626-ban – a levágott állati tetem viselkedésének lehűtve történő tanulmányozása céljából – elvégzett kísérlete közben, a kitömött csirkék fagyasztgatása miatt meghűlt, s a kísérletébe pár nap múlva belehalt. Halála előtt kelt egyik levelében még azt írta, hogy a kísérlete pompásan sikerült.⁵³

3.2. A *Novum Organum*

1620-ban megjelent „*Novum Organum*” című műve nem egy rendszerezett írásmű, hanem egymással laza kapcsolatban álló aforizmák gyűjteménye, amelyben a korábbi tudományos próbálkozások negatív kritikáit gyűjtötte össze. Bacon abban a korban élt, amelyben a földrajzi és technikai felfedezések központi szerepet játszottak. A tudomány és a rendszerezés iránti igény hatotta át a korszakot. Harcot vívott a középkori skolasztika hagyományain alapuló gondolkodás ellen, és a tapasztalatoknak elsődleges szerepet tulajdonító empirizmust helyezte gondolkodásának középpontjába. Arra törekedett, hogy a tudományt és a vallás igazságát elválassa egymástól. Bár élete az angol nyelv fejlődésének egyik diadalmos időszakára esett, ennek ellenére nem bízott a nemzeti nyelvekben. Bacon egyik alapgondolata, hogy elsőként az előítéleteket

52 MALHERBE i. m. 24-27.

53 HALÁSZ Lajos: *Francis Bacon élete és műve*. In: Francis Bacon: *Novum Organum*. Új Atlantisz. Budapest, Nippon Kiadó, 1995, 157.

kell leküzdeni, mivel ezek a múltból táplálkozó hamis feltevések gátat képeznek a helyes gondolkodás kialakulásához vezető úton. Ezeket az előítéleteket, árnyképeket, ködképeket, idolumnak nevezte el. Négy alapvető idolum létezését vázolta fel. A törzs ködképei (*idola tribus*) az emberi természetből táplálkozó előítéletek összessége. Az emberi gondolkodás sajátossága miatt az ember több rendet feltételez a természet és a dolgok világában, mint amennyi ott ténylegesen is van. A barlang ködképei (*idola specus*) azt fejezik ki, hogy minden ember a saját barlangjában kénytelen élni, ezért egy sajátos nézőpontból szemléli a világot. Az ebből fakadó előítéletek az egyén tévedéseit jelképezik. E sajátos nézőpontok megléte azt is eredményezi, hogy egyesek inkább az egyezéseket, míg mások inkább a különbségeket érzékelik a dolgok szemlélése során. Ezért a szemlélődésben óvatosságra van szükség, hogy az egységbe foglalás és a felaprózás túlzásai, valamint az egyes történeti korok iránti részleghajlás ellen védekezni lehessen. A piac ködképei (*idola fori*) a helytelen nyelvhasználatból fakadó tévedések szimbóluma. Miután az emberek elsősorban szóban kommunikálnak egymással, az egyének közötti eltérő nyelvhasználat fogalomzavarhoz, félreértésekhez vezethet. Bacon szerint ezek a ködképek okozzák a legtöbb bajt, mivel a szóalkotás többnyire a többség értelmi képességeihez igazodik, ezért a tudósok vitái gyakran a szavak értelmezései miatt kudarchoz vezetnek. Ezért a matematikusok szokása szerint először meghatározásokkal kellene rendet teremteni a szavak között. A színház ködképei (*idola theatri*) a filozófiai dogmák, vagy a torz bizonyítási módszerek hibájából gyökeresedtek meg. Ennek oka, hogy ha újabb filozófiai irányzatok merülnek fel és nyernek elismerést, ugyanannyi színdarab készül el és ugyanannyi képzeletbeli világ is felépül.⁵⁴ A filozófiai jelenségekről is több rendszer dolgozható ki, ezekben a mondanivalót gyakran a színpadnak megfelelően alakítják. Ennek egyik jellemzője, hogy a tényeket az egyes filozófusok saját ízlésüknek megfelelően a történeti valóságnál szebbé és hatásosabbá teszik.⁵⁵

Bacon a hamis filozófia három fajtáját különbözteti meg, a szofisztikust (vagy racionálist), az empirikust, és a babonán alapulót. A racionális filozófia hívei Bacon szerint rendszertelenül, közönséges példákat ragadnak ki, hitelességüket nem ellenőrzik, munkájuk javát elméleti megfontolásokra alapozzák. A szofisztikus tévedések példájának Arisztotelészt állította, aki számos önkényes állítást húzott rá a valóságra azért, hogy egyetlen kérdése se maradjon

54 BACON, Francis: *Novum Organum*. Új Atlantisz. Ford. CSATLÓS János. SARKADY János. Budapest, Nippon Kiadó, 1995, 18-28.

55 MALHERBE i. m. 135-141.

megválaszolatlanul. Az empirikus filozófia hibája abban rejlik szerinte, hogy csak néhány kísérletre, és az abból fakadó kevés eredményre támaszkodik. Elrettentő példának a kémikusokat hozza fel, akik kevés kísérlet elvégzése után egyetlen ugrással kívánnak általános dogmákat felállítani. A babona és a teológia Bacon meglátása szerint elzüllesztí a filozófiát, mert a képzelet az emberi értelemre nagy hatással van. Ennek követői a célokat ős okokkal magyarázzák, gyakran kihagyva a közbenső okokat.⁵⁶

A ködképek leküzdése után következhet a helyes módszer megválasztása. Ezeket a megismerési módszereket Bacon az állattani vizsgálatok mintájára három csoportba osztotta. Az első mód, a pók útja, a tiszta tapasztalatból a tények figyelembevételével nélkül hozza létre tanait, ezért őket spekulatív módszereik miatt tiszta racionalistáknak nevezik. A második mód, a hangya útja, a szűkebb értelemben vett empirikusé, akik megfigyeléseikből nem törekednek általános elvek megfogalmazására. A harmadik mód, a méh útja az egyszerű tények felhasználásával elméleti következtetésekig történő eljutás (miként a méhek nektárból mézet hoznak létre), Bacon szerint a helyes út.⁵⁷

Bacon meglátása szerint a legjobb bizonyítás a tapasztalat, ha az kísérletekre támaszkodik. Fontosnak tartotta a fokozatos indukciót, vagyis azt, hogy következtetéssel egyre általánosabb tételeket kell felállítani, majd ezek után a kísérletek eredményeként törvények megfogalmazásáig kell eljutni.⁵⁸

3.3. Az Új Atlantisz

1627-ben „Új Atlantisz” címmel megjelent, befejezetlen művében a technikáról, a tudományról és ezek társadalmi hatásairól szóló újszerű utópiát alkotott.⁵⁹ A szerkezetileg három részre tagolódó mű összefüggő gondolatrendszert fejt ki egy képzelte utazás narratív keretébe helyezve. A Prológus a kerettörténet leírását adja, amelyben a Peruból a Távól-Kelet felé tartó hajóút részletei és a bibliai motívumokkal árnyalt, a szigetre történő csodának minősíthető megérkezés szerepelnek. A mű második egységét Bensalem sziget és annak a külvilággal való kapcsolatának leírása adja. A harmadik részben Új Atlantisz szigetének és benne Salamon Házának bemutatására kerül sor.⁶⁰

56 NYÍRI Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, Szent István Társulat, 2001, 199.; HALÁSZ i. m. 155.

57 MALHERBE i. m. 141-146.

58 HALÁSZ i. m. 156.

59 NYÍRI i. m. 200.

60 MALHERBE i. m. 152-157.

Az első részben a Peruból Kína és Japán felé hajózók vihar és más tengeri hányattatások miatt reménytelen helyzetbe kerülnek, majd imáik eredményeként egy ismeretlen szigethez érnek. A sziget lakói kezdetben nem engedélyezik a hajó utasainak partra szállását, majd miután értesülnek róla, hogy a hajósok hozzájuk hasonlóan szintén keresztények, mégis megtörténik a szigetre lépés, és az utazók megismerkedhetnek annak különös lakóival. Bensalem lakosai a külvilágtól elzártan élnek, nem engednek maguk közé senkit, ennek ellenére értesülnek a világ történéseiről. Az elzártasággal Bacon a ködképektől való mentességet kívánta szimbolizálni. Az idegeneket Bensalem szigetén az Idegenek Házában helyezik el, az egészségeseket a betegetől elkülönítve. Az Idegenek Házának vezetője egy pap, aki a szigetre vetődött idegenek ellátását az államkincstár terhére megszervezi. Az érkezők bőséges ellátást kapnak, mivel harminchét év óta ők az első ide érkezők, ezért az e célra szánt pénzek felhalmozódtak.

A mű második egységében az idegenek megismerkednek Bensalem sziget elszigeteltségének okaival. A bensalemiek ismeretlenek a világ előtt, ők azonban jól ismerik a világ többi részét, s az európai nyelveket is jól beszélik. Bensalem történetében ezerkilencszáz évvel korábban állt be változás, amikor a sziget királya, Solomona megváltoztatta a sziget más országokhoz való viszonyát. Törvényével megtiltotta az idegenek belépését a szigetre, mert tartott az erkölcsök terén történő újításoktól és a népek keveredéséből fakadó veszélyektől. Kínával ellentétben az idegenek bebocsátását megtiltó rendelkezés mögött nem más népek megvetése állt, ennek megfelelően a bensalemiek az emberiség követelményeit megtartva intézményeket hoztak létre az ide vetődők ápolására, ellátására. Solomona a sziget titkainak megőrzését tartotta szem előtt, ezért a szigetre érkezőknek a letelepedéshez állami eszközöket adtak, hogy ne akarnak visszatérni a hazájukba. Ez a politika olyan sikeres volt, hogy a krónikák évszázadok alatt csak tizenhárom visszatérést jegyeztek fel. Ezzel egy időben a bensalemiek külföldre hajózását törvényileg megtiltották.⁶¹

A mű harmadik részében Bacon Bensalem szigetének társadalmáról és különösen a tudományok tanulmányozására szentelt Salamon Házának működéséről értekezett. A sziget lakói a családot és az élén álló családfőt (tirsan) kiemelt tiszteletben részesítették. Ennek egyik eleme az állam által finanszírozott családi ünnep volt, amelyet minden olyan polgár megülhetett, akinek legalább harminc életben lévő, három éves kort megélt leszármazója van.⁶²

61 HALÁSZ i. m. 156.

62 WHITE, Howard B.: *Francis Bacon 1561-1626*. In: A politikai filozófia története I. (szerk.: STRAUSS, Leo, CROPEY Joseph) Budapest, Európa, 1994, 502-528.

Az ünnep a családi ügyek, viszályok, vagyoni kérdések rendezésére hivatott, de a helytelen életmódot folytatók megrovása is itt történt.⁶³

A bensalemieket a tiszta, erkölcsös házasságot tartották eszményüknek, ezért a bordélyházakat és az ott bérért dolgozó nőket nem tűrték, a fiúszerelmet sem ismerték. Házasságkötési szokásaikat Bacon az európaiak romlott gyakorlatával hasonlította össze, rámutatva arra, hogy azokat Európában általában későn, magasabb életkorban kötik meg, és gyakran üzleti (hozományszerzés), rokoni kapcsolatok motiválják. A bensalemiekek körében kevésbé volt ismert a házasságtörés, a szüzek meggyalázása és a természetellenes kéjelgés. Új Atlantisz lakói a házasságot több törvényben is szabályozták. A többneijűség tiltása mellett a házasság létrejöttének körülményeit részletesen is meghatározták. A házasságkötésre csak a házasulandók megismerkedését követő egy hónap után kerülhetett sor. Szülői beleegyezés nem volt szükséges, de az e nélkül létrejött kötelékek esetében örökségük kétharmadát is elveszthették a gyermekek. Új Atlantisz lakói egyrészt helytelenítették azt a nézetet, hogy a házasságra készülők meztelenül is megnézhesék egymást, másrészt elismerték a rejtett hiányosságok miatt a házasság megromlásának a veszélyét, ezért kompromisszumos megoldásra jutottak. A város melletti két tónál, Ádám és Éva tavában, a férfiak és nők egymástól elkülönülve fürödtek, engedélyezték, hogy egyvalaki a nő vagy a férfi barátai közül a kiválasztott fürdőzőt házasságkötés előtt megtekinthesse.⁶⁴

Salamon Házát a sziget egykori királya hozta létre a tudományok tanulmányozása, a világ megismerése céljából. A sziget lakói életüket a természet megismerésének szentelték, bejárták a környező világot, értesültek a technikai újdonságokról. A természet megismerése az ember szellemi és erkölcsi tökéletesedéséhez vezetett, ezért az itt élők erkölcsi felette álltak a környező világénak. A szigetet alapító és a törvényeket meghozó Solomona célja az volt, hogy a tévhitektől mentesen felfedezze a dolgok belső természetét. Salamon Házának megalapításával hármas célkitűzést kívánt megvalósítani. Elsőként a tudományos kutatás és megismerés tevékenységének kívánt keretet adni. Másodikként a tudományos eredmények vallási felhasználhatóságát szorgalmazta. Ennek megfelelően a tudósokkal a meglévő társadalmi rendet, és főként annak uralkodó elitjét kívánta megerősíteni, őket egyfajta papságra emlékeztető tisztviselőknek tekinteni. Az alapító Salamon Házának létrehozásával harmadik célként a társadalom egészének jólétét és gazdagodását

63 BACON i. m. 120-122.

64 BACON Uo. 122.

elősegítő technológiai vívmányok létrehozását kívánta megvalósítani.⁶⁵

Salamom Házának tudósai között a feladatokat megosztották abból a célból, hogy a természetben meglévő mozgásokat, okokat és belső erőket, valamint az emberi hatalom határait előbbre vigyék. Kutatásaik az empirikus ismeretszerzésre és az induktív módszertanra épültek. A Háznak tizenkét olyan tagja volt, a Fény Kereskedői, akik azért utaztak külföldre, hogy könyveket, anyagokat, kísérleti mintákat hozzanak Bensalembe tanulmányozásra. A további tevékenységeket mindig három személy végezte. A Zsákmányolóknak nevezett három fő a könyvekben talált kísérleteket gyűjtötte össze. Szintén hárman alkották a Vadászok körét, akik a mechanikai és a szabad tudományok, valamint az összes tudományokhoz nem tartozó mesterségek kísérleteinek összegyűjtésével foglalatostkodtak. Az ő tevékenységüket egészítette ki az új kísérletekkel foglalkozó három fő, akiket Bányászoknak neveztek. Újabb három fő (a Szétosztók) foglalta táblázatokba és csoportosította az elvégzett kísérletek eredményeit. A Jótevőknek hívott három fő társaik kísérleteit vizsgálta, hogy kiválogassa közülük azokat a találmányokat, amelyek a gyakorlati élet és a tudomány szempontjából világos felismeréseket tartalmaznak. A Fáklyáknak nevezett három személy Salamon Házának gyűlésén az összes elvégzett munkát értékelték, és ahol szükségesnek látták, mélyebb kutatásokat indítottak, vagy új irányokat javasoltak. Az Oltóknak nevezett háromtagú testület a kiválasztott kísérletek elvégzéséért, és az eredményekről való beszámolóért volt felelős. A feladatmegosztás végén a Természet Magyarázói álltak, szintén hárman, akik a találmányokat és felfedezéseket szabályokba, tételekbe foglalták össze és fűzték tovább. A tudományos munkák elvégzéséhez minden eszközt megkaptak, annak folyamatos biztosítása érdekében újoncokat és tanulókat is meghívtak, valamint sok férfi és női szolga segítette a tényleges munkát. Az elért eredmények egy részét titokban tartották, ezekről még a királynak és a szenátusnak is csak részlegesen számoltak be. A tényleges eredményekről azonban a műből nem értesülünk, mivel Bacon munkája befejezetlen maradt.⁶⁶

Az Új Atlantisz a tudomány új alapokra helyezésének és újjászervezésének a tervezete, ebben az értelemben nem szoros értelemben vett államutópia, ezért nem tartalmaz részletes víziókat az ideális társadalomról (államról) és a társadalmi igazságosság megteremtésének feltételeiről és eljárásairól. A mű befejezetlenségének tudható be a hiány, amelyet a megíratlan részek feltehetőleg pótoltak volna. Így a tudományszervezet leírásából közvetve

65 BACON Uo. 111-112.

66 BACON Uo. 134-136.

annyi tudható Új Atlantiszról, hogy társadalma a társadalom erőteljes patriarchális elvek szerint működik, mindenki szigorú és puritán erkölcsi elvek szerint él, államformája királyság, élén királlyal és szenátussal, az uralkodót a hagyomány kötelezi a tudományok tanulmányozására létrehozott Salamon házának fenntartására.⁶⁷

3.4. A Polgári és erkölcsi értekezések vagy tanácsok

Bacon „*Polgári és erkölcsi értekezések vagy tanácsok*” (*Essays or Counsels Civil and Moral*), című műve, az „*Esszék*”, először 1597-ben jelent meg.⁶⁸ Népszerűsége miatt további kiadásaira is sor került, amelynek során a kezdetben tíz esszéből álló kötet lényegesen kibővült, végleges formájában ötvennyolc esszét tartalmaz. Az utolsó kiadás halála előtt egy évvel készült. Bacon e művében olyan politikai programot fejtett ki, amely a polgárságnak a tőkés termelési módhoz fűződő érdekeinek megvédésére irányult.⁶⁹ A terv szerint első lépésként a lázadások okait, a szegénységet és az ínséget kell minden eszközzel megszüntetni. Ezt a cél szolgálja a kereskedelem szabadsága, a manufaktúrák támogatása, a túlzott pazarlás és fényűzés visszaszorítása, a termőföld művelésének tökéletesítése, az árszabályozás és az adók mérséklése. A szabad kereskedelem és a gazdaság fejlődése szempontjából az egyik legfőbb kerékkötőnek az uzorakamatot tartotta, mert lassítja a kereskedelmet, elszegényíti a kereskedőket, valamint az állami bevételek csökkenéséhez is hozzájárul. Az uzorakamat társadalmi negatívumai közé tartozik, hogy kevesek kezébe kerülhetnek nagy vagyonok, valamint pénzt von el a gazdaság fejlődése elől is. A polgárság érdekeit szolgálják Baconnak azon javaslatai is, amelyekben felszólította a kormányt, hogy vegye figyelembe a nép szavát, és korlátozza a feudális nemesség szerepét. Véleménye szerint a nemesség a monarchiában szükséges, mert mérsékli az uralkodó hatalmát. Ellenben a demokráciának már nincs szüksége nemességre, itt az emberek figyelme a személyek helyett inkább az üzletre irányul. A született nemességgel meglátása szerint együtt jár a szorgalom hiánya, aki pedig tétlen, az gyűlöli a szorgalmast. Példaként a svájciakat hozta fel, akik az egyes vallások és a kantonok közötti különbségek ellenére jól megférnek egymással, mivel a közös érdek, és nem a tisztelet köti össze őket. Németalföldet (Hollan-

67 STÖRIG i. m. 2403-244.

68 MALHERBE i. m. 157.

69 JULOW Viktor: *Francis Bacon*. In: BACON, Francis: *Esszék, avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre*. Ford. JULOW Viktor. Budapest, Európa Kiadó 1987, 239-259

diát) azért tartotta példaadónak, mert kiváló kormányzatuk van, a törvények megvalósítják a jogegyenlőséget, ilyen helyen az emberek könnyebben fizetik az adókat és vállalnak részt az állami terhekből.⁷⁰

Bacon a legtökéletesebb államformának a monarchiát tartotta, de csak akkor, ha az nem fajul el zsarnoksággá, mint a törökök esetében. A monarchia előnyének tartja, hogy az uralkodónak lehetősége van a hűbérurak hatalmát visszaszorítani, korlátozni. Ugyanakkor az uralkodó irányába megfogalmazott követelése, hogy a király a parlamentre támaszkodjon. Követelései közé tartozik a nemesség és a papság létszámának korlátozása is, mert nagy kiadási terheket jelentenek az államnak. A bölcs igazgatás és kormányzás véleménye szerint a reménység fenntartásának képességében áll. Az állam ugyanis nem képes minden szükségletet kielégíteni, de ha úgy kormányozzák, hogy fenntartja a reménységet, és a rossz döntéseket is helyrehozhatónak tűnteti fel, akkor elfogadottá válhat. A lázadásokkal szemben az óvatosság körében a megfelelő vezető személyek megnyerését kulcskérdésnek tartotta. Nincs felkelés alkalmas vezető nélkül, ezért szükségesnek tartotta az ilyen személyiségeket becsületes eszközökkel kibékíteni az áállammal.⁷¹

Bacon nagyra becsülte VIII. Henrik reformjait, amelynek keretében több nagybirtokos és kolostor földjeit elkobozta. Úgy vélte, hogy a király politikájának a polgárság és a nemesség a vele tartó rétegének érdekeit kell szolgálnia. Bacon tanácsa szerint az uralkodónak a főnemességet távol kellene tartania a kormányzattól, hatalmukat a kis- és középnemességgel kellene ellensúlyoznia.⁷²

A kötet egyik legstrukturáltabb és legfontosabb esszéje az 1625-ben átdolgozott *Of judicature*, amely a bírói funkciót elemző tanulmány. Az esszé egy rövid emlékeztetővel kezdődik a bíró feladatairól, amely szerint a bíró a törvény értelmezője és nem meghozója, a legfontosabb bírói erény pedig a tisztesség. Ezt követően a bíró feladatainak (*office*) négy fő irányát elemezte: a peres felek vonatkozásában, az ügyvédek irányában, a hatalma alatt működő bírósági segédszemélyzet tekintetében, végül az uralkodó és az állam felé, akik felette állnak. Az alaposan kidolgozott kérdések a leendő lordkancellár gyakorlati tapasztalatait foglalták össze, megállapítva, hogy a bírák hasonlóak azokhoz az oroszánokhoz, amelyeken Salamon trónja áll. Az esszék kettős olvasattal bírnak, egyrészt a közéleti ember bölcs és tudós gondolataiként,

70 BACON, Francis: *Esszék, avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre*. Ford. JULOW Viktor. Budapest, Európa Kiadó 1987, 53.

71 BACON Uo. 53-54.

72 BACON Uo. 55-64.

másrészt a kor aktuális kérdéseiben történő állásfoglalásként is felfoghatók.⁷³

Francis Bacon tekintélyt parancsoló jogászi és politikai-hivatali karriert futott be. Politikai bukása ellenére filozófiai és jogtudományi munkássága meghatározó befolyást gyakorolt a későbbi korokra.⁷⁴ Eszmetörténeti jelentősége abban áll, hogy az ismeretek előítéletektől való megtisztítását követelte, valamint a helytelen fogalmak helyett a tényekre irányította a figyelmet. A tudományszervezésről és a szervezett tudományról vallott felfogását és utópiáját az angol tudományos társulat, a *Royal Society* 1662-es létrehozásánál is figyelembe vették, amelynek megalapítását azonban már nem érhette meg.⁷⁵

73 BACON Uo. 220-225.

74 HORVÁTH i. m. 113-124.

75 HAMLIN i. m. 126.

AZ UTÓPIZMUS JELLEMZŐI

Az utópia mint disztópia

TÓTH J. ZOLTÁN

habilitált egyetemi docens (KRE ÁJK)

Jelen tanulmányban – a terjedelmi és észszerűségi korlátok keretei között – arra a kérdésre keresünk választ, hogy az utópiának mint irodalmi és politikatudományi műfajnak milyen *jellegzetességei* vannak, ezáltal megkíséreljük meghatározni azokat az attribútumokat, amelyek az utópiák tartalmi sajátosságai – és fogalma – szempontjából konstitutívnak tekinthetők. Ennek érdekében kiindulópontként mindenekelőtt definiáljuk azt a fogalmat, amely alapján e vizsgálatot el kívánjuk végezni; áttekintjük e műfaj kialakulásának leglényegesebb lépcsőit; rávilágítunk arra a tényre, hogy Morus Utópiája – a nevével és a fogalom mai tartalmával ellentétben – egyáltalán nem egy ideális, kívánatos világot ír le; majd kiemeljük (anélkül, hogy a számtalan létező, konkrét utópiát részleteiben is bemutatnánk) az utópiákra általában jellemző vonásokat. A tanulmány végkövetkeztetéseként arra jutunk, hogy az ún. utópia tartalmi elemei nem térnek el lényegesen az ún. disztópia tartalmi elemeitől, és ez nemcsak Morus munkájára, hanem az utópia műfajában íródott bármely műre igaz; a különbség sokszor csak annyiból áll, hogy a szerzők célja eltérő (ti. az utópiákban a szerzők a *jónak*, míg a disztópiákban a *rossznak* tartott állam- és társadalomszervezési megoldásokat írják le), ezek azonban hatásukat tekintve nem különböznek egymástól. Az utópiák tehát tipikusan olyan jellemvonásokkal rendelkeznek, amelyek alapján megvalósulásuk gyakorlati következményei hasonlóak lennének az eredetileg is disztópiákként megírt művekben található kritériumok megvalósulásának gyakorlati következményeihez.

1. Az utópia fogalma

Az utópiák – bár ilyen tárgyú művek már az ókorban is léteztek – lényegében a késői humanizmus termékei. Virágkoruk a XVI-XVII. század volt, majd a XIX-XX. században az utópia ismét népszerű műfajjá vált. Az „utópia” görög eredetű szó, és azt jelenti: „sehhol”.¹ Magát a kifejezést mai értelmében az

1 Az „utópia” szó egy fosztóképzőből (a görög „ou” – „nem”), és a „toposz” („hely”) szóból áll.

ugyanilyen címmel utópiát író Morus Tamás, eredeti nevén Thomas More angol teológus, filozófus, politikus (politikusa pályája csúcsán angol lord-kancellár) és egyházi méltóság (érsek) alkotta meg; szójátékai egyikeként az „utópia” szó utal a görög „*eutopia*” kifejezésre, amely annyit jelent, hogy „jó hely”.² Mind Morus, mind a későbbi szerzők utópiáiban keveredik az utópia e két konnotációja: az ideális világ bemutatása (a világ ideálissá, tökéletessé tételének elvi célja), és annak belátása, hogy ez az ideális állam, illetve társadalom vagy nem valósítható meg, vagy csak az emberi gondolkodás radikális átalakításával, valamikor a távoli jövőben.

Ha azonban egy adott utópia kifejezetten azért íródik, hogy a világot (lehetőleg még az utópia szerzőjének életében) megváltoztassa, *program-utópiáról* beszélünk; az ilyen utópia Karl Mannheim szerint *ideológiává* válik annak érdekében, hogy ösztönözni tudja a cselekvést.³ Ilyen utópiákat tömegesen a XIX. század végi, XX. század eleji marxista, anarchista és utópikus szocialista gondolkodók találtak ki. Ezen kívül az utópiák program jellege a XX. század második felének feminista vagy ökológiai utópiáira jellemző. A legtöbb utópia (így a klasszikus, kora újkori utópiák) azonban nem számolnak az eszményi társadalmi elképzelések gyakorlati megvalósulásával, így nem is törődnek (nem is kell törődniük) azokkal a praktikus szempontokkal, amelyek az ideális világ megvalósulásához vezető utat, az ahhoz szükséges konkrét politikai lépéseket mutatnák be.

Az utópia tehát *olyan irodalmi és politikaelméleti műfaj, illetve olyan gondolkodási paradigma, amely az ideális világ (ideális állam, avagy ideális társadalom) leírását tartalmazza, mintául szolgálva a jelenleg fennálló, tökéletlen társadalom helyetti berendezkedés megvalósítása számára is, de csak egy alapvetően megváltozott emberi gondolkodás alapján, a távoli jövőben (vagy csak eszményképként lebeghet a társadalomformáló erők – pl. a politikusok – szeme előtt).* Az *utópizmus* pedig az előbbieken alapján az a mozgalom, illetve azon politikai törekvések összefoglaló neve, amely az ideális, tökéletes világ

2 Az angolban (amely nyelvre végül Morus maga nem engedte lefordítani még életében a művét, noha az eredetileg latinul írt munka lefordítására lehetőség lett volna, ezért az csak halála után jelent meg angolul is) ráadásul a két szót ugyanúgy kell kiejteni, így pusztán a szóbeli közlés, a szó kiejtése esetén nem lehet tudni, melyik jelentés releváns.

3 Az ideológiák – Karácsony András meghatározásával – azon eszméket jelentik, „amelyek – értékek, intellektuális modellek, célok és eszközök meghatározásával – társadalmi politikai programokat tartalmaznak, s mint ilyenek képesek mozgósítani a társadalom valamely részét vagy egészét. E >>mozgósítás<< abban áll, hogy meghatározott társadalmi rend kialakítása érdekében szervezik a cselekvéseket.” [KARÁCSONY András: *Ideológia – utópia – állam*. In: *Államelmélet*. (szerk.: TAKÁCS Péter) Miskolc, Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék, 1997, 310.]

gyakorlati megvalósításán, illetve ennek alapjaként az eszményi állami és/vagy társadalmi rend feltételeinek a kidolgozásán munkálkodik. (Megjegyzendő, hogy sokan különbséget tesznek egyrészt az irodalmi, másrészt a politikaelméleti-államelméleti-politikai filozófiai utópiák között, e felosztás azonban mesterséges, mivel az irodalmi utópiáknak is *van* politikai filozófiai tartalmuk. A megkülönböztetés alapja tehát nem tartalmi, hanem műfaji-stilisztikai. A továbbiakban mi e mesterséges megkülönböztetéssel – annak viszonylag csekély magyarázó ereje okán – nem élünk.)

2. Utópiák a politikai filozófiai gondolkodásban

Utópiákat Morus előtt is írtak, még ha ezeket – nem ismervén a később alkotott kifejezést – nem is nevezték így. Tartalmilag utópiának (és az *első* ismert utópiának) tekinthető Platón Állama (pontosabban annak egy része).⁴ Platón idealisztikus elképzelése – az igazságosság megvalósítása, annak érdekében, hogy mindenki, beleértve az öröket és az örök segédeit (vagyis az állam politikai vezetőit és fegyveres védelmezőit) a maga dolgát végezze – a körükben megvalósítandó vagyon-, nő- és gyermekközösség volt. A vagyonközösség az utópikus elképzelések gyakori eleme, a nő- és gyermekközösség ellenben nem az. Platónnál azonban mindkettő ugyanazt a célt szolgálta, nevezetesen hogy az állam irányítói és fenntartói kizárólag e fontos feladatukkal foglalkozzanak, és az állam számára fontos dolgokban ne döntsenek részrehajlóan, önérdelkeik szerint. Az önérdék kikapcsolása egyedül a magánvagyon, valamint az állam más tagjaival szembeni személyes elfogultság kizárásával valósítható meg, amihez nemcsak az kell, hogy az állam vezetőinek semmijük se legyen, aminek az önkényes gyarapításával a közérdek helyett a magánérdeküket preferálhatnák, hanem az is, hogy mások (a családtagjaik) javára se élhessenek vissza helyzetükkel. Mivel az emberi természet hajlamos a családtagok iránti elfogultságra, ezért az a helyes, ha az örök (és segédek) körében nincsenek családtagok; ennek eszköze a nő- és gyermekközösség. [A családalapítás iránti természetes ösztönnel (illetve bármely más természetes ösztön leküzdésének praktikus nehézségeivel) azonban Platón – ahogy később a platóni gondolatokat sok tekintetben átvevő Campanella – nem foglalkozott.]

4 Maga Platón is ideális, de (egyelőre) nem reális elképzelésként ír a vagyon-, nő- és gyermekközösségről: „Hiszen már az sem biztos, hogy egyáltalán lehetséges-e [...]” „[...] úgy kell szólnunk, hogy biztos hit nélkül csak keressük az igazságot, ahogy én most keresem [...]” (PLATÓN: *Az állam.* (ford.: Jánossy István) Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2001, 152-153.)

Platón gondolatmenetének alapja, hogy „a nők és a férfiak képességei közt nincs alapvető különbség”,⁵ ezért ugyanazokkal a képességekkel rendelkezők, pl. egyforma testi erővel bírók (akár nők, akár férfiak) ugyanazokat a munkákat kell, hogy végezzék.^{6 7} Ha a nők kötelességei nem különböznek a férfiakétól, akkor nevelésüknek is ugyanolyannak kell lenniük; abban csak egyéni képességeik játszanak szerepet, nem pedig az szempontból irreleváns tulajdonságuk, hogy milyen neműek. Platón odáig megy, hogy a természettel ellentétes, pusztán a konvenciók, erkölcsök által az emberekbe plántált ellenérzéseket egy ideális államban ki kell zárni, mert a valódi emberi természetnek megfelelő viselkedésben semmi elítélendő nincs; éppen ezért a harcra termelt nők ugyanúgy meztelenül, a többi katona között gyakorlatozzanak, tornáznak, bajvívjanak, ahol a férfiak is, és ne csak együtt gyakoroljanak, hanem együtt is lakjanak,⁸ és minden munkát együtt csináljanak.⁹

Ahhoz, hogy az állam hatékonyan működjön, a személyes elfogultságokat ki kell küszöbölni; ennek az alapja a nő- és gyermekközösség. Az együtt lakó és munkálkodó férfi és női örök nem házasodhatnak össze, és nem lehetnek saját gyerekeik, mert akkor az örök egysége felbomlana, és az egyéni részérdekek érvényesítése váltaná fel a közösségi érdekek szolgálatát. Fontos tehát, hogy a gyermekek ne tudhassák, kik voltak vér szerinti szüleik, de a férfiak és nők se tudhassák, kik a gyermekeik. Ezért a nőktől szülés után el kell venni a gyereket, úgy, hogy később se ismerjék fel őket, és közösen kell nevelni őket a többi, hasonló módon a vér szerinti anyától elszakított gyermekekkel. Így minden nő gyermekének tekint majd minden, gyermekével hasonló korú gyermeket, és minden gyermek szüleinek tekinti azokat, akik születése időpontját megelőzően 7-10 hónappal korábban gyermeket nemzettek¹⁰ (e gyermekek pedig egymást testvérüknek). Így a családi kapcsolatok ereje nem

5 Uo. 156.

6 „[N]incs olyan foglalkozás az államban, amelyre kizárólag csak nők volnának alkalmasak, mert nők, vagy csak férfiak, mert férfiak [...]” (Uo. 158.)

7 Ez még a háborúskodásra is igaz: a hadászatban is végezzenek azonos feladatokat (és kapjanak azonos nevelést) az azonos képességű nők és férfiak. (Vö.: uo. 154.) Bár a nők átlagosan gyengébbek, mint a férfiak, ez nem jelenti azt, hogy azok a nők, akik elég erősek a harchoz, ne kapják meg ugyanazt a (hadászati) nevelést, mint a hasonló erősségű férfiak – legfeljebb kevesebb nő lesz a katonák között.

8 Uo. 159.

9 Uo. 161.

10 „De ha valaki egybekel, az mindazokat a gyermekeket, akik a nászi naptól számítva a tizedik és hetedik hónap között születtek, ha fiú, fiának, ha lány, lányának hívja, ezek őt mind apjuknak, és így tovább [...]” (Uo. 166.)

felbomlasztja a közösséget, hanem egységet teremt benne, hiszen mindenki rokonának tekinthet mindenkit, de senkit sem tekinthet jobban rokonának, mint másokat (hiszen nem tudhatják, *valójában*, vér szerint ki kinek a rokona). A gyermekek neveléséért tehát a közösség egésze, egészen pontosan az államon belül erre megszervezett *hivatal* lesz felelős,¹¹ amely dajkákat alkalmaz a nevelés céljára,¹² és amely még arról is gondoskodik, hogy ne bárki bármikor keljen egybe másokkal, hanem csak az erre rendelt alkalmakkor; és bár elvileg a párválasztás (a természetes vonzalom alapján) szabad, lehetőség szerint (az állam érdekében) „a legkülönb férfiakkal és nőkkel minél többször kell egybekelniük, a leggyarlóbb férfiakkal és nőkkel pedig minél kevesebbszer. És a kiválók utódait fel kell nevelnünk; a gyarlókékat nem, ha azt akarjuk, hogy a nyáj viruló legyen. De e mesterkedésünkről senki se sejtessen semmit, csak a vezető, ha azt akarjuk, hogy az örök nyájában ne támadjon civódás. [...] Ügyes párosítással kell kimódolnunk, hogy párosításkor a gyarlóbb a sorsot okolja, és ne a vezetőket.”¹³

A vagyonszövetség pedig *valójában* a magánvagyon teljes tilalmát jelenti: az öröknek „külön nem lehet sem magánházuk, sem földjük, sem vagyonuk, hanem az őrség zsoldjaként másoktól kapják az étket, és közösen költik el”¹⁴ – a vagyonszövetségen kívül tehát fogyasztási közösséget is jelentett a platóni politeia. Így nem lesz az örök között egyenletlenség, nincs miért eltérni a közjó szolgálatától, végső soron az államot szolgálók csak a közösséggel kell, hogy törődjenek, nem pedig önmagukkal.

Ahogy a platóni elképzelés is ideális volt, mert a realitással bevallottan nem törődött, ugyanúgy idealizált, a valóságban (akkori körülmények között) meg nem valósítható államot és társadalmat ír le Morus Tamás *Utópia* című, e műfajnak nevet adó munkájában.¹⁵ Bár az eszményi államrendről szóló írásokat Morus műve alapján azóta is utópiáknak nevezzük, mégis azt kell mondanunk, hogy az *Utópia* (Morus műve) a kifejezés mai értelmében nem volt

11 Vö.: uo. 164.

12 „Gondolom, a kitűnőek gyermekeit átveszik és nevelőintézetekbe viszik dajkához, akik külön laknak egy városrészben. A gyarlók gyermekeit és a kiválók nyomoréknak született gyermekeit pedig, ahogy illik, eltüntetik valami hozzáférhetetlen titkos zugban. (Uo., 164-165.) (Platónnál tehát „az állam minden előtt”: az állam mint szerves egység megelőzi részeit, és ha a részek feleslegesek az állam mint egész számára, akkor tőlük meg lehet szabadulni.)

13 Uo. 164.

14 Uo. 169.

15 MORUS Tamás: *Utópia*. (ford.: Kardos Tibor) Budapest, Magyar Helikon, 1963.

igazi utópia. Pontosabban: szándékai szerint az kívánt ugyan lenni, valójában azonban nem egy vágyott, az emberek valódi boldogságát szolgáló, hanem egy végletekig beszabályozott, elnyomó, kegyetlen, sivár és hierarchikus államot ír le. Az Utópiában jól tetten érhető, milyen okok következtében rajzolódik ki a tökéletesnek szánt, eszményi berendezkedésből egy *autoriter, elnyomó állam* képe. Ugyanezen okok miatt *lesz szükségképpen minden felülről megvalósítani gondolt, mesterségesen kimódolt és a társadalomra rákényszerített utópiából disztópia, azaz az egyéni boldogságot és szabadságot ténylegesen elfojtó állam.*

Morus az antik görög irodalom egyes szerzőihez és az őskeresztények közösségi életformájához nyúlt vissza, és ezeket véve mintának alkotta meg Utópia kommunisztikus jellegű társadalmi, gazdasági és politikai életét. Utópia egy elképzelt ország valahol az Újvilágban, amelyről egy fiktív személy, Hythlodæus Raphael¹⁶ elbeszéléséből értesülünk, ő mutatja be az ország társadalmi berendezkedését és mindennapi életét. Ezen kommunisztikus jellegű társadalom létezésének elvi lehetőségéhez Morusnak szüksége van arra, hogy ez a társadalom valamiképpen elkülönüljön a külvilágtól, hogy annak kegyetlen realizmusa ne befolyásolja Utópia képzeletbeli országának fejlődését. Ezt úgy oldja meg, hogy egy tengeren nehezen megközelíthető, zátonyos partú szigetállamként festi meg Utópiát, amelyet ezért nehéz megtámadni és elfoglalni, így az nyugodtan és békében fejlődhet, saját törvényei szerint, külkapcsolatokat pedig csak akkor létesít, ha neki erre szüksége van. Az így biztosított zavartalan nyugalom adja meg a lehetőséget arra, hogy az ország lakosai külső behatásoktól mentesen, Utopus király törvényei alapján valósíthassák meg „ideális” társadalmukat. Ez a néhány, valóban eszményi elképzelés azután a későbbi századok utópiáiban rendre visszatér, különösen a XIX. századi és XX. század eleji szocialista, kommunista és anarchista utópiákban.

Ezen utópikus elképzelések közül az első *a magántulajdon megszüntetése és a közösségi tulajdon intézményesítése*. Senkinek nincs semmije, minden az államé, és pedig nemcsak a föld és az egyéb termelési tényezők, mint a későbbi kommunista utópiákban, hanem még az olyan személyes használati tárgyak is, mint például az a ruha, amelyet naponta viselnek. A házakat, amelyekben a családok laknak, tízévente sorshúzás útján kicserélik egymás között, jóllehet maguk a házak is egyformák, és természetesen azok is a közösség tulajdonában

16 „Csupatúz Rafael” – Kardos Tibor fordításában, illetve „Déliabáb János” – Moór Gyula fordításában. Mindkét elnevezés arra utal, hogy az utazóban, a történet tényleges elbeszélőjében több az érzelem, mint a megfontoltság, és hogy ezért csak fenntartásokkal szabad szavainak hitelt adni. A *hythlodeus* görög szó, amely körülbelül annyit jelent: „bolondságokért hevülő”.

vannak. További „klasszikus” elképzelés, hogy mindenki dolgozik, férfiak és nők egyaránt kiveszik a részüket a termelésből, mindenki részt vesz a javak előállításában. Miután pedig nincs magántulajdon, ezért mindenki beadja a közösbe, amit és amennyit megtermelt, valamint abból és annyit vételez ugyanonnan, amire és amennyire neki és családjának szüksége van. Senki nem termel lustaságból vagy kényelemből kevesebbet, mint amennyit a kötelező munkaidő (6 óra) alatt megtermelni képes, ugyanakkor senki sem vételez a közösből többet, mint amennyire feltétlenül szüksége van, és senki sem pazarol. Ez tehát annyiban valóban utópisztikus elképzelés, amennyiben megvalósíthatatlan, mivel az emberi természettel ellentétes, hogy saját vágyait visszafogva beérje annyival, amennyi neki minimálisan elég.

Mivel Morus szerint *a munkából mindenki a képességei szerint veszi ki a részét, a javakból pedig a szükségletei szerint részesül, ezért nincs szükség pénzre sem*; Utópiában tehát a pénz létezésének nincs értelme, így az nem is létezik.¹⁷ Ha pedig nincs pénz, akkor nincs pénzvágy sem, hiszen akinek bármire is szüksége van, azt ingyen megkapja, a szükségtelen dolgok (például cicomás ruha, ékszerek, drágakövek) tartása pedig vagy tilos, vagy lealacsonyító, megvetendő. Így nincs értelme az olyan bűnöknek sem, mint a lopás, rablás, csalás, ám mivel mindenkinek dolgoznia kell¹⁸, ezért nincsenek léhűtők,

17 Egyetlen funkciója azonban mégis van az aranynek és az ezüstnek, mégpedig a felhalmozási funkció. Ez individuális szinten ugyan tilos, társadalmi szinten viszont egyetlen célból mégis megengedett. Ha ugyanis Utópia a környező államokkal kereskedelmi kapcsolatba lép azért, hogy eladja felesleges termékeit és terményeit, akkor az ezért kapott aranyat és ezüstöt félreteszik arra az esetre, ha háború törne ki és külföldi zsoldosokat kellene fogadniuk. Egyébként a seholszigetiek ezeket a „kincseket” természetes értékükön kezelik, amely jóval kisebb, mint a vasé. A seholszigetiek az aranyat és az ezüstöt szándékosan gyalázatban tartják, hogy ezekhez a lakosok negatív érzelmekkel viszonyuljanak, és ne vágyódjanak utánuk. Aranyból készítenek például az éjjeliedényeket, rabláncokat, bilincseket, továbbá a rabszolgákat és a bűnözőket arany ékszerekkel aggatják teli, hogy az emberek alantas és undorító dolognak tartásuk ezeket az értékeket. Az igazgyöngyökkel, gyémántokkal is csak gyermekek játszanak, amíg ki nem nőnek belőle. Ezért például, amikor Széllélbélt-ország követei jártak náluk, a pompázatos ruhákba öltözött és felékszerezett követeket a seholszigetiek rabszolgáknak vagy udvari bolondoknak nézték, míg a legnagyobb tiszteletben az egyszerű szolgákat részesítették.

18 Ez nem teljesen igaz, egyesek ugyanis mentesítve vannak a munkavégzés alól. Így nem dolgozik a fejedelem, és nem dolgoznak a törzs- és nemzetségfők (az előljárók), akik a munkát felügyelik; a papok, akik vallási kérdésekkel és az ifjúság erkölcsi nevelésével foglalkoznak; végül ötszáz kiemelkedő kognitív képességekkel rendelkező ember, akik a tudomány különböző területeit művelik.

naplopók sem. Kiemelkedni (pappá, fejedelemmé válni stb.) sem ősi címek vagy örökölt vagyon segítségével, hanem mindenkinek csak a saját egyéni kiválóságával lehet. Nincsenek örökölt hierarchiák, születési jogon alapuló egyenlőtlenlégek sem, elvileg tehát *mindenki egyenlő*.¹⁹

A hagyományos utópista nézetekhez tartozik az is, hogy a legtöbb tisztséget (fejedelem, pap, a nagytanács tagja) *választással* töltik be, illetve hogy a nők ugyanúgy lehetnek akár még papok is, mint a férfiak. Továbbá már ebben a műben megfogalmazódik a *szociális biztonsághoz való jog* gondolata is, hiszen Utópia aktív polgárai eltartják mindazokat, akik már munkaképtelenek (özvegyek, betegek, rokkantak), de korábban dolgoztak. Végül úgyszintén utópisztikus (akkor irreális, ám évszázadokkal később mégiscsak megvalósult) gondolatnak tekinthetjük az általános iskoláztatást (közoktatást) mint elérendő célt is. Morus szerint ugyanis tényleges egyenlőség csak akkor lehet, ha a neveltetés biztosítja az egyenlő feltételeket a tehetség kibontakoztatásához, vagyis ha az egyenlő jogokkal egyenlő esélyek is járnak, ez pedig a tudás mindenki számára hozzáférhetővé tételével valósulhat csak meg.

Ezek tehát azok az elgondolások az Utópiában, amelyeket helyeselni lehet. Vannak azonban ebben az alkotásban olyan elképzelések is (és ezek vannak többségben), amelyek valójában az individuum elnyomását, a teljes uniformizálódást és a ma alapvető jelentőségűnek tekintett hagyományos szabadságjogok kiiktatását eredményezik. Az egész alkotáson végighúzódik Utópia társadalmának végletekig beszabályozott és a seholszigetiek egész életének törvényekkel körülbástyázott jellege. Habár Morus azt mondja, hogy kevés törvény is elég egy társadalom irányításához, hiszen csak akkor várhatjuk el a polgároktól vagy alattvalóktól, hogy betartsák azokat, ha módjuk van mindet megismerni, mégis az a „néhány” törvény, amelyet még Utopus király alkotott meg több száz évvel ezelőtt, az élet minden területére kiterjedő részletes szabályozást tartalmaz,²⁰ megszüntetve (sőt büntetve) az egyéniséget, az autonómiát, a kritikát vagy az önálló véleményt.

Ami az Utópiában a szemünk elé tárul, az valójában egy egysíkú, unalmas, uniformizált világ.

19 Ez még olyan szimbolikus dolgokban is kifejezésre jut, mint a tízévenkénti házcseré sorshúzás útján, az egyforma városok, egyforma utcák, egyforma házak, az ugyanolyan színű és anyagú ruhák vagy a közös étkezések.

20 Összességében Morus – Platónnal ellentétben – nem a kiváló vezetőkben, hanem a kiváló *intézményekben* bízunk. (Vö. pl.: PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté: *A politikaelmélet rövid története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984, 49.)

A sziget minden városa egyforma alaprajzú, egyformák az utcák, sőt még a házak is. Mindenki ugyanolyan ruhában köteles járni, akár tél van, akár nyár, sőt ennek a ruhának nemcsak a fazonja, de még a színe és az anyaga sem lehet más, mint a többieké. Morus elképzelt „ideális” világában még a család létszámát is központilag határozzák meg,²¹ továbbá a mozgásszabadság is korlátozott a szigeten.²² Ezenkívül az élet minden perce szabályozva van, önálló elképzelése a tevékenységére vonatkozólag senkinek sem lehet. Meg van határozva, hogy mikor (és hogyan) kell kelni, dolgozni,²³ enni,²⁴ tanulni²⁵

-
- 21 Ennélfogva a földműves családok létszáma nem lehet negyven főnél kevesebb, a városi családokban pedig a felserdült gyermekek számának el kell érnie a tízet, de nem haladhatja meg a tizenhatot. (A serdületlen gyermekek számát nem korlátozzák.) Ha esetleg egy családban ennél több vagy kevesebb gyermek lenne, azt úgy oldják meg, hogy „a kevesebb családtaggal bíró családokba írják át azokat, akik a fölös számúakban nőnek föl”. Ez az „átírás” pedig nemcsak papíron történik meg, hanem ténylegesen is átteszik a „felesleges” gyermekeket korábbi családjukból egy idegen családba. Utópia törvényei még ennél is tovább mennek: „Ha pedig az egész városban többen lennének a szabályosnál, más városok túlságosan ritka népességét toldják meg velük.” Ha pedig az egész szigeten meghaladná a lakosok száma az előírtat, akkor kiválasztanak polgárokat, akik a szárazföldön gyarmatot alapítanak.
- 22 Még ahhoz is engedély kell, hogy valaki a saját városát elhagyja. Ebben az engedélyben pontosan megszabják, hogy az illető mikor indulhat, mikorra kell visszaérkeznie, illetve hogy hova és milyen útvonalon utazhat.
- 23 Mindenkinek két munkája kell, hogy legyen, az egyik mindenkinek a földművelés (ugyanis meghatározott időközönként minden család köteles két éven át mezőgazdasági munkát végezni), a másik pedig egy szabadon választott munka. Azonban ez a „szabad” választás is korlátozott, hiszen a férfiak csak négyféle, a nők pedig csak kétféle munka közül választhatnak (ez a kétféle munka a nőknél a gypajú- vagy vászonszövés, a férfiaknál pedig a kőművesség, a kézművesség, a kovács- és az ácsmunka lehet), továbbá ha valamelyik fiúgyermek más szakmát akar tanulni, mint ami az apja mestersége, megteheti ugyan, de akkor átteszik egy olyan mesterember családjába, aki azt a foglalkozást űzi, amit ő is meg szeretne tanulni.
- 24 Enni naponta kétszer lehet (vagyis inkább: kell), mégpedig harminc családonként közös csarnokokban, mindenkinek ugyanazt az ételt. És nemcsak a szedési sorrend van részletesen szabályozva, hanem az is, hogy ki hol ehet. A férfiak például a fal mellett ülnek, az asztal belső részén, a nők pedig velük szemben, a külső részen. Egy fiatal mellett egy öregnek, megint egy fiatalnak, majd ismét egy öregnek kell ülnie, és így tovább. A szoptató anyák és az ötévesnél fiatalabb gyermekek egy külön csarnokban kötelesek étkezni, az ötévesnél idősebb, de még serdületlen gyermekek pedig egyáltalán nem ülhetnek le, mert az ő feladatuk az, hogy kiszolgálják a felnőtteket.
- 25 Azt az időt, amit az emberek nem munkával, evéssel, alvással vagy játékkal töltenek, tanulásra kötelesek fordítani. Reggeli előtt tudományos előadásokra kell járniuk, az étkezések előtt felolvasások vannak, egyébként pedig az előbb felsorolt tevékenységeken kívüli összes „szabad” időt otthoni tanulásra, művelődésre kell felhasználniuk.

vagy játszani,²⁶ és ettől eltérni nem lehet. Összességében a nap minden perce úgy telik el, hogy önálló, kötetlen tevékenységre semmiféle lehetőség nincs; olyan az élet, mint egy kolostorban.²⁷

Továbbá – habár Utópiában elvileg mindenki egyenlő – a nemek közötti egyenjogúság sem létezik. A társadalom alapja a hagyományos nagycsalád, amelynek élén a családapapa áll, szinte korlátlan hatalommal családja felett. A feleség mindenben köteles engedelmessé válni férjének, éppen úgy, ahogy a gyermek is apjának. Még a – sok későbbi elméletörténész által dicsért – „vallásszabadság” is csak korlátozottan létezik: habár mindenki abban hisz, amiben akar [például a Napban, a Holdban, egy régen élt kiváló emberben vagy (ahogy a legtöbb seholszigeti is) egyetlen örök, mindenható Istenben], de az ateizmus vagy az agnoszticizmus tilos (tehát valamiben *kötelező* hinni), továbbá a többistenhit sem megengedett.

Morus Utópiája mellett érdemes említést tennünk a kora újkor „második leghíresebb” utópiájáról, Campanella Napvárosáról is. Műfajilag egyértelmű Morus hatása [és az általa először felvázolt *utópikus toposzokat* (véletlenül az ideális állami berendezkedést megvalósító helyre vetődő utazó, a világtól elzárt terület,²⁸ az ősoktól/alapítóktól származó törvények, a törvények tartalmában való tökéletes társadalmi egyetértés, részletes szabályozás az élet minden területére, a nevelés kiemelt szerepe, az ideális államról szóló információk párbeszédesebb formában való közlése stb.) Campanella híven követi], azonban a konkrétumokban sok tekintetben Platón (és Seneca) volt a minta.

Campanella a Napvárost 1602-ben, börtönben töltött „vizsgálati fogsága” alatt írta olasz nyelven (eredeti címe „*La città del Sole*” volt); latinra 1613/14-ben fordította le, első – latin nyelvű – kiadására pedig 1623-ban került sor Frankfurtban „*Civitas Solis*” címen. E mű – Morus Utópiájához hasonlóan – kora társadalombírálatát adta, amelyben lakóhelye, a spanyol uralom alatt álló Nápolyi Királysághoz tartozó Calabria problémáiból (a calabriai emberek

26 Utópiában szabályozva van nemcsak az, hogy mikor (estebéd után), mennyi ideig (egy órát), hol (közös játszótérben), hanem az is, hogy *mit* lehet játszani. Seholszigeten ugyanis csak kétféle, ún. „hasznos játék” megengedett, amelyek közül az egyik a gondolkodást, a másik az erkölcsöket fejleszti; „haszontalan játékot nem szabad játszani”. (Sőt: az estebéd utáni egy órában nem csupán lehet, hanem *kötelező* játszani.)

27 Morus 1501-1505 között a londoni karthauziak kolostora mellett lakott, naponta részt vett a kolostor vallási gyakorlatain, és feltehetőleg erről a kolostorról mintázta meg Utópia szigetét és Utópia egész társadalmának életét.

28 Napváros is egy szigeten helyezkedik el, valahol India partjai közelében, bár itt vannak rendszeres (politikai és kereskedelmi) kapcsolatok: a szigeten még négy másik, ellenes állam is található.

mindennapi életének nyomorúságából és a Nápolyi Királyság közállapotaiból), valamint az eredeti bibliai tanoktól eltért egyház belső meghasonlásából indult ki, lényegében ezek kritikáját adva, egy jobb, helyesebb, igazságosabb társadalom bemutatására törekedve. Mintája a reneszánsz kori olasz városköztársasági forma volt, amelynek idealizált példajaként tekintett a Velencei Köztársaságra. A köztársasági államforma konkrét működési módjaként a XVI. századi itáliai „vegyes kormányzat” (*governo misto*) eszméjét tette magáévá, amelyben a várost (városköztársaságot) vezető tisztviselő mellett az optimáták (előkelők) közül kikerült néhány személy vesz részt a stratégiai döntések meghozatalában és a főbb kormányzati szervek irányításában, az ezek alapjául szolgáló normákat pedig egy nagyobb, a közösség polgárjoggal rendelkező tagjai által választott szerv látja el. (Vagyis a köztársaság egyszemélyi vezetése mellett az arisztokratikus és demokratikus elemek vegyítésével áll elő ez a kormányzati forma.)

Campanella Napállamában az állam vezetője a Nap, akit Metafizikusnak is neveznek; ő az, aki művelt a filozófiában, teológiában, a természettudományokban és a mesterségekben, így mint a város legnagyobb tudású polgára vezeti a várost, amelynek főpapja is egyben. Ezt azonban nem egy személyben teszi, hanem három „fejedelem” segítségével: a Pon, azaz a Hatalom (amely itt az „erő”, a „képesség” szinonimája) a város katonai vezetője, hozzá tartozik a háborúról és békéről való döntés, a hadimesterségek gyakorlása és a csaták vezetése; a Sin, vagyis a Bölcsesség, ő felel a különböző művészetekért és a tudományokért, valamint az összes mesterségért; és a Mor, a Szerелеm, aki az emberi kapcsolatok és az emberi szükségletek felelőse, így hozzá tartozik a nemzés (a lényegében eugenikai alapú népességszabályozás), a nevelés, az élelmezés és a ruházkodás.²⁹ Minden fejedelem alatt három alfejedelem, és azok alatt is egyenként három-három tisztviselő van (a különböző mesterségek vezetői), akik (összesen negyvenen) a legfőbb döntéshozó és tanácskozó testületet, a nagytanácsot alkotják (e pozíciók adják a berendezkedés arisztokratikus elemét). E tisztségekbe választással lehet bekerülni; a választás a Campanella által Tanácsnak elnevezett népgyűlés, a húsz év feletti városlakók mindegyikéből álló döntéshozó szerv feladata (ez valósítja meg a demokratikus hatalomgyakorlást). Kifejezetten utópisztikus elem, hogy ugyan „a tisztviselők a nép akarata szerint váltják egymást”,³⁰ ám a Nap (a főpap-fejedelem), valamint a Pon, a Sin és a Mor (a három mellérendelt fejedelem) „csak akkor

29 CAMPANELLA, Tommaso: *A Napváros*. Szeged, Lazi Kiadó, 2002, 10-11. és 42-43.

30 Uo. 43.

cserélődik, ha egymás közti tanácskozás után átengedik helyüket annak, akiről látják, hogy náluk többet tud”.³¹

E műben is megjelennek az utópiák „kötelező” elemei: a *vagyonközösség*, azaz a közösségi tulajdon (senkinek nem lehet magánvagyon, minden közös, amit a város irányítóinak bölcs belátása szerint, az emberek valódi szükségleteinek mértékében osztanak szét az emberek között, így senki nem vágyik többre, mint mások); az értelem által vezetett politikai közösség és így az értelem megkérdőjelezhetetlen szerepe (a vezetők a legjobbak lesznek, akiknek tudását senki nem vonja kétségbe, és akik tudásuk és bölcsességük révén mindig helyes döntéseket hoznak); a *hierarchikus* közösségi viszonyok (bár jogilag mindenki egyenlő, szükség van vezetőkre, akik irányt mutatnak a közösség tagjai számára, akik szervezik a közösség életét és döntéseket hoznak); a *meritokrácia* pártolása (az emberek képességeik és teljesítményük, azaz érdemeik szerint jutnak pozíciókba, nem pedig nemesi címek öröklése vagy más, az érdemtől független szempontok révén); a *nevelés* kiemelkedő szerepe; avagy a *részletekbe menő szabályozás*. E részletek az élet valóban minden szegmensére kiterjednek. Campanellának (ahogy az utópistáknak általában) kidolgozott rendszere van az emberi élet teljes tartamára vonatkozóan (mind az emberi életutat, mind a napi rutintevékenységek felkeléstől lefekvésig tartó végzését tekintve).³² Mindezekhez képest kevésbé általánosak az utópikus gondolkodás főáramán belül Campanella fegyelmezésre és büntetésre vonatkozó elképzelései (pl. a munkában resteket és az engedetleneket fizikailag fenítik, ellenben a bűncselekményt elkövetővel addig vitáznak, amíg maga is be nem ismeri, hogy megérdemli a büntetést). Egyértelműen Morus hatása érződik a közös étkezésre és az étkezések alatti felolvasásra vonatkozó elgondolásban, amelyben Campanella számára is – bevallottan – a kolostorok étkezési gyakorlata, a szerzetesek refektóriumá jelentette a mintát.³³ Ugyanakkor közvetlenül Platón hatása az arra rátermett nők és férfiak „görög mintájú” közös, meztelen testgyakorlása.

31 Uo. 43.

32 Meghatározzák pl. a viselhető ruhákat (azok formáját, színét és anyagát); az engedélyezett férfi és női hajviselést; a napi időbeosztást (melyben a munka kevés, de állandó jellegű a tanulás, a gyakorlás, a vita és a versengés); azt, hogy ki hol (melyik övezetben, és azon belül melyik házban) lakhat (és ezt félévente váltogatják); a játszható játékokat [ülőjátékokat pl. tilos játszani, csak sportokat (pl. labdajátékokat, lövészetet, birkózást) lehet úzni]; stb.

33 Vö.: uo. 20.

A legtöbb vitát kiváltó gondolatok azonban a *nőközösséggel* voltak kapcsolatosak: a platóni minta alapján, ám részletesebben kidolgozott elgondolás szerint a közösség érdekében a nemi kapcsolatokat szabályozni kell (kivéve olyan esetekben, amikor azokból nem születhet gyerek, pl. nemzőképtelen, terhes stb. nők esetén). Mivel a család önzést és önszeretetet szül, és az önérdék érvényesítésére ösztönöz, ezért azt meg kell szüntetni; az erős férfiakat és az egészséges, szép nőket pedig egymással kell párosítani, hogy az utódok is a lehető legjobbak legyenek – akiket aztán kétéves koruktól fogva a közösség által megbízott nevelők nevelnek fel, pontosan meghatározott szabályok szerint.³⁴ A tisztviselők döntenek el, hogy ki kivel hálhat, a folyamat pedig szintén minuciózusan szabályozott.³⁵ Mindezek eredményeképpen a városi polgárok mindenkit testvérüknek, illetve (15 évnél nagyobb különbség esetén) apjuknak-anyjuknak, fiuknak-lányuknak tekintenek, és a közösség egészének javát tartják szem előtt, nem a partikuláris (egyéni, illetve családi) érdekeket.

3. Antitézis: a disztópiák

A *disztópia* vagy *antiutópia* (ellen-utópia), ahogy a neve is mutatja, az utópia inverze, vagyis a *legrosszabb, elnyomó, zsarnoki* (illetve a szerző által ilyennek tartott) *állami és/vagy társadalmi berendezkedés leírása*. A zsarnokság nemcsak egy központi akaratból, hanem az emberek tudati viszonyulásából is származhat, amellyel – éppen azért, mert ez az akarat többségi – lehetetlen szembeszállni. A disztópia *célja a figyelemfelhívás* bizonyos, a jelenben is létező vagy a közeljövőben várhatóan létrejövő olyan társadalmi problémákra, amelyek – ha nem teszünk óvintézkedéseket – jó eséllyel bekövetkezhetnek. Antiutópiát így mindig azért írnak, hogy e veszélyek eltűzésével vagy azok gyakorlati hatásainak következetes végigvitelével e veszélyeket tematizálják, és egyfajta „immunreakciót” váltsanak ki az emberekben, beindítva a védekező mechanizmust e veszélyek kialakulásával vagy kifejlődésével szemben. Az utópiákkal ellentétben a *disztópiák gyakran bemutatják az emberi boldogság végletes korlátozását megvalósító helyzet kialakulási folyamatát*, amelyekben közös, hogy az elnyomás valamilyen jelenlegi probléma megoldásának igényéből jön létre. Ám a probléma megoldásának eszköze téves, amely ezáltal

34 A többi nemi kapcsolat akkor megengedett, ha abból nem születhet gyerek.

35 Így pl. kövér férfiak sovány nőkkel, sovány férfiak kövér nőkkel kell, hogy háljanak; előtte imádkozni és aludni kell (amíg a mesterasszony által meghatározott idő el nem jön), és három napig tartózkodni a „gonosz cselekedetektől”. (Vö.: uo. 23-24.)

még nagyobb problémákat szül (elősegíti a zsarnoki rendszer létrejöttét). A disztópikus berendezkedés kialakulását az antiutópiákban *gyakran előzi meg valamilyen társadalmi kataklizma*, pl. forradalom, háború, amelyek sokszor maguk is valamilyen más társadalmi probléma következményei. De ugyanilyen eredményre vezethet az elidegenedés, a bőség eredményezte tétlenség és unalom, a technikai fejlődés túlhajtása, a környezetszennyezés stb.

A disztópia jellegénél fogva *az emberi félelemre épít*: az elnyomás bemutatásával arra ösztönöz, hogy e helyzet kialakulását előzzük meg. A disztópiák elnyomó uralmát nem feltétlenül egy személy vagy csoport okozza (akkor sem, ha látszólag ez a helyzet); gyakran előfordul, hogy egy szisztéma kialakulása önmagában lehetetlenné teszi az azzal szembeni ellenállást, vagyis *az emberi szabadság és boldogság rendszerszinten akadályozott*. Ebből következik végül a disztópiák legfélelmetesebb vonása: *a rendszer megdönthetetlensége*, mert amíg egy zsarnoki személlyel vagy csoporttal szembe lehet szállni, addig az egész társadalomra kiterjedő, önmagát fenntartó rendszerek (a disztópiában bemutatott világban) megdönthetetlenek.³⁶

Ha e kitérő után visszatekintünk *az utópiákra*, azt láthatjuk, hogy valójában azok *is megdönthetetlenek*, mivel azokban – az adott utópia szerzője szerint – a helyes társadalmi berendezkedés (és így az igazságosság) egyetlen végső forrásának az ott leírt szempontok mindenek feletti érvényesülését tekintik. Az utópiák közösségi normái ugyanúgy megkérdőjelezhetetlenek, az ellenállás ugyanúgy lehetetlen, kritika nem fordulhat elő; illetve ha mégis, a rendszer ugyanúgy kiveti magából (elpusztítja vagy szolgáságba veti) a renitenst, ahogy az a disztópiákban leírt rendszerekben is történik. Így *tűnik el a különbség utópiák és disztópiák között, és így válik disztópiává bármely, az utópista gondolkodó apriorisztikus értékeiből dedukált, doktriner* (tisztán

36 Ilyen, egyszer kialakult és azóta önmagát fenntartó zsarnoki társadalmi rendszert mutat be a világirodalom két leghíresebb antiutópiája, Aldous Huxley Szép új világa és George Orwell 1984-e is. Utóbbi példáján bemutatva a fentieket: Orwell disztópiájában nem az a legfélelmetesebb, hogy „Nagy Testvér szemmel tart”; még csak nem is az, hogy Nagy Testvér akarata és mindenkori véleménye maga az objektívvé kényszerített igazság, és az ezek ellen való minden tett, sőt minden gondolat tilos és következménye nemcsak a fizikai, hanem emellett a lelki-tudati-akarati halál, tehát a fizikai annihiláción túl, de még időben azt megelőzően a személyiségnek is a totális megsemmisítése; hanem az, hogy Óceánia világában egy élettelen és lélek nélküli mechanizmus, egy *mém* vette át az emberek feletti uralmat, amely sajátosságainál fogva örök és megdönthetetlen; az igazán félelmetes tehát az, hogy *nincs Nagy Testvér*. E vonatkozásokról részletesebben lásd: TÓTH J. Zoltán: Emberi jogtalanság az 1984-ben – a legsötétebb utópia. *Ügyészek Lapja*, 2010/5, 77-86.

elvi-elméleti alapokon nyugvó), az ellenvéleményeket és más értékek meg-
létét nem tűrő *elgondolás*.

4. Az utópiák jellegzetességei

A II. fejezetben említett három „klasszikus” utópia csak példaként szolgált arra, hogy bemutassuk, hogyan is épül fel egy ilyen műfajú alkotás, milyen témákkal foglalkozik, és milyen alapvető jellemzői vannak. A III. fejezetben továbbá azt állítottuk, hogy az utópiák lényegileg nem különböznek a disztópiáktól: előbbieik szerzőinek céljai ugyan mások, mint az utóbbiakéi, ám eredményeik (hatásuk) ugyanaz. Jelen írás lezárásaként most az utópiák műfaji tartalmi sajátosságait tekintjük át, nemcsak a „klasszikus” utópiákra koncentrálna, hanem az utópia műfajának általában vett jellegzetességeinek rögzítésére törekedve; állításunk az, hogy e jellemzők igazolják tanulmányunk alapvető tételét, nevezetesen hogy *az utópia – deklarált célja ellenére – jelle-
génél fogva nem más, mint egy nem kívánatos, zsarnoki, az egyéni akaratot
elnyomó kényszerrend leírása, annak a társadalom minden tagja számára
történő kötelező tételének igényével* (vagy legalábbis vágyával). Az utópiák főbb általános jellemzői tehát a következők.

Az utópia mindenekelőtt egy *eszményi*(nek tekintett) állami és/vagy társadalmi berendezkedés leírása. Minden utópista egy *ideális* (tökéletes) politikai állapotot szeretne létrehozni egy közösségen belül; az utópia a szerző ezen ideális berendezkedésről vallott elgondolását tartalmazza.

Az utópista által vallott eszmények (ideák) különbözőek lehetnek; *a cél* azonban (a tényleges hatást a kiindulásnál ellenpontozva) mindig *az emberi boldogságra való törekvés* (amelynek tehát csak az eszközei különböznek az egyes utópiákban, az utópista gondolkodó világnézetétől, erkölcsi alapállásától, filozófiai felfogásától függően). A tipikus eszmények (a boldogság vélt forrásai) lehetnek a szabadság, a gazdagság, a rend, a biztonság, a tudás növelése, a technikai fejlődés, a kényelem, a környezettel való harmónia, vagy akár a hedonizmus is.

Minden utópia *perfekcionista*: alapja a tökéletlen létező világ, amelynek jobbítására, tökéletesítésére kell törekedni. [Eltérő azonban, hogy ennek megvalósítása már a történetileg belátható jövőben is reális lehetőség-e, avagy arra csak jelentősen eltérő társadalmi feltételek mellett, jelentősen eltérő emberi gondolkodás kialakítása után, a nem belátható, távoli jövőben kerülhet-e sor (ha arra praktikusán sor kerülhet egyáltalán).]

Az előbbiből következik a *kritikai alapállás*: minden utópia megírásának motivációja, azaz létrejövetelének *alapja a létező közállapotokkal szemben fennálló elégedetlenség* [ti. az utópia szerzője (és nem feltétlenül a társadalom) részéről].

Az ideális társadalmi berendezkedés – elviekben vallott – tipikus értéke az *egyenlőség*, amely az ember méltóságából, azaz az emberek *morális egyenlőségébe* vetett hitből következik: minden ember önérték, akiknek azonos jogaik vannak az államban, és társadalmi helyzetük tényleges különbözősége pusztán eltérő képességeiken, szorgalmukon, azaz releváns, valódi különbségeken alapul. Az egyenlőség nem merül ki a vagyoni egyenlőségben; ahhoz hozzátartozik a szellemi-kulturális egyenlőség is – ebből azonban sajátos módon egy *kommunitárius* államfilozófia következik.

A *társadalom* az előbbi pontból következően elméletileg mindig *meritokratikus*: csak az érdemek (a tudás, tapasztalat, képességek, szorgalom) számítanak, a születési helyzet nem.

Az utópiák helyszíne általában egy *elszigetelt hely* (a korai utópiákban sokszor kifejezetten egy sziget), ahol a külvilággal való érintkezés hiányzik (külkapcsolatok és kereskedelmi kapcsolatok nincsenek), vagy annak léte kizárólag az utópikus társadalom akarátán (és nem a környezetén) múlik.

Az utópiákban *a társadalom célja mindig adott* (amit gyakran egyetlen személy, a bölcs alapító határoz meg), és azt mindenki a priori értéknek tartja: nincsenek viták a célokról, és nincsenek viták az eszközökről sem. Az utópisták tehát feltételezik, hogy az emberek azonosak, vágyaik egyformák, és mindenki ugyanazt akarja, így *senkinek nincsenek* (nem lehetnek) *eltérő érdekei és értékei*. Ha pedig egyetértés van a célokban és az eszközökben, az szükségképpen a *politikai-társadalmi természetű viták hiányához* vezet.

Jellemző az utópikus berendezkedés kialakulásához vezető út leírásának hiánya vagy elnagyolása: általában nem tudni, hogy a létező, valós helyzetből milyen módon, milyen lépésekkel lehet(ne) eljutni a kívánatosba (sokszor egy bölcs egykori uralkodó, államalapító akarata a forrás, de hogy a megvalósított állami berendezkedést hogyan, milyen konkrét intézkedések egymás utáni végrehajtásával hozta létre, az nem derül ki).

Tipikus a *felülről elrendelt szabályozás*: a szabályozás, az adott berendezkedés kötelező, és nem kérdőjelezhető meg [ebből következően az utópikus állam politikai berendezkedése állandó, *a változás (fejlődés) lehetősége* (lévén az már eleve tökéletes) *nem merül fel*]. Az állam alapítói és az alapító(k) akarátát továbbvivő későbbi vezetők tudják (és elsősorban ők tudják), mi a helyes, és gondoskodnak a közösség tagjairól (*paternalista szemlélet*).

Kiemelt szerepe van a *nevelésnek*: minden utópia kulcsmomentuma a célok, eszközök és értékek átadása generációról generációra, vagyis a politikai közösség ideális állapotának fenntartása, amely csak a nevelés részletes szabályozásával és hangsúlyos szerepének elismerésével lehetséges. Így alakul ki *a nézetek, értékek és vélemények hegemoniája, amely tehát a társadalom tagjai által megkérdőjelezhetetlen.*

Az utópiákat általában *totális állameszmény* jellemzi: a szabályozás minden életviszonyra kiterjed, a magánéleti vonatkozások is szabályozva vannak, és az e szabályoktól való eltérés nem lehetséges (a közszféra és a magánszféra megkülönböztetése tehát nem merül fel, lényegében *minden ügy közügy*).

Összességében: az utópia szerzője tudni véli, hogy mi lenne jó az embereknek (akik ezt csak műveletlenségük, vélt rövid távú érdekeik vagy egyéb, morálisan figyelembe nem vehető okok alapján nem látják be) – *végző soron* tehát *az embereket kényszeríteni kell a boldogságra* (illetve arra, amit az utópista annak gondol).

Látható tehát, hogy az utópia és a disztópia esetében alapvetően csak a *cél* más (az emberek felemelésének, illetve elnyomásának kívánalma), a *hatás* azonban nem: minden felülről szabályozott, a reális egyéni motivációkat figyelmen kívül hagyó, mesterségesen konstruált, kimódolt, az igazság végső forrását kizárólagosan az utópista gondolkodó értékrendjének és világfelfogásának megfelelő normarendben megtaláló, ellenvéleményt vagy egyéni preferenciát nem tűrő rendszer *szükségképpen* disztópikus, elnyomó lesz.

A HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS SZERVEZETI KERETEINEK VÁLTOZÁSAI A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN¹

NAGY PÉTER
tanársegéd (KRE ÁJK)

A protestáns házassági bíráskodás történetével foglalkozó tanulmányok jelentős része a szervezeti, eljárási és anyagi jogi kérdéseket vegyesen tárgyalja, olykor átláthatatlanul ábrázolva ezzel az egyébként is bonyolult korabeli jogi rendszert.

A pontos témamegjelölés érdekében a vizsgálandó szervezetre vonatkozóan ehelyütt külső viszonyok alatt egyrészt az állam és egyház közötti, másrészt pedig a különböző felekezetek közötti viszonyokat értjük. Belső kapcsolatok alatt – különösen a református felekezetet fő vizsgálati tárgynak választva – egyrészt az egyházkerületek közötti viszonyt, ezen belül pedig az egyházmegyék kapcsolatát értjük. A házassági bíráskodás szervezetének kialakulásával kapcsolatban azonban további differenciálásra is szükség van a vertikális feladatmegosztás szerint az egyházmegyék és az egyházkerületek között, illetve horizontális megosztásra a különböző normaalkotó, törvénykezési és igazgatási feladatokat ellátó szervek között.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a házassági bíráskodás jogának kivívásáért és megtartásáért való küzdelem főbb csomópontjait vázlatosan rögzítse az 1790-es évektől kezdve, és ezek alapján a református törvénykezési szervezet alakulását górcső alá vegye. Anyagi jogi és eljárási kérdések nem képezik jelen tanulmány tárgyát, csupán abban az esetben kerülnek említésre, amennyiben segítenek a szervezeti viszonyok meghatározásában.

Fontosnak tartom, hogy a témát két kapcsolódó kérdés figyelembe vétele vizsgáljuk, egyrészt a primer forrásokat, másrészt pedig a legújabb vonatkozó tudományos eredményeket felhasználva. A pontos jogfejlődés felvázolása érdekében rögzíteni kell a egyes házasságok felett folytatott évszázados küzdelem főbb, a tárgyidőszakhoz tartozó mozzanatait, mivel ez a szabad vallásgyakorlás kérdése mellett a felekezeti törvénykezési fórumok közötti hatásköri küzdelem is volt. Másik kapcsolódó téma az anyaországi református

1 Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV-KRE-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

házassági bíraskodás kérdése. Annak ellenére, hogy az erdélyi református házassági bíraskodás önálló rendszert képezett, nélkülözhetetlen az anyaországi kálvinistákra vonatkozó szabályozását is vázlatosan ismertetni, mivel az egyházkerületek közötti diskurzuson túl, a vizsgált időszakban először a „két magyar haza”, majd pedig a református egyházkerületek unióját mondták ki, az erdélyi házassági törvényszékek és a főtörvényszék pedig egész tevékenységüket ezek között a közjogi és egyházi keretek között fejtették ki.

1. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és 1868 között

1.1. A magyarországi református házassági bíraskodás kérdése

Magyarországon a felekezetek egyházi bíraskodásának jogi lehetőségét – hosszas vitát követően² – a vallási ügyekről szóló 1790/91. évi XXVI. törvénycikk adta vissza,³ amelynek alapját a bécsi és a linzi békét becikkelyező, a szabad vallásgyakorlást rögzítő törvények jelentették.⁴ A törvény 11. pontja a házassági ügyeket a két evangélikus felekezet saját egyházi székeinek hatáskörébe utalta, ugyanakkor meghagyta, hogy az eljárási szabályokat megerősítés és felügyelet céljából fel kell terjeszteni a királyhoz. Amíg ez nem történik meg, addig a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a világi bíróságok jogosultak a protestáns házasságok ügyében eljárni, érintetlenül hagyva a királyi és a hétszemélyes táblához való fellebbezés jogát.

Sztehlo Kornél opusában arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 1790/91. évi XXVI. törvénycikkkel előidézett provizórikus állapot egészen a házasságról szóló törvény hatályba lépéséig fennmaradt Magyarországon, nem a protestáns felekezeten múlt, mivel azok már 1791 őszén – sietve – igyekeztek megalkotni a saját házassági anyagi és eljárási jogukat. Az evangélikusok Pesten, míg a református felekezet előljárói Budán tartották meg a zsinatokat, ahol „az

2 A törvénycikkek születésének történetéről bővebben: MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés (2. kötet)*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907, 221-296.; IRINYI József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötések alapján*. Pest, Kilián, 1857, 20-157.

3 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről.

4 1608. évi k. e. I. törvénycikk a vallásügyről; 1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György urral kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják. Az előzményekhez lásd: HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010, 123–140.

egész egyházjog a házassági joggal együtt részletesen és kimerítően szabályoztatott, és az egyházi törvényszékek szervezete, valamint a törvénykezési eljárás is megállapítottatott.”⁵

A reformátusok által megalkotott kánonok IV. fejezete (11–14. kánon) rögzítették a házassági törvényszékekre vonatkozó rendelkezéseket. Ehelyütt a területi korlátok miatt csupán a legfontosabb szervezeti szabályokat tudjuk bemutatni. A tervezet szerint minden egyházkerületben egy házassági törvényszék jött volna létre, ahonnan fellebbezni az illetékes egyházkerület konzisztóriumához lehetett volna. A házassági törvényszékek a tiszántúli egyházkerületben Debrecenben, a tiszáninneniben Miskolcon, a dunáninneniben Kecskeméten, a dunántúliban pedig Veszprémben kerültek volna felállításra. A törvényszékek egy világi elnökből, két világi és két egyházi ülnökből álltak volna, a kerületi közgyűlés által három évre választva. A kerületi közgyűlésen megyei küldöttek vettek volna részt „a két vallástételű egyénekből vallástételre való tekintet nélkül”.⁶

A tervezet egyik legfontosabb jellemzője az volt, hogy a világi elem túlsúlyát kívánta megvalósítani az egyházzervezetben, az e körül kialakult heves viták miatt azonban az uralkodó nem hagyta jóvá.⁷ Emiatt a protestánsok házassági pereikben továbbra is a világi bíróságok jártak el, a „korábbi évek gyakorlata” pedig II. József 1786. március 3-án kiadott Házassági rendelete⁸ alkalmazását jelentette. Az a változás azonban, hogy a – az Ehepatent rendelkezése értelmében – protestáns köteléki perekben a katolikus szentszékek helyett a világi bíróságok jártak el, jobb helyzetet teremtett a protestánsok számára, azonban a joghoz jutás e rendszere messze elmaradt a kívánt vallási egyenjogúságtól.⁹

5 SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin-társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1890, 32-33.

6 Zs. Y.: 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok. *Sárospataki Füzetek*, 1860. 453-97. A kánonok eredeti szövegét Karol KUZMÁNY adta közre: *Canones Synodi Budensis Evangelicorum H. C. anni. 1791*. In: *Urkundenbuch zum österreichisch – evangelischen Kirchenrecht*. Wien, Wilhelm Braumüller, 1855, 316-350.; RÉVÉSZ Kálmán: Az 1791. évi budai zsinat naplója. *Protestáns Szemle*, 1896/8. 473-483.; 9. 562-576.; 10. 625-683.

7 BAJUSZ Ferenc: *Egyházjogtan, I. Történeti rész*. Budapest, 1989, 92.; SZABÓ Géza: *Egyházjogtan, IV. rész*. Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1978, 30–31.

8 Lásd: HERGER Csabáné: *A nővélteltől az állami anyakönyvvezetőig*. Budapest–Pécs, Dialóg Capus Kiadó, 2006, 146.

9 DEGRÉ Alajos: A polgári házasság kialakulása Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*,

A reformkor országgyűlésein az önálló házassági bíróságok felállításának kérdése hátrébb szorult, a figyelem középpontjába a vegyesházasságok kerültek. A vegyesházasságoknak felbontással kapcsolatos szabályozása az 1868-as törvényekig¹⁰ nem mozdult el a vallásegynylőség irányába, azokban továbbra is a katolikus szentszékek jártak el.

1827-ben, a XXX. törvénycikk értelmében egy bizottság állott fel azzal a céllal, hogy miután meghallgatta a papság, illetve a felekezetek egyházkerületeit, alkosson egy törvénytervezetet a görög nem egyesült, a helvét és ágostai hitvallású reformátusok között kötött vegyes házasságokból eredő válóperek fölötti törvénykezésről, és terjessze a következő országgyűlés elé,¹¹ ám ez a jogalkotási kísérlet is eredmény nélkül maradt.

1844-ben törvénybe iktatták, hogy – a bécsi és linzi békékre visszautalva – a vegyes házasságokat protestáns lelkipásztor előtt is meg lehet kötni érvényesen, az elválás kérdésében azonban nem hozott újat a szabályozás.¹² Fontos azonban megjegyezni, hogy a tervezet eredeti szövege szerint a 14. § úgy rendelkezett, hogy a vegyes házasságokból származó házassági perek esetén az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk 16. §-a által rögzített katolikus szentszékek hatásköre nem terjed ki olyan esetekre, amikor a házasságkötés idején protestáns vallású felek egyike a váló per ideje alatt, vagy az elváltást kimondó jogerős ítélet után katolikus vallásra tér át. Az áttérés sem a már meghozott ítéletre, sem a per folyamatára nincs hatással, ugyanakkor a lezajlott per katolikus szentszék előtti újratárgyalása sem követelhető.¹³ Ez a szakasz a törvénycikk végső, szentesített változatába nem került be.

Az 1848-as törvények közül a XX. számon becikkelyezett foglalkozott a vallás kérdésével, azonban a törvényes bevett vallások közötti egyenylőség elvi szintű rögzítésén túl ezúttal sem született e tárgyban előrelépés.¹⁴

1983. 37-38.; POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. III. kötet. Budapest, Franklin-társulat, 1904, 145.

10 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről Értékelésükhöz lásd: HERGER (2010) i.m. 230–255.

11 1827. évi XXX. törvénycikk bizottság küldetik ki törvényjavaslat készítésére a görög nem-egyesültek és a mindkét hitvallású evangélikusok között kötött vegyes házasságokból eredő válóperek bírósága tárgyában.

12 1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában.

13 GÓZONY György: *Egyházi törvénykezés Magyar-országban papok, ügyvédek, s perlekedők használatára*. Pest, Beimel Esztergami k. Beimel J., 1841, 76.

14 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában.

A magyarországi házassági viszonyok tekintetében így a II. József által kiadott házassági pátens egészen 1853. május 1-jéig, az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatálybaléptetéséig irányadó maradt, azonban továbbra is csak a protestáns házasságok esetében.

Az Osztrák Polgári Törvénykönyvet életbeléptető 1852. évi november 29-én kelt nyíltparancs harmadik cikke úgy rendelkezett, hogy a római katolikusokra, illetve az egyesült görög és nem-egyesült görög szertartású személyekre nem kellett alkalmazni a törvény házasságról szóló második fejezetét, tehát az csak a protestáns házaspárok esetén volt irányadó.¹⁵

A protestáns házassági jog 1868. évet megelőző történetét tárgyalva nem kerülhetjük meg az 1859. szeptember 1-jén kelt nyíltparancsot, a Protestáns pátent (Protestantenpatent) sem. A jelentős felháborodást és ellenállást kiváltó jogszabályt Ferenc József 1860. május 15-én kelt „legfelsőbb kéziratában” visszavonta,¹⁶ és újra az 1848 előtti állapotot állította helyre.¹⁷ A pátens a magyarországi házassági bíráskodás szervezeti kereteit teljesen új formában, egyházi bíróságoknak alárendelve kívánta újrászervezni.¹⁸

A nyíltparancs szerint első fokon az „esperességi consistorium,” másodfokon a „superintendentalis consistorium”, harmadik fokon pedig az evangélikus egyházi legfőbb törvényszék járt volna el. Addig, amíg a két református felekezet meg nem alkotja a saját házassági törvényeit, a fent említett szervezetben, az 1852. november 29-én kelt nyíltparancs által meghatározott anyagi jog vonatkozó része és a világi bíróságok eljárásrendje lett volna irányadó.¹⁹ A speciális szabályokat a Leo Thun osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter szeptember 2-án kelt rendelete fejtette ki.²⁰

15 1852-diki november 29-kén kelt császári nyíltparancs, kiható Magyar-, Horvát-, Tótor-szágra, a Szerbvajdaság és temesi bánságra, mely által ezen koronaországokban az 1811-diki június 1-jén kelt általános polgári törvénykönyv több korlátozásokkal s közelebbi határozatokkal behozatik, s 1853-diki május 1-től kezdve hatályba léptetik. *Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap*, 1852/24, 211.

16 Ferenc József kézírata magyar nyelven, egész terjedelemben megjelent: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1860/20, 617-620.

17 A Protestáns pátenshez kapcsolódó bécsi folyamatokhoz lásd: HERGER (2010) i.m. 161–184.

18 SZTEHLO (1890) i.m. 34.; ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894 a vallás-szabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban*. 1. kötet, 1847-1872. Budapest, Boruth Ny., 1894, 217.

19 Császári nyíltparancs. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859/38. 986-987. VI–VIII. §.

20 BALLAGI Géza: *A protestáns pátens és a sajtó*. Budapest, Hornyánszky Ny., 1892, 3-4. A ren-

1861-ben az országbírói értekezlet által megalkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok úgy rendelkezett, hogy a „*magyar polgári anyagi magán-törvények visszaállíttatnak*”,²¹ azonban a házassági joggal nem foglalkozott. A gyakorlat értelmezése szerint ez az jelentette, hogy a házassági jogban a protestánsokra nézve a II. József által kiadott házassági nyíltparancs lett ismételten alkalmazandó.²²

1.2. Az erdélyi házassági bírászkodás közjogi és szervezeti keretei

1.2.1. Az erdélyi házassági bírászkodás közjogi alapjai

Erdélyben, az anyaországi folyamatokkal párhuzamosan, az országgyűlés²³ 1791. évi törvénycikke az „*Approbata Contitutioban*” is rögzített rend visszaállítását deklarálta.²⁴ Minden erdélyi polgári és egyházi felsőbb és alsóbb ítélkező fórumot régi szerkezetében és hatáskörében kellett visszaállítani.²⁵ A házassági pereket illetően a II. József előtti rend visszaállítása az egyházi ítélkezés restitúcióját jelentette. A XXXIV. törvénycikk értelmében a korábban a polgári törvényszékek által meghozott ítéletek érvénye nem szenvedhetett csorbát, a válást kimondó ítéleteket követő újbóli házasságot ezáltal érvényesnek, és az azokban született gyermekeket pedig törvényesnek kellett elfogadni.²⁶ Az LIII. törvénycikk pedig rögzítette a négy bevett vallás „jogaik és szabadságaik, valamint szabad gyakorlásuk” egyenlőségét,²⁷ ugyanakkor az LVII. törvénycikk kimondta, hogy a vegyes házasságból született gyermekek szülei vallását nemük szerint kövessék, az ezzel ellenkező szerződések pedig érvénytelenek.²⁸

delet szövege: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859/39, 1009-1020.; 40. 1041-1048.; 41. 1069-1080.

21 Ideiglenes Törvénykezési Szabályok, 1. §.

22 SZTEHLO (1890) i.m. 34.

23 A Systematica Deputatio in Ecclesiasticis munkájáról: TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*. Budapest, ELTE Bölcsész tudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978, 6-46.

24 Approbata Contitutio I. rész I. cikk 3. artikus In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRI Sándor – Óvári Kelemen: 1840–1848. évi erdélyi törvények. Budapest, Franklin-társulat, 1900, 10–11.

25 1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában.

26 1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalta házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról.

27 1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről.

28 1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről.

A felekezeti házassági bíráskodás rendszere Erdélyben tehát helyre állt, azonban a nagyszámú vegyes házasság kérdése jelentős ütközőponttá vált, ugyanis a fenti törvénycikkek nem tettek említést Mária Terézia 1751. augusztus 19-én kelt rendelkezéséről, miszerint a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell megkötni és elváltatni.²⁹ A katolikus rendek nyomására a trónt éppen elfoglaló I. Ferenc 1792. április 7-én kelt rescriptumával úgy határozott, hogy amíg e tárgyban törvényt nem hoznak, a meglévő törvények parancsa szerint kell eljárni,³⁰ alkalmazandónak ismerve el ezzel a Mária Terézia-féle rendelkezéseket. Ezt követően ugyanezen év augusztus 29-én pedig – a Főkormányzó Tanács azon észrevételére reagálva, miszerint a tárgyra vonatkozó törvények és rendeletek nem egyeznek – úgy rendelkezett, hogy matrimonium mixtum esetén az esketést katolikus papnak kell elvégeznie, az elváltatást pedig a katolikus ítélkező fórumok elé kell vinni.³¹ Pokoly József szerint az uralkodó 1802-ben, 1803-ban és 1805-ben is olyan rendeleteket adott ki, amelyek az áttéréseket és a vegyes házasságokat érintették és kivétel nélkül a katolikus álláspontot tükrözték.³²

Az erdélyi protestáns és unitárius házassági bíráskodás ebben az időszakban zavartalanul folyhatott, Királyföld területén azonban 1798-ban eltörölték az egyházi bíráskodást, és az ágostai hitvallású rendekre ruházták, 1804-ben azonban az egyházi hatóságok visszakapták a törvénykezési jogukat.³³

A vegyes házasságok megoldatlan problémája az 1811-ben ülésező országgyűlésen ismét felvetődött.³⁴ Az itt bemutatott törvénytervezetek egyike – az

29 NEMES István: A vegyes házasságok jogi szabályozásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt. *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/3, 26.; LUKÁCS Olga: A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, 2007/1, 53.; BOD Péter: *Házassági törvényrajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különféle esetek felhozatnak, megvizsgálatnak, és a tudósok véleményeiből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseiből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: BENKŐ László). Kolozsvár, Kolosvárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor, 1836, 139. § 89-90.

30 2797. guberniális szám alatt. *Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva Kolosvár városában folytatva tartott országos gyűlésének jegyző könyve*. Kolosváronn, Nyomtatott a' Réformátus Kollégium Betűivel Török István által, 1811, (a továbbiakban: *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811.) 780.

31 1811. 7504. guberniális szám alatt. *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811, 780.

32 1832, 1833, 1834 s 1836-ban az uralkodó megerősítette. POKOLY (1904) i.m. 159, 182.

33 SZTEHLO (1890) i.m. 39.

34 201. ülés, 1811. szeptember 2. *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811. 778-785.

Erdélyben kimondott teljes vallási egyenlőségre hivatkozva – próbálta meg orvosolni a protestáns felekezetek sérelmeit. A tervezet megoldásként azt ajánlotta, hogy a vegyes házasságokat a házasulandó személy saját vallása szerinti pap által, és mindenkinek a saját vallása szerint kössék meg. Az udvar azonban visszautasította a tervezetet, a házassági bíráskodás pedig a korábban megszabott rend szerint zajlott továbbra is. Az 1811 és 1834 között eltelt újabb rendeleti kormányzási időszak és az említett jogszabály szentesítésének 1837. évi visszautasítása még erőteljesebb tiltakozást váltott ki Erdélyben. 1842-ben az országgyűlésen a rendek követelték, hogy a király orvosolja sérelmüket, az uralkodó és a rendek között azonban nem született egyezés.³⁵

A házassági bíráskodás felekezeti rendszerét Erdélyben az Osztrák Polgári Törvénykönyv bevezetése sem érintette. A kódexet hatályba léptető császári nyíltparancs III. cikke úgy fogalmazott, hogy „[a] törvénykönyv második fejezetében a házassági jog iránt foglalt szabályok, a mennyiben azok a házasság érvényes megkötését s a házasság érvénytelensége iránti tárgyalást, az ágytól s asztaltóli elválást, s a házasság végelválasztását illetik, keresztény vallású, polgári rendű (X. cikk) alattvalóinkra, a hitvallások különbsége nélkül ezen koronaországban nem alkalmazandók”. Fontos azonban, hogy az egyházi ítélkezőforumok hatáskörébe csupán a házassági kötelékek maradtak, a házassági vagyoni jog, illetve a gyermekek elhelyezése és tartása körüli kérdések továbbra is a világi bíróságok hatáskörébe tartoztak, a jogszabályi kereteit pedig az Osztrák Polgári Törvénykönyv jelentette. *„A mennyiben azonban nem a házasság érvényes megkötése s a házasság érvénytelensége, az ágy- és asztaltóli elválás és a házasság végelválasztása jön kérdésbe, tehát tisztán polgári, habár a házasságból származó, de a házassági köteléket magát nem érintő jogügyek merülnek fel, ezekre az általános polgári törvénykönyv szabályai, valláskülönbség nélkül alkalmazandók.”*³⁶

35 NEMES István: Az 1841. évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai. *Egyháztörténeti Szemle*, 2014/1, 24-26.

36 „E szerint tehát feltétlenül érvényesek, a 89–92, 102 és 117. §. s itt azok jegyzeteire utalunk. Polgári rendhez minden honpolgár, a katonai hatóság alá tartozó személyeken kívül (X. cikk) tartozik.” HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legújabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva*. Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865, 6-7.

1.2.2. Az erdélyi református házassági bíráskodás szervezeti keretei

Az 1791-től újra házassági bíráskodási ügyekben is ítélező erdélyi református egyházban – a régi rendnek megfelelően³⁷ – a házasság felbontásának elsőfokú fóruma az egyházmegyei vagy parciális (Dósánál kerületi) zsinat volt, amelynek a házasság megsemmisítését vagy felbontását kimondó ítéletével szemben a perben álló felek rangjára való tekintet nélkül, a közzsínathoz (generalis synodus) lehetett fellebbezni. A közzsínat döntése végleges és jogerős volt a XCIII. kánon alapján.³⁸

A parciális zsinat elnöke az egyházmegye esperese volt, bírái pedig a világi fő- és algondnokok, a parciális zsinat által választott „székező” bírák (assesores), és az egyházmegye papjai. Dósa egyházbiztos összefoglaló munkájában hozzáteszi, hogy a szokásjog értelmében törvénykezési ügyekben „döntő szózáttal csupán a székező bírák lévén felruházva”. Előadó az egyházkerületi jegyző (tractualis nótárius) volt, aki a szokásjog szerint az elnökhelyettesi tisztséget is betöltötte.³⁹ Mindez azt jelenti, hogy a házassági bíráskodás nem rendelkezett külön szervezetrendszerrel, munkáját a parciális zsinat üléseinek

37 POKOLY József: A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig. *Protestáns Szemle*, 1894, 17-29; 100-122; 162-177; 235-251; 305-323.; KOLUMBÁN Vilmos József: *Törvényhozó egyház. Az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében, 17-18. század*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 120-125.; SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*. In: *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, (szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza) Budapest, Universitas, 2002, 105-122.; ILLYÉS Géza: A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a 17. és 18. században. *Református Szemle*, 1932, XXV, 179-188.

38 „[...] minden közre hozott tárgyat, mely azon ítélőszék elé tartozik, hűségesen s lelkiismerete sugallata szerint, az egész konzisztóriummal véglegesen döntsön el (mert már innen felsőbb hatósághoz fellebbezni nem szabad, hanem csak a nemzeti zsinathoz azon esetben, ha vallásról, vagy a közszertartásokról folyt a per) s azokat a kerületi jegyző az egyház jegyzőkönyvébe híven írja be. [...]” XCIII. kánon. *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke*. 1649. A függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzése magyar nyelvre fordította Kiss Áron porcsalmai ref. lelkész s a Szatmári Ref. Egyházmegye esperese, Kiadja a Szatmárnémeti Reform. Egyházmegye, Nyomatott Kecskeméten, Tóth Lászlónál, 1875, 61.; DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, Osterlamm Károly, 1863, 143.

39 DÓSA Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. (III. kötet, Az erdélyi magyar magánjogtan harmadik része, Erdélyhoni magyar pertan) Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1861, 59-60.

keretei között végezte, a különbséget pedig az jelentette, hogy ezen ügycsoportba tartozó napirendek tárgyalása során meghatározott, szűkebb személyi kör vehetett részt a határozat megalkotásában. Jellemzően 8–10 székezőbírátt választottak. Az egyház közügyeivel kapcsolatos tanácskozásokon minden lelkész érvényesen szavazhatott.⁴⁰

Az udvarhelyi református egyházmegyében a 19. század első felében évente 3-6 alkalommal ültek össze a zsinat tagjai, a gyűléseket különböző településeken tartották, a juratus assessort pedig három évre választották meg.⁴¹ A Hunyad-zarándi egyházmegyében (1810–1815)⁴² a zsinatokat 2-5 alkalommal hívták össze. Mind az udvarhelyi, mind a hunyad-zarándi, vagy dési⁴³ egyházmegyénél megállapítható, hogy az ügyek legnagyobb részét a házassági perek és az ehhez kapcsolódó kérdések tették ki.

Az egyházmegye és ennél fogva minden egyházközség felügyelete az esperest illette, akit a különböző problémák megoldásában a lelkészek által alkotott parciális zsinat segített.⁴⁴

A felsőbb törvényszék a generális vagy közönséges zsinat volt, amely általában évente egy alkalommal ült össze. Elnöke a püspök volt, bírái az esperesek, egyházkerületi jegyzők, a székező bírák és az egyházi főtanács 12 biztosa. Előadók az egyházmegyei jegyzők voltak, a jegyzőkönyvet pedig az egyházi főjegyző (notarius generalis) vezette. Ennek a testületnek a hatáskörébe tartoztak az alsóbb székektől fellebbezett házassági perek is.⁴⁵

Benkő László rögzítette, hogy 1814-ben és 1818-ban az udvar olyan rendeleteket adott ki, amelyek kötelezővé tették, hogy a házassági ügyeket – a régi kánonok utasításával szemben – az udvar részére fel kell küldeni.⁴⁶ Juhász

40 KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre*. In: Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V. Hargita, Csíkszerda, 2006. 131.

41 KOLUMBÁN Zsuzsánna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajz – Jogi kultúr-történet*. Budapest, ELTE, 2009, 448.

42 Buzogány Dezső, Ősz Sádor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztófalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2007. 175–236

43 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: EREL) B7. Dési Egyházmegye Levéltára. Házassági törvényszék jegyzőkönyvei 1769–1895.

44 KOLUMBÁN (2006) i.m. 130.

45 DÓSA (1861) i.m. 59-60.

46 *Megújított egyházi törvénykezdető vagy törvénykezés módját tanító könyv melyet néhai Bod Péter nyomán meg bővítve anyanyelven irt s közhasznu célból kiadott kis*

István megfogalmazása szerint az állam a régi helyzet restaurálásával, újból állami törvények, fejedelmi rendeletek útján igyekezett az egyházi törvényszékek által gyakorolt házassági bíráskodásban biztosítani a katolikus szentszékek befolyását. Az udvar és a katolikus egyház a református házassági bíráskodás „könnyelműségétől” tartva rendeletekkel igyekezett a református ítélkezési tevékenységet korlátozni. „1813-ban királyi rendelet mondotta ki, hogy minden református egyházi bíróság mellett is meg kell szervezni a házasságvédő tisztelet (defensor matrimonii). 1815-ben egy másik rendelet úgy intézkedett, hogy elváltató ítéletet csak a generalis synodus mondhat ki. E rendelet végrehajtásáról szól az 1817. évi dévai zsinat határozata; ahol a felek belenyugodtak a traktuális bíróság ítéletébe, ott azt az illetékes senior csak forma szerint mutassa be a generális zsinatnak.” Ha a felek egyike fellebbezett, akkor ki kellett adni az ügy iratait véleményezésre egy másik esperesnek, és a zsinat tárgyalást tartott az ügyben. 1816-ban kiadott rendelet szerint minden elváltást kimondó ítéletet fel kellett terjeszteni felülvizsgálatra az udvarhoz. Ez a református egyház ítélkezési autonómiájának a korlátozását jelentette, de csak másfél évtizedig volt érvényben, az 1834. évi magyarigeni zsinat megszüntette a *defensor matrimonii* tisztségét és kimondta, hogy a válópereket nem kell az uralkodó elé terjeszteni.⁴⁷

1834-es zsinat úgy határozott, hogy vegyesházassági ügyekben a pernek az alperes vallása szerinti törvényszék előtt kell kezdődnie, a bírácoknak pedig mindenki felett a saját egyháza szerint kell ítélni. A gyakorlatban azonban a bevett vallások számos esetben jogsérelmet szenvedtek el, ha az egyik fél katolikus volt, mivel a szentszékek a saját eljárásrendjüknek megfelelően és anyagijoguk szerint ítéleztek.⁴⁸

2. A református házassági bíráskodás 1868-tól 1895-ig

2.1. A közjogi keretek változása

Az 1866 és 1868 között ülésező, az erdélyi követekkel kiegészült országgyűlésnek megoldást kellett találnia a két jogrendszer összehangolására, és ezen belül a házassági törvénykezésbeli különbségek feloldására. Ehelyütt az országgyűlés

baczoni Benkö László benedeki evangelico református pap. Kolozsvár, Az Evang. Reform. Kollégium betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1833, 5.

47 JUHÁSZ István: *Székelyföldi református egyházmegyék.* Erdélyi Tudományos Füzetek, 201. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 1947, 119.

48 LUKÁCS (2007) i.m. 57.; DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana.* Pest, Osterlamm Károly, 1863. 143.

vitáit nem tudjuk részletesen elemezni,⁴⁹ csupán az annak eredményeként született vonatkozó törvénycikkeket, kiegészítve az erdélyi református egyház által megfogalmazott, és a minisztériumnak eljuttatott kívánalmakkal.

Az erdélyi református egyház 1868 június 21. és július 2. között Szilágyssomlyón összeülő közzsinata a vallási dolgokról szóló 1848. évi XX. törvénycikk részletszabályainak megalkotásához saját állásfoglalást fogalmazott meg azzal a céllal, hogy az elkészült dokumentumot a minisztérium részére eljuttassa.⁵⁰ 1868. június 22-én egy bizottságot neveztek ki, amelynek feladata az volt, hogy a már korábban, 1867-ben a vallási és iskolaügyi munkára kiküldött grémium véleményét keresse meg és adja elő.⁵¹ A bizottság tagja volt Szikszai Lajos, Péterfi József, Benkő János és Karácson Mózes.⁵² Öt nappal később, június 27-én a korábban elkészített összegzést – részletesen kifejtett észrevételeikkel együtt – előadták. Az egyházmegyék és a bizottság véleményeinek és javaslatainak meghallgatását követően a közzsinat azzal bízta meg a jegyzőt, hogy az egyházmegyék szervezetére vonatkozó tervezettel együtt terjessze fel a zsinati véleményt az egyházfőtanácsnak, azzal a felszólítással, hogy a következő rendes ülésen tárgyalják meg, ezt követően pedig az egyetemes értekezletre és az egyházfőtanács által kinevezett bizottság tagjainak küldjék meg.⁵³

A vélemény első része foglalkozott a vallásüggyel.⁵⁴ Rögzítette a törvényes vallások közti egyenlőséget, számos elv között kijelentette, hogy a vegyes házasságokat nem szabad meggátolni. Részletesen tárgyalta a vegyes házasságok

49 A kérdést magyarországi szemszögből elemezte: HERGER Csabáné: *A nővértől az állami anyakönyvvezetőig: A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006, 83-85.; NAGY Sándor: *„Engesztelhetetlen gyűlölet” Válasz Budapesten (1850–1914)*. Budapest, Budapest Fővárosi Levéltára, 2018, 118. A témában számos forrást jelentetett meg: ZELLER i.m. 219-477.; Beöthy Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények: történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel*. Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1876, 155

50 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/69. „Az erdélyi. ev. ref. anyaszentegyház kívánalmai az 1848dik évi vallás és iskolaügyi XXdik t. cikk részletezése tárgyában.”

51 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/13., 69.

52 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/13.

53 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/69.

54 Az I. rész, A vallásügy. 1. §. Az egyház önállósága, s e tekintetben jogköre; 2. §. Az egyház és az állam közti viszony; 3. §. A különböző hitfelekezetek egymáshoz viszonyított viszonya; 4. §. A különböző hitfelekezetek jogegyenlőségéről az állambani álláspont tekintetében.; 5. §. A házassági ügy az államhoz viszonyított viszony szempontjából.; 6. §. A vegyes házassági viszonyok esetében illetékes bíróságról.; A II. rész Az egyházak és iskolák szükségeseinek közállamalmi költségekből fedezéséről.; A III. rész Az iskolaügyről különösön.

megkötésére vonatkozó nézeteit. A dokumentum leszögezte, hogy a házassági ügyek feletti ítélkezés kérdéséről már a 18. század második felétől kezdve számos nézet alakult ki. A két leghangsúlyosabb álláspont az volt, hogy a házassági bíráskodást egyházi vagy világi bírói fórum lássa el. Ahogyan fogalmaztak: „[a] protestánsok, s főleg mi erdélyi protestánsok, nem érezzük a polgári házasság szükségét, mert hitelveink szerint a házasság, bár az életben legfontosabb, a család és így a nemzet fennállására és felvirágzására a legmélyebben beható s épen azért az egyház által megszentelt, de ember és ember között szabad beleegyezéssel kötött szövetség, mely, mint minden emberi szövetség, nagyon természetesen fölbontható, mihelyt alapjaiban hibásnak, a kitűzött cél elérhetésére képtelennek bizonyult”. A házasság fontos kelléke, hogy azt az Isten igéjének hirdetésére a gyülekezet által meghívott, az erkölcsi és vallásos élet „főbb élesztője”, a lelkész előtt kössék meg. Az erdélyi református egyház tehát a polgári házasság intézményének bevezetésével szemben foglalt állást. Kijelentették, hogy a polgári házasságnak nem látják szükségét, a vegyes házasságok esetében azonban megengedhetőnek „nyilvánítják”, felkínálva ezzel egy olyan elvi lehetőséget, hogy a vegyes felekezeti házasságok esetére külön házassági forma, a vallásilag semleges, világi házasság intézménye kerüljön kidolgozásra. A zsinat egyértelműen rögzítette levelében, hogy a házassági ítélkezés jogával élni kívánnak, mivel csak így látják biztosítva, hogy továbbra is református hitelvek szerint menjen végbe. Kijelentik, hogy a magas perköltések miatt eddig a házasság felbontása csupán a vagyonos személyek kiváltsága volt. A fő kíváncsi, hogy „a házassági perek a törvények alapján alkotott törvényszékeinken és érvényben lévő törvényeink szerint láttassanak el, és azok perfolyama legkisebbé se nehezítessék”.⁵⁵

A vegyesházassági viszonyossággal kapcsolatban hivatkozási alapnak Bod Péternek a szokásjog útján érvényesülő, a házassági ítélkezés alapjának számító Synopsis juris Connubialis rendelkezését tették irányadónak,⁵⁶ ami szerint a felperes köteles az alperes bírósága előtt megindítani a pert, a hozandó ítélet pedig mind a két félre saját hitelvei és egyházi törvényei szerint legyen meghozva.⁵⁷

Az 1868-ban megalkotott törvények számos ponton találkoztak az erdélyi református egyház által megfogalmazott kívánalmakkal.

A Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályait tárgyaló tör-

55 5. §. A házassági ügy az államhozi viszony szempontjából.

56 220. §. BOD – BENKŐ (1836) i.m. 149-150.

57 6. §. A vegyes házassági viszály esetében illetékes bíróságról.

vény az erdélyi vallási rendszert generális jelleggel, a jogrendszer részeként elismerte. Erdély és a részek minden olyan törvénye elismerésre került, amely „a bevett vallás-felekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlat s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait, s illetőleg hatáskörét biztosítják”. Ezt a görög-, örménykatolikus, és a görög keleti szertartású egyházakra is kiterjesztették.⁵⁸

A vegyes házassági perekről szóló törvény rendelkezései szerint a házassági köteléki pereket az alperes illetékes bírósága előtt kellett megindítani. Miután a bíróság meghozta az alperesre vonatkozó ítéletét, harminc napon belül hivatalból át kellett tenni az ügyet a felperes illetékes bíróságához, amely ezt követően a felperessel kapcsolatban hozta meg ítéletét. A törvény azt is rögzítette, hogy „[m]indenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező”. A második szakasz azt is rögzítette, hogy az erdélyi két evangélikus egyház híveire saját működő egyházi törvényszékei az illetékesek, a két felekezet magyarországi híveinek esetén azonban a világi törvényszékek jártak el továbbra is.

A törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló törvény azt is kijelentette, hogy a vegyesházasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen megköthetők. A nagy jelentőségű törvény feloldotta az Erdélyben régtől fogva sok visszaélés forrásául szolgáló, a protestánsok által sérelemként kezelt korábbi helyzetet.⁵⁹

A polgári törvénykezési rendtartás a fennálló házassági törvénykező fórumok hatáskörében egyedül a házassági köteléki pereket hagyta. Minden egyéb a házassági viszonyból származó peres kérdést⁶⁰ a polgári bíróságok feladatként határozta meg. A törvény azt is rögzítette, hogy amennyiben egyházi bíróságok nem voltak, abban az esetben – továbbra is – a polgári bíróságok jártak el, ezzel érintetlenül hagyva a Királyhágón innen fennálló rendszert.⁶¹

A Királyhágón inneni protestánsokra vonatkozó házassági bíráskodás részleteit – számos királyi rendelet és egyéb jogforrás mellett⁶² – a „Táblai

58 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról, 14. §

59 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról

60 „[...] a születés törvényességének kérdése, a perlekedő házastársak közt a gyermekek tartása és a házassági elválásból felmerülhető vagyoni követelések iránti keresetek [...]” 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 22. §

61 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 36. §

62 SZTEHLO (1890) i.m. 150-153.

gyakorlat” foglalta össze. A Curia és a budapesti Ítélőtábla gyakorlatát rögzítő, utóbbi családjogi tanácsa által összeállított „Házassági szabályzat a polgári bíróságok elé tartozó házassági válóperekben”⁶³ nem volt jogforrás, csupán olyan bírói absztrakt norma, amely a számos hiátus miatt bizonytalan polgári házassági bíráskodás fejlesztését szolgálta.⁶⁴

Fontos megemlíteni, hogy Magyarország és Erdély közjogi egyesülését követően 1881-ben a református egyházkerületek uniójára is sor került. Problémát jelentett, és az esetleges egyházkerületek közötti feszültségeknek is melegágya lehetett a házassági bíráskodási rendszerek közötti eltérés. Pokoly József úgy fogalmazott, hogy „[...] a házassági bíráskodás jogának tényleges gyakorlata volt a Királyhágón inneni és túli testvérek egyházi viszonyaiban a leglényegesebb különbség”.⁶⁵

Ezt a helyzetet az 1882-ben megalkotott egyházalkotmány úgy oldotta fel, hogy az „általános határozatok” című részben az egyházi törvényhozás kapcsán rögzítette, hogy az „erdélyi egyházkerületnek az AC. és CC. I. részében és az 1691. évi Leopoldinum diploma 2. 3. pontjaiban biztosított joga, és a többi százados külön állás folytán kifejtett alkotmányos szervezete, érintetlenül hagyatik és részére föntartatik, hogy alkotmányát jövőben is a képviseleti rendszer elveivel összhangzóan tovább fejleszthesse; kötelessége lévén a teendő módosításokat az egyetemes konventnek, illetőleg a zsinatnak bejelenteni”. Ugyanakkor le is szögezték, hogy ez az erdélyi egyházkerületnek csupán belügyeire vonatkozik, az egyház alkotmány el nem térő részei kötelezőek, az öt egyházkerületet „egyetemes érdeklő ügyekben” a zsinat az erdélyi egyházkerületre is kötelező erejű döntést hozhat.⁶⁶

Ezt követően már 1883-ban bizottságot állított fel a konvent, hogy készítse el egy javaslatot a magyarországi házassági bíráskodás felállításáról. A munkálatok azonban nehezen haladtak, majd megszakadtak, ugyanakkor a felekezeti házassági törvénykezés fontos cél maradt.⁶⁷

63 SZTEHLO (1890) i.m. 280-292.

64 SZTEHLO (1890) i.m. 152.

65 POKOLY (1904) i.m. 214.

66 9. §. TÓTH Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban*. Debreczen, Városi könyvny., 1882, 3.

67 TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve*. Kolozsvár, 1883. szeptember 12-17-ig. Debreczen, Városi Könyvnyomda, 1883, 47.

2.2. A házassági törvényszékek felállítása

Az egyházszervezet átalakítása már a 19. század első felében több alkalommal felmerült, a megvalósítás azonban elmaradt.⁶⁸ Az 1860-as év elején történő politikai enyhülés teremtette meg elsőként azt a közjogi helyzetet, amelyben reform reális cél lehetett. Elsőként az egyházközségi szint megreformálására került sor, a presbitérium újjászervezéséről szóló tervezetet az 1861-es sepsiszentgyörgyi zsinat fogadta el.⁶⁹ Az egyházmegyéek átszervezése már ugyanezen zsinaton felvetődött, az időközben bevezetett provizórium miatt azonban a munkálatok csak 1864-ben folytatódhattak. A kolozsvári zsinaton a tervezet elkészítésére kiküldött bizottság amellelt foglalt állást, hogy az egyházszervezet reformját csak fokozatosan lehet megvalósítani, az egyházközségi szintet az egyházmegyeinek kell követnie és csak ezt követően kerülhet sor a konzisztórium átszervezésére.⁷⁰

Az 1868. június 21. és július 2. között Szilágysomlyón tartott közzsinat a szervezeti keretekről szóló tárgyalást az Egyházfőtanács 1867. november 3-4-én tartott teljes ülésén megalkotott tervezetének és az 1867-es közzsinati módosítási indítványainak felolvasásával kezdte meg.⁷¹

A „Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyéi szervezéséről” című tervezetet III. része foglalkozott az egyházi törvényszékekkel. Két elkülönített törvényszéket hoztak létre, az egyik a köztörvényszék, amelynek hatáskörébe a fegyelmi ügyek kerültek, a másik pedig a házassági törvényszék. Mindkét fórum elnöke az esperes, akadályoztatottsága esetén az egyházmegyei rendes jegyző, amennyiben ő sem lenne jelen, akkor a korelnök elnöklete alatt a papi ülnökök közül választanak elnököt.⁷² A házassági törvényszék tagjai a fő- és algondnokok, esperes, jegyző és a director, és a választott papi ülnökök lettek, utóbbiak száma pedig nem lehetett kevesebb négynél, illetve nem lehetett több tíznél. Összeférhetetlenségi ok volt, ha az apa a fiával, testvér

68 LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újjászervezése a kálvini egyházszervezet tükrében*. In: Kálvini vonások a magyarok lelki arcán. (szerk.: PÁLFY József) Debrecen–Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 255-257.; KOLUMBÁN (2006) i.m. 129.; POKOLY (1904) i.m. III. 207-212.

69 LUKÁCS (2015) i.m. 257-259.

70 LUKÁCS (2015) i.m. 260.

71 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/27.

72 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/28. Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyéi szervezéséről, III. rész, 15. fejezet, A pont. (a továbbiakban: III. 15. A.)

testvérével, ipa a vejével bíraskodott.⁷³

A köztörvényszékkel közös szabály volt, hogy a törvényszékek ülnökeinek, székbíróinak – ebben a minőségükben a fő és algonokoknak is – esküt kellett tenni.⁷⁴ A székbírónak külön esküformát határoztak meg.⁷⁵

A papi ülnököket általános szavazattöbbséggel három évre választották az adott egyházmegye rendes papjai közül. A világi ülnökök választása az egyházmegye világi képviselői közül ugyancsak általános szavazattöbbséggel három évre történt. Az egyházi törvényszékek esetében egy szigorítást tesz a tervezet, amely szerint lehetőleg az egyházi törvényekben jártas világi ülnököt kell választani.⁷⁶ A szabály csupán az erre való törekvést rögzíti, gyakorlati megvalósulása nem ismert, azokra megállapítást csupán az egyes egyházmegyék világi ülnökeinek prozopografikus gyűjtését követően lehetne tenni.

A javaslat 16. fejezete rögzítette a hatásköri kérdéseket. A házassági törvényszékek „tárgyaként” a házassági pereket, és azzal összefüggő „minden törvényes kérdéseket” jelölték meg,⁷⁷ amely számos kérdést felvet. Az azonos évben születő perrendtartás korábban tárgyalt szűkítő szabálya és az egyházmegyei házassági törvényszékeinek jegyzőkönyvei és a fennmaradt peres anyagok alapján kijelenthető, hogy az ítéletek a házassági kötelezésekre korlátozódtak.

A 17. fejezet szabályozta az egyházmegyei törvényszék összehívásának módját, és az ülések idejét. A törvényszék üléseit az esperes hívta össze, úgy, hogy az ülés megkezdése előtt legalább nyolc nappal minden tagot értesített. A törvényszék rendes ülést – a kánonok értelmében – háromszor tartott egy évben, a zsinatok tartására kijelölt időben. Abban az egyházmegyében, ahol egy negyedik is szükséges - az 1861-ben tartott közzsinat határozata szerint - az is rendes törvényszéki ülésnek megtartható. Amely egyházmegyében ezelőtt quindenalis széklet tartottak, azoknak annyiszor kellett egyházmegyei törvényszéki ülést tartani, ahányszor korábban quidentalis széklet tartottak.

73 EREL Főkonisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/28. III. 15. B 2.

74 EREL Főkonisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/28. III. 15. C-D.

75 Én N. N. mint ezen egyházmegye székbírója esküszöm az atya, a fiú, és szentlélek istenre, hogy ezen hivatalomban híven eljárók, ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen, s a törvények értelmében fogom kimondani, senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem, a hozott ítéletet senkinek idő előtt ki nem beszélem, s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem ügysegélyen!

76 EREL Főkonisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/28. I. 8. C.

77 EREL Főkonisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/28. III. 16. B.

A törvényszék akkor hozhatott ítéletet, ha időben kihirdetésre került az ülés és a bírák száma nem volt kevesebb hétnél. Itt nem kellett figyelembe venni a világi és a papi ülnökök arányát, szükség esetén az ülnököket a határozatképesség érdekében annak határáig az esperes a papok közül kiegészíthette. Rendkívüli esetben az esperes a fentebbi számon kívül is összehívhatta a törvényszéket.⁷⁸

A köztörvényszék tagjai semmilyen díjazásban nem részesülhettek, a házassági törvényszék bíráit a gondnokokon kívül azonban a válóperek díjaiból kellett megfizetni.⁷⁹

Az 1868-ban megalkotott egyházmegyékre vonatkozó szabályozás az egyházi vezetés decentralizálására törekedett, ennek módszerét pedig a meglévő intézmények feladat- és hatáskörének pontos meghatározásában, valamint új intézmények létrehozásában látták.⁸⁰

Az 1888. évi erdélyi egyházkerületi törvények kisebb változtatásokkal megújították az 1868. évi szabályzatnak a házassági törvényszékre vonatkozó rendelkezéseit.⁸¹ Változást jelentett, hogy a papi ülnököket ekkor már hat évre választották meg. Új rendelkezés volt, hogy ha az ülésen a tagok páros számmal voltak jelen, hivatalára nézve a legifjabb ülnök részt vehetett ugyan a tanácskozáson, de nem szavazhatott.⁸²

A reformokat egyházi közéleti diskurzus is kísérte. Kolumbán Zsuzsanna összegyűjtve a vonatkozó vita során elhangzott érveket, rögzítette, hogy korabeli kritika tárgyát képezte az ülnökök választásának rendje. A bírálatokban elhangzott, hogy az ülnökök választási módját nem szabályozták megfelelően. Mindössze annyit szolt a tervezet, hogy az ülnökök időnként újraválasztandóak. A kritikus hangok szerint minden évben a tagok egyharmadának újraválasztása lett volna ideális, mert ezáltal biztosítani lehetett volna, az állandó tapasztalattal rendelkezők jelenlétét.⁸³

Az egyházmegyék újraszervezésénél számos hierarchikus vonás megmaradt, annak ellenére, hogy az egyházi élet súlypontjaként az egyházmegyék voltak elfogadva. Ennek okát Lukács Olga abban látta, hogy a legfőbb egyházi vezetésben, a zsinat és a főkonzisztórium között tisztázatlan viták támadtak, ennek egyházmegyei vetületét a hierarchikus elemek jelentették, amelyek pedig folyamatos központosítási törekvést generáltak.⁸⁴

78 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/28. III. 17.

79 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1868/28. III. 18.

80 KOLUMBÁN (2006) i.m. 133.

81 JUHÁSZ (1947) i.m. 120.

82 KOLUMBÁN (2006) i.m. 136-137.

83 KOLUMBÁN (2006) i.m. 135.

84 LUKÁCS (2015) i.m. 262.

2.3. A kolozsvári református Házassági Főtörvényszék

Az erdélyi egyházszervezet reformjának harmadik lépése az egyház legfelsőbb fórumainak újragondolása volt.

A közzsinat már 1869-ben megalkotott egy tervezetet, amely részletesebben szabályozta az egyházi házassági főtörvényszék működését.⁸⁵ A tervezet harmadik része tartalmazta a bírósági fórumokra vonatkozó szabályokat, amelyek szemlélete és struktúrája sokban emlékeztet az egyházmegyei szabályozás szellemiségére. A „házassági törvényszék” (a feljebbviteli fórumra utaló fő jelző kimaradt) feje a püspök, tagjai az egyházmegyék esperesei és jegyzői, az egyházkerületi közjegyző mint jegyző és a közügyigazgató.⁸⁶ A világi ülnökök tehát kimaradtak volna az egyházi törvénykezésből a tervezet értelmében. Az egyházmegyei szabályoknál látottak szerint az egyházi főtörvényszék üléseit is a közzsinat üléseinek időpontjához kötötték, olyan módon, hogy elsőként a közfőtörvényszék, ezt követően pedig a házassági főtörvényszék üléseit kell megtartani. Rendkívüli főtörvényszéki ülés összehívására a püspök volt jogosult. További részletszabályokat nem rögzítettek, arra az addigi gyakorlat szerinti eljárást tették irányadóvá,⁸⁷ tág teret hagyva ezzel az adott ítélkező fórumnak saját szabályait megállapítására. A tervezet a bírói fórum hatáskörét kizárólag az egyházmegyei házassági törvényszékek által meghozott, és felülvizsgálat miatt felterjesztett házassági ügyek, és azokkal összefüggő kérdések végleges eldöntésében határozta meg.⁸⁸ A bírák javadalmazása ügyében is az addig érvényes szokást jelölték meg követendőnek.⁸⁹

A tervezet és az új egyházalkotmány heves viták tárgyát képezte, amely rendkívül jól tükröződik a korabeli protestáns sajtóban.⁹⁰ Szász Károly az Erdélyi Protestáns Közlöny hasábjain 1871 januárjában közzé tett írása, amelyben a reformokkal kapcsolatos nézeteit ismertette, a házassági törvénykezéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy a felekezeti bíráskodás napjai meg vannak számlálva, az állam csupán a katolikus szentszékek eltörlésének nehézsége miatt tartotta azt meg. Bírálja a zsinatot, hogy ezzel a „halálra sententiázott” intézménnyel kapcsolatban erőt próbál akkor demonstrálni, amikor a világi tagokat

85 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. Tervjavaslat. Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház legfelsőbb testületének szervezéséről

86 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 1.

87 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 2.

88 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 3.

89 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 4.

90 KOLUMBÁN (2006) i.m. 134.

kihagyva, tisztán lelkészekből álló ítélkező fórum létrehozását tervezi. Amikor Szász a főkonzisztórium tizenkét világi küldöttének az ítélkezésre való tényleges hatásáról írt, a főszerkesztő sokat mondóan annyit jegyzett meg, hogy „volt; de be kell vallanunk, hogy csak igen ritkán tiszteltek meg jelenlétükkel”. Nézete szerint tehát a házassági bírósági fórumokon vegyesen kell képviseltetni a világi és egyházi ülnököket.⁹¹ A tervezetet végül a számos bírálat miatt elvetették.⁹²

Szász májusban újabb cikket publikált, amelyben üdvözölte a főkonzisztórium ülésein éppen akkor formálódó új szabályozás jellegét, és hatalmas előrelépésnek nevezte a korábbi állapothoz képest. A házassági főtörvényszékkel kapcsolatban úgy fogalmazott: „[h]ogy a házassági törvényszék szándékolt retrograd lépése, s tisztán papi törvényszékké tétele megbukott: örülök; de hogy a 12 szám fenntartásával a világi elem eddigi kisebbsége megmaradt: nem helyeselhetem.”⁹³

Az újabb, „[a]z erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényhozó, kormányzó és ítélő hatóságainak szervezetéről” című tervezetet 1871 júniusában Nagyszébenbe összehívott zsinaton mutatták be. A VIII. fejezet tárgyalta az „Egyházkerületi igazság szolgáltatást,” amely a közfőtörvényszék és a házassági főtörvényszékre vonatkozó új szabályokat tartalmazta. A házassági törvényszék szerkezete egy alpontnyi helyet kapott a tervezetben. „Az egyházkerületi házassági főtörvényszék egybealkotása, egybehívása, tagjai díjazása s minden a házassági ügyekre vonatkozó teendők az eddig fennállott egyházi törvények és szokás szerint intézendők el, azon különbséggel, hogy a közszent zsinatban eddig ez ügyekben is részt vett főconsistoriális biztosok helyett ez után az egyházkerületi közgyűlés választ a maga kebeléből ezen házassági fellebbviteli törvényszékhez mint eddig 12 világi bírót.”⁹⁴

Az elfogadott új egyházszervezeti törvény hatálybaléptetésének időpontjául végül az 1872. évet jelölték meg.⁹⁵

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bíráinak megválasztását az akkor üléselő zsinaton 1872. augusztus 20-ra tűzték ki.⁹⁶ Nyolc bírót

91 Szász Károly: Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseiről. II. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1871/2, 15.

92 LUKÁCS (2015) i.m. 263.

93 Szász Károly: Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1871/21, 172.

94 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1871/32. VIII. B. 2.

95 EREL Főkonzisztórium Levéltár. A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1871/32. IX.

96 Az erdélyi evang. reformált Egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi Augustus hó 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. és 26-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. 8. pont
Forrás: <http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/> (letöltés: 2018. 11. 2.) (a továbbiakban: Egyhkr. közgy. 1872. aug.)

választottak meg az első szavazás alkalmával.⁹⁷ Jól mutatja a reform időszerűségét, hogy annak ellenére, hogy a bíróság létszáma nem volt teljes, a zsinat felhatalmazása alapján azonnal megkezdhette a működését arra hivatkozva, hogy rendkívüli mértékű munka áll előttük.⁹⁸ Az ülészak végén azonban az összes világi bírói helyet be tudták tölteni.⁹⁹

A szabályzat számtalan helyen hiányos volt. Ezt bizonyítja az is, hogy az újonnan megválasztott Bereczki Sándor „maga tájékoztatása véget” azt a kérdést tette fel, hogy milyen időtartamra kapta meg tisztségét. A zsinat határozata szerint „[m] után e kérdésre vonatkozólag a szervezeti törvény V. és VIII. határozottan nem intézkednek, a közgyűlés a szervezeti törvénynek ezen V. és VIII. úgy értelmezi, hogy azok szerént a bírák 5 évi tartamra választandók. Ennek alapján kimondatik, hogy a most megválasztott bírák 5 évi időszakra választattak meg.”¹⁰⁰

A világi bírák számára munkájuk megkezdése előtt esküt kellett letenni,¹⁰¹ amelynek szövegét a zsinat ugyancsak utólag fogadta el.¹⁰²

Az erdélyi protestáns házassági bíráskodás tehát új, a zsinat által elismert szervezeti keretek között folytatódhatott egészen addig, amíg az 1894. évi XXXI. törvénycikk meg nem szüntette Magyarországon a felekezeti házassági bíráskodást.¹⁰³

Juhász a következőképpen összegezte az új polgári rendszert az erdélyi református egyházkerület szemszögéből: „Amikor az egyházi házassági bíráskodás megszűntét eredményező nagy kultúrharc bevégződése után első alkalommal ült össze a magyar református egyház zsinata, tudomásul vette az állami törvényhozó akaratát, s annak szem előtt tartásával alkotta meg az új egyházi törvényeket, de az egyházi házassági bíráskodásról nem mondott le véglegesen.” A következő évtizedekben is a hivatalos álláspont az volt, hogy

97 Egyhkr. közgy. 1872. aug. 25. p.

98 Egyhkr. közgy. 1872. aug. 26. p.

99 Egyhkr. közgy. 1872. aug. 38. p.

100 Egyhkr. közgy. 1872. aug. 39. p.

101 Egyhkr. közgy. 1872. aug. 49. p.

102 Egyhkr. közgy. 1872. aug. 67. p. „Én N. N. mint az erdélyi helvéthitü egyházkerület (házassági főtörvényszékének vagy köz-főtörvényszékének) bírája: esküszöm az Atya-, Fiu- és Szentlélek Istenre, hogy ezen hivatalomban hiven eljárók; ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen s a törvények értelmében fogom kimondani: senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem; a hozott ítéletet senkinek idő előtt M nem beszélem: s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segéljen!” A választás menete: Egyhkr. közgy. 1872. aug. 68–70. p.

103 1895. október 1-jén lépett hatályba.

az egyházi bírászkodás csupán „*megszakadt és szünetel*”.¹⁰⁴ Annak ellenére, hogy a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény bontójoga jelentős mértékben visszatükrözte a protestáns szemléletmódot, illetve épített annak jogintézményeire is,¹⁰⁵ fontos megjegyezni, hogy a református egyház nem volt egységes a kérdésben.

3. Összegzés

A református házassági bírászkodás 19. századi története Magyarországon mindvégig két szálon futott. A Királyhágón inneni területeken meglehetősen hányattatott sorsa jutott, visszaállítani azt sosem lehetett. Számos kérdés azonban tisztázatlan, a sikertelenség okai sem ismertek, a vonatkozó tervezetek a köteléki perek feletti törvénykezési rend szempontjából pedig fehér foltot jelentenek a történetírás számára.

Az erdélyi református egyházkerületben ezzel szemben az ítélkezés azonban a 16. századtól a józsefi házassági pátenis okozta öt éves szünetelést leszámítva folyamatos volt. Számos kérdés megválaszolásra vár még, különösen a házassági főtörvényszék működésére, a többi magyar református egyházkerülethez való viszonyára, illetve a többi hazai felekezettel való bírászkodási együttműködésre vonatkozóan.

104 JUHÁSZ (1947) i.m. 120.

105 Vö: Lásd: HERGER (2006) i.m. 146.; HERGER, Csabáné: Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung, In: STEPPAN, Marcus – GEBHARTDT, Helmut (Hrsg.): Zur Geschichte des Rechts: Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Graz, Geburtstag, 2007, 171–173.

LEGAL TREATMENT OF DIVORCE AND SEPARATION IN THE EUROPEAN UNION

LILLA KIRÁLY

associate professor (KRE Budapest)

1. Introduction

In the European Union, family-related legal institutions, benefits, and other matters, basically fall within the jurisdiction of each Member State, nonetheless there are matters which are influenced by the international judiciary,¹ international conventions and changes in international social norms,² which constantly broaden the concepts that are relevant in the jurisdiction of Member States.³ In Case C-267/06,⁴ the European Court of Justice (hereinafter, the ECJ) stated that ‘marital status’ and the benefits that are based on such status belong to the competence of Member States and that EU law would not violate the competence of the Member States. However, the ECJ highlighted that, in exercising such competence, the Member States are required to respect Community Law/EU Law. In Case C-267/83,⁵ it was stated that the notion of ‘family’ did not include the criterion for family members to have to live together “under the same roof” continuously and that, as such, the fact that spouses live separately does not mean that their marriage is to be treated as having been terminated (which would have to be determined by the competent authorities).

In addition to EU regulations, the following promulgated legal documents constitute the international background for family protection: Article 16 of the Universal Declaration of Human Rights in 1948, proclaimed in 1956; Article 12 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental

1 European Court of Human Rights, European Court of Justice.

2 E.g. the spread of same-sex marriages.

3 For example, in a case in which it is necessary to decide whether or not a relationship constitutes “family life”, these relevant factors can be taken into consideration: whether they still live together, the length of the relationship, and other factors demonstrating commitment to the relationship, such as having children or not.

4 Judgment of the Court of 1 April 2008, Tadao Maruko v. Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen [2008] ECR I-01757.

5 Judgment of the Court of 15 February 1985, Aissatou Diatta v. Land Berlin [1985] ECR 00567.

Freedoms, signed in Rome on 4 November 1950, proclaimed by Act XXXI of 1993 in Hungary; Article 10 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, New York, proclaimed by Legislative Decree 9 of 1976; Article 23 of the Covenant on Civil and Political Rights; Articles 1 and 2 of the UN Declaration on the Elimination of Violence against Women of 1993; Articles 10 -18 of the European Social Charter of 1961, adopted by the Council of Europe; Article 9 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, proclaimed on 7 December 2000; and the Convention on Mutual Acknowledgment, Minimum Age and Registration for Marriage, signed in New York on 10 December 1962.

The Brussels IIa Regulation does not define the concept of marriage, although its interpretation is very important. Consequently, there is a fundamental question of whether the concept of marriage should be interpreted at the level of EU legislation or separately, as it is interpreted under the laws of each Member State. The problem posed by this lack of a uniform concept is most apparent in the different treatment of same-sex couples in Member States, more specifically in deciding whether the concept of marriage is to apply to both heterosexual and same-sex couples. By 2019, sixteen EU Member States will recognize the marriages of same-sex spouses, granting them the same rights as heterosexual spouses. Other Member States, while not recognizing marriages between same-sex couples, guarantee the same rights through the establishment of a special partnership for same-sex couples.⁶

Many argue that currently it is not necessary to have a legal definition for 'marriage' under EU law as, on the one hand, family law institutions are deeply rooted in the national traditions of Member States and, on the other hand, the concept of same-sex marriage differs within each Member State, and thus the definition of marriage should be left to the competence of the Member States. The current ECJ practice strengthens the non-autonomous interpretation⁷ as, for example, the Brussels IIa Regulation must be applied to the divorce of same-sex couples in the Netherlands whilst they need not be applied in Poland and Lithuania. Article 9 of the Charter of Fundamental Rights concerning "men and women who have reached the age of marriage",

6 Source: <http://www.pewforum.org/2017/08/08/gay-marriage-around-the-world-2013> accessed on 12 December, 2018.

7 HONORATI, Costanza (editor): *Jurisdiction in Matrimonial Matters, Parental Responsibility and International Abduction, A Handbook on the Application of Brussels II.A Regulation in National Courts*, G. Giappichelli Editore, Torino, Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2017, 25-26.

confirms the “right to marry and establish a family” in Article 12 of the European Convention on Human Rights, which clearly demonstrates progress towards the recognition of marriage between same-sex couples. However, Article 9 also states that the effective exercise of these rights must be ensured in accordance with “national laws”, which means that national parliaments have discretion to deal with these matters. Although they are not binding, the “Explanations” to Article 9 of the Charter provide useful guidance to its interpretation. Generally, the “Explanations” emphasize that “the Article does not prohibit or provide for the marriage status of same-sex relationships”.⁸

At the time of the drafting of the Brussels IIa Regulation, the legal practice and jurisprudence in the EU was more inclined to define marriage as a relationship between a man and a woman aimed at a long-lasting common life, which essentially maintained the formalities of the national laws the Member States. In the case of the Kingdom of Denmark and the Kingdom of Sweden v the EU Council⁹ it was still stated that, according to the generally accepted definition of the Member States, the concept of marriage meant a union of heterosexual spouses. In recent years, given the changes in the regulations of the Member States, the ECJ no longer defines marriage as a relationship between a man and a woman. Consequently, the Brussels IIa Regulation applies to divorces between same-sex spouses but not to divorces between same-sex couples who live in registered partnerships.¹⁰ In the case of *Schalk and Kopf v Austria*¹¹ in 2010, the position of the European Court of Human Rights was that the European Convention on Human Rights (ECHR) does not oblige member states to legislate for or legally recognize same-sex marriages, was clarified, thus each member state had the discretion to decide whether or not to accept marriages between same-sex couples, resulting in narrower or broader interpretations of the concept of marriage. In Case No C-117/01,¹² the ECJ stated that Member States have discretion to define the

8 WOPERA, Zsuzsa: *Az európai unió családjog érvényesülésének kritikás pontjai*. (Critical Points of Family Law Enforcement of the European Union), 2013. forrás: http://real.mtak.hu/40097/1/EUcsal%C3%A1djog_ktitikuspontok.pdf, accessed on 12.12.2018.

9 Joined Cases of C-122/99 P. and C-125/99 P. Judgment of the Court of 31 May 2001, ECLI: EU: C: 2001: 304.

10 CSERBÁNÉ NAGY, Andrea: *A házassági jog kodifikációi (Codification of Marriage Law)*, PhD értekezés (PhD dissertation), Miskolc, ME ÁJK DI, 2012. kézirat, (Manuscript 2012).

11 Application No. 30141/04.

12 Judgment of the Court of Justice of 7 January 2004, *KB v. National Health Service Pensions Agency and Secretary of State for Health*, ECtHR 2004 I- 00541, 14.

conditions under which the new sex of a person can be legally recognized and whether such person (who has undergone a sex change operation) may then be entitled to enter into a heterosexual marriage.

Life partners have been recognized as spouses in the practice of the Court of First Instance. In Case T-65/92,¹³ the Court of First Instance could not accept this concept. However, there has been a case since,¹⁴ in which the ECJ extended the application of the legal consequences of marriage to life-partnerships. Nonetheless, there still seems to be a tendency to give priority to marriages over life-partnerships.¹⁵

In the case of registered partnerships (as these are also recognized by a formal procedure), the ECJ has stated that in some instances (e.g. in supplementary leave, marriage allowance) registered partners are to be treated the same way as married spouses.¹⁶

Overall, it seems that there is no need for an integrated definition of marriage, and that it would be more practicable for each Member State to have the discretion to decide whether or not to accept marriages between same-sex couples.

2. The Institution of Divorce and Separation

The legal bases for divorce in EU Member States can be classified as follows: (a) based on an agreement, (b) based on irreparable deprivation of marriage, (c) based on the mistake of either party, (d) based on actual separation, and (e) based on any other reason.¹⁷

13 Judgment of the Court of First Instance of 17 June 1993, *Monique Arauxo-Dumay v. Commission of the European Communities*, ECR 1993, II-00597.

14 E.g. C-65/98 Judgment of the Court of Justice of 22 June 2000, *Safet Eyüp v Landesgeschäftsstelle des Arbeitsmarktservice Vorarlberg*, ECR 2000 I-04747.

15 See e.g. Case C-485/08 P. Judgment of the Court of 15 April 2010 *Claudia Gualtieri v European Commission*, 2010 I-03009; 59/85 Judgment of the Court of Justice of 17 April 1986, *State of the Netherlands v Ann Florence Reed* ECLI: EU: C: 1986: 157.

16 Joined Cases of C-122/99.P and C-125/99.P in the case of the Kingdom of Denmark and the Kingdom of Sweden v. EU Council, Judgment of the Court of Justice of 31 May 2001, ECLI: EU: C: 2001: 304; C-147/08 Judgment of the Court of Justice of 10 May 2011 in *Jürgen Römer v Freie und Hansestadt Hamburg* 2011 I-03591; C- 267/12 Judgment of the Court of 12 December in 2013 *Frédéric Hay v Crédit agricole mutuel de Charente Maritime et Deux Sèvres*, ECLI: EU: C: 2013: 823.

17 WOPERA Zsuzsa: *Az európai családjog kézikönyve*. (Handbook of European Family Law) Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2012, 54-56.

European divorce laws essentially based on two legal bases, the irreparable devaluation of marriage or the mistake of either party, which are both regulated, but it is not possible to apply these bases to other issues (e.g. termination of matrimonial property, determination of the party responsible for the dissolution of marriage, etc.) except for parental responsibility and child maintenance.

With respect to divorces based on the mistake of either party, marriage may be terminated if one of the spouses has wrongfully breached his/her marriage obligation, and only the party not in fault may apply for the divorce. Where the divorce is based on the irreparable devaluation of marriage, the cause need not be proven, and either party may apply for divorce. Irreparable devaluation of marriage may be found where there is an equal intention to divorce (that is free from any influence) if the parties have agreed on the so-called “additional issues”, or if the parties have been living separately for a long time.¹⁸

The difference between the two legal bases for divorce arose, most expressively on EU level, in Case C-168/08.¹⁹ In this case, the husband (Mr. Hadady), who had Hungarian- French dual nationality, initiated divorce in Hungary, based on the irreparable devaluation of marriage, while the wife (Mrs. Hadady), who also had Hungarian-French dual nationality, wanted the divorce to be initiated on the basis of the mistake of her husband. The husband initiated divorce proceedings in Hungary so that the wife would not be able to initiate proceedings in France. The problem was essentially the difference between the substantive laws of the two countries, which, by virtue of the jurisdiction rules of the Brussels IIa Regulation, enables “forum shopping”. In other words, the spouse who reacts quicker and has access to better legal advice may be in a more favorable position with regards to the initiation of divorce proceedings.

The essence of “separation” is the termination of the spouses’ common life and property without divorce, although separation is mostly the final step before divorce. Separation as a legal institution exists in the law of most Member States (e.g. Belgium, Ireland, Germany, Luxembourg, France, Greece, Malta, Italy, Poland, Netherlands, Portugal, United Kingdom and Spain), and the common element in the laws of these Member States is to terminate the existing spousal rights and obligations of the spouses without divorce. In most Member States, separation is the first step, but not a necessary step of

18 HEINERNÉ BARZÓ Tímea: *Családi Jog*. (Family Law) Miskolc, Egyetemi jegyzet, negyedik átdolgozott kiadás, Novotni Alapítványa magánjog fejlesztéséért, (Novotni Foundation for the Development of Private Law Publisher, 4th ed.) 2004, 82.

19 Judgment of the Court of Justice of 16 July 2009. Laszlo Hadadi (Hadady) v Csilla Marta Mesko, married name: Hadadi (Hadady), ECR I-06871.

divorce. In some Member States, there is no legal separation (e.g. Hungary), but there are legal proceedings which may result in consequences which are similar to separation,²⁰ however, the Brussels IIa Regulation must not be applied with respect to the common property of spouses. “Separation” within the meaning of the Regulation only covers formalized procedures, which assume the involvement of a court or other authority.²¹

In Hungary, separation entails the termination of matrimonial cohabitation. The legal separation of spouses marks the end of their common matrimonial life. Once separation has taken place, among other things, the division of matrimonial property may be sought from the court. The beginning and end of the common life of the spouses as a couple, and consequently the period for which they held a joint estate, will be established at the discretion of the court. When exercising its discretionary powers, the court must place the various aspects of the spouses’ life, as a married couple, under scrutiny (for example, sexual relationship, economic interdependence, common family home and household, expressions of the couple’s unity, common children raised, relatives, and the care of the children of either spouse). The court establishes whether the spouses’ common life as a married couple continues to exist or whether it has come to an end by a joint analysis of all the inter-related economic, family, emotional and intentional factors involved. The fact that any or some of these are lacking does not necessarily mean that the common life of the spouses as a married couple has ended, especially if there are objective reasons for these. As a result of legal separation marking the end of their common matrimonial life, the spouses are free to seek the division of the matrimonial property. At this point, the marriage is not yet legally annulled, but the spouses can acquire assets independently, except for pre-existing common property. In respect of the latter, the spouses may

20 See e.g. in accordance with the previous Act of Family Law, Article 31 and the New Civil Code, Family Law Book Nr.4. there is a possibility to terminate the common property of the spouse outside of litigation, and by Article 455, Section (1) and Article 462 of the new Civil Procedure Code, the divorce and the common property of the spouses may be ruled upon in separate litigation procedures.

21 OSZTOVITS, András: *A Brüsszel II. A rendelet és a nemzetközi magánjogi kódex viszonya, előtanulmány a nemzetközi magánjogi kodifikációhoz.* (The Relationship Between the Brussels IIa Regulation and the Code of Private International Law, Preliminary Study on the International Private Law Codification) In *Az új nemzetközi magánjogi törvény alapjai, kodifikációs előtanulmányok II.* (Fundamentals of the New International Private Law Act, Codification Preamble II.) (eds.: BERKE Barna- NEMESSÁNYI Zoltán): Budapest, HVG-ORAC Publisher, 2016, 10.

only decide jointly, since the presumption of consent no longer prevails. If the spouses have common children, they must agree on sharing parental responsibility.²²

3. The Jurisdiction System of the Brussels Ila Regulation

With regard to the growing number of international couples and the high divorce rate in the European Union, the question of jurisdiction in matrimonial matters affects a significant number of citizens each year. According to Eurostat data, some 2.2 million marriages and 946 thousand divorces took place in the EU-28 in 2015.²³ Marriages, which have an international element, for example, even where married couples of the same nationality live in another country, are becoming more and more common. In these cases, the choice of jurisdiction has become increasingly significant.

The Regulation seeks to define the appropriate Member State jurisdiction for proceedings, but does not purport to govern the choice between courts within a Member State, which is to be determined under domestic procedural law. A lack of jurisdiction may have two significant legal consequences. On the one hand, a court may reject the application of a party or may terminate the lawsuit later, if domestic law or an international convention excludes jurisdiction. For example, if the Hungarian state does not have jurisdiction (but is not excluded), the court can only terminate the case if the defendant has not joined the lawsuit or has an objection of the court jurisdiction.

With regards to matrimonial matters, the scope of the Brussels Ila Regulation covers three types of cases: divorce, separation and marriage annulment. The scope of the Brussels Ila Regulation does not extend to the property-related consequences of marriage and to other incidental questions, and the material scope of the Brussels Ila Regulation does not extend to non-marital relationships (e.g. registered partnerships, partnerships without official registration) either.

In Hungary, same-sex couples may not get married, thus the Brussels Ila Regulation would not apply to divorce cases involving same-sex couples. Conversely, the Brussels Ila Regulation will apply to the divorce of same-sex

22 Source:https://e-justice.europa.eu/content_divorce-45-hu-maximizeMS_EJN-en.do?member=1 accessed on 12 December 2018.

23 Source:http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics accessed on 12 December 2018.

couples in EU Member States where same-sex marriages are permitted. Since more and more EU Member States permit the marriage of same-sex couples, thus the marriage is established and valid, but getting divorce in another Member State, where it is not permitted, can constitute a serious legal dilemma for the courts of a Member State.²⁴

3.1. *Habitual Residence*

The scope of the Brussels IIa Regulation covers marriages in which at least one of the spouses is habitually resident (has a “domicile” in United Kingdom and Ireland) in the territory of a Member State or are nationals of a Member State and the case has a cross-border aspect. As such, spouses may be sued in Member States in which one of them is not habitually resident or is not domiciled.

In practice, the interpretation of the autonomous term “habitual residence” continues to be problematic. The difficulty is caused mainly by the fact that the parties often move from one state to another within the framework of free movement within the European Union, and it is often difficult to decide where their “habitual place of residence” would be located (i.e. which country their joint home can be said to be in). The question of whether it possible for spouses to have multiple places of habitual residence simultaneously arises frequently.

The biggest problem is that various Member States attribute different degrees of significance to relevant factors in their evaluation, which results in the judicial practice being far from uniform.

The determination of habitual residence is often a serious evidentiary task, the resolution of which may take a significant amount of time, even though in proceedings relating to marriage dissolutions and parental responsibility the main interest (of the child, principally) is that there should be a decision on the merits as soon as possible (which is primarily in the interest of the child). It is uncertain whether it is expedient to connect a procedural question, namely, that of jurisdiction, with the substantive proceedings, especially where such procedural issues raise uncertainties and prolong the entirety of the proceedings. Habitual residence is the fairest connecting principle with regards to jurisdiction, however, the notion has to be established on a clear footing not only based on the guiding decisions of the ECJ, but also at the level of norms. Whilst the exact meaning of habitual residence would not have to

24 WOPERA (2013) op. cit., 6.

be defined concretely, it would be worth considering the establishment of a sort of “checklist”, a uniform system of criteria within the European Union, which could be used by all Member States for evaluating the question of habitual residence while leaving room for judicial discretion as well.

The definition of habitual residence poses a problem in marital cases where parties are the citizens of one Member State but have their place of employment in another Member State (where they often maintain accommodation and bank accounts, make social security and pension contributions, and have indefinite duration with their employer), since they are attached to their state of origin through various ties (for example, through their family home, relatives, bank accounts, frequent visits, and their use of healthcare services). An evaluation of a party’s intent may also prove inadequate, since it would not be objective and would greatly depend on the party’s momentary interests. The significance that should be attributed to a person’s knowledge of a foreign language, his/her citizenship, and the period of time spent in a particular country, is also open to debate. Namely, even if a person spends more time in the Member State where he/she is employed, the true focus of his/her interests may remain in the state of origin. The evaluation of foreign visits by delegates can be similarly problematic, for example, a Member State delegates to Brussels or with diplomatic missions to other any Member States. All the existing EU regulations on family law²⁵ that are in force and are applicable, and even in The Hague Protocol of 2007, which is an integral part of the Council Regulation (EC) No 4/2009 on jurisdiction, applicable law,

25 Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation, L 343/10, 29.12.2010; COUNCIL DECISION of 12 July 2010 authorising enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation (2010/405/EU) 22.7.2010, L 189/12; COUNCIL REGULATION (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes, L 183/1, 8.7.2016; Council Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships, L 183/30, 8.7.2016.; Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations, L 7/1, 10.1.2009; Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000, L 338/1, 23.12.2003.

recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations,²⁶ rely on the habitual residence of a person to determine jurisdiction and applicable law. Each preamble and commentary of the Regulations clearly states that the concept of habitual residence should be attributed to the autonomous interpretation of the EU, instead of the *lex fori* of the applicable national law.²⁷

Habitual residence is one of the most commonly used determining factors with respect to jurisdiction both in EU regulations and in international conventions. However, neither EU regulations nor the European Court of Human Rights conventions define it. The ECJ developed certain considerations for the purpose determining habitual residence in several cases. The Explanatory Report on the Convention written by Alegría Borrás (Borrás Report) describes habitual residence as “the place where the person had established, on a fixed basis, his permanent or habitual center of interests, with all the relevant facts being taken into account for the purpose of determining such residence”.²⁸ The new Hungarian Act of Private International Law²⁹ defines habitual residence on the basis of the rulings of the ECJ in order to facilitate its application. According to Article 3(b) of the Hungarian Act of Private International Law, habitual residence is to be understood as the center of the person’s livelihood, which is to be determined by taking the circumstances and the intentions of the person into consideration. The new law intends to give an important connecting role to the definition of habitual residence: by applying it in personal law to the protection of individual rights, to family law, and to registered partnerships. The new act uses the definition of residence in concordance with the Brussels I Regulation and Brussels Ia Regulations, mainly in the context of jurisdictional rules in property cases. Residence is defined as the place where the person actually lives permanently or with the intention of settling down permanently.³⁰

26 Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations, L 7/1, 10.1.2009.

27 WOPERA (2013) *op. cit.*

28 Explanatory Report on the Convention, drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union, on Jurisdiction and the Recognition and Enforcement of Judgments in Matrimonial Matters (approved by the Council on 28 May 1998) prepared by Dr Alegría Borrás Professor of Private International Law University of Barcelona, Official Journal C 221 , 16/07/1998 P. 0027 – 0064.

29 Article 3, Section b) of Act XXVIII. 2017.

30 RAFFAI, Katalin: The New Hungarian Private International Law Act – a Wind of Change. *Acta Univ. Sapientiae, Legal Studies Journal*, 2017, 6 (1), 126.

The European legislator puts the emphasis on the place of habitual residence because the spouses may show the closest connection with the law of the country of their habitual residence. This is a somewhat uncertain basis for the determination of residence, especially as compared to citizenship and place of residence, which are factors with a certain degree of permanence, and predictably, and can verifiable through official documents. The uncertain bases for the determination of habitual residence may in some extreme cases result in a private person having multiple habitual places of residence during the course of a single year.³¹

The ECJ stated in Case C-90/97 that the following factors should be taken into account in the case of marital matters: whether the spouses habitual center interest are in the same Member State, their purpose of moving to the Member State, close family relationships, length of stay in the same Member State, whether they are employed in the Member State, and whether such employment is continuous or not. The ECJ has interpreted the concept of habitual residence in a number of other cases, but these may not apply to marital affairs.³² The European Commission has issued a guide on habitual residence from a social security perspective³³ within the context of the exercise of the fundamental right of free movement.

3.2. *The Nationality of Spouses*

With regards to divorce and divorces involving mixed marriages, the general conditions of jurisdiction are grouped around habitual residence, on the one hand, and the nationality of the spouses, on the other. In matters relating to divorce, legal separation or marriage annulment, jurisdiction shall lie with the courts of the Member State of the nationality of both spouses.³⁴ Unlike habitual residence, the question of nationality must be assessed in accordance with the rules of national law relating to nationality. The regulation does not

31 MÁTYÁS, Imre: Az új nemzetközi magánjogi törvényről. (The New Hungarian International Private Law) *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica Journal*, 2017, 35 (1), 361-362.

32 E.g. Case C-392/05 Judgment of the Court of 26 April 2007, Georgios Alevizos v Ypourgos Oikonomikon, ECR I-03505; C-102 / 91 Judgment of the Court of 8 July 1992, Doris Knoch v Bundesanstalt für Arbeit, ECR 1992, I-4341.

33 Brussels, 13 January 2014, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-13_en.htm accessed on 15 December 2018.

34 Article 3, Section 1, Point b) of the Brussels IIa. Regulation.

regulate the question of dual citizenship. This has caused a regulatory gap in the field of family law and the first request for a preliminary ruling in the context of a Hungarian case was submitted by the French Cour de Cassation in 2008 in the case of *László Hadadi v Csilla Márta Meskó, épouse Hadadiné*. The court sought the annulment of Article 3(1)(b) of the Brussels IIa Regulation in cases where the spouses had dual nationalities and both of them had been habitually resident in France. In its judgment of 16 July 2009, the ECJ ruled that “whether the court of the Member State of origin of a judgment would have had jurisdiction under Article 3(1)(b) of that regulation, the latter provision precludes the court of the Member State addressed from regarding spouses who each hold the nationality both of that State and of the Member State of origin as nationals only of the Member State addressed. That court must, on the contrary, take into account the fact that the spouses also hold the nationality of the Member State of origin and that, therefore, the courts of the latter could have had jurisdiction to hear the case. Where spouses each hold the nationality of the same two Member States, Article 3(1)(b) of Regulation No 2201/2003 precludes the jurisdiction of the courts of one of those Member States from being rejected on the ground that the applicant does not put forward other links with that State. On the contrary, the courts of those Member States of which the spouses hold the nationality have jurisdiction under that provision and the spouses may seize the court of the Member State of their choice.”³⁵

The meaning of “domicile” is the same as the term used in the legislation of the United Kingdom and applies as a matter of jurisdiction, if both spouses have a domicile that means a permanent residence. The English House of Lords dealt with the issue of the spouses’ domicile in the cases of *Ray v Sekhri*³⁶ and *Divander v Divall*.

35 Case C-168/08 judgment of 16 July 2009, *László Hadadi (Hadady) and Márta Meskó Csilla, married name Hadadi (Hadady)*, European Court Reports 2009 I-06871, See in detail WOPERA Zsuzsa: A Hadadi-ügy. A kettős állampolgárság megítélése a házassági perek joghatósági szabályaiban. (The Hadadi Case Judgment of Dual Citizenship in the “Rules of Jurisdiction of Marriages) *JeMa*, 2010, 1 (1), 66.

36 *Ray v Sekhri* [2014] EWCA Civ 119. In source <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed127711> and *Divander v Divall* [2014] EWHC 95 (Fam) In source <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed127210>. accessed on 15 December 2018.

As Hungary does not take part in the enhanced cooperation on matrimonial property regimes,³⁷ the applicable law is regulated separately.³⁸ The new Act of the Hungarian Private International Law offers limited choice of law to matrimonial property rights, which may also arise prior to marriage (it is an option for persons planning marriage). The choices are the following: the law of the state of one party's nationality, the law of the state of one party's habitual residence, or the law of the court (*lex fori*). If the parties do not opt for any of the options, the rules state the following order: law of the parties' common nationality, if the parties do not have common nationality, the law of their common habitual residence, if they do not have a common habitual residence, then their last known habitual residence, and finally, the law of the court (*lex fori*).³⁹ The common nationality of the spouses is the one which they both share. If the spouses have more than one common nationality, their common nationality is the one that has the closest ties to them in light of all the circumstances of their case.⁴⁰

From the rules of jurisdiction, it would be appropriate to eliminate the factor of nationality in its entirety, while rendering it possible for the parties to make a choice of court agreement.

4. The Problem of “Rush to Court” Associated with Choice of Law, and the “Forum Shopping” Associated with Jurisdiction

The alternative and non-hierarchical reasons of jurisdiction set out in the Brussels IIa Regulation may motivate one of the spouses to “run to court”, i.e. to start an action for divorce before the other married couple, in order to have the law applicable in the divorce procedure protect his/her interests.⁴¹ Where proceedings relating to divorce, legal separation or marriage annulment

37 Council Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law, and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes OJ L 183, 8.7.2016, 1–29. Council Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law, and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships OJ L 183, 8.7.2016, 30–56.

38 Article 28–30. of the Hungarian Private International Law.

39 Article 27. Section 1-3 of the Hungarian Private International Law.

40 Article 24. of the Hungarian Private International Law.

41 CZIGLER, Tamás Dezső: *Cornerstones of European Private International Law and International Family Law*, Ph.D. dissertation (Győr, 2011) manuscript.

between the same parties are brought before courts of different Member States, the court second seized shall stay its proceedings on its own motion until such time as the jurisdiction of the court first seized is established.⁴²

Council Regulation Regulation 1259/2010⁴³ implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation (hereinafter referred to as the “Rome III Regulation”), by allowing choice of law, complements the Brussels IIa Regulation. Until 21 June 2012, these disputes were subject to the Brussels IIa Regulation. This situation led to continuous legal problems as both parties wanted their own country and their own personal right to be applied, but this has often encountered obstacles. The Rome III Regulation allows international couples to agree in advance on the law that would apply to their divorce or legal separation as long as the agreed law is the law of the Member State with which they have a closer connection. In case the couple cannot agree, judges can use a common formula for deciding applicable law. The Rome III Regulation does not, however apply to the following matters: the legal capacity of natural persons; the existence, validity and recognition of a marriage; the annulment of a marriage; the name of the spouses; the property consequences of marriage; parental responsibility; maintenance obligation and trusts, and successions. It also does not affect the application of Brussels IIa Regulation with regards to jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters, and the matters of parental responsibility.

The Rome III Regulation reduced the possibility for parties to “rush to court” by providing harmonized rules for the law applicable to matrimonial matters in the Member States participating in the regulation. However, since the Rome III Regulation is not yet in force in all Member States, the law applicable in a given matrimonial case may be different depending on the Member State of the proceedings (Rome III or national law may be applicable). The issues with “rushing to court” can therefore have the effect of applying a right, which the defendant does not consider to be closely linked, or which does not take into account the interests of the defendant.

42 Article 19. of the Brussels IIa Regulation.

43 The Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation, L 343/10, 29.12.2010.

The spouses may agree to designate the law applicable to divorce and legal separation at different times⁴⁴:

1. at the time of marriage (e.g. in a marriage contract): the law of the state where the spouses are habitually resident at the time the agreement is concluded or the law of the state of nationality of either spouse at the time the agreement is concluded;
2. during the marriage: the law of the state where the spouses are habitually resident at the time the agreement is concluded; or the law of the state where the spouses were last habitually resident, in so far as one of them still resides there at the time the agreement is concluded; or the law of the state of nationality of either spouse at the time the agreement is concluded; or
3. before/during the divorce: the law of the state where the spouses are habitually resident at the time the agreement is concluded; or the law of the state where the spouses were last habitually resident, in so far as one of them still resides there at the time the agreement is concluded; or the law of the state of nationality of either spouse at the time the agreement is concluded; or the law of the forum.

According to the Hungarian Private International Law, the parties may exercise their choice of law within the deadline set by the court, at the end of the first part of the procedure (termination phase) at the latest.⁴⁵ Applicable law in the absence of a choice by the parties⁴⁶

- (a) where the spouses are habitually resident at the time the court is seized; or, failing that,
- (b) where the spouses were last habitually resident, provided that the period of residence did not end more than one year before the court was seized, in so far as one of the spouses still resides in that state at the time the court is seized; or, failing that
- (c) of which both spouses are nationals at the time the court is seized; or, failing that
- (d) where the court is seized.

44 Article 5. of the Rome III. Regulation.

45 Article 30. of the Act of Hungarian Private International Law.

46 Article 8. of the Rome III. Regulation.

According to the public policy⁴⁷ or differences in national law,⁴⁸ the application of the applicable law of the Rome III. Regulation may be refused. By the Article 12, is it possible for the Hungarian court to take a decision on divorce based on the mistake of any of the spouses if the French law is the applicable law by the choice of the spouses? According to the legal literature, the provisions relating to the mistake of either of the parties may be refused in this case. By the Article 13, if the law of the Member State does not provide for divorce or does not deem the marriage in question valid for the purposes of divorce proceedings, the court shall not apply the Rome III Regulation to divorce the spouses.⁴⁹ This problem may arise in the Member States, which do not recognize same-sex marriages, or in the case of religion-based (discriminatory) divorce systems from countries outside the EU. It is open to question whether the Member State could carry out a procedure that it does not regulate, for example with respect to the institution of separation. According to the literature, it is not compulsory to carry out this procedure as a Member State. The ECJ deals with the problem of parties “rushing to court” in case C- 489/14.⁵⁰

The alternative grounds of jurisdiction under Article 3(1) of the Brussels IIa Regulation also gives rise to the problem of forum shopping. According to the experiences of Hungarian judges, there have been abuses relating to forum shopping in several cross-border cases. For example, in the Supreme Court Case No. Pfv.II.21.678/2012/7, the claimant’s legal representative expressly submitted that the claimant had commenced the action in Hungary in order to have that the prenuptial agreement concluded in Denmark (in compliance with all the formal requirements) declared invalid under German law, as the law of the state of the last place of shared residence (by the Hungarian International Private Law, the renvoi of the German to Danish law is prohibited). In any case, the lawsuit had to be decided not on the basis of the Brussels IIa Regulation, but on the basis of the Hungarian Act on Private International

47 Application of a provision of the law designated by virtue of this Regulation may be refused only if such application is manifestly incompatible with the public policy of the forum. In Article 12. of the Rome III. Regulation.

48 Nothing in this Regulation shall oblige the courts of a participating Member State whose law does not provide for divorce or does not deem the marriage in question valid for the purposes of divorce proceedings to pronounce a divorce by virtue of the application of this Regulation. In Article 13 of the Rome III. Regulation.

49 WOPERA (2012) op. cit. 212-213.

50 Judgment of the Court of 6 October 2015 A v B, ECLI:EU:C:2015:654.

Law. There are many cases which based on the court documents, are suspect to abuses relating to the provisions of the fifth and sixth subparagraphs of Article 3(1). However, these abuses were not objected to by the (foreign citizen) respondents residing in the other Member State, moreover, in some cases they even agreed with the jurisdiction of the Hungarian courts. The ground for jurisdiction contained in the sixth paragraph of Article 3(1) point a) of the Brussels IIa Regulation is obviously discriminatory and suitable for the evasion of the rest of the grounds for jurisdiction, unless the other spouse brings an action earlier in a different Member State (e.g. the state of habitual residence).

The likelihood of “forum shopping” has been raised in several cases that were brought before the Central District Court of Buda.⁵¹ For example, the Brussels IIa Regulation itself provides an opportunity for “waiting out” the commencement of the action, because it does not require the parties to cohabit in a conjugal relationship during this period, which means that the regulation itself supports forum shopping. The legitimization of forum shopping at the level of Brussels IIa Regulation is undesirable. Instead, the parties should rather be given the possibility of agreeing on jurisdiction, in other words, the parties should legitimize jurisdiction based on their common nationality or the nationality of one of the parties. It is difficult to trace forum shopping, although it probably happens in several cases.

Proceedings in matrimonial cases raise a lot of practical questions, for example, with respect to actions to be taken if the legal system concerned does not provide for separation (this is the case in Hungary as well) or annulment, or actions to be taken if the first lawsuit is filed for annulment and the second petition is submitted for divorce. In cases like this, practically speaking, the only requirement should be that the proceeding should concern a dispute “between the same parties”, and then the court second seized should of its own motion stay its proceedings until such time as the jurisdiction of the court first seized is established. The evaluation of these questions is rather complex in practice. The situation could be simplified to a great extent by the creation of norms that define terms.

The lack of hierarchy between the rules of jurisdiction in matrimonial matters allows enables “forum shopping”, involuntarily promoting competition between forums. In the case of the applicant, the court to be chosen would be the faster, cheaper forum and the courts where a better judgment can

51 Hungarian Cases 8.P.XI. 30.107/2011., 8.P. XII. 30.130/2008., 8.P.XI. 30.393/2010.

be expected. The first party, which starts the procedure at the court, can choose the state and may influence the law applicable to the proceedings, which may have serious additional implications as well.⁵²

5. Conclusion

The Brussels IIa Regulation does not define the concept of marriage, however, the interpretation of this concept is essential. The basic question to which the Brussels IIa Regulation does not provide a response is the following: should the concept of marriage be interpreted in EU legal terms, independently from the concepts used in the laws of the Member States, or should it be interpreted as a national concept? The current problem raised by the definition of marriage results from differences in content and regulation relating to marriage and other forms of relationships between persons of the same sex. In 2013 in Europe, nine states, including seven EU Member States, recognized same-sex marriages, ensuring equal rights for same-sex couples. Another ten Member States, excluding the possibility of same-sex marriage, but ensuring similar rights to those of married heterosexual couples, established a special form of partnership for same-sex couples. Finally, eleven Member States within the EU do not recognize any form of relationship between same-sex couples.

With regard to jurisdiction, no problem arises, since in matters of divorce or annulment of same-sex marriages, similarly to proceedings relating to heterosexual couples, the rules of jurisdiction contained in the Brussels IIa Regulations are applicable. The recognition of judgments granting divorce or annulment of marriage raises no particular problem either. At the same time, the recognition and enforcement of a judgment relating to the division of joint matrimonial property may conflict with public policy, since in Hungary same-sex marriages are not permitted by law. There is no case law available in relation to this question.

Repealing point (b) of Article 3(1) is justified, in order to abolish the nationality factor as a ground for jurisdiction. It could be preserved in the form of a jurisdiction clause forming part of an agreement on jurisdiction.

The biggest problem is that the various Member States attribute differing importance to relevant factors during assessment, which results in judicial practice being far from uniform.

52 CSERBÁNÉ op. cit., 32.

The determination of habitual residence is often a serious evidentiary task, the resolution of which may take a significant period of time. At the same time, in proceedings relating to the dissolution of marriage and parental responsibility, the main interest (of the child principally) is that there should be a decision on the merits as soon as possible. It is uncertain whether it is expedient to connect a procedural question, namely, that of jurisdiction, with the main proceedings, as they may result in the prolongation of the entire proceedings. Habitual residence is the fairest connecting principle concerning jurisdiction, but the notion has to be placed on a clear footing not only in the guiding decisions of the ECJ, but also at the level of norms. Whilst the exact meaning of habitual residence would not have to be defined concretely, it would be worth considering the establishment of a sort of “checklist”, a uniform system of criteria within the European Union, which could be used by all Member States for evaluating the question of habitual residence while leaving room for judicial discretion as well.

With regard to matrimonial matters, it is unfortunate that ancillary issues relating to marriage annulment, divorce or legal separation (e.g. maintenance obligations and the property consequences) are not covered by the Brussels IIa Regulation. Fortunately, with respect to matters relating to maintenance obligations, it is possible to apply Regulation (EC) No. 4/2009. At the same time, questions relating to matrimonial property are still governed by the earlier autonomous or contractual system. It is also important to strive toward a unified evaluation of questions not covered by the scope of the Brussels IIa Regulation.

A VERSENYKORLÁTOZÓ MAGATARTÁSOK SZABÁLYOZÁSA 1999 és 2018 KÖZÖTT

MISKOLCZI BODNÁR PÉTER
egyetemi tanár (KRE ÁJK)

1. A választott téma aktualitása

Időnként célszerű egy-egy jogintézmény fejlődését áttekinteni, a tendenciák feltárása, a megtett út értékelése érdekében. A versenykorlátozó magatartások – széles értelemben vett kartellek¹ – tekintetében 1999 olyan időpontnak tekinthető, amikorra versenytörvényben lezárult a kartelljogi alapintézmények teljes rögzítése. Az ezt követő jogalkotási korszak ugyan kevésbé úttörő jellegű, de a jogalkotásnak ez a két évtizede is gazdag eseményekben. A versenykorlátozó magatartások szabályainak módosulása, a szabályozás fejlődése indokolja a vonatkozó anyagi jogi normák vizsgálatát.²

2. Kartellek a gazdaságban

A horizontális és a vertikális versenykizáró, versenykorlátozó magatartások közös jellemzője az, hogy egymástól független szervezetek magatartásának koordinálását célozza, eredményezi, vagy eredményezheti. A piac résztvevői sokszor igyekeznek a termeléssel, kereskedéssel együtt járó kockázatukat úgy csökkenteni, hogy a piac törvényszerűségeit, a kereslet-kínálat objektív viszonyait saját piacszabályozással helyettesítik. „Az összejátszás különböző formái lehetővé teszik a vállalkozások számára azt, hogy olyan – egyébként rendelkezésükre nem álló – piaci erőre tegyenek szert, amely révén mesterségesen korlátozzák a versenyt, emelik az árakat, és ezáltal csökken a jólét.”³ Másfelől a vertikális versenykorlátozó megállapodásoknak (válság

1 A tanulmány a kartell fogalmát nem a hatályos Tpv. 13. § (3) bekezdésében rögzített - a kőkemény versenykorlátozásokkal közelítően azonos – értelemben, hanem valamennyi horizontális és vertikális megállapodást felölelően használja.

2 Terjedelmi okokból a tanulmány nem tér ki sem a kapcsolódó eljárásjogi normák, sem a joggyakorlat változására. Ez utóbbi tekintetében lásd NAGY Csongor István: *Kartelljogi kézikönyv – A közösségi és a magyar kartelljog joggyakorlata*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2008.

3 MOTTA, Massimo: *Versenypolitika*. Budapest, Gazdasági Versenyhivatal Versenykultúra Központ, 2007, 141.

idején talán még a horizontális kartelleknek is) vannak, vagy lehetnek pozitív hatásai. A kartell kettős természete miatt a jog kénytelen differenciáltan megközelíteni a kérdést. A jog nyelvére nem célszerű kivételt nem ismerő tiltással lefordítani az államnak a kartellek iránti ambivalens érzéseit, ezért a fejlett kartelljog szükségszerűen sokrétű.

3. A jogfejlődés előzményei

Kartelljogunk utóbbi húsz éve korábbi jogalkotási eredményekre épül.

3.1. Jogtörténeti gyökerek

A kartellekre vonatkozó első hazai jogszabályunk 1931-ben⁴ csak horizontális kartellekre vonatkozott, és még ezeket sem tekintette automatikusan versenykorlátozónak, így nem is tiltotta a horizontális kartelleket, hanem a visszaélési elv⁵ talaján állva a nagyobb kartellek bejelentését írta elő.

A piaczgazdaság nélküli szocialista időszakban elfogadott 1984. évi IV. törvény (Tgt.) a tilalmi elv talaján állva tiltotta a horizontális kartelleket⁶ és a legfontosabb vertikális versenykorlátozási típust, a továbbeladási ár meghatározását is.

Harmadik előzményként az említhető, hogy 1990-ben – alig egy évvel a politikai fordulat után – új versenytörvény lépett hatályba. Az 1990. évi LXXXVI. törvény (Tpt.) részletesebben szabályozta a kartelleket.⁷ A tilalom érvényesüléséhez már nem kellett a gazdasági verseny korlátozásának, vagy kizárásának – mint eredménynek – a bekövetkezése, hanem ennek lehetősége is elegendő volt a fellépéshez. A Tpt. kartellszabályai extraterritoriális hatállyal rendelkeztek, azaz a tilalom azokra a megállapodásokra is vonatkozott, amelyeket a Magyar Köztársaság területén kívül kötöttek.⁸ Bővült a tipikus elkövetési

4 A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931. évi XX. tc.

5 A tilalmi és visszaélési elvről részletesebben Dr. BOYTHA Györgyné: *Versenyjogi ismeretek*. Budapest, Szent István Társulat, 1998, 61. és MISKOLCZI BODNÁR Péter: *Kartellek és gazdasági erőfölénnyel való visszaélés*. Budapest, Patrocinium, 2019.

6 A megállapodást és az összehangolt magatartást akkor minősítette tilosnak, ha az a gazdaságilag indokolt közös célok eléréséhez szükséges mértéket meghaladóan a gazdasági verseny korlátozását vagy kizárását eredményezte. Nem vonatkozott a Tgt. tilalma a nemzetközi megállapodáson alapuló kartellekre és az ún. ellenkartellekre, azaz a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés megakadályozására irányuló megállapodásokra és magatartásokra. (1984. évi IV. törvény 12–14. §§)

7 1990. évi LXXXVI. törvény 14–19. §-ok.

8 Akkor még a Tpt. többi rendelkezése csak a belföldön tanúsított magatartásokra vo-

magatartások listája: az áru kibocsátásának korlátozására, a műszaki fejlődés, a piacralépés akadályozására és valamely piaci résztvevő hátrányba hozására irányuló magatartást is nevesítve tiltották. A kartelltilalom alóli kivételek köréből a nemzetközi megállapodás értelemszerűen kimaradt, bekerült viszont az ún. bagatell-kartell, a csekély jelentőségű megállapodás definiálásával, az érintett piac, a földrajzi terület fogalmának törvényi rögzítésével.⁹

3.2. Az 1996. évi versenytörvény és a csoportmentesítési rendeletek megalkotása

3.2.1. Az 1996. évi LVII. törvény (Tpv.)

Az 1996-ben elfogadott Tpv. 1997. január 1-jén lépett hatályba, és – módosításokkal – máig hatályos.¹⁰ Az új szabályozás révén a jogalkotó teljes körűvé kívánta tenni a jogharmonizációt. A Tpv. a horizontális kartelleken kívül nemcsak a továbbeladási ár meghatározását tiltja, hanem a tilalmat kiterjeszti mindenfajta vertikális kartellre.¹¹ A jóval szélesebb körű tilalmat bonyolult kivétel- és mentesítési rendszer megalkotásával egyidejűleg lehetett bevezetni.¹²

- A tilalom nemcsak a verseny kizárására és korlátozására, hanem torzítására is kiterjed.

natkozott, a kartell rendelkezések tekintetében tehát az általánosnál szélesebb területi hatály érvényesült.

- 9 A Tpt-vel kapcsolatban lásd az alábbi tanulmányokat: VÖRÖS Imre: *Az 1990. évi LXXXVI. törvény a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról*. Verseny és árszabályozás: A versenytörvény és az ártörvény magyarázatokkal. (szerk.: VISSI, F): Budapest, Unió Lap- és Könyvkiadó, 1991, 103-218.; illetve VÖRÖS Imre: *Verseny, kartell, ár*. Budapest, Triorg Kft., 1991.
 - 10 A Tpv-t és előzményeit értékeli MISKOLCZI BODNÁR Péter: *Kartelljogunk fejlődésének két évtizede*. In: Hagyomány és érték: Állam- és jogtudományi tanulmányok a Károli Gáspár Református Egyetem fennállásának 20. évfordulójára. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar - Patrocinium Kiadó, 2013, 205-215.
 - 11 Lásd DARÁZS Lénárd: *Vertikális kartellek*. Budapest, Complex Kiadó, 2007.
 - 12 A Tpv. kommentárjai a kartellszabályok éppen aktuális helyzetének megfelelően részletesen magyarázták és esetekkel megvilágították a rendelkezéseket:
- DR. KASZAINÉ DR. MEZEI Katalin – Dr. MISKOLCZI BODNÁR Péter: *Kézikönyv a versenytörvényről*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, 1997.
- DR. BOYTHA Györgyné – Dr. BODÓCSI András – DR. KASZAINÉ DR. MEZEI Katalin – Dr. NAGY Zoltán – Dr. PÁZMÁNDY Kinga – Dr. VÖRÖS Imre: *Versenyjog*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, 2001.
- DR. MISKOLCZI BODNÁR Péter: *A Versenytörvény magyarázata*. Budapest, KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft, 2002.

- A gazdasági verseny korlátozásának a célzata is tilossá válik.
- A tilalom a megállapodás és az összehangolt magatartás mellett a vállalkozások egyesüléseinek döntéseire is vonatkozik.
- Változott a kartelltilalom alóli kivételek köre: a bagatell kartell mellett az egymástól nem független vállalkozások is kivételt képeznek.
- A Gazdasági Versenyhivatal (GVH) az egyedi mentesítést feltételhez kötheti és határidőt is szabhat.
- A törvény felhatalmazza a kormányt csoportmentességi rendeletek megalkotására.

3.2.2. A csoportmentesítési rendeletek

A csoportmentesítési rendeletek a megállapodások bizonyos csoportjaira vonatkoznak, és különböző verziókat rögzítenek, egyfelől fehér, másfelől fekete listákat tartalmazva. A fehér listák azokat a jellegzetes körülményeket rögzítik, amelyekre tekintettel a megállapodásra nem vonatkozik a kartellekre főszabályként érvényesülő tilalom. A fekete listákban sorolt körülmények miatt a megállapodás viszont tilosnak minősül. 1997-től a magyar jogban folyamatosan megjelentek a csoportmentességi rendeletek, előbb a biztosítások,¹³ majd a kizárólagos értékesítési¹⁴ és kizárólagos beszerzési megállapodások¹⁵ témakörében. Még 1997-ben alkották meg a franchise szerződésekre¹⁶ és a gépjármű forgalmazási megállapodásokra¹⁷ vonatkozó csoportmentességi rendeletet. 1999-ben a kutatási és fejlesztési megállapodásokról,¹⁸ a szakosítási megállapodásokról,¹⁹ a technológia-átadási megállapodásokról²⁰ jelent meg csoportmentesítési rendelet.²¹ E három csoportmentesítési rendelet 1999-ben történő megalkotásával zárul a kartelljog alapintézményeinek a kiépítési folyamata, és az ezt követő időszakot tekinthetjük új korszaknak.

13 50/1997. (III. 19.) Korm. rendelet.

14 53/1997. (III. 26.) Korm. rendelet.

15 54/1997. (III. 26.) Korm. rendelet.

16 246/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet.

17 247/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet.

18 84/1999. (VI. 11.) Korm. rendelet.

19 85/1999. (VI. 11.) Korm. rendelet.

20 86/1999. (VI. 11.) Korm. rendelet.

21 A csoportmentesítési rendeletek első körének megalkotási körülményeiről is szól MISKOLCZI BODNÁR Péter: *A versenyjogi jogharmonizáció helyzete a harmadik évezred elején*. In: Csatlakozás – jogközelítés. (Szerk.: FAZEKAS Judit) Budapest, KJK-KERSZÖV Kiadó, 2003, 285-319.

4. A vizsgált két évtized főbb fejlődési irányai

1999 júliusától – megítélésem szerint – kétsebességgé vált a versenyjog fejlődése. A Tpv-t.-nek a versenykorlátozásokat közvetlenül érintő tételes normák körében – a Tpv-t. IV. fejezete - lassúbb, a kartell „határterületein” intenzívebb változásokra került sor.

4.1. A Tpv-t. versenykorlátozásokat közvetlenül érintő tételes normái

A tanulmány eddigi részében alkalmazott két területre osztott megközelítés a vizsgált időszakban már nem lesz elegendő. A versenytörvényen belül a kifejezetten a gazdasági versenyt korlátozó megállapodásokra vonatkozó anyagi jogi szabályok mellett megjelennek olyan új normák, amelyek részben anyagi jogi, részben eljárásjogi jellegűek.

- a) A kifejezetten a gazdasági versenyt korlátozó megállapodásokra vonatkozó anyagi jogi szabályok (Tpv-t. IV. fejezet) csiszolásának, polírozásának a korszakáról beszélhetünk.
- b) Az egyszerre anyagi jogi és eljárásjogi jellegű normák új jogintézményeket vezettek be a Tpv-t.-be, amelyek gazdasági versenyt korlátozó megállapodások sikeresebb felderítését célozzák. Ilyen az engedékenységi, a nélkülözhetetlen bizonyíték szolgáltatásáért járó díj (eredeti nevén: informátori díj), és az egyezség. A korszak végén²² a versenytörvényben helyezték el a versenyjogi jogsértéssel okozott károk megtérítésére vonatkozó szabályokat. A jogági határok oldódásának további példája az, hogy bizonyos kartelleket bűncselekménnyé nyilvánítottak 2005-ben²³ és 2011-ben.²⁴

22 A Tpv-t. 2016. évi módosítása során részletesen szabályozták a versenyjogi jogsértéssel okozott károk megtérítésének szabályait.

23 2005-ben minősítették bűncselekménnyé a közbeszerzési és a koncessziós kartellt. A 2005. évi XCI. törvény 13. §-a 206/B. § (1) bekezdéseként beiktatta a Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvénybe (Btk.) az alábbi bűncselekményt: „Aki a közbeszerzési eljárás, illetve a koncesszióköteles tevékenységre vonatkozóan kiírt nyílt vagy zártkörű pályázat eredményének befolyásolása érdekében az árak (díjak), illetőleg egyéb szerződési feltételek rögzítésére, illetve a piac felosztására irányuló megállapodást köt, vagy más összehangolt magatartást tanúsít, és ezzel a versenyt korlátozza, büntetett követ el és öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A magatartás vétségnek minősül, ha jelentős értéket meg nem haladó közbeszerzési értékre követik el”.

24 2011-ben kiegészítésre került a Btk. a közbeszerzési és koncessziós kartell egy – eredetileg nem szabályozott – elkövetési magatartással. [Btk. 296/B. § (2) bekezdés: „Az (1) bekezdés szerint büntetendő az is, aki a közbeszerzési eljárás, illetve a koncesszióköteles

4.2. A csoportmentesítési rendeletek fejlődése

A csoportmentesítési rendeleteket rendszeresen felülvizsgálják. A csoportmentesítési rendeletek szabályozása körében több tendencia is megfigyelhető.

Az új szabályok figyelembe veszik a gyakorlatban kialakult újfajta megállapodásokat és igyekeznek azt elősegíteni, hogy a vállalkozások képesek legyenek elkerülni a tiltott magatartásokat. A jogi szempontok mellett egyre erőteljesebben érvényesülnek a közgazdasági megfontolások, nevezetesen a mentesítés lehetősége erősen függ a megállapodásban részes vállalkozások érintett piaci részesedésétől. Az időszakonkénti felülvizsgálat során előfordul, hogy nem a korábbiaknak megfelelően készítik el a csoportmentesítési rendeletek új listáját, hanem időnként összevonnak néhányat, illetve nem újítanak meg egy csoportmentesítési rendeletet.²⁵

5. Anyagi kartelljogunk változásának főbb eseményei

A jelen tanulmányban vizsgált időszak az 1996. évi Tpv. és a kapcsolódó csoportmentességi rendeletek módosításainak periódusa. A továbbiakban elkülönítetten mutatjuk be ennek a két területnek a jogalkotási fejleményeit.

5.1. A Tpv. módosításai

1999. július 1. és 2019. december 31. között számos alkalommal pontosították a versenytörvényt, köztük több ízben (2000-ben, 2005-ben, 2008-ban, 2011-ben, 2013-ban, 2016-ban, 2017-ben és 2018-ban) került sor a Tpv. IV. fejezetében elhelyezett, a gazdasági versenyt korlátozó megállapodásokra vonatkozó anyagi jogi rendelkezéseket érintő változtatásokra, kiegészítésekre.²⁶

a) A Tpv. 2000. évi módosítása a csekély jelentőségű megállapodás szabályai

tevékenységre vonatkozóan kiírt nyílt vagy zártkörű pályázat eredményének befolyásolása érdekében a vállalkozások egyesülete, a köztisztület, az egyesülés és más hasonló szervezet olyan döntésének a meghozatalában vesz részt, amely a versenyt korlátozza.”]

25 Korábbi csoportmentesítési rendeletek „összevonásaként” jött létre az 55/2002. (III. 26.) Korm. rendelet, az ún. vertikális csoportmentesítési rendelet. Nem újították meg a 203/2011. (X. 7.) Korm. rendeletet, mert azt a 457/2017. (XII. 28.) Korm. rendelet hatályon kívül helyezte 2018. január 1. napjától.

26 A jogalkotó nagyobb aktivitást tanúsított, mint azt a szerző egy tanulmányában előre vetítette, ahol – a csoportmentesítési rendeletek újraszabályozásán túl – főként a versenyjog esetjogi úton történő fejlődésével számolt. MISKOLCZI BODNÁR Péter: *A magyar kereskedelmi jog differenciált múltbeli és jövőbeli fejlődése*. In: *A magyar magánjog az európai jogfejlődés áramában*. (Szerk.: Dr. BÍRÓ György) Miskolc, Novotni Alapítvány, 2002, 61-97.

- körében tilosnak nyilvánította az ún. kőkemény versenykorlátozásokat,²⁷ és bevezette a keresleti és kínálati helyettesíthetőség fogalmát az érintett piac árupiaci vetületének meghatározása érdekében,²⁸ továbbá az egyedi mentesítéssel kapcsolatos kiegészítő szabályokat léptetett hatályba.²⁹
- b) 2005-ben a vállalkozáscsoport fogalmának bevezetésével³⁰ és számos apróbb pontosítással könnyítette a jogalkotó a törvény alkalmazását, de megszűnt a GVH kartelltilalom alóli egyedi mentesítési joga. Az egyedi mentesítés³¹ szerepét a mentesülés intézmény vette át.³²
 - c) 2008-ban változtattak a kartell definíciójának azon részén, hogy kik hozhatják meg azt a döntést, amely – a megállapodás és az összehangolt magatartás mellett – versenykorlátozó magatartásnak minősül,³³ terminológiai változtatásként a „fogyasztó” fogalmát a szélesebb személyi hatályú „üzletfél” fogalommal váltották fel számos rendelkezés kapcsán.³⁴
 - d) 2011-ben módosították a kartell fogalmát a döntés tekintetében.³⁵
 - e) 2013-ban pontosították azokat a normákat, amelyekkel 2008-ban a „fogyasztó” fogalmát a szélesebb személyi hatályú „üzletfél” fogalomra cserélték le.
 - f) 2016-ban egy kivétel szabályt iktattak be a csekély jelentőségű megállapodás normái közé, amikor mégis tilosnak minősül az ilyen megállapodás.³⁶
 - g) 2017-ben a csekély jelentőségű megállapodás küszöbértékét – a korábbi egységesen 10% helyett – differenciáltan határozták meg, akként, hogy a nem versenytársak közötti megállapodásokat 15%-os mértékig csekély jelentőségűnek minősítették. Ugyanebben az évben a versenytárs fogal-

27 2000. évi CXXVIII. törvény 2. §.

28 2000. évi CXXVIII. törvény 3. §.

29 A módosítás felhatalmazta a GVH-t arra, hogy egyedi esetekben megállapítsa, hogy a mentesítés mégsem vonatkozik a kartellre. Az egyedi mentesítés csak határozott időre szólhatott.

30 2005. évi LXVIII. törvény 1. §.

31 MISKOLCZI BODNÁR Péter: *Mentesülés mentesítés nélkül*. In: *Formetori Iuris Publici: Studia in honorem Geisae Kilényi Septuagenarii*. Budapest, Szent István Társulat, 2006., 313-328.

32 2005. évi LXVIII. törvény 15. §, 16/A. §, valamint a 18. és 19. §-ok.

33 2008. évi CLXXV. törvény 29. § (6) bekezdés.

34 Az üzletfél fogalmat használja a tipikus megállapodások felsorolása kapcsán a 11. § (2) bekezdés c) pontja, az érintett piac földrajzi területét meghatározó 14. § (3) bekezdése, az egyedi mentesülésről szóló 17. § b) pontja.

35 „...[A] vállalkozások egyesülési jog alapján létrejött szervezetének, köztestületének, egyesülésének és más hasonló szervezetének (a továbbiakban együtt: vállalkozások társulása) a döntése ...”.

36 2016. évi CLXI. törvény 1. § és 32. §.

mát a potenciális versenytársakra is kiterjesztették.³⁷

- h) 2018-ban változtattak a versenyjogi és polgári jogi jogkövetkezmények együttes alkalmazását lehetővé tevő – 2017-ben módosított³⁸ – szabályon.

5.2. A csoportmentesítési rendeletek terén bekövetkező változások

A változásoknak leginkább kitett területe a versenyjognak a csoportmentesítési rendeleteket érintő része. Magukat a csoportmentesítési rendeleteket rendszeres időközönként újraszabályozzák és a Tpv.-ben a csoportmentesítési rendeletekre vonatkozó szabályok körében is megfigyelhetők változások.

5.2.1. A csoportmentesítési rendeletek újraszabályozása

A csoportmentesítési rendeleteket több hullámban módosították.

a) Az első módosítási hullám

Az 1997-99-es időszakban a magyar jogban meghonosított öt csoportmentesítési rendelet mindegyikét módosították 2002-ben, illetve 2004-ben.

- 2002-ben módosultak a kutatási és fejlesztési megállapodásokra,³⁹ valamint a szakosítási megállapodásokra⁴⁰ vonatkozó rendeletek. Ebben az évben strukturális változásra is sor került, amikor a kizárólagos értékesítési, a kizárólagos beszerzési megállapodásokra, valamint a franchise szerződésekre vonatkozó csoportmentesítési rendeletek helyébe egy olyan új rendelet lépett, amely a vertikális megállapodásokra általában⁴¹ vonatkozott. Az új konstrukció nem tekinthető a korábbi három csoportmentesítési rendelet mechanikus összevonásának, mivel a megállapodások három típusa helyett minden olyan megállapodásra vonatkozik, amelyben az értékesítési láncban különböző pozíciókat elfoglaló vállalkozások vesznek részt.
- 2004-ben újrafogalmazták a biztosítási⁴² és a gépjármű kereskedelemre és szerviz-megállapodásokra vonatkozó csoportmentesítési rendeletet.⁴³

37 2017. évi CXXIX. törvény 2. § (1) bekezdés.

38 2017. évi CXXIX. törvény 79. § (2) bekezdés.

39 54/2002. (III. 26.) Korm. rendelet.

40 53/2002. (III. 26.) Korm. rendelet.

41 55/2002. (III. 26.) Korm. rendelet.

42 18/2004. (II. 13.) Korm. rendelet.

43 19/2004. (II. 13.) Korm. rendelet.

b) A második hullám

2011-ben egyes csoportmentesítési rendeletek modernebb változatai jelentek meg.⁴⁴ A magyar jogalkotó a korábbi „leegyszerűsített” tartalmú csoportmentesítési rendeletek helyébe részletesebb, a mentesítő szabályok alóli kivételeket alkivételekkel is kiegészítő szabályokat készített.

c) A biztosítási csoportmentesítési rendelet hatályon kívül helyezése

2017 végén a biztosítók közötti bizonyos megállapodásokra vonatkozó 203/2011. (X. 7.) Korm. rendeletet hatályon kívül helyezte a 457/2017. (XII. 28.) Korm. rendelet 346. §-a.

5.2.2. Csoportmentesítési rendeletekre vonatkozó változások a Tpvt. szövegében

a) A csoportmentesítés kedvezményének a megvonása

Hazánkban a csoportmentesítést kormányrendeletekben rögzítik. A Gazdasági Versenyhivatalnak (GVH) a magyar jogszabályban rögzített mentesítés visszavonására sincs lehetősége. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a GVH az európai versenyjogi szabályok alapján hazánk EU tagságától kezdődően megvonhatta és jelenleg is megvonhatja egy megállapodástól valamely európai csoportmentesítési rendelet által deklarált mentességet, de az olyan mentesítést, amelyet magyar kormányrendelet biztosított, nem vonhatta meg.

A Tpvt. háromszori módosítása⁴⁵ megoldotta a problémát. Egy kivétel-szabály beiktatásával hozták közelebb a magyar megoldást az európai versenyjogban megszokott módszerhez. Magában a versenytörvényben deklarálták, hogy

44 A 202/2011. (X. 7.) Korm. rendelet a szakosítási megállapodások, a 203/2011. (X. 7.) Korm. rendelet a biztosítási megállapodások, a 204/2011. (X. 7.) Korm. rendelet a gépjármű utópiacára vonatkozó megállapodások, a 205/2011. (X. 7.) a vertikális megállapodások egyes csoportjainak és 206/2011. (X. 7.) Korm. rendelet a kutatási fejlesztési megállapodások versenykorlátozás tilalma alóli mentesítésének új szabályait tartalmazta.

45 A 2000. évi CXXXVIII. törvény 5. §-a a Tpvt 16/A. §-ként beiktatta a versenytörvénybe az a szabályt, mely szerint bizonyos esetekre nem vonatkozik a csoportmentesség kedvezménye. A 2005. évi LXVIII. törvény 60. §-a pontosította a rendelkezést, a 2017. évi CXXIX. törvény 80. §-a révén pedig kialakult a hatályos szöveg.

nem vonatkozik a versenykorlátozás tilalma alóli csoportmentesítés a megállapodásra, ha a megállapodás és az érintett piacon érvényesülő további hasonló megállapodások együttes hatásaként a mentesítéshez szükséges követelmények nem teljesülnek. Ilyen esetekben tehát a vizsgált megállapodás önmagában nem veszélyeztetné a versenyt, de más hasonló megállapodásokkal együtt már versenykorlátozó, versenytorzító hatást fejt ki. Ezt a negatív következményt észelve a GVH jogosult annak a kinyilvánítására, hogy a jövőben ilyen esetekre nem vonatkozik a csoportmentesség kedvezménye. Jogsértés megállapítására és bírság kiszabására ilyenkor nem kerül sor.

b) Bizonyítási teher

A Tpv. 2005. évi módosítása⁴⁶ révén egyértelművé vált, hogy a mentesülést annak kell bizonyítani, aki a csoportos mentesülésre hivatkozik.

6. Új intézmények a gazdasági versenyt korlátozó megállapodások sikere- sebb felderítése érdekében

A versenytörvényt 2009-ben és 2013-ban kiegészítették a versenyjogba ütköző magatartások sikerebb leleplezése érdekében.

6.1. Engedékenység

A kartellek titkosak, nem könnyű felderíteni őket és még nehezebb a megfelelő bizonyítékokat megtalálni velük szemben. A hivatali fellépés sikerét növeli az engedékenységi politika alkalmazása. A kartellekről megfelelő információt szolgáltató kartell-tagok számára garantált bírságelengedés és bírságcsökkentés megkönnyíti a kartell felderítéséhez és a kartelltagok elmarasztalásához szükséges bizonyítási folyamatot. 2009-ben törvényi szintre emelték az engedékenységi politikát. A törvényileg garantált⁴⁷ engedékenységi politika azt

46 A bizonyítási teherre vonatkozó szabályt a 2005. évi LXVIII. törvény 3. §-a iktatta be a Tpv.-be, annak 20. §-a gyanánt.

47 Az engedékenységi politika már korábban meghirdetésre került: a Gazdasági Versenyhivatal elnökének és a Versenytanács elnökének a 3/2003. számú közleménye eleve kedvezőbb elbírálásban részesítette azt a kartellrészvevőt, aki magatartását feladva hajlandó volt a kartell bizonyításához szükséges bizonyítékot szolgáltatni. A GVH részéről tett ígérettel elvi szinten azonos szabályok törvénybe foglalása növelte az engedékenységi politika iránti bizalmat. Az eredeti közleményt a Gazdasági Versenyhivatal

jelenti, hogy alanyi joguk támad a bírság elengedésére, ill. megfelelő csökkentésére⁴⁸ azoknak, akik a törvényi követelményeknek megfelelően információt szolgáltatnak egy kartellról a versenyhatóságnak. Az engedékenységek gyakorlása tehát 2009-től nem diszkrecionális joga a GVH-nak, hanem kötelezettsége.

6.2. *Nélkülözhetetlen bizonyíték szolgáltatásáért járó díj (Informátori díj)*

A jogalkotó 2009-ben kiegészítette a Tpv-t az akkor még informátori díj nevet viselő jogintézménnyel.⁴⁹ A versenyjogi jogsértések eredményesebb felderítése érdekében bevezették a kartellekről érdemi információt szolgáltató természetes személyeknek szóló anyagi kompenzációt.⁵⁰ Az informátori díj arra kíván ösztönözni mindenkit, hogy a tudomására jutott bizonyítékokat tárja fel a hatóságnak.⁵¹ A jogintézmény elnevezését és szabályait is módosították.⁵²

6.3. *Egyezség*

A jogalkotó 2013-ban⁵³ lehetővé tette azt, hogy a GVH és az eljárás alá vont egyezséget kössön a versenyfelügyeleti eljárás gyors lezárása érdekében.

elnökének és a Versenytanács elnökének az 1/2006. számú közleménye váltotta fel.

- 48 A GVH „engedékenysége” abban nyilvánul meg, hogy a kartell bizonyos tagjaival szemben nem alkalmazza az egyébként szokásos bírságot, elengedi, vagy mérsékli azt, továbbá a kérelmezőre kiszabott bírság összegének meghatározása során nem veszi figyelembe az olyan súlyosító körülményt, amelyre a kérelmező szolgáltatott bizonyítékot.
- 49 A tisztességes eljárás védelméről, valamint az ezzel összefüggő törvénymódosításokról szóló 2009. évi CLXIII. törvény 31. §-a az informátori díjra vonatkozó 79/A és 79/B szakaszokkal egészítette ki a Tpv-t.
- 50 Valamely kartellról nélkülözhetetlennek minősülő irati bizonyítékot szolgáltató személy (informátor) - az őt várhatóan érő hátrányok kompenzálása érdekében – anyagi szolgáltatásra jogosult.
- 51 Az informátori díj bevezetésének közgazdasági elméleti háttere az, hogy a kartellek többnyire meglehetősen instabilak, nagy a kísértés a kijátszásukra és a kartellben részes vállalkozások között is ingatag a bizalom. Az informátori díj léte segít e bizalmatlanság fokozásában. Egy adott vállalkozásnak nemcsak a kartellben részes többi vállalkozás miatt kell aggódnia, hanem olyan természetes személyek miatt is, akik bár nincsenek közvetlen kapcsolatban a kartellel, mégis információval rendelkeznek e jogellenes tevékenységről (pl. a találkozókat szervező titkárnő vagy utazásszervezők, vagy érdekképviselői szövetségek, kamarák alkalmazottai).
- 52 Az informátori díj elnevezését és szabályait módosította a 2013. évi CCI. törvény, a 2016. évi CLXI. törvény, a 2017. évi CXXIX. törvény, és a 2017. évi CXCVII. törvény.
- 53 2013. évi CCI. törvény 69. §.

Az egyezségi eljárás szabályait 2015-ben⁵⁴ és 2017-ben⁵⁵ módosították. Az egyébként kiszabható bírságnál kisebb mértékű bírságban részesül az olyan vállalkozás, amely a „körömszakadtáig” tartó védekezés helyett hajlandó elismerni azt, hogy jogsértést követett el. A bírságcsökkentés mértékét kezdetben tíz százalékban határozták meg, majd – az intézmény nagyobb hatékonysága érdekében 2016-ban növelték a kedvezményt.⁵⁶

6.4. A jogsértés feltárását segítő jogintézmények hatálya

Az egyezségi eljárás nem csupán a versenykorlátozó megállapodások esetén, hanem a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés⁵⁷ és az európai versenyjogban szabályozott domináns pozícióval való visszaélés⁵⁸ esetén is alkalmazható eszköz.

A másik két eljárás csak a versenykorlátozó megállapodást tiltó hazai és európai szabályokba – Tptv. 11. § és EUMSZ. 101. cikk – ütköző magatartások esetén alkalmazható. Megjegyzést érdemel, hogy a kartell fogalomnak a csekély jelentőségű megállapodás körében történő szűk értelmezésére tekintettel – Tptv. 13. § (3) bekezdés – a jogszabályhelyekre történő egyértelmű hivatkozást – Tptv. 11. § – némiképp bizonytalanná teszi a kartelljogsértésre,⁵⁹ vagy a kartellre vagy közvetlenül, vagy közvetve a vételi vagy eladási árak rögzítésére irányuló más megállapodás, vagy összehangolt magatartás említése.⁶⁰

7. Magánjogi igényérvényesítés

A versenyjogba ütköző magatartásokkal – köztük a kartellekkel – szembeni fellépés Európában hagyományos útja a versenyfelügyeleti eljárás, az Amerikai Egyesült Államokban (USA) viszont a bíróságok előtt folyó eljárásokban jellemzően a magánjogra hivatkoznak. Ez a „magánjogi igényérvényesítés” az USA-ban nagyon hatékony, ezért az Európai Bizottság is szorgalmazza, hogy a tagállamok próbálják meg kiküszöbölni, csökkenteni azokat a jogi

54 2015. évi LXXVIII. törvény 11. §.

55 2017. évi CXXVIII. törvény 79. §.

56 2016. évi. CLXI. törvény 32. § (1) bek. („legalább tíz, de legfeljebb harminc százalék”).

57 Tptv. 21. §.

58 EUMSZ. 102. cikk.

59 A Tptv. nélkülözhetetlen bizonyíték szolgáltatásáért járó díjra (informátori díjra) vonatkozó 79/A. §-a.

60 A Tptv. – engedékenységre vonatkozó –78/A. §-ának hatályos szövegét a 2016. évi CLXI. törvény 32. § (2) bekezdése állapította meg.

akadályokat, amelyek a magánjogi igények peresítésének útjában állnak, annál is inkább mivel az ilyen károk nagyságát évente több milliárd euróra becsülik. A károsultak kedvezőtlen helyzetén túlmenően az Európai Bizottság azt is nehezményezte, hogy a kártérítések elmaradása miatt nem érvényesül a kártérítés prevenciók hatása, a verseny védelme döntően a közigazgatási jellegű versenykorlátozások jogára és a versenyfelügyeleti eljárásra hárul. Az Európai Bizottság régóta törekszik arra, hogy növekedjék a kártérítési jog szerepe a verseny védelmében. Ennek érdekében elkezdtek egy irányelv kidolgozását. A folyamat főbb állomásaiként megalkották az ún. Zöld könyvet,⁶¹ majd a Fehér könyvet,⁶² végül számos konzultációt követően 2014. november 26.-án elfogadták a 2014/104/EU irányelvet⁶³ (a továbbiakban: Irányelv).⁶⁴

A magyar jogban elvi lehetőség nyílt a versenyjogsértéssel okozott károk megtérítésére.⁶⁵ A versenytörvény módosítása később kifejezetten nevesítette a versenyjogsértéssel okozott károk megtérítésére vonatkozó jogot előbb a kartelltilalmat és gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tilalmát kimondó európai versenyjogi szabályok,⁶⁶ majd a magyar normák kapcsán is.⁶⁷ Volt azonban egy időszak a magyar jogban, amikor a kártérítési per bíróságának nem volt hatásköre annak eldöntésére, hogy a kárt okozó magatartás vajon kartellnek minősül-e, illetőleg tekinthető-e gazdasági erőfölénnyel való visszaélésnek. E kérdések eldöntése a GVH hatáskörébe tartozott, így a kártérítési pert a döntés meghozataláig fel kellett függeszteni.⁶⁸ 2005-től a helyzet megváltozott, mivel a

61 Green Book COM 672, 2005. 12. 19. Green Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules

62 White Book 2. 4. 2008 COM (2008) 165 final White Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules

63 European Parliament and Council Directive 2014/104/EU on Antitrust Damages Actions.

64 MISKOLCZI BODNÁR Péter: *Versenytörvénnyel okozott károk megtérítése – egy a magyar jog számára irányadó irányelv átültetése*. In: A versenyjog legújabb fejleményei Európai uniós kitekintéssel. (Szerk.: GOMBOS Katalin) Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2017, 19-48.

65 MISKOLCZI BODNÁR, Péter: *Hungary (National Report)*. In: Implementation of the EU Damages Directive in Central and Eastern European Countries. (Ed.: PISZCZ, Anna): Warsaw, University of Warsaw, Faculty of Management Press, 2017, 127-156.

66 A Római szerződés 81. és 82. cikkébe ütköző magatartásokkal okozott károk megtérítésére vonatkozó jogot a versenytörvény 2003. évi módosítása deklarálta, mely szabály 2004. május 1. napján lépett hatályba.

67 A Tpv-t.-t módosító 2005. évi LXVIII. törvény 2005. november 1. napján lépett hatályba és a 88/A. § beiktatásával a versenyjogi jogsértéseknek a későbbi Irányelvben rögzített eseteinél tágabb körben deklarálta a károsultak azon lehetőségét, hogy a versenyfelügyeleti eljárástól függetlenül bírósághoz fordulhassanak.

68 Legfelsőbb Bíróság Pf. IV 2000 24.909/2000/1 (BH 2004 151).

magyar bíróságok is jogosultak mind az európai, mind a magyar normák szerint a kartell és a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés megítélésére.

A kartell által érintettek kárainak polgári peres úton történő megtérítését jelentősen nehezíti a kár mértékének nehéz bizonyíthatósága.⁶⁹

A magyar jogalkotó folyamatosan nyomon követte az Irányelv megalkotására irányuló európai jogalkotási előkészületeket, és a Zöld Könyv, majd a Fehér Könyv tartalmát. A Zöld Könyv 2005. decemberi megjelenését követően a Tptv.-t többször kiegészítették és módosították. E változások egy részére annak érdekében került sor, hogy hazai jogunk már az Irányelv elfogadását megelőzően is kedvezőbb jogi környezet biztosítson a versenyjogi jogsértések károsultjai számára, és újabb hatékony prevenció eszközét hozzon létre a jogsértések megakadályozása érdekében.⁷⁰

2009. június 1. napján lépett hatályba a Tptv.-nek a 2009. évi XIII. törvénnyel beiktatott 88/C §-a, amely szerint a versenytársak közötti bizonyos kartellek⁷¹ esetén – az ellenkező bizonyításáig – úgy kell tekinteni, hogy a jogsértés az árat 10%-nyi mértékben befolyásolta. A vélelem mind a magyar, mind az európai kartellekre vonatkozott. A vélelem bevezetésével a magyar jogalkotó a károsult vállán nyugvó bizonyítási terhen kívánt könnyíteni, abban a reményben, hogy így elhárítja a kártérítési perek útjából a legnehezebb akadályt. A 10%-os áremelkedési vélelem nem tette – és ma sem teszi – szükségtelemmé azt, hogy a károsult bizonyítsa, hogy az őt ért kár a kartelltilalom, vagy a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést tiltó normába ütköző magatartás következménye. Ha a felperes legalább annyit bizonyítani tud, hogy őt kár érte, akkor ezzel a polgári jogi szabályok alapján megalapozza a magatartás jogsértő jellegét. A magyar jogban – az európai tervezetekben nem említett módon – meghonosított áremelkedési vélelem azonban még nem jelentette – és ma sem jelenti – azt, hogy a jog egyben a kár mértékét is vélelmezné.⁷²

69 Lásd ezzel kapcsolatban MISKOLCZI BODNÁR Péter: *Harm in competition damages actions* c. előadását a KRE ÁJK és a GVH közös szervezésében megrendezett angol nyelvű Competition Day Plus konferencián.

70 Lásd ezzel kapcsolatban BOYTHA Györgyné (szerk.): *Versenyjogi jogsértések esetén érvényesíthető magánjogi igények*. Budapest, Complex Kiadó, 2008.

71 Az eladási árak közvetlen vagy közvetett meghatározására, a piac felosztására, termelési kvóták meghatározására irányuló kartellekhez kapcsolódott a vélelem.

72 NAGY, Csongor István: The new Hungarian rules on damages caused by horizontal hardcore cartels: presumed price increase and limited protection for whistleblowers – an analytical introduction. *ECLR*, 2011, 32 (2), 66-81.

A Parlament 2016. december 16-án fogadta el az Irányelv átültetésére irányuló törvényjavaslatot. A 2016. évi CLXI. törvény olyan rendelkezéseket iktatott be a Tpvt.-be, amelyek összhangban álltak az Irányelvben foglaltakkal. A magyar jog a Tpvt. 2016. decemberi módosítását követően – figyelemmel a versenyjog és a kártérítési jog kiinduló helyzetére és az Irányelv tervezetei alapján megvalósított módosításokra is – megfelel az Irányelv elvárásainak. A versenyjogi jogsértésekkel⁷³ okozott kár teljes mértéke igényelhető a szerződésen kívüli károkozás Polgári Törvénykönyvben (Ptk.) rögzített szabályai szerint, de nem lehet büntető kártérítést követelni. Függetlenül attól, hogy a GVH megállapította-e a versenyjogsértést, minden károsult – így a közvetett károsult is – jogosult kárai megtérítésére. A kárral kapcsolatos Tpvt.-be iktatott vélelmek javítanak a károsultak helyzetén. Differenciált bizonyítási rend lépett életbe, amely úgy könnyíti a felperes károsult vállán nyugvó bizonyítási terhen, hogy közben figyelembe veszi a versenyhatóságok, az engedékenységi kérelmezők, az egyezséget kezdeményezők és a bizalmas adatokat tartalmazó dokumentumokkal rendelkezők érdekeit, és a kár áthárításán nyugvó védekezést előterjesztő károkozó számára is rendelkezésre áll. A GVH határozatának⁷⁴ jogsértést megállapító rendelkezését, vagy a határozatot felülvizsgáló bíróság ítéletének jogsértést kimondó részét a kártérítési perben a bíróság nem teheti vita tárgyává. A kárigény elévülési idejének kezdő pontja kedvezőbbé vált. A magyar jogalkotó tett egy lépést az önkéntes vitarendezés szorgalmazása irányába, amikor könnyítette az egyezséget kötő károkozót egyébként terhelő egyetemleges felelősségen.

A magyar jogalkotás korrekt módon, sőt bizonyos mértékben a feladatot túlteljesítve⁷⁵ ültette át az Irányelvet a magyar versenytörvénybe. A versenyjog „erőn felül” vette ki a részét a jogalkotási munkából, hiszen a 2016-ban a

73 Versenyjogi jogsértésen a Tpvt. nem csupán az EUMSZ. 101. és 102. §-ban foglalt tilalom megsértését, hanem a Tpvt. IV. és V. fejezetében foglalt rendelkezések megsértését is érti, tehát az európai és a magyar versenyjog megsértéséhez azonos következményeket kapcsol, és ezáltal egyformán védi mindkét versenyjogot.

74 Ugyanez irányadó az Európai Bizottság jogsértést megállapító határozatára is, de más tagállamok versenyhatóságának ilyen határozata – összhangban az Irányelv követelményével – csak bizonyítéknak minősül.

75 A magyar jogalkotó nem törekedett arra, hogy az Irányelvben foglaltakat a lehető legszűkebb körben vegye csak át. Bizonyos szabályok az üzletfelek üzleti döntéseinek tisztességtelen befolyásolására is vonatkoznak, tehát a szabályok tárgyi hatálya túllép a kartelleken és a gazdasági erőfölényen való visszaélésen. A módosított Tpvt. nem szűkíti le a kártérítésre a versenyjogi jogsértések következményeit, hanem szabályai mindenfajta polgári jogi igényre vonatkoznak.

Tpvt.-be beiktatott szabályok túlnyomó többsége magánjogi jellegű, döntően eljárásjogi, kisebb részben a kártérítéshez kötődő anyagi jogi norma.

A magánjogi igényérvényesítés 2016 év végén bevezetett és 2017 elejétől hatályos szabályait a 2017. évi CXXIX. törvény módosította.

8. Az eredmények számbavétele

8.1. A Tpvt. módosításának pozitívumai

A magyar kartelljog már a jelen tanulmányban vizsgált időszak elejére – a Tpt.-nek is, de főként a Tpvt.-nek köszönhetően – sok tekintetben kiállta a nyugat-európai országokkal való összehasonlítás próbáját.⁷⁶ A csoportmentesítési rendeletek teljes kiépítése 1999 júniusában fejeződött be. Kartelljogi szempontból tehát 1999. július 1. tekinthető szakaszhatárnak. Ekkortól beszélhetünk egy már kiépült rendszer finomításáról. A pontosításokra elsősorban a tilalom alóli kivételek körében – főként az egymástól nem független vállalkozások és a csekély jelentőségű megállapodások definiálása kapcsán –, továbbá az egyedi mentesülések tekintetében került sor.

8.2. A csoportmentesítési rendeletek pozitívumai

A csoportmentesítési rendeletek kétszeri felülvizsgálatára is sor került a vizsgált húsz év alatt, amellyel a kiterjedő piacgazdaság igényeihez igazodó, részletesebb szabályok születtek, az érintett piaci részesedés mértékét is hangsúlyosan figyelembe véve.

8.3. Pozitív fejlemények a kartelljog „határterületein”

Látványosabbak a változások a széles értelemben vett kartelljog határterületein, a kartellek felderítését elősegítő megoldások kialakítása, a magánjogi jogérvényesítés kiépítése és egyes cselekmények kriminalizációja kapcsán.

A magyar jog az engedékenységi politika, a nélkülözhetetlen bizonyíték szolgáltatásáért járó díj (informátori díj), és az egyezség új intézményének bevezetése által újabb eszközöket ad a GVH kezébe a titoktartásba burkolózó kartellek leleplezése érdekében. A magánjogi igényérvényesítést könnyítő jogi megoldásokkal és bizonyos kartellek esetén a büntetőjogi következmények

76 Lásd a 3.1. pontban kifejtetteket.

kilátásba helyezésével a jog igyekszik elrettenteni a potenciális kartellezőket attól, hogy a gazdaság és a fogyasztók számára hátrányos, jogellenes magatartást tanúsítsanak. A magánjogi igényérvényesítés ráadásul javítja a kartellek károsultjainak reparációs esélyeit.

8.4. Értékelés

A magyar kartelljog jelen tanulmányban bemutatott időszakát összességében egy sikeres jogalkotási korszakként minősíthetjük. Nem mond ellent ennek a pozitív képnek az, hogy a Tpvt. IV. fejezete keretében nem alapvető intézmények megalkotására került sor, hanem a versenykorlátozó megállapodások anyagi jogi normáinak a pontosítására, kiegészítésére.

9. A Tpvt. negatív elemei

Nem hallgathatunk el azonban néhány olyan körülményt, amelyre tekintettel az 1999-2018 közötti időszakot mégsem tekinthetjük egyenes vonalú jogfejlődésnek.

9.1. Többször is módosították néhány jogintézmény szabályait

Újjonnan meghonosított intézmények esetében elfogadható, hogy a kezdeti tapasztalatok fényében a normák pontosítására, kiegészítésére kerül sor. Az azonban már feltűnő, hogy szinte mindegyik új jogintézmény tekintetében ismételt módosításokra kerül sor, ráadásul nemegyszer rövid időn belül.

- A 2000-ben meghonosított⁷⁷ csekély jelentőségű megállapodásra vonatkozó normák közé 2016-ban egy kivételszabályt iktattak be,⁷⁸ majd 2017-ben⁷⁹ újrafogalmazták a csekély jelentőségű megállapodás szabályait.
- 2000-ben,⁸⁰ majd 2011-ben módosították a gazdasági versenyt korlátozó megállapodás definícióját⁸¹ arra vonatkozóan, hogy kik hozhatják meg

77 2000. évi CXXIX. törvény 2. §.

78 2016. évi CLXI. törvény 1. § és 32. §.

79 2017. évi CXXIX. törvény 1. §.

80 2000. évi CXXXVIII. törvény 1. §.

81 „...[A] vállalkozások egyesülési jog alapján létrejött szervezetének, köztestületének, egyesülésének és más hasonló szervezetének (a továbbiakban együtt: vállalkozások társulása) a döntése...”. [a 2011. évi CLXXV. törvény 111. §-ával megállapított szöveg]

azt a döntést, amely – a megállapodás és az összehangolt magatartás mellett – versenykorlátozó megállapodásnak minősül.

- A 2013-ban⁸² bevezetett egyezség szabályait 2015-ben,⁸³ 2016-ban⁸⁴ és 2017-ben módosították.⁸⁵
- A 2009-ben bevezetett informátori díj⁸⁶ szabályait négy alkalommal is módosították – 2013-ban, 2016-ban és 2017-ben kétszer is⁸⁷ – és még az intézmény elnevezését is megváltoztatták.
- A magánjogi igényérvényesítés 2016 év végén bevezetett és 2017 elejétől hatályos szabályait a 2017. évi CXXIX. törvény módosította.
- A 2000-ben bevezetett szabályt, mely szerint a GVH megvonhatja a csoportmentesítési rendeletek által adott kedvezményt 2005-ben⁸⁸ és 2017-ben is módosították.⁸⁹

Összességében talán nem túlzó, ha némiképp „hektikusnak” nevezzük a vállalkozások megállapodásaira vonatkozó és a témakörhöz kapcsolódó versenyjogi szabályokat érintő újabb és újabb módosításokat. A változtatások nagy száma és az eredeti norma valamint annak módosítása, majd ismételt megváltoztatása közötti idő rövideje arra (is) utalhat, hogy az új jogintézmények bevezetése során a részletszabályok megfogalmazása nem minden esetben kellően megfontolt.

9.2. Vitatható változtatások

A két évtized során sor került – álláspontom szerint – rosszirányú változtatásokra is. Olyan jogintézményeket helyeztek hatályon kívül, amelyek – szerintem – annak ellenére is hiányoznak a magyar jogból, hogy a versenyjogi ügyekre szakosodott ügyvédi irodák tanácsadó tevékenysége jórészt betöltötte azt az űrt, amelyet a GVH tevékenységének szűkítése eredményezett.

82 2013. évi CCI. törvény 59. §.

83 2015. évi LXXVIII. törvény 11. §.

84 2016. évi CLXI. törvény.

85 2017. évi CXXIX. törvény 79. §.

86 2009. évi CLXIII. törvény.

87 A 2013. évi CCI. törvény, a 2016. évi CLXI. törvény, a 2017. évi CXXIX. törvény, a 2017. évi CXCVII. törvény.

88 2005. évi LXVIII. törvény 60. § (1) bekezdés módosította a Tptv. 16/A. § első bekezdését.

89 2017. évi CXXIX. törvény 80. § módosította a Tptv. 16/A. § második bekezdését.

- a) A magyar jogban indokolatlannak tartom az egyedi mentesítés megszüntetését. A GVH kapacitásai ugyanis – szemben az Európai Bizottság leterheltségével – nem voltak olyan mértékben szűkösek, hogy feltétlenül meg kellett szüntetni azt a – korábbi – lehetőséget, hogy a vállalkozások mentesítésre irányuló kérelmét a versenyhatóság egyedileg elbírálja. Veszélyeket is hordoz az, hogy megszüntették az egyedi mentesítés jogintézményét, amit az egyedi mentesülésnek nevezett jogintézmény váltott fel.⁹⁰ Ha a GVH szakszerű eljárása helyett rábízuk a kartell résztvevőire annak eldöntését, hogy a megállapodás megfelel-e a mentesüléshez szükséges kritériumoknak, akkor laikusoknak kell megítélni majd egy korántsem egyszerű versenyjogi kérdést. Természetesen a GVH-nak joga van egy hivatalból induló eljárásban megállapítani, hogy a felek tévedtek, és a kartell nem felel meg a feltételeknek, tehát tilos. Erre a döntésre azonban időben később kerül sor, így a jogsértő állapot tovább tart. A kartell résztvevői számára is hátrányos lehet a bizonytalan helyzet elhúzódása, mert jelentős bírságnak teszik ki magukat, ha rosszul döntenek. Ezt elkerülendő többnyire versenyügyekben jártas ügyvédi irodák jogi tanácsát kérik, ami viszont költségesebb, mint a GVH egyedi mentesítő határozatának megszerzése.
- b) Korábban a nemleges megállapítás intézménye adott lehetőséget arra, hogy a vállalkozások kérhessék a versenyhatóságtól annak hivatalos megállapítását, hogy az általuk bejelentett szerződés, vagy tervezett megállapodás nem minősül gazdasági versenyt korlátozó megállapodásnak, vagy nem esik tilalom alá, vagy mentesül a tilalom alól. A nemleges megállapítás 2005. évi megszüntetése⁹¹ – véleményem szerint – nem szabadított fel számottevő kapacitásokat a GVH oldalán, viszont egyrészt megszűnt az a lehetőség, hogy a vállalkozások kérelme alapján fontos piaci információkhoz jusson a versenyhatóság, másrészt a vállalkozások is bizonytalanabb helyzetbe kerültek, amely bizonytalanságot ügyvédi irodák tanácsainak igénybe vételével, drágábban csökkenthetik.

9.3. *Nem teljes az összhang a bevezetett új jogintézmények között*

A gyakorlat mutatott rá, hogy az engedékenységi politika – többek között – azért nem eredményezi a kartellek nagyobb arányú lelepleződését, mert a bizonyítékot feltáró kartelltag bírság megfizetése alóli mentesítése csak az öt fenyegető többféle jogkövetkezmény egyikét iktatja ki, de a további jog-

90 2005. évi LXVIII. törvény 2. §.

91 2005. évi LXVIII. törvény 62. § (2) bekezdése.

következmények lehetősége visszatartja őt attól, hogy bizonyíték átadásával segítse a GVH munkáját.

9.3.1. Az engedékenységi politika és a magánjogi igényérvényesítés „ütközése”

Bár mind az engedékenységi politika, mind a magánjogi igényérvényesítés⁹² a kartellekkel szembeni küzdelem célját szolgálja, bizonyos tekintetben csökkenthetik egymás kedvező hatását. Az engedékenységi politika arra épül, hogy a versenyfelügyeleti eljárásban alkalmazható következmények nem kerülnek alkalmazásra a kérelmezővel szemben. Abban az esetben viszont, ha a kartell tagjának reálsan számítania kell másféle hátrányos jogkövetkezésre is, akkor ez visszatarthatja őt a kartell leleplezésétől. Márpedig a magánjogi igényérvényesítés, azon belül is a kárigény veszélyt jelent számára.

A jogalkotónak olyan új normákról is gondoskodnia kell, amelyek alkalmasak a két jogintézmény közötti „konfliktus” tompítására. A magyar jogalkotó két szabályt alkotott a cél elérése érdekében.

- a) Változtatott a károkozók egyetemleges felelősségének tételén. Az, akivel szemben az engedékenységi politika alapján bírság kiszabására nem került sor,⁹³ a magatartásával okozott kár megtérítését mindaddig megtagadhatta, amíg a követelés az ugyanazon jogsértésért felelős másik károkozótól behajtható volt.⁹⁴ A károkozók egyetemlegessége ugyan a károsultak érdekét szolgáló szabály, de legalább ennyire szolgálja a károsultak érdekét az, ha valaki leleplezi a kartellt. A károsultak érdekével tehát nem állt ellentétben az, hogy az egyik károkozó egyetemleges pozícióból mögöttes felelősi helyzetbe kerül. A magánjogi igényérvényesítésről szóló európai irányelv azonban az engedékenységi mentesülő más károkozókkal egyetemleges felelősségét csak a károsultak egy részének fellépése esetén javasolta mögöttes felelősséggel felváltani. Az Irányelvet követő hazai szabályozás⁹⁵ a korábbi magyar hely-

92 A magánjogi jogérvényesítés kapcsán lásd MISKOLCZI BODNÁR Péter: A kartellezők egyetemleges felelőssége az okozott károkért a Kártérítési irányelv alapján. *Verseny-tükör*, 2017/2, 51-68. és MISKOLCZI BODNÁR Péter: A versenyjogsértéssel okozott károkért való egyetemleges felelősség egyes közép- és kelet-európai országok jogában. *Verseny-tükör*, 2018/1, 4-16.

93 A 2009-ben bevezetett szabály csak az engedékenységi követelményeknek mindenben megfelelő első kérelmező javára szolgál, hiszen a további kérelmezőket nagy valószínűséggel bírságfizetésre kötelezik majd, bár ennek mértéke alacsonyabb lesz ahhoz képest, mintha nem nyújtottak volna be engedékenységi kérelmet.

94 A Tptv. 2009. június 1. napjától hatályos 88/D. §-a.

95 A Tptv. 2016. évi módosítása során részletesen szabályozták a versenyjogi jogsértéssel

zethez képest visszalépést eredményezett. Az engedékenységi mentesülő köteles megtéríteni saját közvetlen és közvetett vevőinek és beszállítóinak a kárát. Ez a – magyar jogban a korábbinál nagyobb – fenyegetettség valószínűsíti, hogy az engedékenységi politika a jövőben sem járul majd hozzá a korábbinál nagyobb mértékben a kartellek leleplezéséhez.

- b) A magyar jogalkotó egy eljárásjogi eszközzel is igyekezett védeni az engedékenységi követelményeknek mindenben megfelelő első kérelmezőt. A vele szemben indított kártérítési pert fel kellett függeszteni a GVH jogsértést megállapító határozatával szembeni közigazgatási per jogerős elbírálásáig.⁹⁶ E szabály magyarázata abban rejlik, hogy a kérelmező nem nyújt be keresetet a GVH jogsértést megállapító és a többi kartell résztvevőre bírságot kiszabó határozata ellen, de a többiek nagy valószínűséggel élnek ezzel a lehetőséggel. A kötelező felfüggesztés nélkül a károsultak az engedékenységi kérelem előterjesztőjével szemben lépnének fel, hiszen ő nem vitatja a jogsértés elkövetését, nem indít pert a GVH határozatának hatályon kívül helyezése érdekében, vele szemben tehát nem lenne „függő helyzet”. A Tpvt. 2016. decemberi módosítása a kártérítési per bíróságát általában kötelezi a peres eljárás felfüggesztésére a GVH határozata elleni keresetindítási határidő lejártáig, illetve keresetindítás esetén a bírósági eljárás jogerős befejezéséig.⁹⁷ A hatályos szabály tehát – más szavakkal – ugyanazt a védelmet nyújtja, mint a korábbi.

9.3.2. Az engedékenységi politika és egyes kartellek bűncselekménnyé nyilvánításának ütközése

Nem sikerült még teljesen kiküszöbölni azt az ellentmondást, ami egyfelől az engedékenységi politika, másfelől a kartellek egy részének büntetőjogi fenyegetettsége között feszül. Az engedékenységi kérelem benyújtásától a kartelltagot a büntetőjogi felelősségre vonás lehetősége is visszatarthatja közbeszerzési és koncessziós kartell esetén. A jogalkotó büntetőjogi szabályokkal igyekezett csökkenteni ezt a visszatartó erőt.⁹⁸

okozott károk megtérítésének szabályait. A magánjogi igényérvényesítés 2017 elejétől hatályos szabályait a 2017. évi CXXIX. törvény módosította. A Tpvt. 88/A-88/V. §-aiként iktatta be a magyar jogalkotó a versenyjogi jogsértéssel okozott károk megtérítésének – sok tekintetben az európai irányelven alapuló – szabályait.

96 A Tpvt. 2009. június 1. napjától hatályos 88/D §-a tette kötelezővé a kártérítési per felfüggesztését.

97 Tpvt. 88/B. § (7) bekezdés

98 A régi Btk. (1978. évi IV. törvény) egységesen büntethetőséget kizáró körülményként

9.4. Értelmezési nehézségek

A jogalkotó a Tpv. 11. §-ában általánosan tiltja a széles értelemben vett versenykorlátozó megállapodásokat, függetlenül attól, hogy azok megállapodás, összehangolt magatartás vagy döntés útján jönnek létre, továbbá attól, hogy kizárják, korlátozzák vagy torzítják a versenyt, illetőleg ezek valamelyikét célozzák, eredményezik, vagy eredményezhetik. A hétköznapi szóhasználatban kartellnek nevezték a széles értelemben vett versenykorlátozó megállapodások valamennyi fajtáját. A jogalkotó azonban a Tpv.-ben a kartell fogalmát a csekély jelentőségű megállapodás körében definiálja. A Tpv. 13. § (3) bekezdésében meghatározott kartell több szempontból is a magtartások szűkebb körét öleli fel, mint, amit a Tpv. 11. §-a alapján - széles értelemben véve – versenykorlátozó megállapodásnak tekintünk. A kettős fogalomhasználat nehezíti a jogalkalmazást.

- a) A Tpv. később többször használja a kartell fogalmat, pl. az árbefolyásolás 10%-os vélelme kapcsán. Kérdésként merül fel, hogy a jogalkotó vajon tudatosan nem kívánta az áremelkedést 10%-ban vélelmező norma alkalmazását a szakmai egyesület döntésével elhatározott áremelésre?
- b) A Tpv. szövege időnként pontatlan, amikor egyfelől egyértelműen a Tpv. 11. §-ra – mint a versenykorlátozó megállapodás eseteit szélesesen meghatározó jogszabályhelyre – hivatkozik, másfelől viszont kartelljogsértést

szabályozta a cselekmény azt megelőző bejelentését, hogy az a hatóság tudomására jutott volna, függetlenül attól, hogy melyik érintett hatósághoz történt a bejelentés [Btk. 420. § (4) és (5) bek.]. Az új Btk. (2012. évi C. törvény) változatlan szöveggel csak a büntető ügyekben eljáró hatóságnak történő bejelentés esetén rögzíti a büntethetőséget kizáró körülményt [Btk. 420. § (6) bek.]. A versenyfelügyeleti ügyekben eljáró hatóságnak történő bejelentés nyomán csak akkor nem büntethető az elkövető, ha a bejelentésre azelőtt kerül sor, hogy a versenyfelügyeleti ügyekben eljáró hatóság az ügyben vizsgálatot indított volna. Egyébként csak a büntetés korlátlan enyhítését és különös méltánylást érdemlő esetben a mellőzését eredményezheti a versenykorlátozás tilalmáról szóló törvény szerint a bírság mellőzésére alapot adó kérelem. Tény azonban az is, hogy a versenykorlátozás tilalmáról szóló törvény szerint a bírság csökkentésére alapot adó kérelemnek – tehát a másodikként, vagy még későbbi sorrendben benyújtott kérelemnek – is lehet a büntetés korlátlan enyhítését és különös méltánylást érdemlő esetben a mellőzését eredményező hatása. „A büntetés korlátlan enyhítése vagy mellőzése a versenyjogi feltárás azon eseteihez kapcsolódik, amikor a bírság csökkentésének lehet helye.” A büntetőjogi szabályok részletes bemutatása meghaladja a rendelkezésre álló terjedelmi kereteket. Erre vonatkozóan lásd KARSAI Krisztina (szerk.): *Kommentár a Büntető Törvénykönyvhöz*. Budapest, Complex Kiadó, 2013, 892.

említ,⁹⁹ vagy a Tpvt. 13. § (3) bekezdésében használt kifejezéseket – kartellt, vagy közvetlenül vagy közvetve a vételi vagy eladási árak rögzítésére irányuló más megállapodást, vagy összehangolt magatartást említ.¹⁰⁰ Ez a pontatlanság indokolatlanul nehezíti a jogalkalmazást.

10. Tpvt.-n kívüli jogszabályok módosulása

A negatív fejlemények döntően a kartelljogon kívül következtek be.

10.1. A kartelljog alaptörvényi elismertségének megszűnése

Az új Alaptörvényünk a kartelleket nem említi kifejezetten a versenyjogba ütköző magatartások között, noha a korábbi alkotmányban még szerepelt a fogalom.¹⁰¹

10.2. A GVH hatáskörének szűkítése

Bizonyos gazdasági területen visszaszorulhat a versenykorlátozó megállapodásokkal szembeni fellépés. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékekre vonatkozó megállapodások jogsértő jellegének a megállapítására csak azt követően nyílik lehetőség, ha a vidékfejlesztéssel foglalkozó minisztérium előzetesen a megállapodást nem nyilvánította mezőgazdasági szempontból kiemelkedő fontosságúvá. A jelenség a versenyjog más területein is megfigyelhető.¹⁰²

99 A Tpvt. nélkülözhetetlen bizonyíték szolgáltatásáért járó díjra (informátori díjra) vonatkozó 79/A. §-a.

100 A Tpvt. – engedékenységre vonatkozó – 78/A. §-ának hatályos szövegét a 2016. évi CLXI. törvény 32. § (2) bekezdése állapította meg.

101 Az Alaptörvény M) cikk (2) bekezdése szerint „Magyarország biztosítja a tisztességes gazdasági verseny feltételeit. Magyarország fellép az erőfölénnyel való visszaéléssel szemben, és védi a fogyasztók jogait”. Ezzel kapcsolatban lásd Dr. Tóth András: Magyarország gazdasági rendje az Alaptörvény és piaci verseny viszonyára tekintettel. *Versenyűkör*, 2012/1, 24-34.

102 A Kormány a vállalkozások összefonódását közérdekből - így különösen a munkahe-lyek megőrzése, az ellátás biztonsága érdekében - nemzetstratégiai jelentőségűnek minősítheti. Az ilyen összefonódást nem kell a GVH-nak a 24. § szerint bejelenteni. (Tpvt. 24/A. §)

11. Összegzés

A kartellekre vonatkozó szabályozás jelentősen megváltozott húsz év alatt. A módosulásokat döntően a folyamatosan fejlődő európai versenyjog követésének igénye motiválta. A jelenlegi jogszabályi környezettel – a sok tekintetben látványos fejlődés ellenére – sem lehetünk teljes mértékben elégedettek. Az engedékenységi politika, az informátori díj bevezetése, az egyezség lehetősége, a magánjogi igényérvényesítést könnyítő jogi megoldások bevezetése és bizonyos kartellek kriminalizálása sem eredményezte a meglévő kartellek számottevően nagyobb részének a felderítését, illetőleg a jog prevenciós hatásának látványos növekedését. Ez részben az új jogintézmények egymást korlátozó hatására (pl. az engedékenység és a magánjogi jogérvényesítés ütközésére), részben az új jogintézmények és egyes kartellek büntetőjogi pönalizációja közötti feszültségre vezethető vissza. A versenykorlátozó magatartás és a kartell fogalmi kettőssége nehezíti a jogalkalmazást. Nem kedvez a versenyjog fejlődésének az, hogy az Alaptörvény nem említi a kartellekkel szembeni fellépést, és szűkült a GVH hatásköre. Részben az említett negatívumok eredménye az, hogy a kartellek változatlanul részei a gazdasági életnek, leleplezésük ma is nehéz.

A KÖTELMI JOG KIHÍVÁSAI AZ ÚJ TECHNOLÓGIÁK NYOMÁN - OKOSSZERZŐDÉSEK ÉS A BLOKKLÁNC-TECHNOLÓGIA

SZUCHY RÓBERT

habilitált egyetemi docens (KRE ÁJK)

1. Bevezetés – a kötelmi jog technológiai kihívásai

A kötelmi jogot a technológiai fejlődés jelentős kihívások elő állítja, amely akár korábbi, klasszikus polgári jogi dogmákat is felülírhatnak, vagy legalább új kiegészítő szabályok megfogalmazást tehetik szükségessé. Az intelligens („okos”) szerződésekre nincs egységes, általános elfogadott definíció, azonban ha bármilyen fogalmi meghatározást is kívánunk adni, az automatizált végrehajtási mód mindegyikben szerepel. Egyetértek Varsányi Károly megfogalmazásával, amely alapján olyan elektronikus formában létrejött szerződésről beszélhetünk, ahol a jogok és kötelezettségek az elektronikus szerződésben szigorúan meghatározott digitális tranzakciók megfelelő sorrendben történő megvalósulása – és bizonyos körülmények között további feltételek teljesülése – esetén automatikusan lépnek életbe. Teljes egészében vagy részben elektronikus formában megkötött megállapodás, amely automatizálható és végrehajtható a számítógépes kóddal, bár egyes részek emberi bemeneti és irányítási ellenőrzést igényelhetnek, és szintén végrehajthatók a szokásos jogi módszerekkel vagy mindkettő keverékével.¹

Jelen tanulmány két fő kérdéskört kíván vizsgálni. Egyrészt áttekintést kíván adni az automata ügyletek és az ügyleti akarat közötti viszonyra vonatkozóan a hatályos magyar polgári jogban, majd az automatizált ügyletekből, a második részben áttérünk az automatizált okosszerződések vizsgálatára és azok alkalmazásra során fellépő egyes kötelmi jogi kihívásokra.

2. Az ügyleti akarat

Még mielőtt az okosszerződések, vagy angolszász nevén „*smart contract*”-ok kérdéskörére térnénk, röviden vizsgáljuk meg az ügyleti akaratot a szerződések körében. Ugyanis az önmagukat végrehajtó szerződések esetében az egyik legnagyobb kihívást pont a szerződések körében megjelenő automatizmus fogja jelenteni.

1 VARSÁNYI Károly: *Blokklánc: jogi alapfogalmak*. <https://fintechzone.hu/blokklanc-jogi-alapfogalmak/> (2019.06.17.)

A modern polgári jog elfogadja, hogy a szerződések a felek egybehangzó akaratán, konszenzusán alapulnak. „[a] Ptk. is változatlanul a konszenzuál szerződések elvi alapján áll, vagyis a szerződés létrejöttéhez nem szükséges a dolog átadása vagy más reálcselekmény, hanem elegendő a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezése (konszenzus). A konszenzusnak a lényeges és a bármelyik fél által lényegesnek minősített kérdésekre kell kiterjednie. Az a kérdés tekintendő „lényegesnek minősítettnek”, amellyel kapcsolatban a fél egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy az adott kérdésben való megállapodás hiányában a szerződést nem kívánja megkötni. Az ellenszolgáltatásban való megállapodás mindig lényeges kérdés, anélkül a szerződés nem jön létre”.²

Ugyanakkor a kötelmi jog továbbra is elvárja a felek egybehangzó akaratát, vagy legalábbis a lényeges kérdésekből történő akarategyezést. Almási Antal „Kötelmi jog” című könyvében az ügyleti akaratnak két elemét, az ügylet megkötésének tudatát, és annak szándékát nevezi meg. Amennyiben ezek közül valamelyik, vagy mindkettő hiányzik, az ügyleti akarat hiányáról beszélhetünk. Az ügylet megkötésének tudata átfogja az akarat kinyilvánításának és a joghatások beálltának tudatát, az ügyleti szándék pedig ezek óhaját.³ A joghatások tudata ugyancsak fennáll, ha a felek tisztában vannak azzal, hogy milyen joghatások lesznek, lehetnek. Hiányzik viszont a joghatás „akarása”. A szerződő feleknél fennáll az akaratnyilatkozat tudata, szándéka és a joghatás tudata is, de nincs meg az „ügyleti hatás” szándéka, óhaja. Ezeknél az ügyleteknél a felek akaratára a szerződéssel együtt járó joghatásokra nem áll fenn.⁴

Igaz továbbá Kolosváry Bálintnak az a megállapítása, miszerint szerződéskötéseknél a szerződéses akaratnak, mint szabad akaratnak kell jelen lennie.⁵ Szerződésről eleve csak konszenzus esetén beszélhetünk, az akarategység pedig nem más, mint az essentiáliákban mindhárom szinten való megegyezés.⁶ Az „akarat” speciális módon jelenik meg az automata ügyletek esetében.

2 WELLMANN György: *A szerződések általános szabályai az új Ptk.-ban*. <https://ptk2013.hu/szakcikkek/wellmann-gyorgy-a-szerzodesek-altalanos-szabalyai-az-uj-ptk-ban-ii-resz/3611> (2018.12.29.)

3 ALMÁSI Antal: *Kötelmi jog*. Budapest, Tébe Kiadó, 1926, 315-316.

4 GELLÉN Klára: A színlelt szerződés meghatározó jegyei és egyéb ismérvei. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*, 2007, 69 (1-48), 191-202.

5 KOLOSVÁRY Bálint: *A magyar magánjog tankönyve: Kötelmi jog. Családjog. Öröklési jog*. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkiadó, 1904, 57.

6 BÍRÓ György: Átruházó szerződések. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2003/3, 14.

3. Automata ügyletek megjelenése a polgári jogban

Már az új magyar Polgári Törvénykönyvet⁷ megelőzően is számos szerző foglalkozott az olyan szerződések kérdéskörével, amelyek során az emberi akarat nem, vagy csak áttételesen jelenik meg. Bíró György ezt a kört – elsődlegesen az adásvételi szerződések körében – „*Az automatákkal teljesített adásvétel*” fogalommal jelölte.

Ennek alapján az eladói akaratnyilatkozat kifejezése, az eladó személyének azonosítása a teljesítés helye, a kifejtendő vevői magatartás, valamint az ígért szolgáltatás megfelelőségének minta szerinti azonosítása szempontjából hordozhat sajátos vonásokat az automata-eszközzel teljesített adásvétel.

Bíró bölcs előrelátással jelezte, hogy „napjaink jogügyletei körében az automata, mint az eladó »megszemélyesítője és teljesítési segédje« útján kötött szerződések az ún. hétköznapi *ügyletek körében tömegessé váltak. Mivel ez a szerződéskötési mód sem csak az adásvételt jellemzi* (pl. parkolási ügylet). Az ilyen jellegű adásvétel alanya eladói pozícióban az a személy, aki jogszerű birtokosként üzemelteti az automatát. Ebből következően az azonosíthatóságánál, a szolgáltatás igénybevételének feltételeiről és mikéntjéről, a mindkét oldalú szerződésszegési jogkövetkezményekről, az igényérvényesítés módjáról az eladónak teljes körű, egyértelmű tájékoztatást kell nyújtania, amelyet már az automata eszköz üzembe állításakor célszerű előzetesen igazoltatni, és az üzemeltetőt nyilvántartásba venni”.⁸ Ugyanakkor ebből sem következik az, hogy az ügyleti akarat minden egyes, ráutaló magatartással megvalósított szerződéskötésnél megvan.

3.1. Automata-ügyletek és az ügyleti akarat

Játszunk el a gondolattal, hogy az az ügyleti akarat miszerint, hogy „el kívánom helyezni” a kávéautomatát egy helyen, hogy abból a koffeinre szomjazó vevők vásárolni tudjanak, a készülék kihelyezésekor megvolt. Azonban innentől kezdve a „kihelyezővel” számos dolog történhet. (Nyilván, a jogi helyzetet tovább bonyolítja, hogy az esetek többségében egy gazdasági társaság vezető tisztségviselője volt az, aki teljes cselekvőképességének birtokában hozta meg az üzleti döntést és a jogi személy „akaratát” testesítette meg. A példánkban – az egyszerűség kedvéért – feltételezzünk egy nagykorú, cselekvőképes ter-

7 A polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (a továbbiakban: Ptk.).

8 Bíró i. m. 25.

mészetes személyt, aki saját nevében járt el, például egy egyéni vállalkozót.)

A bíróság a cselekvőképes nagykorút cselekvőképességet teljesen korlátozó gondnokság alá helyezheti.⁹ A bíróság cselekvőképességet teljesen korlátozó gondnokság alá azt a nagykorút helyezi, akinek az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége - mentális zavara következtében - tartósan, teljes körűen hiányzik, és emiatt - egyéni körülményeire, valamint családi és társadalmi kapcsolataira tekintettel - gondnokság alá helyezése indokolt. A bíróság a cselekvőképességet abban az esetben korlátozhatja teljesen, ha az érintett személy jogainak védelme a cselekvőképességet nem érintő módon vagy a cselekvőképesség részleges korlátozásával nem biztosítható.¹⁰ A cselekvőképtelen nagykorú jognyilatkozata semmis. (Továbbá a cselekvőképtelenség miatt nem semmis a cselekvőképtelen nagykorú által kötött és teljesített csekély jelentőségű szerződés, amelynek megkötése a mindennapi életben tömegesen fordul elő és különösebb megfontolást nem igényel.)¹¹

Így tehát előállhat olyan helyzet, hogy a készülék kihelyezőjének cselekvőképessége régen megszűnt, ugyanakkor a készülék számos ügyletet „köt meg”. Ez azért érdekes helyzet, hiszen – Bíró szerint – a szerződési kötelemben az eladói oldal alanya az lesz, aki az automatát jogszerűen üzemelteti. Ugyanakkor jelen esetben egy cselekvőképtelen személy lesz az, akivel a szerződést megkötnénk. Polgári jogilag még értelmezhetjük a helyzetet úgy, hogy ebben az esetben a cselekvőképtelen személy gondnoka áll a kötelelem másik oldalán, akinek a szerződéses akarata hozta létre a szerződést. Ugyanakkor még érdekesebb a helyzet, ha az automatát üzemeltető személy a Ptk. 2.9. §-a szerinti cselekvőképtelen állapotban van,¹² amelynek az oka nyilván széleskörű lehet: altatást követő bódult állapottól kezdve, gyógyszer mellékhatásán keresztül súlyosan ittas állapotig. Ilyenkor kivel szerződünk? Ki lesz a kötelelem másik oldalán?

Különösen érdekes ez a jognyilatkozatok hatályosulása szempontjából. Az ajánlatot azzal való egyetértést kifejező jognyilatkozattal lehet elfogadni. Elfogadó nyilatkozat – mint bármely más jognyilatkozat – szóban, írásban vagy ráutaló magatartással tehető. A hallgatás azonban csak a felek kifejezett előzetes megállapodása alapján minősül elfogadásnak. A régi Ptk. úgy rendelkezik,

9 Ptk. 2:21 § (1) bek.

10 Ptk. 2:21 § (2)-(3) bek.

11 Ptk. 2:22 § (1)-(2) bek.

12 Ptk. 2:9. § [A cselekvőképtelen állapot] „(1) Semmis annak a személynek a jognyilatkozata, aki a jognyilatkozat megtételekor olyan állapotban van, hogy az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége teljesen hiányzik.”

hogy az ajánlattól eltérő tartalmú elfogadást új ajánlatnak kell tekinteni. A Ptk. [6:67. § (1)–(2) bekezdések] azonban szakít ezzel a merev megközelítéssel, és lehetőséget ad az ún. „módosított elfogadásra”: az ajánlattal való egyetértést kifejező jognyilatkozat elfogadásnak minősül akkor is, ha lényeges kérdésnek nem minősülő, azt nem érintő kiegészítő, vagy eltérő feltételt tartalmaz. A nem lényeges kérdésekben való eltérés esetén a szerződés az elfogadó nyilatkozat szerinti tartalommal jön létre. Az ajánlattevő azonban egyrészt az ajánlatban kizárhatja a módosított elfogadás lehetőségét, másrészt ennek hiányában is megakadályozhatja a kiegészítő vagy eltérő feltételek szerződési tartalomává válását, ha késedelem nélkül tiltakozik azok ellen.¹³

A Ptk. 6:5. § (3) bekezdése alapján „[a] ráutaló magatartással tett jognyilatkozat a címzett tudomásszerzésével válik hatályossá.” A kávéautomatánk – pontosabban a cselekvőképtelen állapotban lévő üzemeltetőnk – esetében még akár hatályosulhat is jognyilatkozat, csak érdemben nem lesz képes arra, hogy döntsön annak elfogadásáról vagy visszautasításáról. De ha cselekvőképes is az üzemeltető, akkor fog tudomást szerezni az ügyletekről, ahogy azok már megkötésre kerültek és teljesültek is. (Nyilván, egy cselekvőképes üzemeltető is alapvetően akkor tudja meg, hogy hányan kezdeményeztek ráutaló magatartással szerződéskötést és hány ügylet valósult meg, amikor megnézi, hogy mennyi kávé fogyott, vagy hogy mennyi pénzt dobtak be (vagy esetleg a gépben lévő számlálót nézi meg, fejlettebb esetben távolról belép egy olyan rendszerbe, ahol látja, hogy áll a fogyasztás és mikor kell kimennie újra tölteni az alapanyagokat). Mindenesetre itt úgy érzékeljük, hogy a jognyilatkozat később hatályosult, mint ahogy az ügylet végbe is ment.

Ebből következik, hogy lehet, hogy az automata ügyletek esetén a Ptk. dogmatikája esetleg idejét múlt? Esetleg érdemes lenne ezt a kérdéskört egy jövőbeni kodifikáció során kibővíteni. Netán azt az időpontot kellene „megragadni” jogilag, amikor a cselekvőképes természetes személy valamilyen akaratot táplál egy rendszerbe és utána az önálló életet él? (Mint egy kávéautomata, amíg ki nem fogy belőle az alapanyag?)

A fent vázoltak csak egy rendkívül egyszerű helyzetet mutattak be. Ugyanakkor innen térhetünk át arra, hogy az automatizált szerződések milyen mértékben változtathatják meg a világunkat és milyen hatással lehet majd a jelenleg ismert kötelmi jogunkra. Mindenesetre előbb tekintsük át röviden a rendelkezésre álló technológiát.

13 WELLMANN i. m.

4. Intelligens szerződések

4.1. Intelligens szerződések definíciója és alkalmazhatósága

Az intelligens (vagy éppen „okos”) szerződéske megértéséhez előbb röviden át kell tekintenünk a blokklánc technológia működését. A blokklánc (angolul: „*blockchain*”) olyan elosztott adatbázist jelent, amely egy folyamatosan növekvő, adatblokkokból álló listát tart nyilván, hamisítást és módosítást kizáró módon. A blokkláncon tárolt tranzakciók listáját blokkláncon és (ideiglenesen) azon kívül is nyilván lehet tartani a blokklánc mellett létező ún. másodlagos, (harmadlagos stb.) rétegek segítségével.¹⁴

A blokklánc tehát egy elosztott adatbázis vagy főkönyv („*distributed ledger*”), amely egy folyamatosan növekvő, adatblokkokból álló listát tart nyilván, úgy, hogy elméletben a blokkláncban blokkjainak ill. azok adattartalmának hamisítása és az utólagos módosítása rendkívül nehézkes, illetve szinte kizárt. A blokkok a kezdeti megvalósításokban csak adatot tároltak (az első kriptovaluta a bitcoin¹⁵ tranzakciós adatait), de a modern megvalósítások (például az Ethereum)¹⁶ már futtatható kódok tárolására is alkalmasak, így lehetővé teszik az okos szerződések végrehajtását. Egy blokk tranzakciók listáját és benne tárolt programok által végzett műveletek eredményeit tartalmazza, valamint metaadatokat, amelyek időponthoz és az előző blokkhoz kapcsolják.¹⁷

A blokklánc-technológia lehetővé teszi, hogy egyéni felhasználók az interneten keresztül bármilyen értéket (például pénzt, értékpapírt, ingatlant) átruházzanak egymásra, vagy bármilyen dokumentumot, szerződést létrehozzanak egymás között – mindezt harmadik fél közreműködése nélkül – bizalmasan, biztonságosan, automatizáltan és közel valós időben.¹⁸ A technológia részletes bemutatását mellőznénk, ugyanakkor az előnyöket érdemes kiemelni.

A blokklánc-technológia a kötelmi jog világában jelentős előnyökkel járhat. A blokklánc -technológiában a tranzakciós adatok visszamenőlegesen megmásíthatatlanok, így alkalmazása adatbiztonsági szempontból minden

14 VARSÁNYI i. m.

15 <https://bitcoin.org/hu/> (2019. 06. 20.)

16 <https://www.ethereum.org/> (2019. 06. 20.)

17 <http://bertazsolt.com/mi-az-a-blockchain/#more-120> (2018. 12. 29.)

18 PricewaterhouseCoopers: *Vízió vagy illúzió? A blockchain-technológia energiaipari alkalmazási lehetőségei.* https://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/assets/pdf/blockchain_2017.pdf (2018. 10. 30.)

résztevő fél számára kedvező. Ugyanakkor az automatizált tranzakciók révén, a felhasználók között egy olyan közvetlen szerződéses kapcsolatot hozhat létre, amelyben az okosszerződéseknek köszönhetően a felek közti tranzakciók automatikusan megtörténhetnek. Az okosszerződés egy blockchain alapú, digitálisan aláírt, számítógépes algoritmusok segítségével, automatizált módon végrehajtott megegyezés (szerződés) két vagy több fél között. Az okosszerződéseknél nem csak a végrehajtás, de a szerződéses feltételek kialakítása is programozható.

Az okosszerződések alatt, leegyszerűsítve, olyan előre megírt programokat (protokollokat) értünk, amelyek önállóan alkalmasak arra, hogy végrehajtsák az abban foglalt rendelkezéseket. A fogalmat – az egyes források szerint magyar származású – Nick Szabo tudós és informatikus alkotta meg, még a '90-es évek folyamán. Elméletben az okosszerződések lényege és legnagyobb előnye a hagyományos szerződésekkel szemben, hogy előre meghatározott és visszavonhatatlan feltételek alapján automatikusan, bármely közvetítő közreműködése nélkül végrehajtják az abban foglalt rendelkezéseket.¹⁹ Nick Szabo hasonlata szerint az okosszerződések működése leegyszerűsítve a mindennapi életben ismert ital automatákhoz hasonlítható. Az automata működési elve szerint a bedobott pénz ellenében – külső beavatkozó nélkül – odaadja a kiválasztott terméket és a visszajárót úgy, ahogy az előzetesen meghatározott feltételek mentén az okosszerződések is végrehajtják az abban foglalt tranzakciót.²⁰

Ifj. Chikán Attila szerint – az energetikai szektorra vetítve, de igaz a gazdaság más területén is – *„[a] blockchain sokféle módon hasznára válhat az energia szektornak, teret nyerhet többek között a kereskedelmi, mérési, számlázási és elszámolási folyamatokban is. A már említett pénzügyi és adatbiztonsági lehetőségek révén a vállalatok egymás közt és a felhasználókkal blockchain-alapú villamosenergia-kereskedelmi rendszert alakíthatnak ki, de nagy lehetőségeket rejt magában a tulajdonosi adatok (kibocsátási engedélyek, megújulóenergia-tanúsítványok vagy energiagazdálkodási adatok) blockchain alapú tárolása is, amely a transzparenciát és hatékonyságot növeli.”*²¹

A bitcointól eltérően az Ethereum már a bitcoin szellemi alapjaira épülő „továbbfejlesztett” kriptopénz, amelyet már úgy írtak meg, hogy kifejezetten

19 DR. BOROS-GYÖMBÉR György: *Az okosszerződések által kínált lehetőségek a jövő ingatlanpiacán.* 2018. április 23. <https://arsboni.hu/az-okosszerzodesek-által-kinalt-lehetosegek-a-jovo-ingatlanpiacan/> (2018. 10. 30.)

20 <https://ojphi.org/ojs/index.php/fm/article/view/548/469> (2018. 10. 30.)

21 https://chikansplanet.blog.hu/2018/10/26/energiatermeles_a_blockchain_koraban_772 (2018. 10. 30.)

alkalmas legyen okosszerződések programozására. Az okosszerződések a káresemények ellenőrzését és kárfizetések teljesítését is meggyorsíthatják.²²

4.2. *Intelligens szerződések az Európai Unióban*

Anélkül, hogy az Európai Unió teljes blokklánc szabályozási rendszerét és az okosszerződésekkel kapcsolatos valamennyi kérdést részleteiben áttekintenénk, röviden tekintsük át az Európai Parlament állásfoglalást az blokklánc-technológia felhasználhatóságával kapcsolatban.

Az állásfoglalás úgy véli, hogy a blokklánc-technológiáknak a teljes ellátási láncban történő alkalmazása a nemzetközi tranzakciókhoz kapcsolódó költségek csökkentése és a vállalkozások új kereskedelmi partnerek megtalálásában való segítése révén felgyorsíthatja a globális kereskedelmet, illetve növelheti annak hatékonyságát és volumenét, és a digitális kereskedelembe vetett fogyasztói bizalom erősödéséhez vezethet.

Az állásfoglalás kiemeli a blokklánc alkalmazhatóságának a hasznosságát az alábbi fő területeken: az áruk eredetvédelme, az ellátási láncok irányítási és ellenőrzési költségeinek csökkentése, nyilvántartások vezetése és adó- és vámok beszedésének elősegítése.²³

Ugyancsak kiemelendő az Európai Parlament állásfoglalása²⁴ a blokklánc technológiákról és az úgynevezett „megosztott könyvelési technikákról”, amely a következőket jelenti. A digitális tranzakciók egy bizonyos időpontban készült rendszerezett adatbázisa, amelyek egyidejűleg jönnek létre, újulnak meg és tárolódnak minden résztvevő minden adathordozó eszközén, előre meghatározott algoritmus alapján, biztosítva ezzel az adatbázis identitásmegőrző tulajdonságát minden felhasználó számára. Ez egy olyan adatbázist jelent, amelyben az információ rögzítése, konszenzusos megosztása és szinkronizálása több csomópont hálózatán keresztül történik.

Az Európa Parlament szerint a megosztott könyvelési technológia még mindig fejlesztés alatt áll, amihez innovációbarát, rugalmas és bátorító keret szükséges, amely jogbiztonságot nyújt és tiszteletben tartja a technológiaszemlegesség elvét, ugyanakkor előmozdítja a fogyasztók, a beruházók és a környezet

22 <https://www.portfolio.hu/vallalatok/it/nagyobbat-szolhatnak-az-okosszerzodesek-mint-maga-a-bitcoin.279235.html> (2018. 10. 30.)

23 Az Európai Parlament 2018. december 13-i állásfoglalása a blokkláncról: előrettekintő kereskedelempolitika (2018/2085(INI)).

24 Az Európai Parlament 2018. október 3-i állásfoglalása a megosztott könyvelési technológiákról és a blokkláncokról: bizalomépítés a közvetítők kiiktatásával (2017/2772(RSP)).

védelmét, növelve ezáltal a technológia társadalmi értékét, és csökkentve a digitális szakadékot, valamint fejlesztve a polgárok digitális készségeit. Az állásfoglalás kiemeli, hogy blokkláncok a kibertámadások esetében kevésbé hatékonyak, hiszen egy központi változat helyett több másolatot kell egyszerre sikeresen célba venniük.

Hangsúlyozza továbbá, hogy az intelligens szerződések azon fontos tényezők közt szerepelnek, amelyek a megosztott könyvelési technológiákon keresztül válnak lehetővé, és a decentralizált alkalmazások fő feltételét jelenthetik. Ugyanakkor a kockázatokra is felhívja a figyelmet. Az Európai Bizottságnak alapos értékelést kell végeznie a lehetőségekre és a jogi következményekre vonatkozóan, pl. a joghatósággal kapcsolatos kockázatokat illetően, továbbá a kriptográfiai aláírással kapcsolatos jogbiztonság megteremtése döntő fontosságú lépést jelent az intelligens szerződések lehetővé tételéhez.

5. Konklúzió

Az intelligens szerződések felhasználhatósági köre már most is rendkívül széles. Ugyanakkor az előre meghatározottság, az automatikus végrehajthatóság számos előnyt és egyben kockázatot is hordozhat. Vitathatatlan előny lehet, ha egy előre meghatározott feltétel esetén a szerződés bármilyen más külső beavatkozástól mentesen teljesülni tud (pl. teljes vételár megfizetése valamilyen feltétel teljesülése esetén). Ugyanakkor ahhoz, hogy az e technológiákban rejlő előnyöket maximális mértékben ki lehessen használni, szükséges a hatályos szabályozási környezet radikális megváltoztatására. Például lehetővé kellene tenni, hogy a földhivatali nyilvántartásba kizárólag elektronikus szerződések is bejegyezhetők legyenek (pl. kizárólag a felek általi elektronikus aláírás és elektronikus ügyvédi ellenjegyzést követően).

Az ügyleti akarat körében pedig számos olyan kérdésre kell megfelelő jogi választ találni, hogy hogyan kezeljen az automatikusan, előre determinált szerződések körében olyan helyzeteket, mint például a szerződés semmissége vagy éppen az utólagos megtámadhatóság lehetősége. Mert elképzelhető az a helyzet, hogy egy bizonyos feltétel bekövetkeztétől függő, automatikus szerződés egyszerűen jó erkölcsbe ütközik és ezért lesz semmis, ugyanakkor technikailag a kívánt joghatást automatikusan végrehajtja. Ugyancsak e kérdések merülhetnek fel tévedés és megtámadhatóság esetkörében, vagy éppen a jognyilatkozat visszavonása esetében is. A polgári jognak választ kell adnia majd arra a kérdésre, hogy mi a helyénvalóbb: az ügyleti akart feltétlen

jövőbeli végrehajthatósága és az ebből származó előnyök vagy az automatizált szerződések oly módon történő szabályozása, amely a szerződések megkötését követő beavatkozási lehetőséget is lehetővé teszi, meghatározott feltételek mellett.

A SZERZŐDÉSEK TISZTESSÉGTELEN KIKÖTÉSEINEK SZABÁLYOZÁSA A FRANCIA JOGBAN¹

GYURIS ÁRPÁD

Írásomban be szeretném mutatni, hogy miképpen jelent meg a tisztességtelenség (európai unió) jogintézménye a francia szerződési jogi szabályozásban, és ez miképpen változott a 93/13-as irányelv hatására. A cikkben taglalom a fogyasztóvédelmi kódex változásait, valamint a kereskedelmi kódexben és a 2016-os módosítást követően a Code civilben kodifikált szabályokat, amelyek azt eredményezték, hogy a francia magánjog valamennyi területén szerepet kap a tisztességtelenségnek és lehetséges következményeinek vizsgálata.

1. A francia szerződési jog

A francia szerződési jogban a Code civil (1804) elfogadása óta a szerződés szabadsága és a magánautonómia a meghatározó gondolat a szerződési jogviszonyokat tekintve. A felek szabadon köthetnek szerződést az általuk kialakított tartalommal. A felek egyenlők, ezért feltételezhető, a szerződésük kiegyenlített lesz, nem szükséges azt vizsgálni külön, hogy a szerződés esetlegesen az egyik fél javát szolgálta-e vagy sem. Az 1804-es Code civil (a továbbiakban: CC) felfogása még nem tette lehetővé, hogy a szerződés tartalma bármilyen olyan ellenőrzésen keresztülmenjen, amely az egyik vagy a másik fél érdekével való megfelelést vizsgálta volna. Klasszikus értelemben a szerződés tárgyalás eredménye volt két feltételezhetően szabad és egyenlő jogokkal bíró egyén között, akik felelősek a saját kötelezettségvállalásukért, és az érdekeik védelméért, a köztük lévő egyenlőtlenség figyelembe vétele nélkül.² A gyakorlatban viszont általánosan jelenik meg, hogy az erősebb fél a szerződésben saját akaratát rákényszeríti a másik félre. A francia igazságszolgáltatás kompenzálni igyekszik ezt a helyzetet, ezért néha visszatér a szerződés gazdaságának koncepciójához, illetve a szolgáltatások arányosságához.³

1 Ez a tanulmány a 2018 májusában a PPKE Doktori Iskolájában megvédett értekezéshez kapcsolódó kutatások eredményeképpen jött létre.

2 AUBERT, Jean-Luc – COLLART DUTILLEUL, François: *Le contrat – Droit des obligations*. Párizs, Dalloz, 2017, 16.

3 ASFAR-CAZENAIVE, Caroline: Le nouveau droit français des contrats. *Revue Thémis*. 2015/3, 737.

A 20. századra jellemző fejlődés Franciaországban is kialakult gyakorlat lett, hogy a gyárok, kereskedők, üzletek és nagyobb szolgáltató vállalatok előre kialakították a saját maguk szerződéseit, amelyeket aztán a velük szerződő felekre „kényszerítettek”. A 20. század elején a francia szakértők felismerték ezt a gyakorlatot, amely szerint vannak olyan szerződések, amelyekben a két fél helyzete nem teljesen egyenlő és nem is tudja a szerződést egyenlő mértékben alakítani. Ebben a helyzetben a legkarakterisztikusabb jellemző, hogy hiányzik az igazi szerződéses tárgyalás, az eredmény pedig, hogy a gazdaságilag erősebb fél a vele szerződőt (akinek szüksége lenne a szerződésre) próbatétel elé állítja. Egyik kézenfekvő megoldás, hogy a bírák számára biztosítsanak lehetőséget, hogy a szerződéses kiegyensúlyozottság minimumát igyekezzenek garantálni.

A francia jogban viszont a bírák beavatkozását a szerződés módosítására igyekeztek a törvényalkotás részéről kizárni. A bírói beavatkozás lehetősége csak később és bizonyos szerződésekre korlátozva jelent meg a francia jogban. Tallon elmondja, hogy a CC elfogadása után a törvényalkotó attól tartott, hogy a bírók önkényesen be fognak avatkozni a szerződésekbe (még ha azt a jóhiszeműségre hivatkozva teszik is), és így az Ancien Régime továbbra is fennmarad.⁴ A bírósági gyakorlat sem kívánt beavatkozni a szerződésekbe: kitartóan erősítették meg a szerződéses kötelezettség kötelező erejét, illetve a jóhiszeműség követelésének kizárását, egészen 1975. július 9-ig, amikor a törvényalkotó megváltoztatta a régi CC 1152. cikkelyét, hogy lehetőséget adjon a bírónak a szerződésekbe való beavatkozásra.⁵ A módosítás segítséget nyújtott a szerződésekben lévő büntető feltételek mérsékléséhez, amelyeket bírói közreműködéssel tudtak megoldani (leginkább adásvételi vagy hitelekkel kapcsolatos esetekben volt ennek jelentősége).⁶ A gyakorlatban a hatvanas évektől kezdve a francia jogászok a jóhiszeműséget hivatkozási alappá teszik, elsősorban a sokkal gyengébb fél védelmezésének gondolatával.⁷

A jogalkotó felismerte a szerződések visszaélészerű tartalmának problémáját, ezért a 20. század közepétől egyre több szerződésben jelentek meg a

4 TALLON, Dennis: Le concept de bonne foi en droit français du contrat. Előadás, Centro di studi e ricerche di diritto comparato e straniero, Róma 1994. <https://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/tallon1.html> (2019.01.25.)

5 TALLON uo.

6 CICONNE, Dominique: L'article 1152 alinéa 2 nouveau du Code Civil et la révision judiciaire des clauses pénales (Analyse de la Jurisprudence de la Cour de Rennes). *Revue Juridique de l'Ouest* 1979/2, 1-14.

7 TALLON i.m.

törvény által kötelezően előírt elemek.⁸ A szabályokat a közrendre hivatkozva írták elő a jogszabályokban. Ezek a feltételek a szerződések részeivé váltak, az egyenlőtlen szerződési helyzetet ily módon igyekezve korrigálni⁹. A francia jog a szerződések egy meghatározott körében (franchise, biztosítás) kötelező tartalmat ír elő jelenleg is.¹⁰ Ripert úgy gondolta, hogy amikor a jogalkotó szabályozza a joggal való visszaélést, akkor a szerződés hatalmának eszméjét védi, amely a CC-vel is összhangban áll.¹¹

A szerződéses egyenlőség elvével ellentétes megállapodások körében a szabványszerződések nagy számban vannak képviseltetve. A francia jogalkotó már a 30-as években beavatkozott, és törvényt bocsátott ki a biztosítási szerződések tartalmára vonatkozóan (Loi du 13 juillet 1930 relative au contrat d'assurance. - 1930. július 13. törvény a biztosítási szerződéshez kapcsolódóan). A 20. század második felében, különösen az ingatlanok vonatkozásában adtak a törvények védelmi státuszt a szerződést kötőknek (gyengébb felek részére: pl. bérlők, vagy vevők). Ezzel a megoldással a szerződő felek közötti meglévő egyenlőtleniséget akarták csökkenteni. A törvényileg meghatározott feltételek - *clauses réputées écrites* - a reciprocitás szellemében jelentek meg, párhuzamosan más kötelező szabályokkal együtt.¹² A szabványszerződések (adhéziós szerződések) elméletében élénkülés következett be a 20. század utolsó negyedében a fogyasztóvédelmi szabályozás (fogyasztói szerződések) térnyerése kapcsán. Bár meg kell jegyezni, hogy az adhéziós szerződés, illetve a fogyasztói szerződés fogalma nem teljesen esik egybe.¹³

A francia jogban a 2016-ban történt CC módosítását megelőzően több megoldás is megjelent azzal a céllal, hogy a szerződés tisztességtelenségét kiküszöböljék. Az egyik eszköz a bíróságok beavatkozása a szerződésekbe, a két fél szolgáltatásai között meglévő nagymértékű különbségre (*lésion*) való hivatkozással. A jogintézmény alkalmazhatósága csak egyes szerződések esetében, és szigorú feltételek szerint lehetséges. [A (régí és új) CC 1674. cikkelye

8 COHET, Frédérique: *Le contrat*. Grenoble, PUG, 2016, 92.

9 ASFAR-CAZENAIVE i.m. 734.

10 LAGARDE, Xavier – MÉHEUT, David – REVERSAC, Jean-Michel: *The Romanistic tradition: application of boilerplate clauses under French law* In: Giudetta CORDERO-MOSS (ed.): *Boilerplate Clauses, International Commercial Contracts and the Applicable Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 213.

11 RIPERT, Georges : *Le régime démocratique et le droit civil moderne*, Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1936, 81.

12 COHET i.m. 92-94

13 AUBERT-DUTILLEUL i.m. 100.

szerint, ha a vételár a tulajdon tényleges értékének a 7/12-ed részénél kevesebb, akkor lehet erre hivatkozni.] A második eszköz a Fogyasztói Kódexben szereplő tisztességtelen feltételek szabályai (L-132-1 cikkely), ebben az esetben a fogyasztói szerződések feltételei felett bírói kontroll van. A harmadik eset arra, hogy harcoljanak a szerződési tisztességtelenség ellen, a francia jogban már eltűnt „cause” intézménye volt. A régi CC 1131. cikkelye azt határozta meg, hogy egy szerződési kötelezettségnek „cause” nélkül, hamis „cause”-zal vagy éppen jogtalan „cause”-zal nincsen semmilyen joghatása. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a bíróságok nem használták a tisztességtelenség ellen a cause-t.¹⁴

2. A Loi Scrivener

A francia jogban a tisztességtelen kikötések elleni küzdelem a *Loi n° 78-23 du 10 janvier 1978 sur la protection et l'information des consommateurs de produits et de services* (amelyre „Loi Scrivener”-ként szoktak hivatkozni) és a *Décret n° 78-464 du 24 mars 1978* jogszabályokkal folytatódott. A törvény eredetileg négy esetét különböztette meg a tisztességtelen kikötéseknek (1-4. cikkely). A tisztességtelen feltételek ellenőrzésére közigazgatási rendszert akartak kialakítani, illetve bizottságot létrehozni. Az egyénileg tárgyalt kikötések is célpontjai lettek a tisztességtelenség ellenőrzésének.¹⁵ A törvény megjelenésével, amely először alkalmazta Franciaországban a tisztességtelen kikötések vizsgálatát, felmerült az a kérdés, hogy miképpen kell értelmezni az „*adhesion contrat*”-ot (adhéziós szerződés). Jellemzője-e ennek a szerződésfajtának, hogy a felek egymás között nem tárgyalják meg a feltételeket, vagy a felek egyenlőtlensége szerepet játszik-e bennük? Kérdés volt továbbá az is, hogy a jogalkotó különbséget tett-e aközött, hogy egy szerződést hány alkalommal használnak fel (egyszeri vagy többszöri alkalommal) vagy sem.¹⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a Loi Scrivener I. alkalmazása csak egyes szerződések bizonyos tulajdonságaira terjedt ki, tehát ez még nem széles körű jogintéz-

14 SAINTIER, Séverine: *Loyalty as a tool to combat contractual unfairness: a French perspective*. In: KENNY, Mel – DEVENNEY, James – O'MAHONY, Lorna Fox (eds.): *Unconscionability in European private financial transactions*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 66.

15 SCHULTE-NÖLKE, Hans - TWIGG-FLESNER, Christian – EBERS, Martin: *EC Consumer Law Compendium*. München, Sellier, 2008, 209.

16 LEONE, Candida: *Great disorder under the heavens: Is the situation excellent? The proposed reform of the Code civil and the control of unfair terms in employment contracts*. 5. <https://ssrn.com/abstract=2694469> (2015. 11. 23.)

ményként működött. 1979-ben jelent meg a Loi Scrivener II. (La loi n°79-596 du 13 juillet 1979 relative à l'information et à la protection des emprunteurs dans le domaine immobilier) törvény. A Scrivener I. a hitelnyújtás folyamán felmerülő tájékoztatási problémákat kívánta megoldani, a Scrivener II. pedig az ingatlan adásvétel és az ehhez kapcsolódó hitelek tárgykörével foglalkozott.

A Scrivener I. törvényhez kapcsolódó *décret*-ben (1978. március 24-én) a szabályozói hatóság elsősorban két feltételt szankcionált. Az első feltétel eltörölte vagy lecsökkentette a fogyasztó szavatossági jogát, vagyis azt a jogot, hogy az áru bármely hibája esetén az eladó szavatossággal tartozzon (R. 132-1), a második fenntartotta a szakembernek az egyoldalú módosítás jogát az áru jellemzőire, szállítására vagy a szolgáltatás nyújtására (R. 132-3). A törvény, még ha pontosan meg is határozta a tisztességtelenség kritériumait, az alkalmazási területet nem korlátozta egy bizonyos szerződési alanyra. (Guillemard -- Onana 2007 szerint a francia jog érzékenyebb a különböző alanyok közötti szerződéses kapcsolatokra, míg az angolt elsősorban a kikötések vizsgálata érdekli.) A fenti *décret* 22 tisztességtelen feltételből álló első listát is tartalmazott, de a Conseil d'État 1980. december 3-i döntésével megsemmisítette a törvény első cikkelyét, mert úgy találta, hogy túlságosan általános. Ebből azt a következtetést is le lehet vonni, hogy egy *décret* nem elegendő ahhoz, hogy megfelelő eszköz legyen a tisztességtelen feltételek elleni harcban, és valószínű, hogy inkább a bírók részére kell biztosítani azt a jogot és lehetőséget, hogy dönthessenek egy feltétel tisztességtelenségéről. A felek közötti egyenlőtlenség nem automatikusan jelenti azt, hogy okvetlenül szükséges beavatkozni, mivel az 1978-as törvény megszabta, hogy akkor kerüljön sor a beavatkozásra, ha a feltétel tiltott, korlátozott vagy szabályozott (interdites, limitées ou réglementées).¹⁷

A bíróknak kezdetben nem volt felhatalmazásuk arra, hogy megsemmisítsék a szerződésbe került visszaélésszerű kikötéseket, csak meghatározhatták a visszaélésszerűség tényét, a törvény adta lehetőségek között mérlegelve a megadott feltételek szerint. A törvény az Államtanács (*Conseil d'État*) keretében működő Visszaélésszerű Kikötések Bizottsága (*Commission des clauses abusives*) kezébe adta azt a jogot, hogy „*décret*”-ket bocsásson ki a tisztességtelen feltételek tiltásáról, korlátozásáról vagy egyéb szabályozásáról. A törvény a bíróknak csak azt a lehetőséget adta, hogy a fenti kritériumokat alkalmazzák, de maguk nem alkalmazhattak teszteket a tisztességesség megállapítása érdekében, és nem is semmisíthették meg a szerződésbe került

17 AUBERT – COLLART DUTILLEUL i.m. 104.

visszaélészerű kikötéseket.¹⁸ 1991-ben a Semmítőszék (*Cour de cassation*) a törvény 35. cikkelyére hivatkozva maga állapította meg néhány feltételt (l. Minit Foto-ügy).¹⁹

1989. július 6-án megjelent a bérletről szóló törvény (Loi no 89-462 du 6 juillet 1989), amelynek 4. cikkelye több olyan feltételt felsorolt, amelyek tiltottak voltak, mint például a bérleti díj automatikus levonásának követelése (*l'exigence du prélèvement automatique du loyer*), és olyanokat, amelyek használata csak korlátozva volt, pl. a szerződés felmondásának olyan feltétele, amely csak a szerződés be nem tartásának meghatározott eseteiben alkalmazható (pl. a bérleti díj nem fizetése esetén). A tisztességtelen feltételek egy része ilyen módon a törvény szerint már nemcsak tisztességtelen, hanem tiltott is volt egészen vagy részben, mivel olyan nyomást helyeznek a gyengébb félre, amelyet szankcionálni kell.²⁰ Aubert-Dutilleul szerint a törvényekben meghatározott általános szabályok a valóságban a speciális szabályok virágzása, amelyek a tisztességtelen feltételeket megjelölik (stigmatizálják).²¹

Ha egy feltétel vitatható is, nem biztos, hogy a fogyasztónak optimális helyzet, hogy egyedül száll vele szembe. Smits szerint ez lehet az oka annak, hogy a bíróságnak az 1978-as törvény nem adott általános lehetőséget, hogy megsemmisítse a szerződésben tisztességtelen feltételt, hanem inkább közigazgatási kontrollt vezetett be. Mivel ez a kontroll eredménytelen volt, a francia Cour de Cassation a Minit Foto (1991) ügyben úgy döntött, hogy lehetőséget ad az alsóbb bíróságoknak, hogy a tisztességtelen feltételeket alkalmazhatatlanná nyilváníthassák saját hatáskörben.²² Az esetben szereplő fotóstúdió szerződésének egy feltételében megpróbálta kizárni a felelősségét az elveszett filmek miatt. A *Cour de Cassation* (Semmítőszék) úgy határozott 1991. május 14-i döntésében, hogy a bíróságokat megilleti az a hatalom, hogy közvetlenül is ellenőrizhessék a szerződéses feltételek tisztességtelenségét, olyan esetekben, ami az 1978. január 10-i törvény 35. cikkelye kritériumainak megfelel. Sőt a bírónak arra is van lehetősége, hogy szakvéleményt kérhet a *Commission des clauses abusives-től* (Tisztességtelen Kikötések Bizottsága). Marchessaux szerint viszont a döntés ellentétes az 1978-as törvénnyel, mert

18 NEBBIA, Paolisa: *Unfair Contract Terms in European Law. A Study in Comparative and EC Law*. Oregon, Hart Publishing, 2007, 27-28.

19 KÖTZ, Hein - FLESSNER, Axel: *European Contract Law*. Oxford, Clarendon Press, 2002, 520.

20 AUBERT – COLLART DUTILLEUL i.m. 103.

21 AUBERT- COLLART DUTILLEUL i.m. 104-105.

22 SMITS, JAN M.: *Contract Law*. Cheltenham, Edward Elgar, 2014, 151.

a hivatkozott feltétel nem tartozik a jogszabály által nevesített tisztességtelen kikötések közé.²³

A tisztességtelen kikötések elleni harcban megjelenik a fogyasztó fogalma (mivel elsősorban a fogyasztók kapcsán merülnek fel ilyen kérdések – noha a fogyasztó fogalma ekkor a francia jogban még nem volt teljesen kidolgozott a mostani állapotához képest, amely kialakulásában az EU-nak döntő szerepe volt). A joggyakorlatban felmerült az a kérdés, hogy egy szakembert lehet-e fogyasztónak tekinteni, ha nem a saját területén és tevékenysége körében jár el, és így a szükséges védelmet megkaphatja-e. A tisztességtelen feltételek esetében a Cour de Cassation a fenti vélekedést az S.A. Abonnement téléphonique contre Société Pigranel (1987) ügyben megerősítette. Ehhez kapcsolható a későbbi Chronopost arrêt (határozat) is: ebben az ügyben egy olyan feltétel alkalmazásáról volt szó, amely a felelősséget kizárta volna a szerződést kötő szakemberek között, akiknek a tevékenysége egymástól eltérő volt, és ezért a bíróság úgy találta, hogy ez a kikötés így tisztességtelen.

A francia jogban a tisztességtelen szerződési felételekre vonatkozó szabályok az esetjog alapján alakultak ki, amelyeket az európai irányelv miatt módosítottak. A Code de la consommation mellett a CC töredékes normákat tartalmazott a tisztességtelen feltételek kezelésére.²⁴

3. A 93/13 irányelv átvétele a francia jogban

Az 1978-as Loi Scrivener I. törvényben a negyedik fejezet tartalmazta a tisztességtelen kikötésekre vonatkozó rendelkezéseket, ezeket más normákkal együtt a fogyasztói törvény vette át (132-135. szakaszok). 1992-ben jelent meg a Code de la consommation (Loi n° 92-60). A törvény öt könyvből állt, és céljai közé tartozott a fogyasztók védelme és a fogyasztás dinamikus és kiegyensúlyozott növekedésének elősegítése.

A jogszabályt az 1995-ben kibocsátott törvény (1995. február 1., 95-96. törvény) alakította át, és ebben a jogszabályban implementálták az Európai Unió tisztességtelen feltételek elleni szabályozását. A Fogyasztói Kódexet (Code de la consommation) ennek következtében több helyen is módosították (L 132-1 ff, R132-2 és R132-2-1). A jogszabály kinyilvánította, hogy ha

23 GHESTIN, Jacques -- MARCHESSAUX-VAN Melle, Isabelle: L'Application en France de la directive visant à éliminer les clauses abusives après l'adoption de la loi no 95-96 du 1 février *La Semaine juridique* 1995, 69, 319-325.

24 SCHULTE-NÖLKE, TWIGG-FLESNER, CHRISTIAN – EBERS, i.m. 209.

valamely feltétel tisztességtelen, akkor nem kötelező a fogyasztó részére. Fontos rendelkezése volt a jogszabálynak, hogy a feltételeket egyszerűen és érthető módon kell meghatározni, ha kétértelmű a kikötés, akkor a fogyasztó érdekében kell értelmezni azokat. A törvényben megtalálható volt az a szabály, hogy amennyiben a feltétel tisztességtelen, a szerződés továbbra is hatályban marad, ha anélkül is képes funkcionálni. A törvény követte az európai irányelvben meghatározott szabályokat, és a védelmet a tisztességtelen kikötések kapcsán csak a fogyasztók részére korlátozta.²⁵ Az irányelv hatására a korábbi törvényszöveget is megváltoztatták, az eredeti francia szöveg szerinti *un abus de puissance économique de l'autre partie* 'gazdasági erejével történő visszaélés' kifejezést a következőre cserélték: *déséquilibre significatif entre les droits et obligations des parties au contrat* 'szignifikáns eltérés a szerződő felek egymás közötti jogaiban és kötelezettségeiben'.²⁶

A Code de la consommation L. 132-1 (1) azt mondta ki: „[a] szakemberek és nem-szakemberek vagy fogyasztók között kötött szerződésekben azok a feltételek tisztességtelenek, amelyek tárgyát vagy a kiváltott hatását tekintve a nem szakember vagy fogyasztó hátrányára szolgálnak, és a szerződésben szereplő felek között egy lényeges különbséget hoznak létre”.²⁷ Ez a törvény azonban két jelentős hiányossággal rendelkezett. Az egyik az, hogy a bizonyítás terhét a feltétel tisztességtelenségére nézve a fogyasztónak kellett viselnie. A második probléma az volt, hogy bizonyos tisztességtelen feltételek ugyan nagyon gyakran jelentek meg, de ezeket a bíróság mindig csak részletekben és egyedileg tudta megítélni, minden egyes alkalommal az adott feltételre nézve. Cohet szerint a *jelentős „significatif”* kitétel az egyenlőtlenség olyan fokára utal, amely ugyanakkor szubjektív és a szerződések jogában nincs olyan egyértelmű lista, amely segítene meghatározni, hogy mikor beszélhetünk róla. Megemlíti, hogy ilyen esetről van szó például, ha valamilyen előny kifejezetten az egyik fél részére jár, ill. ha a diszpozitív törvényi szabályokat

25 GUILLEMARD, Sylbette -- ONANA Dieudonné Édouard Onguene: Le contrat d'adhésion: actualités et droit international privé *Les Cahiers de droit*, 2007, 48, (4), 650. (<http://id.erudit.org/iderudit/043948ar>) (2018.12.20.)

26 Mettre un frein aux clauses abusives dans les contrats de consommation *Rapport final du projet présenté au Bureau de la consommation d'Industrie Canada Union des Consommateurs*. 2011 szeptember. (http://uniondesconsommateurs.ca/docu/protec_conso/FreinClausesAbusives.pdf) 69. (2018.12.20.)

27 „Dans les contrats conclus entre professionnels et non-professionnels ou consommateurs, sont abusives les clauses qui ont pour objet ou pour effet de créer, au détriment du non-professionnel ou du consommateur, un déséquilibre significatif entre les droits et obligations des parties au contrat”.

igyekeznek kikapcsolni. Minden egyes kötelezettséghez szükséges, hogy a másik félnek legyen vele szemben egy kötelezése (ha nem, akkor a szerződés érvénytelen).²⁸

Ghestin²⁹ szerint az irányelv hatása erősen korlátozott. Vranken szerint a törvény nem szándékozik eltávolítani semmilyen fogyasztóvédelmi eszközt, ami korábban létezett, például a kétértelmű szerződési kikötést a fogyasztó előnyére kell értelmezni.³⁰ Az 1995-ös jogszabály azt is előírja, hogy az irányelv megfelelő átültetéséhez a kikötés tisztességtelen természetét úgy kell megítélni, hogy a szerződés megkötésének összes körülményét figyelembe kell venni, mint ahogyan a szerződés többi kikötését is. A törvény beépítette a tisztességtelen kikötéseknek az irányelv által használt, nem-kizárólagos listáját is.

A francia Code de la consommation már tartalmazott egy nyitott normát, amely megtiltotta a tisztességtelen szerződési feltétel használatát. Amikor a francia jogalkotó az európai normát a nemzeti jogban átvette, megszabadult a jóhiszeműség kritériumától. Utóbbit a tisztességtelen szerződési feltételre szűkítette, amely szignifikáns egyenlőtlenséget okoz a szerződő felek jogaiban és kötelezettségeiben.³¹

Az átvételről Franciaországban is kialakult egy vita. Egyesek szerint az átültetés szükséges volt,³² mások úgy érveltek, hogy a francia jog már tartalmazott egy rendszert, amely megfelelt volna az uniós előírásoknak is.³³ A törvény megőrizte a hatóságok felhatalmazását a tisztességtelen feltételek dekrétumok útján való meghatározására, és a bírónak nagy szabadságot adott arra, hogy eldönthessék, mikor van szó tisztességtelen feltételről. A reform lényeges változtatásai közé tartozott, hogy a tisztességtelen kikötések minősítési rendszerét megváltoztatta: a korábbi gazdasági hatalommal való visszaélés feltétele eltűnt, és azt a „lényeges különbségre” való hivatkozás váltotta fel.

Az 1995. február 1-jén bevezetett rendszert többször is változtatták. Az első változtatás a n° 2001-741. 2001. augusztus 23-i ordonnance volt, amely további közösségi jogot implementált. A jogszabály lehetőséget adott arra,

28 COHET i.m. 90-91.

29 GHESTIN, MARCHESSAUX-VAN MELLE i.m. 319-325.

30 VRANKEN i.m. 142.

31 PAVILLON, Charlotte: Private Standards of Fairness in European Contract Law *European Review of Contract Law*. 2014/10, 98.

32 PAISANT, Gilles: Propositions pour une réforme du droit des clauses abusives (après la directive du 5 avril 1993). *La Semaine Juridique Edition Générale*, 1994, 68 (1), 25.

33 HUET, Jérôme: Propos amers sur la directive du 5 avril 1993 relative aux clauses abusives. *La Semaine Juridique*. 1994, 68 (1), 1,

hogy a szerződés elsődleges tárgyának (minőség – ár) tisztességtelen voltát értékelni lehessen, ha nem volt világos és érthető a feltétel. A következő a n° 2005-67 2005. január 28-i törvény volt, amelynek célja, hogy erősítse a fogyasztó bizalmát és védelmét. A törvény a *liste blanche*-t az L. 132-1 cikkelyhez kapcsolódva, és a tisztességtelen feltételeket újabb esetekkel egészítette ki.³⁴ Egy 2005. november 25-iki décrent a tisztességtelen feltételekre vonatkozó listát tartalmazott.

A következő releváns törvény, amely a fenti problémákat kezelni akarta, a 2008-776. számú, 2008. augusztus 4-i törvény volt a gazdaság modernizálásáról (*Loi n° 2008-776 du 4 août 2008 de modernisation de l'économie*.) A törvény megváltoztatta a *Code de la consommation* L. 132-1 cikkelyét: a feltételeknek egy olyan listáját állították össze, amelyekről feltehető, hogy tisztességtelennek számítanak (szürke lista, *liste grise*), és szabályként jelent meg például, hogy az igazságszolgáltatási eljárás esetén *szakembernek* kell azt bizonyítania, hogy a per tárgyát képező feltételnek nincsen tisztességtelen karaktere (ez azt jelentette, hogy a bizonyítás terhét megváltoztatták a fogyasztó javára). A második változtatás az volt, hogy egy olyan listát is felállítottak, amelyben szereplő feltételek esetén a két fél közötti egyenlőtlenség elsőre is könnyedén megállapítható. A törvény továbbá eltávolította a jogi mellékletet és arra hívta fel a szabályozó hatóságot, hogy szerkesszen egy listát azokról a feltételekről, amelyek cáfolhatatlanul visszaélészerűek (fekete lista, *clauses „noires”*), és olyan feltételekről is, amelyekről feltehető, hogy visszaélészerűek (szürke lista, *clauses „grises”*), a szabályoknak figyelembe kell venniük az L. 132-1. cikkely 2. és 3. szakaszát.

Meg kell említeni, hogy számos változtatási terv vagy sikertelennek bizonyult, vagy meg sem valósult. Például a 2006. november 8-ai törvényterv a fogyasztók javára (Projet de loi n° 3430), illetve a 2011. június 1-i törvénytervezet (Projet de loi n° 3508), amely a fogyasztók jogait, védelmét és tájékoztatását erősítette volna meg, és számos módosítást képzelt el, sosem valósultak meg. Ezt követően a francia jogban egy törvényt akartak elfogadni (2013 május 2, N° 1015.), amely a tisztességtelen kikötésekről szóló irányelv átvételének szabályozásáról szólt és a *Code de la consommation*-ba bevezeti a fogyasztó (*consommateur*) fogalmát.³⁵

34 PÉGLION-ZIKA, Claire-Marie: *La notion de clause abusive au sens de l'article L. 132-1 du Code de la consommation* (Thèse de doctorat en droit privé) Paris, Université Pantheon-Assas, 2013, 10.

35 PÉGLION-ZIKA i.m. 12.

A n°2009-302 (2009 március 18.) décret az L. 132-1 cikkely alapján a fogyasztóvédelmi törvényben kijelöli azokat az eseteket, amelyek a fogyasztók és a szakemberek között tisztességtelen feltételeknek számítanak, és meghatározza azokat a kikötéseket³⁶, amelyek - kivéve, ha a szakember bizonyítékot ad az ellenkezőjére - visszaélásszerűnek tekinthetőek. Meghatározza a tevékenységeket, amelyek kapcsán ezek a rendelkezések nem alkalmazhatóak, például értékpapírok adásvételénél, pénzügyi eszközök és termékek vagy szolgáltatások esetén, ahol az érték ingadozhat és a szakember nem tudja befolyásolni azokat, a devizák vétele vagy eladása során, vagy pedig az utazási csekkek eseteiben. Az előírások alkalmazása során a szerződés formája és megnyilvánulása indifferens. A tisztességtelenség az egyes kikötések esetén akkor is felmerül, ha az adott dokumentumot megrendelő formulának, értesítésnek, garanciának, szállítási jegyzéknek, megjegyzésnek vagy jegynek hívják. A benne szereplő rendelkezések tárgyai a tisztességtelenség vizsgálatának, függetlenül attól, hogy szabadon megtárgyalták-e őket vagy nem. A kikötés természetét úgy kell megítélni, hogy figyelembe vesszük a szerződéskötést és a kísérő körülményeket, mint ahogyan a szerződés más kikötéseit is (irányelvi szabályok). Ha két szerződés jogilag függ egymástól, akkor mindkettő feltételeinek tisztességét szükséges vizsgálni. Ahhoz, hogy egy kikötés tisztességtelenségét meghatározzuk, az első paragrafusban rögzítettek szerint nem számít a szerződés céljának a meghatározása, nem számít az sem, hogy mennyire feleltethető meg egymással az áruk, szolgáltatások értéke, viszont szerepet játszanak a pontos meghatározások a szerződésben. Az, hogy a kikötéseket egyszerű érthető nyelven szövegezzék meg, szintén lényeges követelmény.³⁷

A Fogyasztóvédelmi Kódexet a 2016-ban megjelent Ordonnance a fogyasztóvédelemről (Ordonnance n° 2016-301 du 14 mars 2016 relative à la partie législative du code de la consommation) módosította, amely szabályozta a tisztességtelen kikötéseket, és új cikkelyben, az L. 212-1.-ben, helyezte el a normát, a tisztességtelen feltételek meghatározása viszont nem változott:

„A szakemberek és fogyasztók közötti szerződésekben, a feltételek tisztességtelenek, ha a tárgyát vagy hatását tekintve, a fogyasztó hátrányára egy jelentős egyensúlytalanságot hoznak létre a szerződési felek jogai és kötelezettségei között.”³⁸

36 P EGLION-ZIKA i.m. 11.

37 NEBBIA i.m. 207.

38 „Dans les contrats conclus entre professionnels et consommateurs, sont abusives les

Behar-Touchais kifejti, hogy az L. 212-1 cikkelyben a francia jogalkotó nem korlátozta a tisztességtelenség vizsgálatát a nem tárgyalt szerződésekre, mert figyelembe vette, hogy a fogyasztónak hiányzik a szükséges ereje, amivel az érdekeit érvényesíteni tudná.³⁹

Érdemes megemlíteni pár ítéletet a korábbi bírósági gyakorlatból a tisztességtelen feltételek minősítésére. A Semmítőszék egyik arrêt-jában a *Bomar Oil* / ügyben a bírók azt találták, hogy a választottbírósági kikötés a szerződésben nem érvényes, hacsak nem fejezték ki azt egyértelműen, vagy pedig a felek között a gazdasági életben szokásos feltételként jól ismert az alkalmazása [Société Bomar Oil NV c. E.T.A.P., (1990)]. Az ítélet azt a fő mozzanatot kívánta megragadni, hogy a szerződés megkötésének pillanatában a feleknek szükséges minden, a szerződéssel összefüggő lényeges kérdést ismerniük. Az ügy második határozatában (arrêt) a Semmítőszék kifejezte, hogy a feleknek tudatosan kell elfogadniuk a szerződéses feltételeket, amelyeknek a szerződéskötéskor rendelkezésre kell állniuk. A francia jogban a választottbírósági kikötést a szerződésnek tartalmaznia kell. A *Prodexport I. (1995)* ítéletben a Semmítőszék semmisnek találta azt az ítéletet, amely érvénytelenítette a választottbírósági kikötést azon az alapon, hogy nem szerepelt tételesen a felek hitelmegállapodásban.⁴⁰ A *Société des eaux du Nord (2001)* ítéletben arról volt szó, hogy az ügyfeleknek a vízszolgáltatás keretében mindenért felelősséget kellett vállalniuk, monopóliumok esetében kiszolgáltató helyzetben van az ügyfél, és ezt nem lehet a szolgáltatás különleges voltával magyarázni, ezért tisztességtelenek az ilyen típusú kikötések.⁴¹

A francia jogban egy feltétel szerződésbe való belefoglalására fontos szabályok vonatkoznak. A kivételeket tartalmazó feltételekre fel kell hívni a másik fél figyelmét, és annak szükséges ezeket elfogadnia. Az adott feltétel alkalmazására vonatkozólag kérdés, hogy mennyiben jelenti a feltétel az adott szerződésfajta tipikus részét, ilyen például, ha szállítási szerződésnél arbitrációt kötnek ki (ez tipikus feltételként sokszor megjelenik a szerződésekben), és ezért nem szükséges, hogy a fél e kikötéshez kifejezetten hozzá-

clauses qui ont pour objet ou pour effet de créer, au détriment du consommateur, un déséquilibre significatif entre les droits et obligations des parties au contrat”.

39 BEHAR-TOUCHAIS, Martine: Le déséquilibre significatif dans le Code civil. *La Semaine Juridique – Édition Générale* – 2016. április 4., 14, 664.

40 GUILLEMARD-ONGUENE ONANA i.m. 659.

41 ANTIPPAS, Jérémy: Regards comparatistes internes sur la réforme du droit des contrats. Réflexion sur l’identité contractuelle française. *AJDA* 2016/29, 1624-1625.

járuljon.⁴² Youngs ír arról, hogy a francia jogban a feltételeket (conditions) fel lehet függeszteni, vagy megszüntetni. Az a felfüggesztő feltétel, amely teljesen a kötelezett fél szándékán alapul, semmis, és ha a kötelezett fél megakadályozza, a feltétel jogi sorsa a másik szerződő fél akaratán nyugszik. A *termes*-ek olyan feltételek, amelyeket biztosan teljesíteni kell (azonban az időpont, hogy mikor kell ezeket végrehajtani, nincs meghatározva). A francia bíró *mérlegelési jogkörében* megvizsgálja a szerződésszegés súlyát és ha a szerződés semmisségét állapítja meg, annak hatálya azonnal vagy azonnal, vagy röviddel azután beáll⁴³. A *Lexique des termes juridique*⁴⁴ megkülönböztet különböző eseteket aszerint, hogy az akarat milyen szerepet játszott a feltétel létrejöttében. A *véletlenszerű feltétel* (condition casuelle) a körülményektől, a véletlentől függ. A *másik akaratától függő feltétel* (condition potestative) esetében, mint a neve is mutatja, a feltétel teljes mértékben az egyik fél akaratától függ (ezt vagy szerződés, vagy valamely jogi aktus válthatja ki). Meg lehet különböztetni továbbá *vegyes feltételt* (condition mixte), amely az egyik fél vagy harmadik akaratától függ.

4. A Code civil reformja

Franciaországban a 2000-es évek eleje óta születtek tervek a CC módosítása érdekében. Ki kell emelnünk a Pierre Catala professzor és munkatársai által kidolgozott reformtervet (*Catala-projet*),⁴⁵ amely a CC kötelmi jogi általános részével foglalkozott, illetve a François Terré vezetésével létrejött második munkát (*Projet Terré*), amelyre európai és nemzetközi modellek is hatottak.⁴⁶ E tervek nyomán a francia kormányzat is elkezdett foglalkozni a kötelmi jogi változásokkal és több módosítást is végeztek a CC-n (2006-ban és 2008-ban). A francia kormányzat 2008-ban is kiadott egy tervezetet az új CC-ről (*Chancellerie-projet*).

42 YOUNGS, Raymond: *English, French and German Comparative Law*. London és New York, Routledge, 2014, 647.

43 YOUNGS i.m. 636.

44 GUINCHARD, Serge – DEBARD, Thierry (szerk.): *Lexique des termes juridiques*. Párizs, Dalloz, 2017, 1264.

45 L'avant-projet de réforme du droit des obligations et du droit de la prescription (A kötelmi és az elbirtoklás joga reformjának tervezetéről) vagy *avant-projet Catala* (Catala-tervezet), amely a bizottság elnökéről kapta a nevét.

46 FAUVARQUE-COSSON, Bénédicte: Towards an important reform of the French Civil Code. *Montesquieu Law Review*, 2015/3, 3.

A készülő kódexről szóló vázlatot (tervezetet) 2015. február 25-én egy ordonnance avant-projet-ban⁴⁷ (reformtervezet) jelentették meg, amelyet széleskörű konzultáció is kísért. A francia kötelmi joggal foglalkozó jogszabály (ordonnance) végül 2016 februárjában jelent meg.⁴⁸ 2016. október 1-jén lépett hatályba, viszont azt a korlátozást alkalmazták, hogy a Parlamentnek legkésőbb a publikálást követő hat hónappal kellett a jogszabályt ratifikálnia.

A kötelmi jogi reform igyekezett a szerződési egyensúlyt megerősíteni, ennek céljából a bíróknak lehetőséget biztosítottak, hogy szankcionálhassák, ha az egyik fél kiszolgáltatott helyzetével visszaélnék, például az adhéziós szerződésekben (szabványszerződések) a tisztességtelenség okán a szerződést semmissé nyilváníthatják. A bírókat felhatalmazták arra is, hogy a szerződések felülvizsgálata során, a tisztességtelen feltételeket felülvizsgálhassák.⁴⁹

Témánk szempontjából a legfontosabb változás a CC reformja kapcsán, hogy a tisztességtelenség (amelyet eddig a jogszabály nem tartalmazott) kodifikálva lett a magánjogi törvényben. A reformok intézményesítették az adhéziós szerződéseket a CC-ben. Meg kell említeni, hogy az adhéziós szerződések nemcsak a fogyasztóvédelmet, hanem a szerződés megkötését, vagy a teljesítését is érintik.⁵⁰ Rowan hivatkozik arra, hogy ez bizonyos szempontból a múlttal való szakítást jelenti, mivel a CC reformjáig a fogyasztói szerződéseken kívüli tisztességtelen kérdések esetén a francia igazságszolgáltatás töredékes volt. Nem volt semmilyen olyan általános szabály, hatalom vagy erő, amely a tisztességtelen kikötéseket sújtani tudta volna, ha nem fogyasztói szerződésekről volt szó. Általában tisztességtelenségnek lehetett találni a szabványszerződésekben a büntető feltételeket, a kizáró feltételeket, vagy a versenyt kizáró feltételeket, amelyek elleni küzdelem érdekében a normák különböző módokon léptek fel. A védelem hatálya és kiterjedése attól függően változott, hogy milyen típusú feltételről volt szó.⁵¹

A szerződések tisztességtelensége (jogellenesége, vagy a szerződő partner kiszolgáltatott helyzete) kapcsán a jelenlegi CC-ben három segítő szabályról

47 Ministère de la Justice de la France, *Projet d'ordonnance portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, 2015. február 25., interneten elérhető:

http://www.justice.gouv.fr/publication/j21_projet_ord_reforme_contrats_2015.pdf (Projet Chancellerie 2015).

48 Ordonnance no. 2016-131 du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations.

49 ASFAR-CAZENAVE i.m. 728., 737.

50 AUBERT – COLLART DUTILLEUL i.m. 17.

51 ROWAN, Soléne: The new French law of contract. *LSE Research Online*, 2017. (<http://eprints.lse.ac.uk/75815>) 11.

beszélhetünk. Valais megjegyzi, hogy a reformnak fontos elve volt, hogy jogtudományi alapelveket és kipróbált koncepciókat is tartalmazzon az új CC, és ez lehetőséget teremt arra, hogy megvédjék a védtelen, kiszolgáltatott feleket. Ennek megfelelően szabályozásra került a gazdasági függőséggel való visszaélés (1143 CC).⁵² Ezt a szituációt már a Semmitűszék 2000. május 31-i ítélete szankcionálta, a tényállást továbbá meg lehet találni a Code de la consommation L-122-8. cikkelyében, sőt a Code commerce-ben is szerepet kap (L-420-2).⁵³ Ez azt jelenti, hogy semmis a szerződés, ha valakinek a függő helyzetével a másik fél visszaél, és a visszaélés utóbbinak túlságosan nagy előnyt jelent.

A második segítő szabály, hogy meg lehet állapítani egy adhézios szerződésben szereplő feltételről, hogy nem írott (vagyis semmis), ha a szerződésben egy jelentős egyenlőtlenséget idéz elő (1171. cikkely CC, illetve hasonló szabályként l. L.132-1., C. consom. és. L. 442-6, I, 2° C. com.). A harmadik eset pedig a következő: ha kétség merülne fel a szerződések értelmezésével, akkor az az alapelv segít, hogy annak előnyére kell a szerződést értelmezni, aki a szerződéshez csak aláírásával járult hozzá (aki kötve van a szerződéses rendelkezésekhez).⁵⁴ A reform egyébként hozott új normát a szerződések általános értelmezésére vonatkozóan is: a régi előírás (1156 CC) az volt, hogy a szerződéseket inkább a felek közös szándéka szerint kell megítélni, mintsem a feltételeik írott (szoros) értelmét követni. Az új 1188 CC kiegészíti ezt az értelmezést: ahol a szándékot nem lehet megítélni, ott a szerződést úgy kell értelmezni, ahogyan egy észszerűen gondolkodó ember hasonló helyzetben értené (ez egyébként követi a PECL és a DCFR-t).⁵⁵ Az 1190. cikkely szerint, ha a szabadon tárgyalt szerződések esetében kétség merülne fel, akkor a kötelezett érdekében kell értelmezni, ha pedig adhézios szerződésről lenne szó, akkor az ellen kell értelmezni, aki azt javasolta (contra proferentem szabály). Az 1190. cikkely a Fogyasztóvédelmi Törvényben rögzített normát illeszti be a CC-be is.⁵⁶ Aubert-Collart Dutilleul szerint ez a szabály nem elég arra, hogy teljes egyenlőség alakuljon ki a szerződésben, de elég arra, hogy az egyenlőtlenség ne érje el azt a mértéket, amelyet bíró vagy törvény elfogadhatatlannak tartana. Vannak továbbá olyan előírások

52 VALAIS, Valérie: La réforme du code civil : quels enjeux pour nos contrats ? *Dalloz IP/IT* – 2016 május, 231.

53 RENAULT – BRAHINSKY, Corrine: *Le nouveau droit des contrats*. Issy-les-Moulineaux, Gualino, 2016, 20.

54 AUBERT – COLLART DUTILLEUL i.m. 15-16

55 SMITS, Jan M. – CALOMME, Caroline: The Reform of the French Law of Obligations: Les jeux sont faits. *Maastricht European Private Law Institute Working Paper*, 2016/05, 11.

56 RENAULT-BRAHINSKY i.m. 35.

a CC-ben, amelyek a felek közötti egyenlőtlenséget akarják kiküszöbölni. Például általános előírásként a szerződéskötést megelőző tárgyalásokon a szerződő felet minden olyan információval el kell látni, amely meghatározó szerződéskötési szándékára nézve⁵⁷.

A CC tehát most már tartalmazza a tisztességtelen feltétel jogintézményét. Ez olyan feltétel, amely szignifikáns egyenlőtlenséget idéz elő a felek jogaiban és kötelezettségeiben. A bírónak joga van azon szerződő fél kérelmére, aki sérelmesnek találja, azt eltörölni.⁵⁸ A megfogalmazás követi a tisztességtelen kikötésekről szóló európai irányelv előírásait, illetve a szerződési jogra vonatkozó európai alapelveket.⁵⁹

CC Art. 1171 alapján: „[a]gy adhéziós szerződésben, minden feltétel, amely a szerződésben szereplő felek között a jogaikban és kötelezettségeikben jelentős különbséget okoz, nem írottak minősül. A jelentős egyenlőtlenség kapcsán nem lehet értékelni a szerződés fő tárgyának sem pedig a szolgáltatás árának megfelelőségét⁶⁰”.

A fenti paragrafus szerint nem érvényesek azok a szerződési feltételek (szabványfeltételek), amelyek bármely szerződésből származnak is, jelentős különbséget hoznak létre a felek jogaiban és kötelezettségeiben. Azonban jelentős különbség nem érintheti a szerződés fő kötelezettségét, vagy pedig az árat. Ezek a szabályok a fogyasztóvédelmi jellegűek. A tisztességtelen feltételek elleni szabályozásnak az általános magánjogra való kiterjesztése ugyanakkor azt a célt szolgálja, hogy a jogalkotó igyekszik elősegíteni a szerződési igazságosság érvényre kerülését (*justice contractuelle*).⁶¹ Behar-Touchais szerint a jelentős egyenlőtlenség fogalma a fogyasztói jogban is szerepet kapó egyenlőtlenség sajátosságaival azonosíthatjuk. Erre példák a szerződő fél egyoldalú hatalma, a szerződésben lévő előny nem kölcsönös, a díjak

57 AUBERT – COLLART DUTILLEUL i.m. 100.

58 « Une clause qui crée un déséquilibre significatif entre les droits et les obligations des parties au contrat peut être supprimée par le juge à la demande du contractant au détriment duquel elle est stipulée ».

59 PHILIPPE, Denis: La réforme du droit des contrats en droit français Congrès de l'IDEF, 22 avril 2016 (<http://www.philippelaw.eu/UploadDirectory/UserFiles/files/La%20r%C3%A9forme%20du%20droit%20des%20contrats%20en%20droit%20fran%C3%A7ais.pdf>) (2017.03.20.) 6.

60 Art. 1171. Dans un contrat d'adhésion, toute clause qui crée un déséquilibre significatif entre les droits et obligations des parties au contrat est réputée non écrite.

L'appréciation du déséquilibre significatif ne porte ni sur l'objet principal du contrat ni sur l'adéquation du prix à la prestation.

61 ROWAN i.m. 11., 12-13.

indokolatlan áthárítása a másikra, illetve kevésbé lehet bízni a másik félben. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy a „jelentős” kifejezés nagyon szubjektív.⁶²

A szerződés nem írottként történő minősítése (réputée non écrit) kapcsán a bírónak lehetősége van, hogy a vitás feltételt megsemmisítse. Aubert-Collart Dutilleul ugyanakkor aláhúzza azt a tényt, hogy igaz, hogy a bírónak nagy szabadságot biztosít a törvény a szerződések felülvizsgálatára, de sem a szerződés tárgyát, sem pedig az árát nem vizsgálhatják felül, ez azt jelenti, hogy a szerződés gazdasági kiegyensúlyozottsága nagy mértékben a felek kezében van.⁶³ Egy feltétel tisztességtelensége ugyanakkor nem érinti az egész szerződés érvényességét, a Semmítőszék szerint addig kell alkalmazni a feltételt (réputée non écrit), amíg egy bíró nem állapította meg a tisztességtelenségét.⁶⁴

Cohet megjegyzi, hogy az 1171. cikkely bevezetésével a szerződési jog fogyasztói megközelítést kapott. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a tisztességtelenségre adható szankció, illetve a szabály alkalmazhatósága erősen meg lett szorítva. A megszorítás tehát kettős: az árát és a szolgáltatást nem lehet vizsgálni, illetve a vizsgálat csak a szabványszerződésekre vonatkozik. Kérdés, hogy az egyenlőtlenség mit jelent? A vizsgálathoz szükséges tekintettel lenni a szerződés megkötésére, valamint más szerződési feltételekre, illetve a felek között létrejött egyéb szerződésekre.⁶⁵ Chénéde kifejtí, hogy az 1171-es cikkely vonatkozik az egyének (átlagos természetes személyek) egymás közötti szerződéseire is. Ez a lehetőség azonban nem lesz feltétlenül elterjedt, bár a digitális gazdaság ebben is példát termethet, amint a Kancellária 2016. február 11-i sajtóközleményében is megfogalmazta. Vonatkozik például a védelem az Airbnb foglalásokra, ha a kiadónak a szerződés egyoldalúan megengedné a bérlet idejének megváltoztatását a bérbe vevő hozzájárulása nélkül. A bérbe vevő kérésére a bíró eltörölheti ezt a záradékot.⁶⁶ A CC új szabályai között a szerződési szabadságot is megtalálhatjuk, illetve annak bizonyos korlátozását is, amely eddig a Semmítőszék gyakorlatában mutatkozott meg. Leone felhívja a figyelmet, hogy talán nem véletlen, hogy ezt az alapelvet a tisztességtelen feltételek bevezetése kapcsán illesztették be szintén a törvénybe⁶⁷ Saintier megemlíti, hogy régi a vita arról, hogy mennyiben lehet a

62 BEHAR-TOUCHAIS i.m. 664.

63 AUBERT –COLLART DUTILLEUL i.m. 16.

64 SERGE-GUINCHARD i.m. 1264.

65 COHET i.m. 90.

66 CHÉNÉDÉ, François: Le contrat d'adhésion de l'article 1110 du Code civil. *La semaine du droit*, 2016/27, 1336.

67 LEONE i.m. 4-6.

tisztességtelenséget (illetve ennek kapcsán a bírói beavatkozási lehetőséget) és a szerződés szabadságát összeegyeztetni. Egyrészt a régi CC-ben lehet találni olyan szakaszt, amely megengedte a bíróságoknak a szerződésekbe való beavatkozást tisztességtelenségre és jóhiszeműsége hivatkozva (1134-3 cikkely). De a módosítás lehetőségét a szerződés szentségének alapelve alaposan korlátozta (1134-1 cikkely).^{68,69}

Az 1171. cikkely a Code de la consommation L.132-1 szakaszát veszi át. A Chancellerie projektben (1169. cikkely) még egy olyan elképzelés volt, hogy általános védelmet biztosítanak bármely tisztességtelen kikötés ellen. Kérdés volt az, hogy amennyiben a szakemberek (vállalkozások) a tisztességtelen feltételek áldozati lesznek, akkor elvárható-e, hogy hasonló módon kapjanak védelmet, mint a fogyasztók. A bírósági joggyakorlat például ezekben az esetekben alkalmazta a korábbi szerződési jogi elemek közül a *cause* koncepciójára vonatkozó szabályokat, hogy a szerződés egyenlőségét helyreállítsa, amikor az egyik fél olyan kikötést alkalmazott, amely jelentős egyenlőtlenséget idézett elő a másik fél hátrányára. (Ez a szabály azonban már nem létezik). A mostani védelemből az egyének és a védelmet megkapó szakemberek profitálnak leginkább.⁷⁰ Ugyanakkor kifejezi az 1171. cikkely azt is, hogy a *lésion* jogintézményével (amely a szerződés kiegyensúlyozottságát kívánja biztosítani) nincsen semmilyen összefüggésben (illetve egyes tisztességtelen feltételek önmagukban nem a szerződések érvénytelenségének okai).⁷¹ A szerződési egyensúlytalanság önmagában nem elegendő ahhoz, hogy megkérdőjelezze a szerződés érvényességét. Ez azt jelenti, hogy az egyenlőtlenség leginkább a tisztességtelen kikötések értékelésénél kaphat szerepet.⁷² Az ilyen típusú megnyilvánulások következménye a semmisség (nullité). A különbség a kikötések nem írott volta és a semmisség között az, hogy az előbbi esetén szükség van még bírósági megállapításra.⁷³ A semmisség (nullité) és a réputation non écrit közötti különbség a szolgáltatás szempontjából lehet fontos, az

68 Saintier, SÉVERINE: *Loyalty as a tool to combat contractual unfairness: a French perspective*. In: Kenny, MEL – Devenney, JAMES – O’Mahony, Lorna Fox (eds.): *Unconscionability in European private financial transactions*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 73.

69 LAGARDE – MÉHEUT – REVERSAC i.m. 211.

70 ASFAR-CAZENAVE i.m. 743.

71 ASFAR-CAZENAVE i.m. 737., 743.

72 DISSAUX, Nicolas: *Clauses abusives: pour une extension de domaine de la lutte.*, *Droit et Patrimoine*, 2014/240, 54.

73 AUBERT-DUTILLEUL i.m. 16.

ítélkezési gyakorlat még nem alakult ki, de például a feltétel nem írott volta esetén az nem évülhetne el.⁷⁴ Volt olyan elképzelés is, hogy a tisztességtelen feltételek következményeként a *supprimée* (törölve v. eltávolítva) kifejezést használnák. A francia jogalkotó igyekezett egyszerűsíteni a szókincset, viszont ilyen szempontból a szigorúság kevésbé vált meghatározóvá.⁷⁵

Érdekes módon az új rendelkezés úgy tűnik, hogy kizárja az ex officio (hivatalból) alkalmazást, és azt akarja, hogy relatív semmisség a megtámadott fél kérésére legyen megállapítva. Az előírás olyan irányba vezetheti a jogintézményt, hogy a magánjognak egy sokkal hagyományosabb eszköze lesz, összehasonlítva a „fogyasztó” tisztességtelen feltételnek szabályaival, ahol a jogalkotó az ex officio mechanizmus meglétével próbálja a fél feltételezett gyengeségét kompenzálni.⁷⁶ Meg kell jegyezni, hogy 1998 óta mód van arra, hogy a fogyasztói szervezetek is bekapcsolódjanak a peres eljárásokba. Ugyanakkor a fogyasztóvédelmi törvényben az egyénileg tárgyalt kikötések is célpontjai a tisztességtelenség ellenőrzésének (93/13/EGK irányelvhez képest).⁷⁷

Természetesen (az irányelvvel párhuzamosan), a szerződés fő tárgyát illetve az árat nem lehet vizsgálni, ha az azokra vonatkozó megállapodás egyszerű és érthető.⁷⁸ Az 1171. cikkelyben foglalt rendelkezés jogkövetkezése hasonló a Fogyasztóvédelmi törvényben és a Kereskedelmi kódexben rögzített jogkövetkezéséhez.⁷⁹

A CC módosítása után a törvény 1110. cikkelyében különbséget tesznek a szerződés szabad megfogalmazása és az adhézión (szabvány) szerződések között. Ez utóbbi esetben általános feltételek találhatóak a szerződésben: a tárgyalás elmarad, az egyik fél korábban fogalmazza meg és tárja a másik szerződő fél elé a szerződést.⁸⁰ Az adhézión szerződés meghatározása kulcsszerepet játszik a tisztességtelenség használatában, bár nehéz pontos definíciót adni. Egy ilyen szerződés aszimmetrikus, ahogyan az 1110. cikkelyben meg van fogalmazva: olyan szerződésről van szó, ahol az egyik fél előre meghatározza a feltételeket. A *contrat gré à gré* esetében viszont a felek szabadon megtárgyalták a feltételeket. Ebből az következik, hogy egy szerződés adhézión lehet akkor is, ha bizonyos feltételeket nem tették tárgyalás tárgyává, bár a többit igen. Az adhé-

74 BEHAR-TOUCHAIS i.m. 663.

75 BEHAR-TOUCHAIS i.m. 665.

76 LEONE i.m. 3.

77 SCHULTE-NÖLKE - TWIGG-FLESNER – EBERS i.m. 210.

78 L'ordonnance n°2016-301 du 14 mars 2016.

79 REANAULT-BRAHINSKY i.m. 26-27.

80 RENAULT – BRAHINSKY i.m. 7.

ziós szerződések kapcsán a törvény használja a conditions générales (általános feltételek) kifejezést. Cohet azt a megállapítást teszi ezzel kapcsolatban, hogy e feltételek mentén a felek a szolgáltatásokat realizálják, gyakorolják. Cohet utal arra is, hogy mivel az adhéziós szerződésekre negatív következmények vonatkoznak, ezért megpróbálják ezeket elkerülni, például úgy, hogy megpróbálják feltüntetni a szerződések kapcsán, hogy megtárgyalták a feltételeket.⁸¹ Mekki szerint a bírák figyelni fognak, hogy a felek a tárgyalásokat ne színlelhessék((-Németországban is látható az erre való igyekezet). A német jog inspirálta a CC 1171. cikkelyét is.⁸² Meg kell jegyezni, hogy a CC 1171. cikkelye kikerüléséhez az kell, hogy a felek megtárgyalják a feltételeket, adott esetben ezt bizonyítani is tudni kell (pl. találkozások, szerződéstervezetek útján).⁸³ Felmerült az új szabályok tervezése során, hogy a tisztességtelenség alkalmazási lehetőségét ki kell tágítani mindenféle szerződésre, még akkor is, ha a felek megbeszélték azt, viszont ezen törekvés ellen jelentős ellenállás alakult ki, különösen az üzleti körökből, ez az oka a szabály jelenlegi korlátozásnak.⁸⁴

Behar-Touchais példákat hoz arra, hogy a CC-beli tisztességtelenség szabályait hol lehet majd alkalmazni. Ezek közé tartozik, ha egy szabadfoglalkozású szakember létesít jogviszonyt (akkor, amennyiben a Code de commerce nem lenne alkalmazható), például adhéziós szerződés jön létre egy orvos és egy klinika között. További példa egy kereskedelmi ügynök és megbízója közötti jogviszony is (ha a Code de commerce L. 442-6, I 2° cikkelyét szintén nem lehetne alkalmazni). Akkor is lehetne a CC jelenlegi szabályát alkalmazni a tisztességtelenségre, ha magánszemélyek kötnek adhéziós szerződést egymás között. Ugyanakkor érdekes tényként megemlíti, hogy egy közjegyzői szerződés (contrat notarié) nem igazából adhéziós szerződés, mert bár a feltételek adottak, amelyeket viszont nem tárgyaltak meg egymás között a felek, viszont nem a szerződésben szereplő valamelyik fél szerkesztette meg az okiratot.⁸⁵

A törvény 1119. cikkelyében megtalálható, hogy általános feltételek esetén kifejezetten el kell fogadni a másik félnek azokat.⁸⁶ A szerződésekben az általános gyakorlat alóli kivételeket tartalmazó feltételekre fel kell hívni a másik fél figyel-

81 COHET i.m. 93.

82 MEKKI, Mustapha: Reform of Contract Law and Business World. *European Review of Contract Law*, 2017, 13 (4), 439.

83 MEKKI i.m. 443.

84 FAUVARQUE-COSSON, Bénédicte: The French Contract Law Reform and the Political Process. *European Review of Contract Law*, 2017, 13 (4), 349.

85 BEHAR-TOUCHAIS i.m. 664.

86 RENAULT-BRAHINSKY i.m. 13.

mét, és annak azokat szükséges külön elfogadnia. Egy adott feltétel alkalmazására vonatkozólag az a kérdés merül fel, hogy mennyiben jelenti az adott feltétel annak a szerződésfajtának tipikus részét, amelyet a felek kötnek. Ilyen lehet például, ha szállítási szerződésnél arbitrációt kötnek ki. (Ez tipikus feltételként sokszor megjelenik az ilyen típusú szerződésekben), és ezért nem szükséges, hogy a fél e kikötéshez kifejezetten hozzájáruljon.⁸⁷ Cohet megjegyzi azt is, hogy egyedileg megtárgyalt szerződéseknél is lehet büntető feltételt találni, amennyiben valaki a szerződésben erősebb félként visszaélve kiegyensúlyozatlan szerződést hoz létre (1231-5, al 2).⁸⁸ Fontos kérdés, hogy a szerződés kiegyensúlyozatlanságát orvosolni lehet-e úgy, hogy azt a tételt, amely hátrányos az egyik fél számára, egy másik – kedvezőbb - feltétellel kompenzálják. A Semmitőszék ezt lehetségesnek tekintette az egyik ítéletében (Cass. com., 3 mars 2015).⁸⁹

Az a gyakorlat gondokat okozhat, ha a különböző meghatározásokban hasonló kifejezéseket használ a törvény. A CC (1101. cikkely) szerződés definíciójában a francia jogalkotó beszél a szerződés feltételeiről (stipulations), de a törvényhez adott indoklásban leírják, hogy valójában nincsen semmilyen egyezés a szerződés feltételei (stipulations) és az általános feltételek között (conditions générales). Utal az Indoklás továbbá arra, hogy léteznek más szerződések is, amelyek esetén, ha pontosan követjük a definíciókat, akkor sem szabadon kötött szerződésekről, sem pedig adhéziós szerződésekről nem beszélhetünk. Ezt a definíciók közötti különbséget láthatjuk az 1171. cikkelyben, ahol a jelentős egyenlőtlenség vizsgálata általában sem az árat sem pedig a szerződés tárgyát nem érinti.⁹⁰ A harmadik fajta kategóriára példa az 1165. cikkely, ebben az esetben egyoldalúan az árat vagy a szolgáltatás minőségét határozzák meg. A szerződés ilyen módon sem szabadon nem tárgyal, sem pedig adhéziós szerződésnek nem tekinthető.⁹¹ Másik problémás nyelvi kérdés a definícióban használt *objet* fogalom (amely egy kötelező eleme volt a szerződésnek a módosítások előtt a Code civilben) fogalma, de a módosítások után kikerült onnan, és nem alkalmazzák a *contenu* kifejezését (amely a szerződés új elemét jelenti). Behar-Touchais szerint nem túl okos a meghatározásokban továbbra is alkalmazni az *objet* kifejezést, amikor már a *contenu* eleme található a szerződési definícióban.⁹²

87 YOUNGS i.m. 647.

88 COHET i.m. 96.

89 BEHAR-TOUCHAIS i.m. 663.

90 Réforme du droit des obligations un supplément au code civil 2016 à jour de l'ordonnance n° 2016-131 du 10 février 2016. Dalloz, 2016, 15.

91 AUBERT – COLLART DUTILLEUL i.m. 17.

92 Behar-Touchais i.m. 665.

A másik fontos változtatás, hogy a tisztességtelen feltételeket a szabványfeltételekben úgy kell tekinteni, mint a le nem írt (non écrites – ergo nem létező) rendelkezéseket bármilyen szerződés esetén (1171 CC). Az ilyen típusú megnyilvánulásoknak a következménye a semmisség. A szerződés nem írottként való meghatározása (réputée non écrite) kapcsán a bírónak lehetősége van arra, hogy megsemmisítse a vitás feltételt.⁹³ Egészen mostanáig a francia jog nem tartalmazott egy ilyen általános előírást. (kivéve: Art. L 442-6-1 Code de Commerce). Smits megjegyzi, hogy ugyan hivatkoztak arra, hogy a fogyasztói szerződések tisztességtelen feltételeinek irányelvét lehet használni más szerződéstípusok esetére is, de természetesen máshogy kell egy fogyasztói szerződés feltételének tisztességtelenségét vizsgálni, mint vállalkozások közöttiét.⁹⁴

Meg kell említeni, hogy a Code civil-en kívül találhatóak továbbá olyan szabályok, amelyek a két fél közötti kiszámítható és tisztességes kapcsolatot kívánják rendezni, viszont eléggé lokalizáltak. Példák erre a különböző jogszabályok, amelyek például az ingatlan bérlésével (tanyabérlés) foglalkoznak. Ebben az esetben a segítő szabályok úgy nyilvánulnak meg, hogy például igyekeznek megszabni a bérleti díjat. Aubert-Collart Dutilleul kifejti, hogy ezek a megoldások azt jelzik, hogy a szerződést kötők akaratát alávetik különböző társadalmi normáknak. A jogalkotó igyekszik társadalmi kérdésként kezelni ezeket a szerződéseket, annak érdekében, hogy a szerződést jogilag és gazdaságilag ki lehessen egyensúlyozni, mivel a felek ezekben az ügyekben nem egyenlők. Ez pedig a társadalmi akarat (*volontarisme social*) előretörése a szerződési jogban.⁹⁵ Behar-Touchais megjegyzi viszont, hogy a Code civil 1171. cikkelyének alkalmazhatósága szűk, és ezért talán nem feltétlenül kellett volna bevezetni a törvényben. Szerinte a törvényalkotó mindenképpen bizonyosságát akarta adni a modernitásának a sztenderd feltételek bevezetésével a jogszabályban (mivel több európai jogrendszer is tartalmazza a megoldást, pl.: Németország, Ausztria, Magyarország, Olaszország, Portugália).⁹⁶

5. A tisztességtelenség jogintézménye a kereskedelmi jogban

A francia kereskedelmi törvény - Code de commerce - is tartalmazza a tisztességtelenséget (2008 óta). Ily módon a kereskedő felelősségét már egy

93 AUBERT-DUTILLEUL i.m. 16.

94 SMITS – CALOMME i.m. 7.

95 AUBERT – COLLART DUTILLEUL i.m. 100-105.

96 BEHAR-TOUCHAIS i.m. 663.

jogügylet kapcsán meg lehet állapítani, ha a szerződésben elhelyezett, vagy igyekezett elhelyezni olyan feltételt, amely a felek közötti jogokat és kötelezettségeket szignifikánsan egyenlőtlené teszi.⁹⁷ A kereskedelmi jogban az a szabály a tisztességtelen feltételek vonatkozásában, hogy aki azokat a szerződésben kívánja alkalmazni, annak a félnek kell vállalni érték a felelősséget.⁹⁸ A szabály magyarázatához hozzátartozik, hogy a fogyasztói joggal szemben, a kereskedelmi jogon belül (C. com. art. L. 442-6) a tisztességtelen feltételt csak a tárgyalások nélküli megkötött szerződések esetén lehet értékelni.⁹⁹ A tisztességtelenség következménye, hogy nem írottak kell tekinteni az adott kikötést, a többi része a szerződésnek azonban érvényes lehet. A kereskedelmi kódex szerint (L 442-6 I 2°) tisztességtelenségről van szó az összes termelő, kereskedő, ipari vagy kézműves, vagy vállalkozó olyan szerződése kapcsán, amelyben alkalmazza vagy megkísérli alkalmazni egy kereskedelmi partnerével szemben egy olyan kötelezettséget, amely jelentős egyenlőtleniséget jelent a felek jogaiban és kötelezettségeiben.¹⁰⁰ A szerződéses feltétel kialakítója a saját felelősségére szerkeszti meg, és adott esetben felel a vele szerződő fél séreleméért. Néhány ilyen feltétel van a Code de commerce L. 442-6 II cikkelyében felsorolva, amelyek érvénytelenséget jelentenek.¹⁰¹

Eltérően a Code de la Consommation L 132-1 szakaszától és a Code civilben található megfogalmazástól a versenyjogi előírás nem zárja ki a vizsgálatból azokat a feltételeket, amelyek meghatározzák a szerződés tárgyát és az ár és a szolgáltatás közötti értékarányt. Leone szerint ez nem meglepő, mert az arra vonatkozó megállapodás lényeges része a versenyjognak. A kereskedelmi jogviszonyokban, ha egy tisztességtelen feltételt beillesztettek, akkor nem a szerződésre nézve volt következménye, hanem azt a kárt kellett megtéríteni amit a feltétel okozott, amennyiben lehetett bizonyítani.¹⁰² Cohet szerint tisztességtelenség a kereskedelmi kódexen belüli használata megakadályozza, hogy a szerződési jog részekre hulljon, mivel nem lesz az egyes magánjogi területek között különbség a tisztességtelen feltételek kapcsán.¹⁰³

97 PHILIPPE i.m. 6.

98 DISSAUX i.m. 54.

99 COHET i.m. 93.

100 De soumettre ou de tenter de soumettre un partenaire commercial à des obligations créant un déséquilibre significatif dans les droits et obligations des parties.

101 COHET i.m. 94.

102 LEONE i.m. 3.

103 COHET i.m. 90.

Befejezés

A francia jogban a 2016-os CC-beli változásokat követően most már a magánjog három kiemelten fontos törvényében (CC, Code de commerce, Code de la consommation) és e törvényekhez tartozó fontos magánjogi területen, az általános magánjog, a kereskedelmi jog és a fogyasztóvédelmi jog területén a tisztességtelenség bevezetése és ennek kapcsán a szignifikáns különbség szabályozása a felek között megvalósult.

A szabályozás középpontjában az a 93/13/EGK irányelv által meghatározott szabály áll, hogy a felek jogaiban és kötelezettségeiben jelentős egyenlőtlenség alakult ki. A három törvény szabályozása a magánjogban egy bizonyos fajta munkamegosztást is lehetővé tesz: az általános magánjogban bármilyen adhézíós szerződést vizsgálni lehet, a kereskedelmi jogban általában szakemberek, gazdasági szereplők megállapodásait, a fogyasztói jogviszonyokban pedig fogyasztók és szakemberek közötti megállapodásokat vizsgálhatnak.

Behar-Touchais utal az elhatárolási problémákra. Az egyes kódexekben meg vannak határozva az alkalmazás feltételei (és persze a különös szabályok használata mindig megelőzi az általánost). Ha egy adott jogviszonyban felmerülne a Code de commerce alkalmazásának lehetősége, akkor talán egyes szerződő felek igyekeznének elkerülni a kereskedelmi bíróságokat, és ezért a CC szabályait próbálnák meg választani. Lehet olyan magyarázat is, hogy a CC-t azért is választhatják majd az egyes felek, hogy a Code de commerce, illetve a Code de la consommation szakaszainak átfogó és kimerítő elemzése alól kibújjanak, esetleg azért is, hogy megpróbálják a hátrányosabb feltételt egy másik előnyösebb ígéretével kiegyensúlyozni [Eurauchan (2015), Provera France: JurisData (2015)]. Most még nem lehet még megválaszolni azt, hogy a CC 1171. cikkelye esetleg a kiegyensúlyozás lehetőségét magában foglalja-e.¹⁰⁴

A francia magánjogi kódex módosításának céljai között szerepelt a törvény modernizálása, közelítés az európai magánjogi változásokhoz, illetve a jogszabály vonzóságát a jogalkalmazók számára is növelni is igyekeztek. A francia jogalkotó érezte a korszellemet, és ezért is igyekezett a tisztességtelenséget szabályozni a törvényben. A kérdés, amelyre a választ majd csak a későbbiekben kapjuk meg, az, hogy milyen esetleges joggyakorlat fog kialakulni a magánjog releváns területein.

104 BEHAR-TOUCHAIS i.m. 663.

A NEMZETISÉGEK PARLAMENTI KÉPVISELETÉNEK FOGALMA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZABAD MANDÁTUM ELVÉRE

FARKAS GYÖRGY TAMÁS
tudományos segédmunkatárs (KRE ÁJK)

1. Bevezető

Jelen tanulmány elkészítését az Országgyűlés által a közelmúltban elfogadott T/18296 számú törvényjavaslat inspirálta, amely alapvetően a Nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvényt (a továbbiakban: Njtv.) módosította. A módosítás témánk szempontjából releváns rendelkezései beemelték az Njtv-be a nemzetiségek országgyűlési munkájára vonatkozó jogintézmények, így a nemzetiségi képviselő, nemzetiségi szószóló és a nemzetiségeket képviselő bizottság fogalmát.

A hivatkozott módosítás többek között az Njtv.-be emelte a IV/A fejezetet, amely a nemzetiségek részvétele az Országgyűlés munkájában címet viseli.

A törvényjavaslat 4. §-a alapján a nemzetiségi törvény 21/A. §-a szerint, *„a nemzetiségek képviseletét az Országgyűlésben:*

- a) nemzetiségi listán mandátumot szerzett nemzetiségi képviselő,*
- b) nemzetiségi szószóló*
láthatja el.”

A nemzetiségi törvény 21/B. § (1) bekezdését a törvényjavaslat akként szövegezte meg, hogy *„a nemzetiségi képviselő és a nemzetiségi szószóló tevékenységét nemzetiségi közössége és a magyarországi nemzetiségek érdekében végzi.”*

A módosítást az Országgyűlés 2017. évi CCI. törvényként fogadta el, 2017. december 20-án került kihirdetésre és 2017. december 21-i hatállyal módosította az Njtv-t.

A módosítás általános indokolásának témánk szempontjából releváns része szerint *„a hatályos Njtv. csak egyetlen esetben, a nyelvhasználat vonatkozásában tesz utalást a nemzetiségek országgyűlési jelenlétére. Az előterjesztő fontosnak tartja a nemzetiségi képviselő, a nemzetiségi szószóló és a nemzetiségeket képviselő bizottság fogalmának bevezetését az Njtv-be is, összhangban az Országgyűlésről szóló törvénnyel. Az új IV/A. fejezet rendelkezéseket tartalmaz a magyarországi nemzetiségeknek az Országgyűlés munkájában*

való részvételéről, továbbá a nemzetiségi képviselő és a nemzetiségi szószóló, valamint az országos nemzetiségi önkormányzat együttműködéséről.”

A módosítás 4. §-hoz fűzött részletes indokolás szerint: „az előterjesztő egy új fejezetben kívánja bevezetni az Országgyűlésről szóló törvényben bevezetett új jogintézményeket, amelyeken keresztül megvalósul a magyarországi nemzetiségek részvétele az Országgyűlés munkájában. Az új fejezetcímhez tartozó 21/A. § a nemzetiségek országgyűlési képviselőjének jelenlegi megvalósulási formáját rögzíti a nemzetiségi listán mandátumot szerzett képviselő és a nemzetiségi szószóló nevesítésével. Az új fejezet 21/B. §-a a nemzetiségi képviselő és nemzetiségi szószóló, valamint az országos nemzetiségi önkormányzat együttműködésének módozatait tartalmazza.”

A fentebb körülírt törvénymódosítás kapcsán jelen sorok írójában a sokat és sokszor használt nemzetiségi parlamenti képviselő fogalmának értelmezésének szükségessége merült fel, az ismertetett, immáron hatályos joganyag alkotmányossági aggályainak felvetése mellett.

Ehelyütt hangsúlyozzuk, hogy jelen írás kizárólag a *nemzetiségi listán mandátumot szerzett nemzetiségi képviselő* jogállását vizsgálja. A *nemzetiségi szószóló* jogállását jelen írásban nem vonjuk vizsgálat alá, tekintettel arra, hogy a szószóló jogosultságai alapján – ellentétben az országgyűlési képviselővel – nem gyakorolja, hanem legfeljebb közreműködője a törvényhozó hatalmi funkciónak.

2. A parlamenti képviselő fogalmának közjogi dimenziója

Közjogi értelemben arra a kérdésre, hogy a parlamenti képviselő, ki(k)nek a képviselőt jelenti, mi ennek a képviselőnek a jogi tartalma, a képviselői mandátum fajtája ad választ.

A mandátum szó a latin mando (mandare, mandavi, mandatum) igéből ered, amelynek jelentése: valakit valamire utasítani, megbízni valakit valamivel, valakire rábízni valamit stb. A mandátum jelentése tehát megbízás, megbízólevél.¹

Általánosságban, a népszuverenitás elvével összhangban² a nép, a hatalmát közvetlenül, az országgyűlési képviselőknél keresztül gyakorolja,

1 TÓTH Károly: *Választójog*. In: *Bevezetés az alkotmányjogba*. (szerk. : TRÓCSÁNYI László – SCHANDA Balázs) Budapest, HVG ORAC, 2014. 85.

2 A kormányzati rendszer és az alapjogvédelem komplex intézményrendszerének viszonyáról ld. részletesebben: CSERVÁK Csaba : *Az ombudsmantól az Alkotmánybíróságig*. Debrecen, Licium-Art, 2013, 5-18., és CSERVÁK Csaba: *Az alapjogokat érvényesítő intézményrendszer*. Debrecen, Licium-Art, 2018, 57.

(a hatalomgyakorlás kivételes, nép által közvetlenül gyakorolt módja a népszavazás) tehát az országgyűlési képviselők tevékenységük gyakorlása során a közhatalom forrását, a népet képviselik.

A képviseletnek – a mandátum jellege, illetve a képviselő és a választó egymáshoz való viszonya, szempontjából – történetileg két alapfajtája alakult ki, a kötött mandátum és a szabad mandátum. A kötött mandátum lényege az, hogy a képviselő és a választó között jogi függőség fennáll a választást, azaz a mandátum megszerzését követően is. Mindez megnyilvánul a képviselő választók általi visszahívhatóságában, a megválasztók utasítási jogában, illetve a képviselő véleménykérési kötelezettségében. A kötött mandátum elvének érvényesülése a rendi képviselet vonatkozásában jelent meg külföldön, illetve hazánkban is, a modern népképviseleti rendszerekre nem jellemző.³

A szabad mandátum lényege – ellentétben a kötött mandátummal – hogy a képviselő és a választók közötti jogi függőség a választás után megszűnik. A képviselő tehát nem hívható vissza a választók által a ciklusának lejártá előtt, nem utasítható, valamint a képviselő döntései meghozatalához nem köteles a választók véleményét kikérni. A képviselő munkája során kizárólag a lelkiismeretének és a törvényeknek van alárendelve, megválasztása esetén mandátuma a teljes ciklusra szól.⁴

A ma már általánosan elfogadottnak tekinthető szabad mandátum elve alapján tehát az országgyűlési képviselő megválasztása pillanatában elválik az őket konkrétan megválasztó, azaz az őt megbízó, az őt mandátummal felruházó személyektől és általánosságban a szuverén, azaz a nép hatalomgyakorlását valósítja meg személyén keresztül.⁵ Sieyés abbé megfogalmazásában: „*a képviselő az egész nemzetet képviseli, a polgárok összességének megbízottja.*”⁶

Magyarország tekintetében a szabad mandátum elvét a korábbi Alkotmány, azaz az 1949. évi XX. törvény 20. § (2) bekezdése mondta ki, amely szerint „*[a]z országgyűlési képviselők tevékenységüket a köz érdekében végzik.*”

A rendszerváltozás idején, az 1949. évi XX. törvényt, demokratikus, jogállami alkotmánnyá alakító 1989. évi XXXI. törvénynek az Alkotmány

3 Ld.: 2/1993 (I.22.) AB határozat ABH 1993, 33, 38.

4 Uo.

5 Ld. részletesebben: CSERVÁK Csaba: *Kormányzati és választási rendszer (avagy demokratikus hatalomgyakorlás komplex rendszere nemzetközi kitekintésben)*. PhD dolgozat, téma-vezető: Paczolay Péter; megjelenés/védés éve: 2010; illetve CSERVÁK Csaba: *Választási és kormányzati rendszerek összefüggései*. Jogelméleti Szemle, 2007/2, 22-34., és CSERVÁK Csaba: *A népakarattól az állami döntésig*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018, 165.

6 TÓTH i. m. 86.

20. § (2) bekezdéséhez fűzött indokolása szerint „*a képviselő feladata nem valamely település, megye vagy foglalkozási csoport érdekeinek védelme, hanem az egész nemzet szolgálata. Ezért írja elő: az országgyűlési képviselők tevékenységüket a köz érdekében végzik.*”⁷

Az Alkotmánybíróság a 22/2005. (VI. 17.) AB határozatban, az Alkotmány témánk szempontjából, releváns rendelkezései kapcsán megállapította, hogy „[a] választójog egyenlőségének elve mindazonáltal túlmutat a választópolgárok egyenlőségén, mivel az országgyűlési képviselők a politikai közösség minden tagját képviselik. Egyebek mellett ezt fejezi ki az Alkotmány 20. § (2) bekezdése: »Az országgyűlési képviselők tevékenységüket a köz érdekében végzik.« Ilyen értelemben az egyenlő képviselet a választójoggal nem rendelkezőkre (Alkotmány 70. §) is vonatkozik.”⁸

Megállapítható tehát, hogy a rendszerváltozáskor átalakult demokratikus berendezkedésünk egyik alappillére a szabad mandátum elve lett,⁹ amelynek értelmében a megválasztott képviselő közjogi értelemben nem egyes csoportokat, vagy a konkrétan őt megválasztó személyeket képviseli, hanem az egész nemzetet, függetlenül attól, hogy melyik párt listájáról, vagy melyik egyéni választókerületből került az Országgyűlésbe.

Magyarország Alaptörvénye a korábbi Alkotmány jelen írásban már idézett, szabad mandátum elvét magába foglaló rendelkezésén érdemben nem változtatott, csupán azzal a fordulattal egészítette ki a korábbi szövegezést, hogy „*e tekintetben nem utasíthatók*”. Kijelenthető tehát, hogy a korábbi Alkotmány idején született Alkotmánybírósági döntések minden fenntartás nélkül hivatkozhatóak, alkalmazhatóak a hatályos Alaptörvény tekintetében is.

Magyarország Alaptörvényének 4. cikk (1) bekezdése a korábbi Alkotmányban és azt értelmező alkotmánybírósági gyakorlatban meghatározott jogi alapvetésekkel egyezően akként fogalmaz, hogy „*az országgyűlési képviselők jogai és kötelezettségei egyenlők, tevékenységüket a köz érdekében végzik, e tekintetben nem utasíthatók.*”¹⁰

A jelenleg hatályos jogszabályok közül megemlíthetjük még az Országgyűlésről szóló 2012. évi XXXVI. törvény (a továbbiakban: Ogytv.) preambulumát is, mint értelmezési segédletet, amely úgy szól: „*hangsúlyozva valamennyi*

7 Ld.: ERDŐS Csaba: Az országgyűlési képviselők szabad mandátumának alapjai és az intézménnyel kapcsolatos legfontosabb kihívások. *Parlamentari Szemle*, 2017/2, 13.

8 ABH 2005, 246, 248.

9 CSERVÁK Csaba: A hatalmi ágak megosztásának XXI. századi kérdései az Alaptörvényt követően. *Pro Futuro – a jövő nemzedékek joga*, 2015/2, 24-37.

10 Magyarország Alaptörvénye 4. cikk (1) bekezdés.

országgyűlési képviselő közös felelősségét Magyarország, a magyar nemzet és a közjő szolgálatáért.” E rendelkezés is azt az értelmezést vetíti ki felénk, hogy az országgyűlési képviselő felelőssége az egész magyar (politikai) nemzetre kiterjed, azaz irreleváns, hogy az adott képviselő mely egyéni körzetből avagy listáról került a parlamentbe.

Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű továbbá az Alkotmánybíróság azon határozata, amely jelenleg hatályos Alaptörvény szabad mandátummal kapcsolatos rendelkezéseit értelmezte. Az Alkotmánybíróság a 10/2013. (IV. 25.) AB határozata kifejtette, hogy *„[a] szabad mandátum jogintézménye történetileg a kötött, ún. imperatív mandátummal szemben alakult ki. Az imperatív mandátum jellemzője a követ vagy küldött (parlamenter) kötöttsége az őt megválasztó közösség által adott utasításokhoz; a követ szavazatainak ellenőrzése; végül a követ visszahívhatósága, ha a neki adott utasításokat nem tartja be. Ezzel szemben a szabad mandátum – annak érdekében, hogy a követ ne pusztán az őt megválasztó kisebb közösséget, hanem országa (nemzete) egészét képviselhesse – azt jelentette és azt jelenti ma is, hogy a parlamenter független a választók akarától, azaz nem utasítható, mandátuma lejártá előtt jogi értelemben képviselői tevékenysége, szavazatai miatt nem számoltatható el, és nem hívható vissza. A szabad mandátum tehát nem az Országgyűléstől, hanem a választóktól való szabadságot jelenti.”*¹¹

A 27/1998. (VI. 16.) AB határozatában az eddigi hivatkozásainkat megerősítve az Alkotmánybíróság¹² akként foglalt állást, hogy *„[a] szabad mandátum a képviselői jogállás alapja. A szabad mandátum azt jelenti, hogy a megválasztás után a képviselő jogilag függetlenné válik választóitól; állásfoglalásait meggyőződése és lelkiismerete alapján alakítja ki, s így is szavaz; képviselői tevékenysége és szavazata miatt nem hívható vissza. [...] A szabad mandátum e jellemzői abban is kifejeződnek, hogy a képviselők jogállása egyenlő, azaz – mint a választási törvény mondja – jogaik és kötelességeik azonosak. A képviselői feladat ellátásához szükséges jogok és szervezeti feltételek tekintetében nem lehet a képviselők között aszerint különbséget tenni, hogy milyen módon nyerték el mandátumukat – vagyis, hogy pártlistáról, vagy egyéni választással kerültek – e a parlamentbe –, és ennek megfelelően mandátumuk mögött több vagy kevesebb szavazat áll; nem lehet különböztetni aszerint sem, hogy a képviselőt párt indította, vagy támogatta-e, avagy pártoktól független jelöltként indult; s aszerint sem, hogy megválasztott képviselőként csatlakozott-e valamely párt*

11 10/2013. (IV. 25.) AB határozat, Indokolás [16] ABH 2013, 356, 362-363.

12 CSERVÁK (2013) i. m. 215.

*képviselőcsoportjához, vagy sem.*¹³ E határozatában az Alkotmánybíróság a szabad mandátum elvéhez kapcsolódóan fontos elvi élű megállapításokat tett. Kimondta: nem lehet különbséget tenni a képviselők között aszerint, hogy milyen módon nyerték el mandátumukat, illetve mennyi választópolgár szavazata áll egy-egy képviselő mögött.

Mindez témánk szempontjából különösen jelentős, ugyanis a nemzetiségi képviselő egy, az általánostól eltérő, kedvezményes választójogi megoldás révén¹⁴, látszólag a többi képviselőkhöz képest lényegesen kevesebb szavazatszámmal juthat az Országgyűlésbe.¹⁵

Felmerül tehát a kérdés, hogy az Alaptörvény bármelyik egyéb rendelkezése megbontja-e a képviselői jogállást nemzetiségi és „hagyományos”

13 ABH 1998, 197, 200-201.

14 Ehelyütt fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a Velencei Bizottság több ízben foglalkozott a nemzetiségekre vonatkozó kedvezményes választójogi szabályok alkotmányosságáértől. A jó választási gyakorlatokat tartalmazó ajánlása szerint (Code of good practice in electoral matters) a nemzetiségek számára adandó különféle kedvezmények, fix képviselőbiztosítás nem ellentétes a választójog egyenlőségének elvével. Ld. : *The Code of Good Practice in Electoral Matters*, 23. pont.

15 Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy látszólagosság alatt nem a nemzetiségi mandátum kedvezményes jellegét kívánjuk megkérdőjelezni, illetve magát a kedvezményt ‘kevesellni’. Mindössze arra kívánjuk a kifejezéssel, és annak jelen lábjegyzetben történő magyarázatával felhívni a figyelmet, hogy a nemzetiségi listás mandátum a látszattal ellentétben nem tekinthető egyfajta tömeg támogatottság nélküli, „ingyen mandátumnak”. A jogalkotó – mint azt alább láthatjuk – valós, mögöttes társadalmi támogatottsághoz köti a nemzetiségi mandátumhoz szükséges szavazatszámot, tiszteletben tartva ezzel a nemzetiségek politikai képviseletének elősegítése mellett a választójog egyenlőségének alkotmányos elvét is. Lényegében ugyanezen álláspontot foglalja el *Schanda Balázs* is, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy ennél nagyobb kedvezmény biztosítása ellentétes lenne a választójog egyenlőségének elvével. Ld. : SCHANDA Balázs: *Az államalkotó tényezők*. In: *Bevezetés az alkotmányjogba. Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei*. (szerk.: TRÓCSÁNYI László – SCHANDA Balázs) Budapest, HVG-ORAC, 2014, 103. Arra kívánjuk tehát felhívni a figyelmet, hogy a 2018-as országgyűlési választásokon a kedvezményes kvóta szabályai alapján 23831 szavazat volt szükséges a kedvezményes kvóta elnyeréséhez. A Magyarországi Németek Országos Szövetsége 26477 szavazatot gyűjtött. A Nemzeti Választási Iroda adatai alapján az egyéni képviselői mandátumokat a választókeretek túlnyomó többségében 20 000 körüli szavazatszámmal szerezték meg jelöltek, tehát 2018-ban, a német nemzetiségi listáról mandátumot szerzett Ritter Imre mögött nagyságrendileg egy egyéni képviselőével azonos támogatottság áll a szavazatok számát figyelembe véve. Hangsúlyozzuk, hogy jelen összehasonlítás egyéni és nemzetiségi listás képviselő között – tekintettel az eltérő választási módszerre – kizárólag csak a nemzetiségi listán mandátumot nyert képviselő mögött álló szavazatszám elhelyezhetőségét célozza a más csatornán mandátumot szerzett képviselőkhöz képest.

képviselők között, azaz a fentebb ismertetett képviselői jogállásra vonatkozó alkotmánybíróvási joganyag fenntartás nélkül alkalmazható-e a nemzetiségi listáról megválasztott képviselőre is. A válasz a felmerült kérdésre egyértelműen, hogy az Alaptörvény országgyűlési képviselőkről szóló rendelkezései nem tesznek ilyen különbségtételt, ezért a nemzetiségi listáról mandátumot szerzett képviselőre egyértelműen ugyanazok a megállapítások alkalmazandók, mint bármely más országgyűlési képviselőre. A képviselői jogállás tehát továbbra is egységes, csupán a mandátum keletkezésének módjában van választójogi különbség, az egyéni választókerületből, a pártlistáról, illetve a nemzetiségi listáról megválasztott képviselő között.

A következő és egyben az általunk azonosított végső kérdés, ami felmerülhet a nemzetiségi képviselő kapcsán, hogy a nemzetiségek egyáltalán a magyar politikai nemzeten belül vagy amellett helyezkednek-e el közjogi értelemben. A politikai nemzet egységessége, annak megbonthatósága, köztudottan a dualizmus korában a nemzetiségi jog egyik központi kérdése volt. E kérdést az Alaptörvény hosszas fejtegetés nélkül, egyértelműen rendezti, ugyanis a Nemzeti Hitvallás, amely technikailag az Alaptörvény preambuluma – és e minőségében értelmezési segédlet – akként fogalmaz, hogy *„a velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők”*. Kijelenthető tehát, hogy az Alaptörvény a nemzetiségeket, a magyar politikai nemzeten belül helyezi el, tehát a magyar politikai nemzet halmazán belül elhelyezkedő 13 kisebb, nevesített halmazként ábrázolhatjuk a nemzetiségi listákra szavazó nemzetiségi választók közösségeit.

A fenti kérdések tisztázását követően biztonsággal kijelenthetjük, hogy a mandátum egyenlőségének elve magával vonja a szabad mandátum elvének egységes alkalmazását is, azaz kijelenthető, hogy a nemzetiségi listáról megválasztott képviselő ugyanúgy elszakad közjogi értelemben az őt megválasztó személyek közösségétől, és ugyanúgy az egész politikai nemzetet képviseli, mint bármely más pártlistáról, vagy egyéni választókerületből megválasztott képviselő.

Mindebből álláspontunk szerint az rajzolódik ki, hogy a nemzetiségi törvény módosítása, miszerint a *nemzetiségi listán mandátumot szerzett nemzetiségi képviselő a nemzetiségek képviseletét látja el az Országgyűlésben és tevékenységét nemzetiségi közössége és a magyarországi nemzetiségek érdekében végzi*, az Alaptörvény országgyűlési képviselőkre vonatkozó rendelkezésének és az Alkotmánybírószág által levezetett szabad és egyenlő

mandátum elvének sérelmének lehetőségét veti fel. A hatályos nemzetiségi törvény 21/A. § a) pontja és 21/B. § (1) bekezdése országgyűlési képviselőkre vonatkozó rendelkezései álláspontunk szerint tehát alkotmányjogilag aggályosak, mivel a nemzetiségi listáról mandátumot szerzett képviselőnek az Alaptörvény országgyűlési képviselőkre vonatkozó rendelkezései alapján nem a saját nemzetisége vagy a nemzetiségek, hanem a „köz”, azaz az egész egységes politikai nemzet érdekében kell végeznie munkáját.

Láthatjuk tehát, hogy a nemzetiségek parlamenti képviseletét nem tekinthetjük a képviselő és az őt megválasztók közötti közjogi kapcsolatnak, mivel ez a kötött mandátum elvének alkalmazásához vezetne el minket. Felmerül azonban kérdés, hogy nemzetiségi képviselet alatt közjogi értelemben mit érthetünk, mi az a körülírható, körülhatárolt jogi matéria, aminek a képében azonosíthatjuk ezt a sokat használt és alkalmazott fogalmat. Álláspontunk szerint szigorúan véve közjogi értelemben nemzetiségek parlamenti képviselete alatt mindössze azon speciális választójogi szabályok összességét érthetjük, amelyek elősegítik a nemzetiségek politikai értelemben vett képviseletének megvalósulását.

3. A parlamenti képviselet fogalmának politikai dimenziója

A szabad mandátum elvével kapcsolatos gondolatmenetet tovább fűzve megjegyzendő, hogy *Pap András László* a szabad mandátum elvét, ezen keresztül pedig az egész nemzet – azaz a köz – érdekében végzendő tevékenységet az egyik nemzetiségi képviselettel kapcsolatos képviseletelméleti aggályaként tünteti fel.¹⁶ Ezt az aggályt álláspontunk szerint a képviselet politikai dimenziója oldja fel, amelyet az alábbiakban szeretnénk kibontani.

Az Alkotmánybíróság a 2/1993 (I. 22.) AB határozatban ki is fejtette, hogy: „[a] képviselő és a választók kapcsolata politikai természetű, azaz a felelősség csak a választások során jelenhet meg abban a formában, hogy a választók bizalmát elvesztő képviselőt nem választják meg újból, illetőleg a mögötte álló pártot nem támogatják szavazataikkal.”¹⁷

Mindezek alapján álláspontunk szerint a képviselet – ezáltal a nemzetiségi képviselet is – kapocs a választó (nemzetiség) és a megválasztott képviselő között, habár jogilag a szabad mandátum elve alapján nem áll fenn, politikai értelemben azonban igenis létező fogalom.

16 PAP András László: *Észrevételek a kisebbségek parlamenti képviseletének szabályozásához az új alkotmányban* PPKE-JÁK Pázmány Law Working Papers, 2011/27, 5-6.

17 ABH 1993, 33, 38.

Azt a jelenséget tehát, hogy egy képviselő egy adott kisebb közösséget – azaz nem elvontan a teljes politikai nemzetet – a szó szoros értelmében képvisel közjogilag nem, ugyanakkor politikailag viszont értelmezhetjük. Ezt a politológia tudománya írja körül a számunkra, amely véleményünk szerint az országgyűlési képviselet alkotmányjogi vizsgálatának egyébként is nélkülözhetetlen segéd tudománya, mivel a jogi keretek között megvalósuló gyakorlatot, azaz a politika működését vizsgáló társadalomtudomány.

Bihari Mihály megfogalmazásában¹⁸ a politika komplex fogalmát és az egymással összekapcsolódó fogalmi elemeket a következőképpen foglalhatjuk össze:

- a politika közösségi tevékenység és viszony,
- a politika a hatalom megszerzésére és befolyásolására irányuló tevékenység,
- a politika társadalmi csoportok által kiváltott és megjelenített érdek- és hatalmi konfliktusokhoz kapcsolódik,
- a politika érdekek által meghatározott, célkitűző és célok elérésére törekvő (teleologikus), akaratlagos (voluntarista) jellegű tevékenység, amely a hatalom megszerzésére és befolyásolására törekszik,
- a politika a modern társadalmakban – a társadalom egészétől és a többi alrendszerétől elkülönülő – funkcionális alrendszerben integrálódva látja el saját funkcióit. A politikai rendszer központi elemét a hatalmi viszonyok (a hatalmat megtestesítő döntési pozíciók) alkotják.

Bihari a politika lényegét és rövid definícióját akként határozza meg, hogy a politikai érdek által meghatározott, célokat követő és akaratlagos tevékenység, amely a hatalom megszerzésére irányul.¹⁹

Bihari gondolatát mindössze annyiban egészítjük ki, hogy egyes pártoknak, főleg a kisebb rétegpártoknak, mint pl. a klasszikus kisebbségi-etnikai pártoknak nem feltétlenül a hatalom megszerzésére, hanem legfeljebb befolyásolására irányul a tevékenységük (pl. koalícióra lépés vagy eseti együttműködés más pártokkal a kisebbségnek kedvező jogszabályok elfogadásáért cserébe)

A politikai, parlamenti gyakorlatban számos példát látunk arra, hogy adott nemzetiség parlamenti képviselete egyúttal politikai programként is funkcionál, mi több a politikatudomány törésvonal elmélete az egyik meghatározó politikai törésvonalként épp az etnikai törésvonalat jelöli meg.

18 BIHARI Mihály: *Politológia – A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó Zrt., 2013, 49.

19 Uo.

Stein Rokkan az 1967-ben megjelent művében, a szerzőtársként közreműködő amerikai kutató, *Martin Lipset* segítségével vetette papírra az ún. törésvonal elméletet, amely a politika-tudományban a mai napig meghatározó.²⁰ Rokkan elmélete alapján az európai politikát a 20. század első kétharmadában jellemző fő politikai töréspontok a 16. és 19. század között végbement társadalmi-gazdasági változások eredményeként jöttek létre.

Álláspontjuk szerint az európai politika négy fő törésvonala:

- a vallási törésvonal,
- a nyelvi-etnikai törésvonal,
- a vidék és város közti törésvonal,
- a munkaadó és munkavállaló közti gazdasági törésvonal.

Az elmélet alapján vallási törésvonal mentén jelentek meg a kereszténydemokrata és keresztényszocialista pártok, a nyelvi-etnikai törés mentén a (többségi) nacionalista és a (kisebbségi) nemzetiségi-etnikai pártok, a vidék-város ellentét mentén az agrárpártok, a munka-tőke ellentét mentén a baloldali munkáspártok, a szociáldemokrata és kommunista szervezetek.²¹

Láthatjuk tehát, hogy a politológia mintegy természetesnek veszi a nemzetiségi, etnikai aspektusok esetleges megjelenését a párt alapú népképviselésekben. Ezzel szemben a jogi szakirodalom álláspontja erőteljesen megosztott a tekintetben, hogy a nemzetiségi képviselőnek van-e helye a modern pártalapú népképviselési alapon szerveződő parlamentekben.

Pap András László több érvet, ellenérvet sorakoztatott fel a nemzetiségek parlamenti képviselésével kapcsolatban. Álláspontja szerint „a parlamenti képviselő az érdekképviselő hatékony és szükséges eszköze, ugyanakkor komoly képviselőelméleti aggályokat (is) vet fel”. A hivatkozott szerző meglátása szerint az országgyűlési képviselő csakis az egész, a szuverenitás letéteményeseként politikailag egységes nemzet képviselője lehet. Mindemellett semleges kérdések tárgyalásakor a kizárólag kisebbségi képviselő biztosítása végett mandátumhoz jutott képviselő vagy frakció nehezen indokolhatja jelenlétét, valamint a nemzetiségi képviselők nem tudják megakadályozni a kisebbségellenes döntéshozatalt, így parlamenti jelenlétük csak szimbolikus gesztus marad, aminek komoly alkotmányossági és képviselőelméleti költségei lennének. *Pap* álláspontja szerint „kizárólag a kisebbség képviselését ellátó

20 PÁL Gábor (szerk.): *Politológia betekintés a politika világába*. Budapest, Dialóg Campus, 2018, 219-220.

21 Uo.

képviselő az egykamarás parlamentben nehezen fér meg a kompetitív néppártok rendszerében, hiszen (a parlamenti munkarend túlnyomó többségét kitevő) kisebbségsemleges kérdések tárgyalásakor a kizárólag a kisebbségi képviselő biztosítása végett mandátumhoz jutott képviselő vagy frakció nehezen indokolhatja jelenlétét, leadott szavazataik ráadásul a valódi képviselői legitimitáció hiányát is mutatják, hiszen mandátumukat a politikai verseny terepén kívülről szerezték”.²²

Kukorelli István szerint: „[a] pártpluralizmusra épülő képviselőházban ez a nemzetiségi képviselői elv csak zavarokat okoz. A magyar politikai elit 30 éve retteg a második kamarától és felelősséget visel a lényegében betartatlan (és betarthatatlan) ‘nagy ígéretéért’. Az elit túlpolitizálta a nemzetiségek országgyűlési képviselőit.”²³

Móré Sándor a magyar képviselői modell elemzése során a nemzetiségek parlamenti/politikai képviselőitől elhatárolta a nemzetiségi érdekképviselőt. Álláspontja szerint lényeges szempont, hogy a nemzetiségi képviselői mandátum megteremtésével politikai képviselő, egyfajta pártképviselő jön létre, ami látszólag „minden” érdek mentén szerveződik, és ettől mindenképpen elhatárolja a nemzetiségi szószólói intézményt, mint nemzetiségi érdekképviselőt.²⁴

Álláspontunk szerint a politológia-tudomány által leírt jelenségek figyelembevételével arra a következtetésre juthatunk, hogy nyilván más, de nem – feltétlenül, objektíve – összeegyeztethetetlen a nemzetiségi aspektus megjelenítése a klasszikus politikai logika – tehát politikai jobb illetve baloldal – alapján szerveződő arénában. Számos akár történelmi akár korunkbeli példát találhatunk arra ugyanis, hogy a politikai pártok a nemzetiségi képviselőt, mint politikai programot zászlajukra tűzve vesznek részt a klasszikus politikai aréna küzdelmeire és e jelenséget mint fentebb látjuk a politológia tudománya már leírta. A két törésvonal tehát olyannyira nem összeegyeztethetetlen, hogy bizonyos esetben keveredhet is.

A teljesség igénye nélkül elegendő akár a dualizmus kori Magyarország parlamentjére utalnunk, amely az egy politikai nemzet jegyében tisztán politikai alapon szerveződött, ugyanakkor helyet foglaltak „sima”, egyéni választókerületekből nemzetiségi képviselők is. Napjainkból megemlíthető a romániai RMDSZ, a szlovákiai Magyar Közösség Pártja, de megemlíthető,

22 PAP i. m. 5-6.

23 KUKORORELLI István: A nemzetiségek jogállása a rendszerváltozás éveiben – kísérletek országgyűlési képviselői szabályozására. *Parlamenti Szemle*, 2018/1, 5-26.

24 MÓRÉ Sándor: *A hazai nemzetiségek parlamenti részvétele – tények és lehetőségek*. Budapest, NKE, 2018, 8.

akár a Skót Néppárt, amelyek az „általános politikai palettán” nemzetiségi aspektusokat jelenít meg.

Az RMDSZ kapcsán külön kiemelendő, hogy bár Romániában kedvezményes megoldás is létezik a kisebb létszámú nemzetiségi szervezetek alsóházi mandátumszerzése vonatkozásában, az RMDSZ az általános szabályok szerint jut be a parlamentbe, tehát nemzetiségi képviseleti jellege mellett az általános politikai verseny²⁵ résztvevője. Láthatjuk tehát, hogy a klasszikus politikai paletta integráns része lehet a nemzetiségi politikai képviselet, amely megférhet a klasszikus politikai pártok mellett, sőt mint alább láthatjuk a kettő akár vegyülhet is egymással.

A kisebbségi és a politikai képviselet vegyülésére egzotikus példaként felhozhatjuk Új-Zélandot, ahol, a Maorik rendelkeznek hét külön egyéni választókerületekkel. A Maori szavazók dönthetnek hogy a speciális Maori választókerület jelöltjei, vagy az általános rendszer szerinti választókerület jelöltjei közül szeretne választani a szavazáson. Az egyéni választókerületek mellett azonban az általános pártlistás szavazáson is megmérettetik a Maori Párt a többi politikai párttal szemben, amely 2014-ben két képviselői helyet szerzett a törvényhozásban,²⁶ de a legutóbbi 2017-es választásokon azonban nem sikerült képviselői helyet szerezniük.²⁷ Új-Zéland vonatkozásában másik oldalról szintén megjegyzendő, hogy a külön egyéni Maori választókerületekben is megmérettetnek az általános politikai pártok, amelynek köszönhetően 2017-ben például a hét Maori választókerületből hat helyet vitt el a Labour, azaz a Munkáspárt jelöltje.²⁸ Új-Zéland, tehát példaként szolgál arra, hogy átjárás van a nemzetiségi és a politikai alapú képviselet között.

Szintén egzotikus példaként megemlíthető Kirgizisztán szabályozása, ahol a 120 fős parlamentet listás rendszerben, az országos listákra leadott szavazatok alapján választják. Alapvetően itt tiltják az etnikai alapon szerveződő pártok létrehozását, ugyanakkor a pártlisták legalább 15%-át nemzetiségi jelöltekkel kell feltölteni,²⁹ ami egyfelől megjeleníti a nemzetiségi képviselet lehetőségét, másrészt érdekes módon jogilag kötelezően vegyíti a politikai és nemzetiségi képviseletet.

25 A politikai versenyről, annak mérhetőségéről általánosságban részletesen ld.: CSERVÁK Csaba – FARKAS György Tamás – RIMASZÉCSI János: *Demokrácia*. In.: *Jó Állam Jelentés 2017*. (szerk.: KAISER Tamás) Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2017, 118-144.

26 Ld.: https://electionresults.govt.nz/electionresults_2014/ (2019. 05. 24.)

27 Ld.: https://electionresults.govt.nz/electionresults_2017/ (2019. 05. 24.)

28 Uo.

29 Ld.: http://www.ipu.org/parline-e/reports/2174_B.htm (2019. 05. 24.)

Az előző kirgiz példa, ahol jogilag kötelezően keveredik a politikai és nemzetiségi képviselő, szükségessé teszi számunkra Örményország szabályozásának megemlítését is, egy olyan külföldi példát, ahol a parlament 101 „sima” képviselői helye mellett még négyet a nemzetiségek – yezidek, asszírok, kurdok és oroszok – számára tartanak fenn. Örményországban az országos pártlisták tartalmazhatnak egy második részt, amely a négy fentebb említett nemzetiségi mandátum feltöltésére szolgál. Ezen a második listán minden nemzetiség rendelkezik egy-egy külön résszel és egy külön részben négy jelölt kaphat helyet. A parlament négy nemzetiségi helyét D’Hondt-módszerrel osztják szét. Ha egy pártnak nincs nemzetiségi jelöltje, akkor a nemzetiségi mandátum a következő legnagyobb számú szavazattal rendelkező pártnak jár, amelynek nemzetiségi jelöltje van.³⁰ Láthatjuk, hogy hasonlóan a kirgiz példához itt is sajátosan keveredik a nemzetiségi alapú és politikai alapú képviselő azzal, hogy a fix nemzetiségi mandátumok kiosztását az általános pártlisták egyfajta speciális nemzetiségi al-listájához köti a jogalkotó.

Természetesen a fentiekkel szemben találhatunk példát olyan államra is, ahol országos szinten nehezen elképzelhető a nemzetiségi politikai képviselő megvalósulása, akár annak ellenére is, hogy van kedvezményes választójogi szabály a nemzetiségi pártok számára.³¹ Ennek mintegy ellentettjére is hozhatunk ugyanakkor példát, olyan országot, ahol kifejezetten tilalmazott a nemzetiségi

30 Ld.: http://www.ipu.org/parline-e/reports/2013_B.htm (2019. 05. 24.)

31 Példaként szolgál erre Németország, ahol a Bundestag választásokon a nemzetiségi pártok mentesülnek az egyéb pártokra vonatkozó 5%-os küszöb alól a listán. Ld.: BWahlG 6. § (3) [*Bei Verteilung der Sitze auf die Landeslisten werden nur Parteien berücksichtigt, die mindestens 5 Prozent der im Wahlgebiet abgegebenen gültigen Zweitstimmen erhalten oder in mindestens drei Wahlkreisen einen Sitz errungen haben. Satz 1 findet auf die von Parteien nationaler Minderheiten eingereichten Listen keine Anwendung.*]. Ld.: <https://www.gesetze-im-internet.de/bwahlg/BJNR003830956.html> (2019. 06. 25.). A Bundestag választásokon ugyanakkor ennek ellenére sem jellemző a nemzetiségi pártok részvétele. Megjegyzendő, hogy Schleswig-Holstein tartomány dán nemzetiségének pártja, a Südschleswigscher Wählerverband (SSW) az első 1949-1953 közötti Bundestagba juttatott egy képviselőt, 1965 óta azonban részt sem vesznek a szövetségi választásokon, regionális pártként működnek, amelynek keretében a tartományi, schleswig-holsteini parlamentben egy rövid periódustól eltekintve (1954-1958) folyamatosan képviseltetik magukat. Jelenleg tartományi kormánypártként 3 képviselővel vesznek részt a tartományi törvényhozásban, továbbá egy tartományi miniszter kerül ki soraik közül. Ld.: <http://www.ssw.de/en/about.html> (2019. június 25.). Épp jelen tanulmány megírásával egyidejűleg aktuális hír, hogy az SSW újra fontolóra vette a Bundestag választásokon történő részvételt. Ld.: <http://www.ssw.de/de/t/a/der-ssw-setzt-zum-comeback-in-den-bundestag-an.html> (2019. 06. 25.).

politikai pártok létrehozása, de mindezek ellenére az mégis megvalósul – nemzetiségi szempontból semleges név alatt – a politikai gyakorlatban.³²

Mindezek alapján az ismertetett példák fényében véleményünk szerint kijelenthető, – akár azon példákat vesszük figyelembe, ahol a gyakorlatban megvalósul, akár azokat, ahol esetleg kifejezetten tiltják³³ – hogy adott nemzetiség képvisellete egyúttal politikai programként is funkcionálhat, a klasszikus jobb vagy baloldali háttér mellett vagy helyet. Hogy adott államban elképzelhető-e a (részben) nemzetiségi alapú parlamenti képviselő, avagy idegenül hat-e ezen szervező elv, inkább az adott állam társadalmi, gazdasági, történelmi, valamint egyéb jogon túli tulajdonságai határozzák meg,³⁴ mintsem az, hogy a nemzetiségi parlamenti képviselő alapjaiban véve idegen, avagy teljesen összeegyeztethetetlen lenne a politikai alapon szerveződő törvényhozással.

A „minden mindennel összefügg” elve alapján arra kívánjuk tehát felhívni a figyelmet, hogy a nemzetiségi képviselő és a politikai képviselő nem magától értetődően és objektíve két elkülönülő és egymással összeegyeztethetetlen kategória. A politológia tudománya és a politika gyakorlata régóta ismeri az etnikai pártokat, a nemzetiségi érdek politikai programként történő megjelenítését. Az, hogy mindez adott országban elfogadott-e, létező-e, az adott állam történelmi, politikai társadalmi és egyéb jogon túli normarendszereiből következő tényező. Mindenesetre kijelenthető, hogy akár helyeseljük, akár nem, a klasszikus párt alapú politikának és a nemzetiségek parlamenti

32 Bulgária alkotmányának 11. cikk (4) bekezdése kifejezetten tiltja, hogy politikai párt etnikai (nemzetiségi) alapon szerveződjön, amely a gyakorlatban főleg az ottani török nemzetiség visszaszorítását célozza. Mindezt azonban a török kisebbség akként oldotta fel, hogy pártjuk nemzetiség-semleges néven méretteti meg magát a bolgár politikai arénában. A legutóbbi, 2017-es bolgár választásokon, a török kisebbség pártja, a – szándékosan nemzetiség semleges néven induló – Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért (DPS) a 240 fős bolgár parlamentben 26 képviselői helyet szerzett. Ld.: http://archive.ipu.org/parline-e/reports/2045_E.htm (2019. 06. 25.).

33 Utóbbi esetben épp a tiltás ténye mutat rá, hogy egyébként a gyakorlatban minden további nélkül megvalósulhat, sőt a bolgár példát alapul véve láthatjuk, még így is megvalósul a nemzetiségi alapú képviselő a tisztán politikai alapon szerveződő törvényhozásban, amennyiben erre választói igény mutatkozik.

34 A jog – és a politológia is – társadalomtudomány, ebből következően a jog a társadalom működését állami kényszerrel szabályozni kívánó, a társadalom változásaira folyamatosan reagáló tudomány. Természetes tehát, hogy a jog – és a politológia is – aktív kölcsönhatásban áll külső tényezőkkel, pl. az adott állam történelmi, társadalmi, gazdasági fejlődésével, így e külső tényezők magától értetődően hatnak adott állam jogi és politikai rendszerére.

képviseletének van közös mezsgyéje a gyakorlatban akár a választójogi szabályokat, akár a politológia-tudományt vizsgáljuk és e gyakorlati tényhez a jogi elméleti megalapozás során alkalmazkodnunk kell, mivel a jognak elsősorban a társadalom jelenségeire, igényeire kell reagálnia.

Összegezve, mint láthatjuk, maradhat fenn kapocs a megválasztott képviselő és az őt megválasztók közössége között, azonban ez szigorúan nem jogi, hanem legfeljebb politikai természetű kapcsolat lehet, így a nemzetiségi képviselő képviselheti a nemzetiségeket, de ezt nem közjogi, hanem csak politikai értelemben tekinthetjük képviseletnek.

4. Konklúzió

Jelen írás összefoglalásaként alapvetően három konklúzióra kívánjuk felhívni az olvasó figyelmét.

Az első konklúzió, hogy az Njtv. nemzetiségi képviselőre vonatkozó rendelkezései alkotmányjogilag aggályosak, mivel ellentétesek az Alaptörvényben megfogalmazott és abból eredő szabad mandátum elvével. Megjegyezzük, hogy a nemzetiségi szószóló tekintetében mindez valószínűleg nem áll fenn, de ennek vizsgálatára jelen írás nem is vállalkozott. Álláspontunk szerint normaszövegben nincs helye annak a megjelenítésének, konkretizálásának, hogy adott országgyűlési képviselő a „közön, azaz az egységes politikai nemzeten belül” kit vagy kiket képviseljen. A nemzetiségi képviselet ettől még létező fogalom, de ez nem közjogi fogalom, hanem elsősorban politikai. Közjogi értelemben nemzetiségi parlamenti képviselet alatt legfeljebb azon speciális választójogi szabályokat értelmezhetjük, amelyek arra hivatottak, hogy bizonyos kedvezményekkel elősegítsék a nemzetiségek parlamenti politikai értelemben vett képviseletét.

Ezen felismerésből következik jelen írás második konklúziója, hogy a parlamenti képviseletnek van egy közjogi egy politikai dimenziója. Mindez általánosságban igaz, nem csak a nemzetiségi, hanem általánosságban az országgyűlési képviselet vonatkozásában. A képviselet közjogi dimenzióját, azaz azt, hogy a megválasztott képviselő kit, illetve kiket képvisel az országgyűlésben és mi a képviselet tartalma, röviden a szabad mandátum és a mandátum egyenlőségének elvével írhatjuk körül. Ez alapján közjogi értelemben a képviselet absztrakt, ugyanis a mandátum keletkezésének pillanatában jogi értelemben elszakad egymástól a választó és a megválasztott. A képviselet alanyi hatálya általánosságban az egész politikai nemzetre kiterjed nem csak egy adott csoportra. Tartalmát tekintve pedig a választó nem utasíthatja, nem hívhatja

vissza a megválasztottat. A politikai képviselet kissé konkrétabb, a választó és megválasztott között a mandátum ideje alatt politikai értelemben fennmarad a kapcsolat, a megválasztott az őt a népképviseletbe küldő szavazók érdekeit képviseli, az ő szavazatukért végzi munkáját, az újraválasztása reményében. Újfént hangsúlyozzuk, hogy e megállapítások nem csak a nemzetiségi, hanem a pártlistáról, illetve az egyéni választókerületből megválasztott képviselőre is vonatkoznak. Véleményünk szerint lényeges a parlamenti képviselet e két dimenzióját elkülöníteni, és amikor képviseletről beszélünk szem előtt tartani, hogy az közjogi vagy politikai értelemben értjük-e.

Végül a harmadik konklúzió, hogy a nemzetiségi politikai képviselet nem idegen, és objektíve összeegyeztethetetlen a klasszikus párt alapú képviselettel. Egy nemzetiségnek, mint a társadalom egy csoportjának politikai képviselete működhet politikai programként. Aki e megállapítást cáfolja, az többek között a határainkon túli magyar pártok, pl.: az RMDSZ létjogosultságát is tagadná. A politológia ismeri a nemzetiségi-etnikai pártok fogalmát, rengeteg példát találhatunk az általános politikai arénában nemzetiségi pártok részvételére, amelyek mintegy rétegpártként helyezkednek el a politikai palettán. Emellett nemzetközi összevetésben a választójog is számos speciális és kedvezményes megoldást vonultat fel a nemzetiségek politikai képviseletének elősegítése érdekében. Mindezek alapján véleményünk szerint a politikai értelemben vett nemzetiségi képviselet, illetve a közjogi értelemben vett nemzetiségi képviselet – azaz a nemzetiségekre vonatkozó kedvezményes választójogi szabályok – inkább egyfajta speciális, kiegészítő eleme a modern népképviseleteknek, mintsem egyfajta idegen test.

A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI ELLÁTÁSOKRA VONATKOZÓ SZABÁLYOK VÁLTOZÁSAI 1997-TŐL NAPJAINKIG

HOMICSKÓ ÁRPÁD OLIVÉR
habilitált egyetemi docens (KRE ÁJK)

1989-től hazánkban is változások zajlottak a társadalombiztosítási-szociális ellátórendszerben. Az ellátórendszer működésének logikája azóta is folyamatosan alakul a mindenkori társadalmi kihívásoknak megfelelően. Az új társadalombiztosítási rendszer alapjainak a letétele az 1997-es évben kezdődött meg. Ennek során ugyanakkor a jogalkotó is figyelemmel volt azokra az előzményekre is, amelyek már 1989 óta alakították a társadalombiztosítás szabályozási környezetét. Az 1997-es társadalombiztosítási jogalkotási hullám keretében került elfogadásra a társadalombiztosítás ellátásaira és a magánnyugdíjra jogosultakról, valamint e szolgáltatások fedezetéről szóló 1997. évi LXXX. törvény (amely az általános társadalombiztosítási elveket, szabályokat tartalmazza). Ezzel szoros összefüggésben került megalkotásra a társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény, a kötelező magánnyugdíjról és a magánnyugdíj-pénztárakról szóló 1997. évi LXXXII. törvény, valamint a kötelező egészségbiztosítás ellátásairól szóló 1997. évi LXXXIII. törvény (amely törvények a különös részi szabályokat határozzák meg a társadalombiztosítás keretében működő nyugdíjbiztosítás és egészségbiztosítás vonatkozásában). Tanulmányomban az 1997-től napjainkig terjedő időszakra vonatkozóan tekintem át a nyugdíjbiztosítás és az egészségbiztosítás szabályainak főbb változásainak az állomásait.

1. A nyugdíjrendszert érintő változások

Az Országgyűlés által 1997-ben elfogadott 1997. évi LXXXII. törvénnyel jött létre a kötelező tőkefedezeti pillér, úgy hogy megőrizte a felosztó-kirovó pillér meghatározó szerepét, és ennek megfelelően a tőkefedezeti pillér súlyát a befizetésekben kifejezve a nyugdíjrendszer egynegyedére korlátozta. A második pillérhez érkező befizetéseket a kötelező magán-nyugdíjpénztárak kezelték. Ezt a két pillért egészítette ki a már 1993-tól működő önkéntes nyugdíjpénztárak igénybevételenek lehetősége Magyarországon. Az 1998. évi választások után új kormány került hatalomra, amely a tervezett 8 százalékos helyett 6 százalékosra határozta meg a magánpénztárakba fizetendő

munkavállalói járulékot. 2001 végén megszüntették a garanciát, amely egy elvárt legkisebb összegre kiegészítette volna a magánpénztári tagok nyugdíjba vonulásig összegyűjtött tőkéjét abban az esetben, ha az egyéni számlán felhalmozott tőke az elvártnál kisebbnek bizonyult volna, ezzel egy időben önkéntessé tették a vegyes rendszerbe való belépést a pályakezdők számára is, ami a korábbi törvény szerint kötelező volt, ez ugyanakkor csak 2003-ig maradt fent, utána ismét kötelezővé vált a pályakezdők számára.¹

2008-tól az előrehozott és a csökkentett összegű előrehozott öregségi nyugdíj igénybevételéhez feltételként határozta meg a törvény, hogy a nyugdíjat igénylőnek meg kell szüntetnie a biztosítás alapjául szolgáló jogviszonyát. 2010. január 1-jétől ugyanakkor már nem csak az előrehozott nyugdíjat igénylőknél volt feltétel a nyugdíj megállapításának a biztosítás alapjául szolgáló jogviszony megszüntetése, hanem a korhatáron, illetve a fölött igénybe vett öregségi nyugdíjak esetében is. Ez a feltétel kiterjedt az EGT tagállamban,² illetve kétoldalú egyezmény szerinti államban jogviszonyban állókra is. A 2012. évi változás elvi kiindulópontja ugyanis az volt, hogy korhatár alatti öregségi nyugdíj igénybevételére 2012-től nincs lehetőség. Ez alól egyetlen tartósan fennmaradó, rendszerszerű kivétel maradt, a nők számára 2011-ben bevezetett, külön életkori feltétel nélküli öregségi nyugdíjazás, amelyet a legalább 40 év ún. jogosultsági idővel rendelkező nők vehetnek igénybe. A 2012. előtt megállapított, 2012. január 1-jén a korhatárt még el nem ért személyeknek járó korai öregségi nyugdíjak – a korhatár eléréséig tartó átmeneti időszakra – átalakultak szociális ellátássá. Összegük nem változott és a nyugdíjak évenkénti rendszeres emelésére vonatkozó szabályok is vonatkoztak rájuk. Ugyanakkor az ellátásban részesülők a korhatár eléréséig nem minősültek nyugdíjasnak.³

2009. első felében az Országgyűlés törvényt fogadott el az öregségi nyugdíjkorhatár, 62-ről 65 évre történő, valamint az előrehozott nyugdíjazáshoz szükséges életkori feltétel 63 évre történő fokozatos, 2012-ben kezdődő felemeléséről. Az emelés fő szabályként születési évjáratonként fél évvel történő emelést jelentett. A korhatárt el nem ért személyek öregségi nyugdíjának, illetve a korhatár alatti nyugdíjból átalakított szociális ellátásának folyósítását szüneteltetni kellett, ha az ellátás mellett megszerzett naptári évi jövedelem

1 HOMICSKÓ Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítási és szociális ellátások rendszere - 2016*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, 2016, 28 – 30.

2 Az Európai Gazdasági Térség tagállamai az Európai Unió tagállamai, valamint Izland, Liechtenstein és Norvégia, illetőleg Svájc.

3 HOMICSKÓ (2016) i. m. 30.

megaladta a minimálbér 18-szorosát. 2010. január 1-jén került a nyugdíj jogosultságához szükséges feltételek közé, hogy az, aki öregségi teljes vagy résznyugdíjat igényelne, nem állhat biztosítási jogviszonyban a nyugdíj megállapításának napján.

A kétpilléres kötelező nyugdíjrendszer a 2010-2012. évek többlépcsős változásai nyomán visszaalakult egypilléres rendszerré. 2010 novemberében döntés született a pályakezdekők vegyes nyugdíjrendszerhez történő kötelező csatlakozásának megszüntetéséről, valamint a kötelező magánnyugdíj-pénztári tagdíjbefizetések 14 hónapi (2010. október 1. és 2011. november 30. közötti) felfüggesztéséről. 2010 decemberében elfogadta az Országgyűlés a magánnyugdíj-pénztárból történő visszalépés szabályait. Eszerint a magánnyugdíj-pénztári tagok 2011. január 31-éig bármely nyugdíjbiztosítási szervnél kezdeményezhették a tagsági jogviszony fenntartását. Ennek hiányában a tagsági jogviszony 2011. március 1-jén automatikusan megszűnt. A visszalépő pénztártagok követelése a magyar állam részére került visszautalásra. Ezzel egyidejűleg a volt pénztártag teljes társadalombiztosítási nyugdíjra vált jogosulttá, jövőbeni ellátását tehát nem csökkentik pénztártagsága miatt. (Úgy kezelik, mintha sohasem lett volna pénztártag.) 2012-től törvény rendelkezett arról, hogy valamennyi, törvényi szinten előírt kötelező járulékbefizetés a Nyugdíjbiztosítási Alapba – tehát a magyar nyugdíjrendszer felosztó-kirovó elven működő pillérébe – került. 2012. augusztus 1-jétől a törvényi szabályozás egyértelműen rendezte a magánnyugdíj-pénztári tagság fenntartását választott személyek jogszerzését a társadalombiztosítási nyugdíjrendszerben. Eszerint a kötelező magánnyugdíj-pénztári befizetés felfüggesztésének napjától, tehát 2010. október 1-jétől, a magánnyugdíj-pénztári tagok is teljes mértékű jogosultságot szereztek a társadalombiztosítási nyugdíjrendszerben. A lezajlott változások következtében 2012-től a magyar kötelező nyugdíjrendszer egypilléressé vált. A magánnyugdíj-pénztári rendszer önkéntes pilléreként működik továbbra is.⁴ Tekintettel arra, hogy ennek a rendszernek az alapjait az Alaptörvény részletesen tartalmazza, így a stabilitása is biztosított.

A nyugellátási rendszer 2008-tól változatlan. Ez alapján a mai magyar nyugdíjrendszer hat pilléren nyugszik és kiegészül egy további kisegítő pillérrel. Ezek a társadalombiztosítási nyugdíj (1997. évi LXXXI. törvény), a magánnyugdíj (1997. évi LXXXII. törvény), az önkéntes kölcsönös nyugdíj (1993. évi XCVI. törvény), a nyugdíj-előtakarékossági számlán nyugvó nyugdíj (2005. évi CLVI. törvény), a foglalkoztatói nyugdíj (2007. évi CXVII. törvény),

4 Uo. 29.

valamint a Polgári Törvénykönyv által szabályozott életbiztosítási szerződés keretében igényelhető nyugdíjszerű ellátás. A kiegészítő pillér az előzőekhez csatlakozó pillérnek tekintendő, azért kiegészítő, mert nem biztosítási logika alapján, hanem segélyezési elv mentén nyújt időskorban megélhetést. Ez a kiegészítő pillér az időskorúak járadéka (1993. évi III. törvény 32/B-D. §). Az egyes pillérek eltérő szabályokkal és funkciót betöltve működnek. Az első hat pillérnél a biztosítási logika mentén megszervezett ellátásokról van szó, míg a kiegészítő pillér esetében az igénylő rászorultságának vizsgálata alapján van lehetőség nyugdíjszerű ellátás igénylésére. A biztosítási logika alapján felépülő nyugdíjrendszerek alapvetően két fő elv mentén működnek. Az egyik a felosztó-kirovó elv, amikor a mindenkori aktív korúak befizetéseiből fedezik az inaktívak (nyugdíjasok) kifizetéseit. A másik a tőkefedezeti elv, amikor az egyén maga halmoz fel saját részére, és a kockázati esemény (pl.: nyugdíj) bekövetkezésekor veheti igénybe az így összegyűlt járandóságát. Felosztó-kirovó elven működik a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer, míg a többi pillér a tőkefedezeti rendszeren alapul. A kiegészítő pillér esetében pedig, ahogy azt az előzőekben már jeleztem, a rászorultság elve alapján van lehetőség nyugdíjszerű ellátás igénybevételére.

A társadalombiztosítási nyugdíj alapja az Alaptörvényben található meg. Az Alaptörvény a Szabadság és felelősség rész XIX. cikk (4) bekezdésében kimondja, hogy *„Magyarország az időskori megélhetés biztosítását a társadalmi szolidaritáson alapuló egységes állami nyugdíjrendszer fenntartásával és önkéntesen létrehozott társadalmi intézmények működésének lehetővé tételével segíti elő. Törvény az állami nyugdíjra való jogosultság feltételeit a nők fokozott védelmének követelményére tekintettel is megállapíthatja”*. Az állami társadalombiztosítási nyugdíjrendszer, ami jövedeleमारányos járulékfizetésen alapul, az egyetlen kötelező pillér, az összes többi biztosítási elven működő pillér önkéntes alapon működik. Az önkéntesség elve pedig az jelenti, hogy a felsorolt pillérek tekintetében már nincs sorrendiség, vagyis többnyire az egyén döntésén múlik, hogy csatlakozik-e valamelyikhez, vagy sem. A társadalombiztosítási nyugdíjra vonatkozó részletes szabályokat a társadalombiztosítási nyugdíjról szóló 1997. évi LXXXI. törvény tartalmazza. A kötelező társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése és fejlesztése az állam feladata. A társadalombiztosítási nyugdíjrendszer öregség esetén a biztosított részére, elhalálása esetén a hozzátartozója részére egységes elvek alapján nyugellátást biztosít. Társadalombiztosítási nyugdíj megállapításához két lényeges feltétel teljesítése szükséges, egyrészt a törvényben előírt életkor

elérése, másrésről pedig minimum szolgálati idő megléte. A társadalombiztosítási nyugellátás a nyugdíjjárulék alapját képező kereset, jövedelem összegéhez és az elismert szolgálati időhöz igazodik. A szolgálati időt naptári naponként kell számításba venni és 365 naptári napot kell egy évnek tekinteni. Ugyanazt az időtartamot csak egyszer lehet számításba venni. Azt, hogy társadalombiztosítási nyugellátásban ki és milyen feltételekkel részesülhet, a törvény részletesen szabályozza. Az 1997. évi LXXXII. törvény alapján igénybe vehető magánnyugdíj jelenlegi funkcióját tekintve nehezen határozható meg. Ezen nyugellátás korábban a vegyes finanszírozású nyugdíjrendszerben mint kötelező kiegészítő nyugdíj szerepelt a törvényben meghatározott feltételekkel bíró egyének esetében a társadalombiztosítási nyugdíj mellett, ugyanakkor a jogalkotó folyamatok következtében ezt a szerepét, funkcióját elvesztette, azonban megszüntetésre nem került. A korábbi kötelező pénztári tagság ma már kizárólag önkéntes alapon lehetséges. A magánnyugdíj és az önkéntes magánnyugdíj szerepét tekintve hasonló funkciót tölt be, az önkéntes kölcsönös magánnyugdíj igénybe vétele azonban sokkal inkább célszerű és előnyös az egyén számára, mint a magánnyugdíj. A magánnyugdíj jövőjét tekintve nehéz jóslatokba bocsátkozni, de a nyugdíjrendszer jelenlegi struktúráját tekintve nem látszik, hogy mi indokolja fenntartását, működtetését. Az 1993. évi XCVI. törvény alapján lehet igénybe venni az önkéntes nyugdíjellátást. A törvény a preambulumban kimondja, hogy „[a] szociális biztonság erősítése sürgető társadalmi érdek. A szociális biztonságot szolgáló rendszerek újjáépítése, a szolidaritás, a rendszerszerűség, a kiszámíthatóság és az önkéntesség elve alapján a szociális piacgazdaság kiépítéséhez nélkülözhetetlen. Az ezt szolgáló önkéntes kölcsönös biztosító pénztárak új, intézményes formát adnak az öngondoskodásnak, s a tartósan befektethető források bővítésével elősegítik a hazai tőkepiac fejlődését. Az önkéntes kölcsönös biztosító pénztárak meghonosítása Magyarországon a társadalombiztosítás reformjának szerves része”. Az önkéntes nyugdíj a nyugdíjkorhatár elérése után a pénztártag részére, az egyéni számláján nyilvántartott összeg terhére, az alapszabályban rögzített módozatoknak megfelelően választása szerint egy összegben vagy járadék formájában, illetőleg e kettő kombinációjaként történő pénzügyi kifizetés alapján nyújtott ellátás. A nyugdíj-előtakarékossági számlákról szóló 2005. évi CLVI. törvény alapján igénybe vehető nyugdíj-megtakarítás további lehetőséget biztosít arra, hogy a nyugdíjcéllal valaki befektessen. Ez a megtakarítási lehetőség hasonlít a leginkább a Polgári törvénykönyvben biztosított nyugdíj megtakarítási lehetőséghez. A nyugdíj-előtakarékossági programmal a nyugdíj célú megtakarítás ösztönzésével, a

nyugdíj-előtakarékoskodók választási lehetőségének bővítésével egy új lehetőség nyílt a természetes személyek nyugdíjas évei anyagi biztonságának növelésére. A nyugdíj-előtakarékosági számlát nyitók (előtakarékoskodók) szabadon rendelkezhetnek arról, hogy az általuk befizetett összeget milyen értékpapírba – részvénybe, kötvénybe, vagy befektetési jegybe – fektessék. A befizetések összegét előtakarékosági támogatás is növelheti. Nyugdíj-előtakarékosági számlák vezetésére vonatkozó megállapodást az a természetes személy köthet, aki a számlanyitással egyidejűleg legalább ötezer forint befizetést teljesít a nyugdíj pénzeszámlára, nyugdíj-előtakarékosági számlaként. A foglalkoztatói nyugdíjra vonatkozó szabályokat a foglalkoztatói nyugdíjról és intézményeiről szóló 2007. évi CXVII. törvény tartalmazza. 2008. január 1-jétől bővültek az önkéntes nyugdíjcélú megtakarítási lehetőségek. A foglalkoztató is kiegészítheti munkavállalója leendő nyugdíját, ha szerződést köt valamelyik nyugdíj szolgáltatóval. Ezzel olyan önkéntes nyugdíjcélú megtakarítási forma jött létre, amely korábban nem volt jelen a hazai nyugdíjrendszerben, és amelynek középpontjában a foglalkoztatói kötelezettségvállalás áll. A foglalkoztatói nyugdíj szolgáltató intézmény zártkörű részvénytársaságként működhet, amelyet alapíthat a foglalkoztató, bank és biztosító részvénytársaság és befektetési társaság. A Foglalkoztatói nyugdíj szolgáltató intézmény a foglalkoztatótól vagy szakmai szervezettől elkülönítetten működik, és célja a munkaviszonyhoz kapcsolódó nyugellátás biztosítása a foglalkoztatók és a munkavállalók vagy képviselőik között megkötött tagi, illetve több munkavállalót érintő megállapodás alapján, feltéve, hogy az intézmény a megállapodásban foglaltak szerinti tevékenységet folytat.

2018. április 26-val kikerült a törvényből az a kötelezettség, hogy a nyugdíjjogosultság megállapításához szükséges az, hogy az igénylő sem Magyarországon, sem külföldön ne álljon biztosítási jogviszonyban. Ez jelentős adminisztratív könnyítést jelent a nyugdíj megállapítás tekintetében, mert sokszor csak arra a napra került megszüntetésre a biztosítási jogviszony, amely naptól az igénylő a nyugdíj megállapítást kérte. Szintén fontos változás 2019. január 1-jével, hogy a munkaviszonyban dolgozók tekintetében, amennyiben nyugdíjasnak minősülnek, nem jön létre biztosítási jogviszony.⁵ Ennek megfelelően nem kell fizetnie a nyugdíjas munkavállalónak természetbeni egészségbiztosítási járulékot, valamint nyugdíjjárulékot. Ez érinti a nők negyvenéves jogosultsági idejével nyugdíjba vonulókat is, hiszen ez alapján az ő esetükben nem kell figyelemmel lenni arra a korlátozó szabályra, amely szerint

5 A társadalombiztosítás ellátásaira és a magánnyugdíjra jogosultakról, valamint e szolgáltatások fedezetéről szóló 1997. évi LXXX. törvény 5. § (1) bekezdés a) pont.

csak akkor folyósítható a nyugdíjkorhatár betöltése előtt kapott nyugdíjszerű ellátások összege, ha az nem haladja meg a mindenkori minimálbér 18-szorosát. A nyugdíjas munkavállalónak csak a tizenöt százalékos személyi jövedelemadó kell megfizetnie a keresete után. Ezzel a további foglalkoztatásuk a munkáltató részéről kedvezőbbé válik. Szintén ehhez kapcsolódik, hogy a munkáltatónak a szociális hozzájárulási adót sem kell megfizetnie a nyugdíjas munkavállaló után. Látható, hogy napjainkra egyre inkább teret nyer az a nyugdíjpolitikai elv, hogy a még munkaképes nyugdíjas munkavállalók továbbra is maradjanak a munkaerőpiacon, hasznosítsák mindazt a tudást, amelyet évtizedek alatt megszereztek. A foglalkoztatáspolitikai szempontjából is előnyös, hogy a termelő, magánszféra esetében minél nagyobb számú foglalkoztatott legyen, hiszen ez nemzetgazdasági szempontból is előnyös az országnak.

Tanulmányomban a saját jogon járó nyugellátásokat és azok rendszerét kívántam bemutatni az elmúlt húsz év változásainak tükrében, így ennek a hozzátartozói nyugellátások nem képezték tárgyát. Megállapítható, hogy ma Magyarországon a nyugdíjrendszer több pilléren alapul, amelyből a kötelező pilléren túl számos lehetőség van arra, hogy az egyén öngondoskodás keretében további nyugdíj megtakarításokat eszközöljön magának. A kötelező állami nyugdíjrendszer, amely a felosztó-kirovó elven nyugszik, vagyis a mindenkori aktív korúak befizetéséből fedezik a nyugdíjasok ellátását az előregedő társadalmakban nem tudja hosszú távon biztosítani az időskori megélhetést. A születésszámok alacsony szintje, és a kitolódó nyugdíjas évek a kizárólag állami nyugdíjrendszeren nyugvó ellátásokat nem fogják tudni biztosítani. Kijelenthető, hogy az elkövetkező évtizedekben újra kell gondolni a nyugdíjrendszerünk működését, és szükség lesz további állami beavatkozásra. Az egyik megoldás, hogy az állam az adóeszközök révén nagyobb mértékben vesz részt a nyugdíjak finanszírozásában, ilyen megoldás lehet az alapnyugdíj bevezetése. A másik megoldás, hogy az önkéntes megtakarítások ösztönzését próbálja meg az állam vonzóbbá tenni, és motiválni a lakosságot ennek igénybevételére.

2. A megváltozott munkaképességű személyek ellátásainak változása

A rokkantsági ellátások tekintetében is jól nyomon követhető változások történtek az elmúlt húsz évben. Az 1998. január 1-jén irányadó szabályok szerint rokkantsági nyugdíj esetében a jogosultsághoz feltétel volt, hogy a jogosult egészségromlás, illetőleg testi vagy szellemi fogyatkozás következtében munkaképességét hatvanhét százalékban elvesztette és ebben az állapotában javulás egy évig

nem várható.⁶ A törvény ekkor különbséget tett rokkantsági nyugdíj és baleseti rokkantsági nyugdíj között, az utóbbi esetében további feltétel volt, hogy a rokkantság üzemi baleset, vagy foglalkozási megbetegedés miatt következzen be. A rokkantsági ellátások tekintetében fontos állomás volt a rehabilitációs járadék bevezetése, ami a korábbi rokkantsági ellátások rendszerét elkezdte jelentősen átalakítani.⁷ A törvény indokolása tartalmazta, hogy a rokkant és a megváltozott munkaképességű emberek ellátásai különféle időpontokban és különféle minősítések alapján kerültek megállapításra. Megállapítást nyert, hogy az ellátórendszer egésze az ellátások tartós igénybevételére és az azok melletti kiegészítő jövedelemszerzésre irányul, valamint nem ösztönöz rehabilitációra.⁸ Ennek megváltoztatása érdekében fogalmazta meg a jogalkotó, hogy a törvény célja a megváltozott munkaképességű személyek számára olyan ellátórendszer és foglalkoztatás-központú rehabilitációs szolgáltatási és támogatási rendszer kialakítása, amelyben a rehabilitálható megváltozott munkaképességű személyek számára a foglalkoztatásuk biztosít jövedelmet és megélhetést. Ebből következően ettől kezdődően a rokkantsági nyugdíjban csak azok az aktív korúak részesülhettek, akiknek a munkaerőpiacra való visszaintegrálása rehabilitációval nem volt elérhető. Az új rendszer több elemből épült fel. Az egyik elem a korszerű minősítési rendszer megteremtése volt, amely az egész szervezetre vonatkoztatott egészségkárosodás és a szakmai (a betöltött, illetve betölthető munkakörtől függő) munkaképesség-változás megállapítása mellett nem az elveszett, hanem a megmaradt, a fejleszhető képességekre, a rehabilitációs esélyekre koncentrált. Egy másik elemet az jelentette, hogy az új minősítési rendszer szerint legalább 50 százalékos egészségkárosodást és szakmai munkaképesség-változást szenvedett, de rehabilitálható személyek számára (a rokkantsági, baleseti rokkantsági nyugdíj helyett) egy határozott idejű - legfeljebb három éves időtartamra megállapítható – ellátás került bevezetésre a rehabilitációs járadék. Az orvosi, a szociális és a foglalkozási rehabilitációs szolgáltatások összehangolt fejlesztése keretében minden rehabilitálható személy részére rehabilitációs tervet kellett kidolgozni, és ennek végrehajtására vele együttműködési megállapodást kellett kötni. Szintén fontos eleme volt az új rendszernek a megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatásának elősegítése.⁹ A törvény alapján egészségkárosodásnak minősült

6 A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény (a továbbiakban: Tny.) 23. § (1) bekezdés a) pont (1998. január 1-jén hatályos állapot).

7 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény.

8 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény indokolása (lásd: COMPLEX Jogtár, 2019.07.19-i állapot).

9 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény indokolása.

az egész szervezetre vonatkoztatott, a szervezet felépítésében, funkcióiban betegség, sérülés vagy veleszületett rendellenesség következtében kialakult kedvezőtlen változás.¹⁰ Rehabilitációs járadékra az volt jogosult, aki 50-79 százalékos egészségkárosodást szenvedett, és ezzel összefüggésben a fennálló vagy az egészségkárosodását megelőző munkakörében, illetve a képzettségének megfelelő más munkakörben való foglalkoztatásra rehabilitáció nélkül nem volt alkalmas, és kereső tevékenységet nem folytatott, vagy a keresete, jövedelme legalább 30 százalékkal alacsonyabb volt az egészségkárosodást megelőző négy naptári hónapra vonatkozó kereseti jövedelme havi átlagánál, továbbá rehabilitálhatónak minősült, és az életkora szerint szükséges szolgálati időt megszerezte.¹¹ A jogosultsághoz szükséges szolgálati időre, megállapítására és igazolására a társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvénynek a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati időre vonatkozó rendelkezéseit kellett megfelelően alkalmazni azzal, hogy a jogosultsághoz szükséges szolgálati időbe be kellett számítani a rokkantsági, baleseti rokkantsági nyugdíj időtartamát is.¹² A rehabilitációs járadék összege - a magánnyugdíj-pénztári tagságtól függetlenül - megegyezett a rokkantsági nyugdíj (III. rokkantsági csoport) összegének 120%-ával. A rehabilitációs járadék legkisebb összege pedig megegyezett a rokkantsági nyugdíj legkisebb összegének (III. rokkantsági csoport) 120%-ával.¹³

A rehabilitációs járadékra jogosult a rehabilitáció sikeres megvalósulása érdekében az állami foglalkoztatási szervvel történő együttműködésre volt köteles, amelynek keretében az állami foglalkoztatási szervvel írásbeli rehabilitációs megállapodást kellett kötnie, továbbá teljesíteni kellett a rehabilitációs megállapodás mellékleteként meghatározott rehabilitációs tervben foglaltakat.¹⁴ A rehabilitációs megállapodás tartalmazta a rehabilitációs járadékban részesülő nyilatkozatát arra vonatkozóan, hogy vállalja az együttműködési kötelezettség teljesítését, valamint elfogadja a számára felajánlott megfelelő munkahelyet, valamint térítési kötelezettséggel nem járó képzési lehetőséget. Tartalmazta továbbá a rehabilitációs járadékban részesülő önálló munkahelykeresésének formáit, az állami foglalkoztatási szerv

10 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 1. § a) pont.

11 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 3. § (1) bekezdés a9 – c) pont.

12 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 3. § (2) bekezdés.

13 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 4. § (1) bekezdés.

14 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 7. § (1) bekezdés a) – b) pont.

által a rehabilitációs járadékban részesülőnek nyújtandó, külön jogszabályban meghatározott rehabilitációs szolgáltatásokat, valamint a rehabilitációs járadékban részesülőnek az állami foglalkoztatási szervnél történő jelentkezései gyakoriságát, a kapcsolattartás módját.¹⁵ A rehabilitációs járadék a jogosultsági feltételek bekövetkezésének napjától, de legkorábban az igénybejelentés napjától volt megállapítható.¹⁶ A rehabilitációs járadék a rehabilitációhoz szükséges időtartamra, de legfeljebb 3 évre lehetett megállapítani. Amennyiben az ellátás 3 évnél rövidebb időtartama eltelt, de a rehabilitáció még nem fejeződött be, a rehabilitáció sikeres megvalósulásának érdekében az időtartam legfeljebb egy alkalommal meghosszabbítható volt, de a teljes időtartam ebben az esetben sem haladhatta meg a 3 évet.¹⁷

2012. január 1-jén ismét átalakult a megváltozott munkaképességű személyek magyarországi ellátórendszere. Ekkortól a rokkantsági nyugellátás megállapításának lehetősége megszűnt. A 2012-es változások alapján a korábban megállapított rokkantsági nyugellátások egészségbiztosítási – rokkantsági, vagy rehabilitációs – ellátássá alakultak át. Ezzel megszűnt a rokkantsági kockázatnak a nyugdíjrendszer eszközeivel való kezelése. Az ellátórendszer az egészségbiztosítás részévé vált. Mindezek a változások – egyéb célok mellett – elsősorban a nyugdíjrendszer hosszú távú fenntarthatóságát kívánták szolgálni. A fenntarthatóságot kiemelt jelentőségűvé teszik a korszakos demográfiai folyamatok a születő gyermekek alacsony száma, valamint a várható élettartam emelkedése.¹⁸

Az új szabályokat a 2011. évi CXCI. törvény a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól tartalmazza. A 2012-től kezdődően újonnan megállapított – tehát nem rokkantsági nyugellátásból átalakult – rehabilitációs ellátást nyugdíjjarulék terheli, így folyósítási ideje az öregségi nyugdíj szolgálati idejébe beszámít. Az ellátórendszer átalakítása fokozatosan megszünteti a rehabilitálható megváltozott munkaképességűek részére 2008-ban bevezetett ellátási formát, a rehabilitációs járadékot. 2012. január 1-jétől ezt az ellátást már nem állapítják meg. A korábban megállapított ellátásokat azonban a megállapítási határozatban szereplő időpontig folyósították. Magyarország Alaptörvénye XII. cikkének végrehajtása érdekében az Országgyűlés a megváltozott munkaképességű személyek megmaradt, fejleszthető képességeire

15 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 7. § (4) bekezdés a) – d) pont.

16 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 9. § (1) bekezdés.

17 A rehabilitációs járadékról szóló 2007. évi LXXXIV. törvény 10. § (1) – (2) bekezdés.

18 HOMICSKÓ (2016) i. m. 31 – 32.

épülő foglalkoztatás központú rehabilitációjának, társadalmi reintegrációjának, foglalkoztatásának elősegítésére, továbbá a kieső jövedelem miatti keresetpótlás érdekében alkotta meg az új törvényt. A rehabilitáció a törvény szerint orvosi, szociális, képzési, foglalkoztatási és egyéb tevékenységek komplex rendszere, amelynek célja a megváltozott munkaképességű személy munkaerő-piaci integrációja, megfelelő munkahelyen történő foglalkoztatásra való felkészítése, továbbá a munkaképességének megfelelő munkahelyen történő elhelyezés biztosítása.¹⁹ Az Alaptörvény XII. cikkelyei kimondják, hogy mindenkinek joga van a munka és a foglalkozás szabad megválasztásához, valamint a vállalkozáshoz. Képességeinek és lehetőségeinek megfelelő munkavégzéssel mindenki köteles hozzájárulni a közösség gyarapodásához. Magyarország törekszik megteremteni annak feltételeit, hogy minden munkaképes ember, aki dolgozni akar, dolgozhasson.²⁰ Megváltozott munkaképességű személyek ellátásaira az vált jogosulttá, aki a kérelem benyújtásakor 15. életévét betöltötte, és akinek az egészségi állapota a rehabilitációs hatóság komplex minősítése alapján 60 százalékos vagy kisebb mértékű (a továbbiakban: megváltozott munkaképességű személy), és aki a kérelem benyújtását megelőző 5 éven belül legalább 1095 napon át, vagy 10 éven belül legalább 2555 napon át vagy 15 éven belül legalább 3650 napon át a Tbj. 5. §-a szerinti biztosított volt; keresőtevékenységet nem végez és rendszeres pénzellátásban nem részesült.²¹

A komplex minősítés keretében megállapított rehabilitációs javaslatról függően a jogosult rehabilitációs ellátást, vagy rokkantsági ellátást vehetett igénybe a megváltozott munkaképességű személyek esetében.²² A rehabilitációs hatóság a komplex minősítés során megállapíthatta, hogy a megváltozott munkaképességű személy rehabilitálható, ezen belül foglalkoztathatósága rehabilitációval helyreállítható és az egészségi állapota 51–60% között van, vagy tartós foglalkozási rehabilitációt igényel és az egészségi állapota 31–50% között van. Abban az esetben, ha a rehabilitációs hatóság nem javasolta a rehabilitációt, akkor a megállapítás azt tartalmazta, hogy az egészségi állapota alapján foglalkoztathatósága rehabilitációval helyreállítható, azonban a komplex minősítés szakmai szabályairól szóló rendeletben meghatározott egyéb

19 A megváltozott munkaképességű személyek ellátásáról szóló 2011. évi CXCI. törvény 1. § (2) bekezdés 9. pont.

20 Magyarország Alaptörvénye XII. cikk (1) – (2) bekezdés.

21 A megváltozott munkaképességű személyek ellátásáról szóló 2011. évi CXCI. törvény 2. § (1) bekezdés a) – c) pont.

22 A megváltozott munkaképességű személyek ellátásáról szóló 2011. évi CXCI. törvény 3. § (1) bekezdés a) – b) pont.

körülményei miatt foglalkozási rehabilitációja nem javasolt és az egészségi állapota 51–60% között van, vagy egészségi állapota alapján tartós foglalkozási rehabilitációt igényel, azonban a komplex minősítés szakmai szabályairól szóló rendeletben meghatározott egyéb körülményei miatt foglalkozási rehabilitációja nem javasolt és az egészségi állapota 31–50% között van, illetőleg kizárólag folyamatos támogatással foglalkoztatható és - akinek egészségi állapota 1–30% között van és orvosszakmai szempontból önellátásra képes (D kategória), továbbá egészségkárosodása jelentős és önellátásra nem vagy csak segítséggel képes és egészségi állapota 1–30% között van. Rehabilitációs ellátás keretében a megváltozott munkaképességű személy a rehabilitáció sikeres megvalósulása érdekében szükséges rehabilitációs szolgáltatásra, valamint rehabilitációs pénzbeli ellátásra vált jogosulttá.

A rokkantsági ellátás a jogosultsági feltételek bekövetkezésének napjától, de legkorábban a kérelem benyújtásának napját megelőző hatodik hónap első napjától vált megállapíthatóvá. Amennyiben a rokkantsági ellátásra jogosult azon a napon, amelytől a rokkantsági ellátás megállapításra került rendszeres pénzellátásban részesült, az ellátás a rendszeres pénzellátás megszüntetésének napját követő naptól vált megállapíthatóvá.²³ Az a megváltozott munkaképességű személy vált jogosulttá rokkantsági ellátásra akinek foglalkozási rehabilitációja nem javasolt és akinek az egészségi állapota 51–60% között van és a rehabilitálhatóság szociális szempontú vizsgálata alapján a rehabilitációja nem javasolt, valamint akinek a foglalkoztathatósága rehabilitációval helyreállítható, vagy aki tartós foglalkozási rehabilitációt igényel és a kérelem benyújtásának, vagy a felülvizsgálat időpontjában az öregségi nyugdíjkorhatár betöltéséig hátralevő időtartam az 5 évet nem haladja meg, vagy akinek foglalkozási rehabilitációja nem javasolt, és egészségi állapota 31-50 % közötti, valamint aki tartós foglalkozási rehabilitációt igényel és a kérelem benyújtásának időpontjában az öregségi nyugdíjkorhatár betöltéséig hátralevő időtartam az 5 évet nem haladja meg. Rokkantsági ellátásra vált jogosulttá továbbá aki kizárólag folyamatos támogatással foglalkoztatható és egészségi állapota 1-30 % közötti, illetőleg akinek egészségkárosodása jelentős és önellátásra nem vagy csak segítséggel képes, és egészségi állapota 1-30 % közötti.²⁴

23 A megváltozott munkaképességű személyek ellátásáról szóló 2011. évi CXCI. törvény 11. § (1) – (2) bekezdés.

24 Lásd bővebben: CSÁK Andrea – HOFFMAN István – JAKAB Nóra – SASHEGYINÉ DR. SZÁSZI Erika – TÓTH Zsófia: *Kommentár a megváltozott munkaképességű személyek ellátá-*

Tanulmányomban az elmúlt húsz év rokkantsági ellátásokat érintő változásait kívántam bemutatni, úgy a hangsúlyt a jelenlegi megváltozott munkaképességű személyek ellátásaira helyeztem, és részletesebben a 2012. január 1-jétől bekövetkezett változásokat mutattam be.

3. Az egészségbiztosítást érintő változások

Az egészségbiztosítás új alapokra helyezése az 1997. évi LXXXIII. törvénnyel valósult meg, Fontos volt háttérjogszabályként az 1997. évi CLIV. törvény (Eütv.) megalkotása is. Az önálló orvosi tevékenységről szóló 2000. évi II. törvény megalkotása is mérföldkőnek számít az egészségügyi szolgáltatások nyújtása szempontjából. Ezek a jogszabályok a mai napig meghatározóak az egészségbiztosítással összefüggésben.

2007-ben elkezdődött egy olyan folyamat, amely a társadalombiztosítás egészségbiztosítás rendszerének magánbiztosítási alapokra helyezését célozta. 2007. január 1-jével kerül bevezetésre az egészségbiztosítás körébe a különösen veszélyes (extrém) sportnak, szórakoztató –szabadidős tevékenységnek a fogalma.²⁵ Aki ennek gyakorlása során sérült meg, az nem kaphatott egészségügyi szolgáltatást az egészségbiztosítási törvény rendelkezései alapján. Szintén ennek a folyamatnak az eredményeként lett szigorúbb a járulékfizetés ellenőrzése, amelynek eleme lett az, hogy megjelent az egészségügyi szolgáltatási járulék fogalma. 2008. január 1-jétől az a belföldi személy, aki nem biztosított és egészségügyi szolgáltatásra sem jogosult a Tbj,²⁶ alapján egészségügyi szolgáltatási járulék fizetésére kötelezett, amelynek mértéke ekkor 4350 forint volt.²⁷ Ezzel is a biztosítási elvet kívánták erősíteni, vagyis hogy valamilyen hozzájárulást teljesíteni kell ahhoz, hogy valaki egészségügyi szolgáltatásra váljon jogosulttá. Az egészségbiztosítás magánosításának előzményeként azt fogalmazták meg, hogy a rendszerben egyre erősebb az egészségügy szereplőinek, a betegeknek és az egészségügyi dolgozóknak a

sairól és egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXCI. törvényhez. Budapest, Wolters Kluwer (Complex) Kiadó, 2017.

25 Lásd a kötelező egészségbiztosítási ellátásokról szóló 1997. évi LXXXIII. törvény (a továbbiakban Ebtv.) 18 § (6) bekezdés e) pontját, valamint a kötelező egészségbiztosítási ellátások végrehajtásáról szóló 2017/1997. Kormányrendelet (a továbbiakban: Ebtv. vhr.) 5/B. § (1) bekezdését.

26 A társadalombiztosítás ellátásaira és a magánnyugdíjra jogosultakról, valamint e szolgáltatások fedezetéről szóló 1997. évi LXXX. törvény (a továbbiakban: Tbj.).

27 Tbj. 19. § (4) bekezdés.

kiszolgáltatottsága, ezzel együtt nő elégedetlenségük, csökken a rendszer iránti bizalmuk. Ugyanakkor a fennálló egészségügy nem képes a gazdasági lehetőségek hatékony kihasználására, nő a korrupció, terjed a hálapénz. A magyar egészségügy nem ad lehetőséget a betegek egyéni igényeinek, az öngondoskodásnak, az egészséghez nélkülözhetetlen egyéni felelősségnek szabályozott érvényesülésére. A direkt állami irányítású rendszer nem képes reagálni a kor új követelményeire: az öregedő társadalom megváltozott egészségügyi szükségleteire, a gyógyító technika és alkalmazási költségeinek robbanásszerű expanziójára, az egészségtudatos egyéni igények növekedése által gerjesztett privát egészségügyi piac gyors spontán bővülésére. Ezért a magán egészségbiztosítókról szóló törvénynek az lett volna a célja, hogy megteremtse egy korszerű és hatékony egészségügyi, egészségbiztosítási rendszer jogi alapjait.²⁸ A törvény – nem korlátozva felelősségét a közösségi egészségügyben – csökkentette volna az állam működtetői, szolgáltatói szerepét, de növekedett volna és átláthatóvá vált volna semleges szabályozó, ellenőrző feladata. Az állami bürokrácia csökkentése, a szereplők jogainak és felelősségének érvényesülése érdekében hozta létre a törvény az érdekeltek közösségi döntési rendszerét. A törvény a biztosítottak védelmében szigorú minőségügyi rendszer működését írta volna elő, és megteremtette volna ennek kötelező kereteit. A biztosítottak tudatos döntési jogát az egészségügyi adatok, minőségi mutatók nyilvánosságának előírásával garantálta volna a törvény. A törvény teret adott volna a szabályozott piacnak, amelynek rendszerében a biztosítottak egyéni értékrendjük szerint dönthettek volna az öngondoskodás mértékéről, választhattak volna egyéni igényeikhez igazodó magasabb minőségű szolgáltatások között. Ezzel olyan versenyt teremthetett volna, az egészségbiztosítók és az egészségügyi szolgáltatók között, ahol a pénzügyi siker forrása nem a több beteg, hanem a jobb egészség, a hatékony, sikeres gyógyítás. Célként fogalmazódott meg többek között a szolidaritási elvű társadalombiztosítási rendszer fenntartása mellett az öngondoskodási igény érvényesítési lehetőségének megteremtése, az egészségügy szereplői felelősségének és döntési szabadságának kiterjesztése, valamint a köz- és a magánbefektetések összehangolásával az egészségügyi ellátórendszerben fennálló egyenlőtlenségek mérséklése és fokozatos felszámolása. A magán-

28 Ezzel a témával részletesen foglalkoztam *A magyar egészségügyi szolgáltatók nyújtásának jogi szabályozása* című doktori értekezésemben. Szeged, Szegedi Tudományegyetem ÁJK DI, 2018. 171-198. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1160/1/Homicsko_Arpad_Ertekezes.pdf (2019. 05. 22.)

egészségpénztárak kialakításának koncepciója tehát az országosan egységes társadalombiztosítási rendszer elvén alapult volna. A pénztárak elsődleges felelőssége mellett az állam mögöttes felelőssége az ellátások biztosítása pénzügyi fedezetének vonatkozásában a törvényben meghatározott feltételekkel történt volna meg. Megmaradt volna a nemzeti kockázatközösség, a biztosítás és a szolidaritás elve. Három modellben gondoltak a pénztárak létrehozása tekintetében. Az I-es, „területi” modell az országot 6–8 nagyjából azonos nagyságrendű, egybefüggő területre osztotta volna, és ugyanennyi területre Budapestet is. A pénztárak a sorsoláson így két területet kaptak volna: egy budapestit és egy vidékit. A II-es, „párducmintás” modell az egyes régiókat osztotta volna 6–8 egybefüggő területté, és a sorsoláson minden biztosító minden régióból kapott volna egy darabot. A III-as, „sávós” modell pedig az országot 3 nagy (függőleges) sávra osztotta volna, és egy–egy sávhoz sorsoláson két pénztárt rendelt volna, amelyek az adott területért versenyezhetek volna. A törvény bár az Országgyűlés kétszer is elfogadta (az első elfogadást követően a köztársasági elnök visszaküldte az Országgyűlésnek, amely azt másodszor is megszavazta), végül a szociális népszavazás miatt mégsem lépett hatályba.

2010-től az egészségbiztosítás keretében megfigyelhető, hogy a pénzbeli ellátások tekintetében a jogalkotó fontosnak tartotta a változtatásokat. 2010. május 1-jétől a terhességi-gyermekágyi segély tekintetében az előzetesen szükséges biztosítási idő 180 napról 365 napra növekedett a megelőző két év vonatkozásában.²⁹ Az előzetes biztosítási idő növelése a gyermekgondozási díj esetében is előfeltétellé vált.³⁰ 2011. július 1-jétől kikerült a táppénz ellátásra vonatkozó jogosultsági feltételből, az a korábbi szabály, hogy az is jogosult az ellátásra, aki a biztosítási jogviszonya megszűnését követő első, második, vagy harmadik napon válik keresőképtelenné.³¹ A 2012. január 1-jén hatályba lépett új Alaptörvény és az egészségbiztosítást is érintő jogszabályok a fogalmak hatályosítását tették szükségessé ezen a területen is. 2014. január 1-jével bevezetésre került a diplomás gyermekgondozási díj lehetősége, amelyet felsőoktatási intézményben magyar nyelvű nappali képzésben részt vevő hallgatók vehettek igénybe.³² Szintén 2014. január 1-jétől került be a törvénybe, hogy a gyermekgondozási díj igénybevétele mellett a gyermek egy

29 Ebtv. 40. § (1) bekezdés.

30 Ebtv. 42/A. § (1) bekezdés a) pont.

31 Ebtv. 43. § (1) bekezdés.

32 Ebtv. 42/E. § (1) bekezdés b) pont.

éves kora után lehetséges a jövedelemszerző tevékenység folytatása.³³ 2014. január 1-jétől vált lehetővé, hogy ikergyermekek esetén a gyermekgondozási díj további egy évig járt a jogosultnak.³⁴ 2015. január 1-jétől a terhességi-gyermekágyi segély fogalmát felváltotta a csecsemőgondozási díj elnevezés. 2016. január 1-jétől pedig megszűnt az a korlátozás, hogy a gyermekgondozási díj mellett nem lehet keresőtevékenységet folytatni, ettől kezdődően tehát már nem érvényesült a gyermek életkorához kapcsolt korlátozás.³⁵ Látható, hogy 2012-től az anyasághoz kapcsolódó ellátások tekintetében aktív jogalkotási folyamat volt, amelynek célja, hogy minél többen vállaljanak gyermeket, ezzel is javítva Magyarország demográfiai helyzetét. Jelen tanulmánynak nem tárgya a családi támogatások széleskörű vizsgálata, de rögzíthető, hogy a családpolitikai ellátások rendszerében az anyasághoz kapcsolódó társadalombiztosítási pénzbeli ellátások fontos szerepet töltenek be. 2020. január 1-jétől az egészségbiztosítás pénzbeli ellátásai kiegészülnek majd a jelenlegi csecsemőgondozási díj, gyermekgondozási díj és táppénz ellátás mellett az örökbefogadói díjjal.

Örökbefogadási díjra az lesz jogosult, aki biztosított és második életévét betöltött gyermeket, illetve ikergyermekek esetén a harmadik életévüket betöltött gyermekeket örökbefogadási szándékkal nevelésbe vesz majd. Feltétel lesz, hogy a gyermek nevelésbe vételének napját megelőző két éven belül 365 napon át biztosítottnak kell lennie, és a gyermeket a gondozásba vétel időpontját megelőzően nem nevelheti legalább egy éve folyamatosan saját háztartásában.³⁶ Az örökbefogadói díj a gyermek nevelésbe vételének napjától számított 168. napig fog jární a jogosult részére.³⁷

Tanulmányomban átfogó képet kívántam adni az elmúlt húsz év egészségbiztosítás keretében bekövetkezett változásairól. Természetesen ennél hosszabban is, és mélyebben is lehetne elemezni az elmúlt húsz év változásait, de céлом egy átfogó kép nyújtása volt, amely alapján a főbb változások megfigyelhetőek ezen a területen is. A terjedelmi korlátok miatt sem tudtam jelen tanulmányban elemezni a baleseti ellátások tekintetében az elmúlt húsz évben bekövetkezett változásokat.

33 Ebtv. 42/C. § a) pont.

34 Ebtv. 42/B. § (1a) bekezdés.

35 Ebtv. 42/C. § (1) bekezdés a) pont.

36 Ebtv. 42/H. § (1) bekezdés.

37 Ebtv. 42/H. § (2) bekezdés.

4. Összegzés

A fentiekben összefoglalt főbb változások elemzése során is jól látható, hogy koncepcionális és jól átgondolt változások történtek az elmúlt húsz évben a társadalombiztosítási rendszerünkben. A társadalmi változások mellett ebben fontos szempont volt a gazdasági szükségszerűségeknek a figyelembe vétele is. Az 1989-es és 1990-es évek államszerkezeti változásai nem hagyták érintetlenül a társadalombiztosítási rendszerünket sem, és hosszú folyamat eredménye után jutottunk el a jelenlegi állapothoz. Természetesen ez a rendszer is folyamatos kihívások előtt áll, amelyre a mindenkori kormányzatnak felelősségteljes választ kell tudnia adni. Olyan kihívásokkal szembesülünk, amelyekre a válaszok megadása nem egyszerű, hiszen a kialakított társadalombiztosítási rendszerünk hosszú évtizedekre meghatározhatja az emberek életét.

A MUNKÁHOZ VALÓ JOG ÉS A VERSENYTILALMI MEGÁLLAPODÁSOK

KISS BETTINA BOGLÁRKA
PH.D. HALLGATÓ (KRE ÁJK)

1. Bevezetés

A versenytilalmi megállapodás sokszínű, különböző jogi természetű dilemmákkal övezett jogintézmény, amelynek minden részletkérdésére a hatályos munkajogi szabályozás nem feltétlenül tér ki. Ugyanakkor, ha a témakörben nem is csak olyan klasszikus, „napi” jogalkalmazási kérdésekkel szeretnénk foglalkozni, mint például az ellenérték megfelelésége, vagy éppen az a dilemma, hogy miként vizsgálható a munkavállalót terhelő kötelezettség mértékének arányossága a munkáltató jogos, védendő gazdasági érdeke tükrében; akkor legfeljebb általában a polgári jog (Ptk.) és a munkajog (Mt.) alkalmazhatóságának kérdéséhez jutunk.¹

A fenti alapkérdések mellett némileg indokolatlanul elhanyagoltnak hat(hat)nak olyan felvetések, mint a versenytilalmi megállapodások – ezáltal a felek szerződéses szabadsága elvének – viszonya egyfelől a versenyjoghoz, másfelől a munkához való joghoz, ezáltal pedig az alkotmányjoghoz vagy akár a szociális joghoz.

Elvi kérdés, hogy vajon miként viszonyul a munkához való joghoz (mint alapjoghoz) a mérleg másik serpenyőjén elhelyezkedő versenytilalmi megállapodás, mint a szerződési szabadság egy megnyilvánulása, amely fogalmilag egy versenykorlátozó szerződés. Célja a munkavállaló munkavállalási lehetőségeinek – a konkurens tevékenységtől való tartózkodás szellemében – megszorítása, korlátozása.

Jelen dolgozat célja az első látásra talán elhanyagolhatónak tűnő, ám – álláspontom szerint – elvi jelentőségű aspektusok feltérképezése, azaz a munkához való jog vizsgálata és annak kontextualizálása a versenytilalmi megállapodásokhoz fűződő viszonyának mentén. A dolgozat alapkérdése,

1 A kérdést a legtöbb vonatkozásban rendezti a Kúria „A munkaviszonyhoz kapcsolódó egyes megállapodások: a versenytilalmi megállapodásra és a tanulmányi szerződésre vonatkozó munkajogi szabályok értelmezésével kapcsolatos bírói gyakorlat” c. összefoglaló jelentése (Budapest, KMK, 2019). https://kuria-birosag.hu/hu/joggyak_csop/munkaviszonyhoz-kapcsolodo-egy-es-megallapodasok-versenytilalmi-megallapodasra-es (Lezárva: 2019. május 22., Letöltve: 2019. május 23.)

hogy egy magánjogi megállapodás, jogintézmény vajon mennyiben, milyen mértékben korlátozhatja, zárhatja el a munkához való jog (választási szabadság, mint alanyi jogi dimenzió) tényleges érvényesülését, van-e ennek alkotmányos (és alapjogi jellegű) korlátja, vagy a szerződési szabadság kereteiben mindez megkérdőjelezhetetlenül értelmezhető. További kérdésként fogalmazódik meg, hogy az államnak szükséges-e az ezirányú szerződési autonómiával szemben bármiféle alapjogi védelmet nyújtó garanciát biztosítani [például ilyen lehet(ne) a versenyhatóság beavatkozása a cégek közötti megállapodások vonatkozásában; vagy felmerül az a kérdés, hogy a versenytilalmi megállapodások tartalmi vizsgálata során eljuthatnának-e a bíróságok az érvénytelenség kimondásához azon a címen, hogy „túlzottan korlátozó”].

2. A munkához való jogról általában

Az 1949. évi XX. törvény, vagyis a „szocialista” alkotmány deklarálta Magyarországon először a munkához való jogot. Eredetileg két főbb jelentéstartalma volt, jelesül a foglalkoztatáshoz és megélhetéshez fűződő jog. Az Alkotmány 70/B. § (1) bekezdése szerint „[a] Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a munkához, a munka és a foglalkozás szabad megválasztásához”.

A munkához való jog kettős természete tehát megfigyelhető, hiszen egyszerre rendelkezik szabadságjogi és részesedési jogi aspektusokkal; a foglalkozás megválasztása negatív jogként az állam oldalán értelmezhető, hiszen az államnak az ezzel ellentétes magatartásától kell tartózkodnia, míg a munkalehetőségek biztosítása csak aktív állami beavatkozással biztosítható. Az Alkotmánybíróság azonban csak a „választási” szabadság dimenzióját ismerte el valódi alanyi jogként, amit a klasszikus szabadságjogokéhoz hasonló alkotmányos védelemben részesített.²

Az Alkotmány rendelkezéseitől eltérően, az Alaptörvényben nem mondja ki *expressis verbis* a munkához való jogot. Az Alapvetés „M” cikkének (1) bekezdésében kerül kiemelésre az értékteremtő munka és a vállalkozás szabadsága (mint alapérték), majd ezt követően A Szabadság és Felelősség címet viselő alapjogi fejezet értelmében: „*Mindenkinek joga van a munka és a foglalkozás szabad megválasztásához, valamint a vállalkozáshoz*”.³

Az Alaptörvény tehát megerősíti a munka és foglalkozás megválasztása szabadságának alkotmányos alapjogkénti védelmét, kiterjesztve a vállalkozás

2 21/1994. (V. 16.) AB határozat, ABH 117, 120.

3 Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) XII. cikk (1) bek.

szabadságára is. A korábbi szabályozással ellentétben (és az alkotmánybíróági gyakorlattal összhangban) a munkához való jog pozitív, aktív oldala immár inkább állami kötelezettségként jelenik meg, úgy, hogy annak teljesítése tekintetében igen széles mozgásteret biztosít a jogalkotó a kormányzat számára. Ez az állami kötelezettségvállalás relatív, mivel az állami szervezeteknek nem kell a munkavégzés feltételeit biztosítaniuk, hanem csupán törekedniük kell azok megteremtésére.⁴

Kiemelendő még e tekintetben, hogy a munkához való jog szabályozása során államcélként jelenik a munkahelyteremtő intézkedések meghozatala („*aki dolgozni akar, dolgozhasson*”⁵). Rögzítésre került, hogy képességeinek és lehetőségeinek megfelelő munkavégzéssel mindenki köteles hozzájárulni a közösség gyarapodásához.⁶ A fentiek tükrében a változás abban (is) tetten érhető, hogy az Alaptörvény már államcélként szól a szociális biztonságról; Magyarország (csupán) törekszik, hogy minden állampolgárnak szociális biztonságot nyújtson.⁷

Az Alaptörvény tehát nem általában a munkához való jognak tulajdonít alapjogi minőséget, azt nem is rögzíti tételesen, hanem az e körben deklarált foglalkozás megválasztásához való jognak, illetve a vállalkozáshoz való jognak tulajdonít jelentőséget. Míg a vállalkozáshoz való alapjog alanya természetes és jogi személy egyaránt lehet, addig a munka és a foglalkozás szabad megválasztása a természetes személyekhez kötődik. Védelmük azonban azonos; alapjogi védelemben részesülnek.⁸

Ha a munkához való jog általános jogi képesség arra, hogy a munkaképes állampolgár konszenzussal (...) munkaviszonyt létesíthessen⁹, akkor felmerül(het) az az elméleti kérdés; vajon a versenytilalmi megállapodásban (mint egy törvényben – Mt. – garantált lehetséges eszközben) mindez konszenzussal ki is zárható, korlátozható-e (és talán a leglényegesebb kérdés az, hogy milyen mértékben)?

Az Alkotmánybíróság annak sem látta alkotmányos indokát, hogy a munkához való jogot csakis a munkaviszony keretében végzett munkára szűkítse, így ennek megfelelően mondta ki, hogy a munka, a fog-

4 Bővebben JUHÁSZ Gábor: A gazdasági és szociális jogok védelme az Alkotmányban és az Alaptörvényben. *Fundamentum*, 2012/1, 26-45. Elérhető: http://epa.oszk.hu/02300/02334/00047/pdf/EPA02334_Fundamentum_2012_01_035-049.pdf Letöltve: 2019.06.15.

5 Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) XII. cikk (2) bek.

6 Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) XII. cikk (2) bek.

7 HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 789.

8 BALOGH Zsolt – HAJAS Barnabás – SCHANDA Balázs: *Alapjogok és alapvető kötelezettségek Fogalma, értelmezése*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem, 2014, 21.

9 ROMÁN László: *Munkajog (Elméleti alapvetés)*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 69.

lalkozás, a vállalkozás alanyi jogi oldalon nem különböznek egymástól, „nincs hierarchikus viszony” közöttük, azonos rangú alapjogok.¹⁰ A vállalkozáshoz való jog alapvetően gazdasági szabadságjog, alapja az anyagi javak meghatározott körén fennálló dologi tulajdon. Szabadságjogi mivoltát tekintve pedig, ha valaki a vállalkozóvá válás anyagi, szellemi, fizikai feltételeivel rendelkezik, az állam részéről nyilvánvaló alapjogkorlátozás lenne, ha a vállalkozóvá válást akadályozná. Az alapjog elé gördített akadályokat – analógiával – úgy is értékelhetjük, mint a szólásszabadság vagy más szabadságjog önkényes korlátozását. A munka és foglalkozás szabad megválasztásának joga tehát összefügg a vállalkozás jogával, az előbbi jognak utóbbi az egyik aspektusa.¹¹ Továbbá, a munkához, a foglalkozáshoz, a vállalkozáshoz való alapjog nem különbözik egymástól, döntő elemük ugyanis a választási szabadság.¹²

A jogrend és a joggyakorlat szerint e választási szabadság ugyanakkor mégis – akár jelentősen is – korlátozható egy, a munkajog által ismert, legitim jogintézménnyel, ugyanis a felek megállapodása alapján – magánautonómiajának megtestesülésével – létrejöhet olyan megállapodás (lásd: versenytilalmi megállapodás¹³), amely alapján a munkavállaló például bizonyos ideig nem helyezkedhet el meghatározott jogviszonyokban, munkakörökben, meghatározott földrajzi területen vagy munkáltatóknál, sőt, konkurens tevékenységi körben vállalkozást sem alapíthat. E kérdésben való mélyebb elmélyülés előtt érdemes még szót ejteni ezen alapjogok alkotmányosságai mércéjéről.

Bármilyen jogkorlátozás alkotmányossága differenciált, más-más mérce alapján minősíthető, aszerint, hogy a foglalkozás gyakorlását vagy annak szabad megválasztását korlátozza-e az állam. Utóbbin belül is különbözik a megítélés az adott foglalkozásba kerülés szubjektív, illetve objektív korlátokhoz kötésének megfelelően. Amint említésre került, a munkához való jog és a foglalkozás szabad megválasztásához való jog – mint alapjogok – alanyi jogi oldala és intézményvédelmi oldala együtt adja a jog érvényesítésének alkotmányi rendjét.¹⁴

Alanyi jogi oldala – mint szubjektív jog – azt jelenti, hogy az állam nem akadályozhatja meg, nem teheti lehetetlenné az adott munka vagy foglalkozás gyakorlását, vagyis az alanyi feltételek teljesítése elvileg mindenki előtt

10 21/1994. (IV.16) AB határozat.

11 54/1993. (X.13) AB határozat szerint: „annak egyik, a különös szintjén történő megfogalmazása”.

12 327/B/1992. AB határozat.

13 Mt. 228. §

14 BALOGH – HAJAS – SCHANDA i. m. 21.

nyitva áll.¹⁵ A munkához való jogot az veszélyezteteti leginkább, legsúlyosabban, ha az ember az adott tevékenységtől el van zárva, azt nem választhatja, az állam ugyanis nem lehetetlenítheti el a munkavállalást, vállalkozóvá válást. Hangsúlyozni kell azonban, hogy senkinek nincs alanyi joga egy meghatározott foglalkozásra, vagy egy tevékenység meghatározott vállalkozási formában való gyakorlására. Ebből következően az állam feltételhez (például végzettséghez, szakmai gyakorlathoz stb.) kötheti a különböző foglalkozások gyakorlását, de olyan feltételeket nem írhat elő, amely egy csoportot eleve és önkényesen kizár az adott munka vagy vállalkozás gyakorlásából, nem állíthat olyan objektív feltételeket, amelyek saját erőfeszítésből nem küzdhetők le.¹⁶ Felmerül a kérdés, hogy e „teszt”, illetve annak értékrendje mennyiben érvényesítendő, ha a korlátozó fél nem az állam, hanem egy magánjogi megállapodás.

A szubjektív feltételeknél különbséget kell tenni annak megfelelően, hogy a megszorítás a foglalkozásba kerülést korlátozza-e (például ügyvédi tevékenységhez ügyvédi kamarai tagság kell, vagy a hegyközségről szóló szabályok), avagy a már foglalkozásba került személynél a foglalkozás további folytatását köti feltételhez. Ez a megkülönböztetés azért lényeges, mert az utóbbi esetben a korlátozás alkotmányossága szigorúbban minősítendő.¹⁷ Vizsgálni kell, hogy az újabb feltétel teljesítésének előírásai – valóban szakmai és célszerűségi szempontokat szolgálnak-e, túlzottak-e a követelményei, a képzés céljával való összefüggés megfigyelhető-e – a foglalkozás szabad megválasztását szükségtelenül és aránytalanul,¹⁸ illetőleg valóban közérdekből és a közérdekkel arányosan korlátozza-e.¹⁹ Annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy valamely felételeket megállapító állami előírás például akadály-e a vállalkozóvá válásnak, a szükségesség és arányosság klasszikus mércéjével állapítható meg.

A foglalkozások tárgyi korlátozása lehet például, ha minden személyi tulajdonságtól függetlenül lehetetlen az adott foglalkozás választása; ennél fogva a tárgyi korlátozás alkotmányosságát a lehető legszigorúbban kell vizsgálni. Ennek fényében mindig vizsgálandó a korlátozás szükségessége, elkerülhetetlensége, hogy valóban az adott korlátozás a legenyhébb eszköz-e az adott cél elérésére.

15 GULYÁS Péter: A munkához, a munka és a foglalkozás szabad megválasztásához való jog az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Esély*, 2002/5, 40.

16 HALMAI – TÓTH i. m. 791.

17 Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint [40/1997. (VII. 01.) AB határozat] a bevezetett és gyakorolt kereső tevékenység, amely rendszeres jövedelmet biztosít, a korábbi Alkotmány 13. §-a alapján tulajdonjogi védelmet élvezett.

18 27/1999. (IX. 15.) AB határozat.

19 650/B/1998. AB határozat.

A fentiek alapján tehát, a munka és a foglalkozás szabad megválasztása, valamint a vállalkozás szabadságához fűződő jog a szabadságjogokhoz hasonló védelemben részesülnek az állami beavatkozásokkal és korlátozásokkal szemben. Az Alaptörvény XII. cikk (1) bekezdésében foglalt jog lényegi tartalma akkor sérül, ha a közhatalmi intézkedés a foglalkozás szabad megválasztásának vagy a vállalkozóvá válás jogát meghatározatlan időre teljes egészében elvonja.²⁰ Az Alkotmánybíróság a 3243/2014. (X. 3.) AB határozatában az Alaptörvény XII. cikk (1) bekezdésében biztosított alapjoggal kapcsolatosan elvi éllel le- szögezte: „az Alkotmánybíróság már a 21/1994. (IV. 16.) AB határozatában kifejtette, hogy a munkához való jog – hasonlóan mint a vállalkozáshoz való jog – nem biztosít alanyi jogot egy meghatározott foglalkozás végzéséhez.”²¹

Másként megfogalmazva,²² senkinek 'sincs abszolút joga a meghatározott foglalkozás, illetve valamely foglalkozásnak az általa kiválasztott formában történő gyakorlásához'.²³²⁴ Nincs tehát akadálya a XII. cikk (1) bekezdésében foglalt jog korlátozásának, amennyiben a korlátozás eleget tesz az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése szerinti követelménynek. Eszerint alapvető jog más alap- vető jog érvényesülése vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében, a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, az alap- vető jog lényeges tartalmának tiszteletben tartásával korlátozható. Alaptör- vény-ellenes tehát a korlátozás, ha nem elkerülhetetlen, vagyis ha kényszerítő ok nélkül történik, továbbá ha a korlátozás súlya a korlátozással elérni kívánt célhoz képest aránytalan.²⁵ Elsődlegesen tehát annak vizsgálata indokolt, hogy a szabályozással összefüggésben van-e olyan alkotmányosan elfogadható cél, amely az alapjog-korlátozást igazolhatja, azaz, hogy az alapjog-korlátozás szük- séges-e. A korlátozás „szükségessége két elemből áll: az alapjog korlátozásának alkotmányos célt kell követnie, és alkalmasnak kell lennie a cél elérésére”.²⁶

A munkához való jog tekintetében érdekes kérdés, hogy vajon alkotmányos jogállamban létezhet-e egyáltalán munkához való jog, mint önálló alapjog.

20 3076/2017. (IV. 28.) AB határozat, Indokolás [56].

21 ABH 1994, 117, 120.

22 26/2017. (X. 17.) AB határozat [16].

23 328/B/2003. AB határozat, ABH 2005, 1434, 1441.

24 Az Alkotmánybíróság ezen gyakorlatát az Alaptörvény hatálybalépését követően a 3380/2012. (XII. 30.) AB határozatban és a 3134/2013. (VII. 2.) AB határozatban is megerősítette [ABH 2012, 783, 789.; illetve 3134/2013. (VII. 2.) AB határozat, ABH 2013, 1918, 1922.], Indokolás [42].

25 32/2015. (XI. 19.) AB határozat, Indokolás [101].

26 15/2016. (IX. 21.) AB határozat, Indokolás [53].

Ugyanis ha az Alaptörvényben – amint láttuk – a munkához való jog alkotmányos „tartalma” voltaképpen leszűkült a szociális biztonságnak a megélhetéshez való jogban való meghatározására (mint törekvésre), valamint, a munka és a foglalkozás szabad megválasztásának lehetőségére és a már gyakorolt munka meghatározott szabályok szerinti végzésére, akkor a munkához való jog igazi tartalmát valójában kizárólag más jogokkal összefüggésben, azok tartalmával együtt határozhatjuk meg.²⁷ Nem marad ugyanis a munkához való joggal kapcsolatosan olyan alkotmányos követelmény, amelyet más nevesített alapjog már ne tartalmazna.²⁸

Jelen dolgozat alapcélját figyelembe véve nem mehetünk el azon kérdés mellett sem, hogy vajon abban az esetben érvényesülhet-e, érvényesítendő-e az alapjog korlátozás tesztje, amikor nem az állam állít akadályokat, korlátozza a munka, a foglalkozás szabad megválasztását vagy gyakorlását, hanem azt egy, a munkáltatóval – mint a munkajog fogalmi elemeit, struktúráját tekintve általában domináns, hierarchiában a munkát vállaló „felett” álló féllel – kötött magánjogi megállapodás írja elő. Mindezt az indokolhatná elvi síkon, hogy, analógiával élve, a munkáltató és a munkavállaló közötti viszony hasonló szerkezetű, függő, aszimmetrikus viszony, mint a klasszikus alapjogi (állam-egyén) viszony. A hagyományos felfogás szerint itt – a magánjogi konstrukcióban – már nincs direkt alkotmányos védelem (holott a munkajogi élet- és jogviszony „egyensúlyhiányos” szerkezete, vagy/és a korlátozás mértéke esetleg ezt indokolhatná). Ahogy Petrovics Zoltán megfogalmazta: a hatalom logikája ugyanis nem válogat: az ember ugyanolyan kiszolgáltatott helyzetben találhatja magát a politikai hatalommal, mint a gazdasági hatalommal szemben. Erre különösen jó példa a munkajogviszony, amelyben a munkáltató erőfölénye folytán nemcsak a munkához kapcsolódó jogok, hanem a munkavállaló polgári és politikai jogai könnyen veszélybe kerülhetnek.²⁹

Alapkérdés tehát, hogy a munkavállaló munkáltatótól jellemzően függő helyzete indokolhatja-e az alapjogi jellegű védelem igényét, avagy a felek szerződéses szabadsága alapján a munkavállaló szinte „korlátlanul” korlá-

27 FÁBIÁN Ferenc: *A vállalkozáshoz való jog*. In: Internetes Jogtudományi Enciklopédia. (szerk.: JAKAB András – FEKETE Balázs) Elérhető: <http://ijoten.hu/szocikk/a-vallalkozas-hoz-valo-jog> (2018). (2019. 06. 02.)

28 TAKÁCS Albert: *„A szociális jogok”*. In: *Emberi jogok*. (szerk.: HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila): Budapest, Osiris, 2003, 848.

29 PETROVICS Zoltán: *A biztonság árnyékában. A munkaviszony megszüntetésével szembeni védelem alapkérdései*. Doktori értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2016, 103.

tozhatja – kvázi „kiárusítva” – a saját munkához való jogát (természetesen a törvény adta időbeli kereteken belül és „megfelelő” ellenérték fejében)? Megjegyzést érdemel, hogy az alapjogok magánjogi jogviszonyokba általában a generálklauzulák közvetítésén át „szivároghatnak be”³⁰ (a versenytilomnál ez a „megfelelőség”³¹ arányosítást elváró szabálya lehet leginkább).

További elvi alapl dilemma az is, hogy a munkaszerződés megkötésekor a munkavállalónak – a választás szabadsága alapján, amivel elvileg rendelkezik – van-e vajon valós lehetősége (választási szabadsága) „nem megegyezni” a munkaszerződésben foglalt versenytilalmi megállapodásról, amikor a munkaviszonyának valódi tartalmát még lényegében nem is ismerheti. Kérdés, hogy egy ilyen megállapodás mindenkor valós választási autonómiát tükröz-e (és ennyiben megfelel-e az alapjogi értékrendnek). A hazai bírói gyakorlat bár kevésbé feszegeti e dilemmát, egyértelműen kiolvasható az esetjogból, hogy a versenytilalmi megállapodás egyik tartalmi korlátja éppen az, hogy nem lehetetlenítheti el a munkavállaló helyzetét, nem lehet annyira tág, hogy a munkavállaló megélhetését és általában a tisztességes versenyt aránytalanul korlátozza.³² Indirekt módon, „szélsőértékként” sejlik fel tehát csupán a létező hazai bírói gyakorlatban, hogy a „választási szabadság” mégsem lehet teljesen korlátlan. Ebből azonban levonható az a következtetés, hogy az alapjogi meghatározottságú érvelésnek, a munkához való jog alanyi oldali logikájának igenis van, lehet, illetve kell, hogy legyen némi szerepe a versenytilalmi megállapodások esetjogi tesztjében. Álláspontom szerint megfontolandó lenne, hogy e logika következetesebben és erőteljesebben kerüljön alkalmazásra a versenytilalmi megállapodások megítélésekor (érvényre juttatva az alapjogi logikát, a munkához való jog valódi választást előíró tartalmát).

Figyelembe véve, hogy az emberi jogok célja elsődlegesen az egyén védelme az állammal és az állami hatóságokkal szemben, a hatalmi egyenlőtlenség kiegyenlítése, elismerve azt, hogy az állam mellett más intézmények és magánszemélyek is megsérthetik mások alapvető jogát, mindenképpen érdemes foglalkozni az alapjogok magánjogi kérdésekben való alkalmazhatóságával, több szemszögből is.

30 KUN Attila: A méltányos mérlegelés elve a magyar munkajogban: méltánytalanul mellőzve? *Magyar Jog*, 2017/12, 734-745.

31 Mt. 228. § (2) bek.

32 BH2001.84., BH2007.308.

3. Nemzetközi kitekintés

Guy Mundlak igen találóan jellemzi a munkához való jog helyzetét napjainkban: az mindenhol ott van, de még sincs sehol. A munkához való jog ugyan számos nemzetközi dokumentumban, egyezményben, deklarációban szerepel, a legtöbb ország alkotmányában is helyet kap, ám jelentősége megkérdőjelezhető, szinte a legkevésbé sem befolyásolja az alkotmányos diskurzust³³ (és – hozzátehetjük – talán még kevésbé a napi munkajogi praxist). Amint arra Mundlak is rámutat, a munkához való jog sokszor lakonikus megfogalmazása a felszín alatt többretegű: több, egymással egybefonódó és elválaszthatatlan jogot takar, értékrendje kisugárzó hatású.

3.1. A munkához való jog a nemzetközi egyezményekben

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (a továbbiakban: EJENY) 23. cikkének (1) bekezdése elismeri a munkához való jogot, mint alapvető jogot mindenki számára: „[m]inden személynek joga van a munkához, a munka szabad megválasztásához, a méltányos és kielégítő munkafeltételekhez és a munkanélküliség elleni védelemhez”. A munkához való jogot biztosítja továbbá számos más nemzetközi emberi jogi egyezmény is.³⁴

Az Európai Unió valamennyi tagállama részese ezeknek az emberi jogi egyezményeknek és az EUSz 3. cikke szerint, az EU elkötelezett az emberi és alapvető jogok tiszteletében, védelmében és előmozdításában. Így az EU a különböző jogforrásai és politikái mentén tiszteli, védi és előmozdítja a munkához való jogot annak érdekében, hogy biztosítsa annak megfelelőségét a nemzetközi dokumentumokban. A munkához való jog garanciái **közül** talán a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát (a továbbiakban: GSZKJNE) érdemes kiemelni, ugyanis „átfogóbban foglalkozik ezzel a joggal, mint bármelyik másik jogforrás”.³⁵

33 Guy, Mundlak: The right to work: Linking human rights and employment policy. *International Law Review*, 2007, 146 (1-2), 192.

34 Nevezetesen a következő cikkekben és cikkeken keresztül: PPJNE 8. cikk (3)a, GSZKJNE 6. cikk, ENSZ Nőjogi Bizottsága 11. cikk (1)(a), ENSZ Faji Diszkrimináció Felszámolásával Foglalkozó Bizottság 5. cikk (e)(i), Fogyatékosokkal élő személyek jogairól szóló Egyezmény 27. cikk (1), Gyermekek jogi Egyezmény 32. cikk és az ENSZ Migráns munkavállalók és családtagjaik jogainak védelméről szóló nemzetközi egyezménye 11., 25., 26., 40., 52. és 54. cikkek.

35 Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 'The Right to Work: General Com-

A GSZKJNE 6. cikke talán a legérdekesebb, leggazdagabb tematizálását adja a munkához való jognak a nemzetközi egyezmények sorát tekintve, ugyanis az (1) bekezdésében elismeri „a munkához való jogot –, amely magában foglalja mindenkinek azt a jogát, hogy lehetősége legyen az általa szabadon választott vagy elfogadott munka útján való megélhetésre”. A 6. cikkének (2) bekezdésében megjelenik a készségekkel kapcsolatos megközelítés (ún. „skills approach”) összhangban azzal, hogy megállapítja, a munkához való jog érvényesítése érdekében az államoknak intézkedéseket kell hozniuk, beleértve „a műszaki és szakmai tanácsadási és képzési programok, eljárásmodok és módszerek kidolgozását, amelyek az állandó gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés, valamint a teljes és termelő foglalkoztatottság elérését szolgálják”. További bizonyíték található a kapcsolatra a munkához való jog, a munka fogalma és a készségekkel kapcsolatos megközelítés között a Gazdasági, szociális és kulturális jogok bizottságának 18. sz. Általános Kommentárjában. Eszerint „a munkához való jog hozzájárul (...) az egyén és családjának túléléséhez és amennyiben a munka szabadon választott vagy elfogadott, a fejlődéséhez és elismeréséhez a közösségben”. E megfogalmazás kiemeli a tényt, hogy „az egyén tisztelete és méltósága az egyén munka megválasztásának szabadságán keresztül fejeződik ki, miközben hangsúlyozza a munka fontosságát az egyén személyes fejlődésében ugyanúgy, mint a társadalmi és gazdasági integrációjában.” A Kommentárban szintén kifejezésre kerül, hogy a munkához való jog elengedhetetlen más emberi jogok beteljesítéséhez és elválaszthatatlanul egybeforr az emberi méltósághoz való joggal.³⁶

Szintén e dokumentumban kerül kiemelésre az is, hogy a munkához való jog érvényesítése pozitív intézkedéseket is követel. Egyrészt feltételezi, hogy az állam rendelkezzen olyan intézményekkel, amelyek támogatják az egyéneket abban, hogy képesek legyenek munkát vállalni, illetve találni, másrészt a munkaerőpiacnak mindenki számára azonos feltételekkel kell elérhetőnek lennie.

3.2. A munkához való jog az Európai Szociális Kartában

Az Európai Szociális Karta 1. cikke garantálja a munkához való jogot és rendelkezik a következőkről:

„A munkához való jog tényleges gyakorlásának biztosítására a Szerződő Felek kötelezettséget vállalnak arra, hogy:

ment No 18' (24 November 2005).

36 CESCR, General Comment No. 18: The Right to Work (Art. 6 of the Covenant), 6 February 2006, E/C.12/GC/18.

1. a teljes foglalkoztatás elérése céljából elsődleges céljaik és felelősségeik egyikeként fogadják el a foglalkoztatás lehető legmagasabb és legtartósabb szintjének elérését és fenntartását;
2. hatékonyan védik a dolgozó azon jogát, hogy szabadon választott foglalkozás alapján biztosíthassa megélhetését;
3. minden dolgozó számára ingyenesen igénybe vehető foglalkoztatási szolgáltatásokat hoznak létre és tartanak fenn;
4. megfelelő szakmai pályaválasztási tanácsadást, szakképzést és szakmai átképzést biztosítanak és támogatnak.”

Ahogy azt Simon Deakin megfigyelte: „ezeket a rendelkezéseket összefüggéseiben nézve (...) lehet amellett érvelni, hogy az 1. cikket egyesítő elképzelés a munkaerőpiachoz való hozzáférés”.³⁷ Deakin szerint három fő szempont van, amelyek garantálják a munkaerőpiachoz való hozzáférés jogát. Az első, ahogy megvédi a „tulajdonjogot” – a jogot, hogy valaki kvázi eladhassa munkaerejét – a munkaerőpiacon. Elismeri, hogy a munkaerő valóban egy (sajátos) árucikk a piacgazdaságban. Másodsor, az abban kialakult munkaerő-piaci koncepció szociális: az ESZK 1. cikke védi a szociális piacgazdaságot. Harmadszor, az ESZK 1. cikke feltételezi, hogy az állam és a jogrendszer nem absztrakt értelemben alakítja a munkaerőpiacot, hanem egy bizonyos instrumentális célt szem előtt tartva; ez a cél a piaci szereplők képességeinek védelme és erősítése.”³⁸ A munkához való jog tehát határozott értékendőt kell, hogy közvetítsen.

3.3. A Munkához való jog az EU jogban

A munkához való alapvető szabadság leginkább egyértelmű megnyilvánulása az EU jogban először a 4/73 *Nold* [1974] ECR 491 ügyben tűnt fel. Ebben az ügyben a kérelmező (egy nagykereskedő a széniparban) megtámadta a Bizottság egy határozatát, amely a „közvetlen nagykereskedő” státusz megszerzéséhez szükséges feltételekről szólt. E szabályok szerint szükség volt, egyéb dolgok mellett, a németországi Ruhr-vidék egy konszolidált szénkonzorciumával kötött minimális beszerzési megállapodás elfogadására. A kérelmező ugyanakkor nem volt képes megfelelni ezeknek a minimális elvárásoknak. Összefog-

37 SIMON Deakin: ‘Article 1: The Right to Work’ In: NIKKLAS Bruun, KLAUS Lörcher, ISABELLE Schömann and STEFAN Clauwaert (eds): *The European Social Charter and the Employment Relation*. Hart Publishing, 2017, 145-152.

38 SIMON (2017) i. m. 150-178.

lalva: a kérelmező vállalkozása túl kicsi volt, hogy túlélje a megnövekedett versenyfeltételeket. A kérelmező úgy érvelt: „az új üzleti feltételek hatása az volt, hogy az segítette az elosztás kevés nagy eladó kezébe kerülését”.³⁹ A Bíróság visszautasította a kérelmezőnek a Bizottság határozatát megtámadó kérelmét, amelynek alapja a diszkrimináció, illetve az alapvető jogok megsértése volt. A Bíróság döntésének egyik leginkább figyelemreméltó aspektusa az alapvető jogokat érintő rész. A Bíróság szerint az üzleti tevékenység szabad gyakorlásához való jogot, ahogy azt védi a Német Alaptörvény és más tagállamok alkotmánya, alapvető jognak kell tekinteni, amely szerves részét alkotja az EU jog általános elveinek.⁴⁰ A Bíróság ezt követően megjegyzést tett a mesterség vagy szakma megválasztásához és gyakorlásához való jog szociális természetére nézve is, megállapítva, hogy az ilyen és ezzel analóg jogokat a társadalmi funkciójuk fényében kell figyelembe venni: az ilyen jogok „a törvény által védettek, korlátozásokat lefektetni mindig csak a közérdekkel összhangban lehet”.⁴¹ Jelen ügyben, miközben a kérelmező jogát szakmája gyakorlására elfogadták, nem vették figyelembe, hogy „a kérelmező által hivatkozott hátrányok valójában a gazdasági változások eredményei”.⁴²

Az Európai Unió Alapjogi Chartája szintén alapvető szerepet játszik a munkához való jog biztosításában az EU-ban. A 15. cikk kiterjeszti „mindenkire” a munkához és a foglalkozás szabad megválasztásához való jogot. A (2) bekezdés biztosítja, hogy az uniós polgárok szabadon kereshetnek állást, gyakorolhatják a letelepedéshez való jogukat és szolgáltatást nyújthatnak más tagállam területén.

A 16. cikk biztosítja a vállalkozás szabadságát „az uniós joggal és a nemzeti jogszabályokkal és gyakorlattal összhangban”. Miközben a 15. és a 16. cikk különböző jogokat fejez ki, azoknak ugyanabból a központi szabadságból kell származnia, nevezetesen a munkához való szabadságból, történjen az foglalkoztatottként, vagy önfoglalkoztatottként, vagy szolgáltatóként.

Érdemes megnézni még az *Alemo-Herron* ügy kapcsán Cruz Villalón főtanácsnok véleményét.⁴³ A főtanácsnok először megjegyezte, hogy a 16. cikk nemcsak a gazdasági tevékenység folytatásának szabadságára vonatkozó ítélkezési gyakorlaton alapul, hanem a szerződéses szabadságon és a szabad verseny elvén is. Ezzel összefüggésben a főtanácsnok több megjegyzést

39 [1974] ECR 491, 499.

40 [1974] ECR 491 [12]-[13].

41 [1974] ECR 491 [14].

42 [1974] ECR 491 [15].

43 Case C-426/11 *Alemo-Herron* ECLI:EU:C:2013:82.

is fűzött a Charta 16. cikkének természetéhez, mint a piaci folyamatokat szabályozó normához. Például, hogy a vállalkozás szabadsága „korlátozza az Unió jogalkotási és végrehajtó szerepét, valamint a tagállamoknak az uniós jog alkalmazásában tett intézkedéseit”. A főtanácsnok hangsúlyozta, hogy a vállalkozás szabadsága „megvédi a gazdasági kezdeményezéseket és a piacon való részvétel képességét”. Összességében megállapítható a munkához való jog jelentősége a munkaerőpiachoz való hozzáférés megkönnyítésében. Végül Cruz Villalón főtanácsnok hangsúlyozta a Charta 16. cikkének „ellensúlyként” való használatát más alapvető jogokkal összefüggésben.

Összefoglalva, a munkához való jog része a nemzetközi egyezményeknek, az Európai Szociális Kártának és EU jognak is. A munkához való jog alapvető eszköze annak, hogy az emberek a piaci keresletnek megfelelően képesek legyenek használni és alkalmazni képességeiket.

4. Vertikális hatály – horizontális hatály: a munkához való jogra történő hivatkozás kérdése

Az alkotmányos alapjogok érvényesülésének, alkalmazhatóságának több modelljét különböztethetjük meg a magánjogi jogviszonyokban; például közvetlen alkalmazás, közvetett alkalmazás, nem alkalmazhatóság és az ún. igazságszolgáltatási/bírói modell.

A közvetlen alkalmazás modellje viszonylag ritka a nemzeti alkotmányjogokban. Ennek értelmében az alkotmányos jogok közvetlenül „hivatkozhatók” az egyének között, tehát például maga az Alkotmány biztosít közvetlen hatályt a magánszemélyek számára. Erre egy jó példa Törökország alkotmánya, melynek 11. cikke kifejezetten előírja, hogy rendelkezései is kötelező érvényűek a magánszemélyek között. Ennek ellenére, a török ítélkezési gyakorlatban – ezen záradék megléte mellett – nem gyakori az alapvető jogok magánjogi kérdésekben történő alkalmazása.⁴⁴

A közvetett alkalmazás modellje alapján az alkotmányos jogok alkalmazhatósága az egyéni, magánjogi konfliktusokra nézve a meglévő, vagy új magánjogi eszközök révén (pl. a jóhiszeműség vagy ésszerűség követelménye mentén) valósulhat meg. Eszerint a magánjogi szabályokat úgy kell értelmezni, hogy azok összeegyeztethetők legyenek az alkotmányos értékekkel. Azonban az alkotmányos értékek nem közvetlenül vonatkoznak a magánjogi kérdésekre,

44 KÜBRA, Doğan Yenisey: *The reasons behind resorting fundamental rights in employment law*. Turkey, İstanbul Bilgi University, Law Faculty, 2018.

hanem olyan általános záradékokon, generálklauzulákon keresztül érvényesülnek, mint például a jóhiszeműség követelménye.⁴⁵

Egyes, gyakorlatból vett példák is mutatják az alapvető jogok egyre intenzívebbnek mondható „behatolását” a munkajogba. Például a felvételi és toborzási folyamat során, az állásinterjúk alkalmával feltett kérdések, vagy kitöltetett tesztek különös figyelmet igényelnek az alapvető jogok perspektívájából. Privát kérdések, fiziológiai vagy személyiségi kérdések, tesztek, grafológiai elemzés stb. mind a munkavállaló jogainak sérelmét eredményezhetik. Az információs technológiák is megkönnyítik a különböző adatok gyűjtését és a személyes adatok újrafelhasználását. Ha a munkáltatónak joga van „vizsgálni” a munkavállalót, hogy hatékonyabbá, eredményessé tegye a kiválasztást, a munkavállaló magánéletének tiszteletben tartását is biztosítani kell.

Az alapvető jogok érvényesülése a magánjogban segíthetné a korlátozó szerződéses feltételekből adódó nehézségek leküzdését, kiegyensúlyozva a hatalmi eltolódást a munkáltató és a munkavállalók között.

Elméleti kérdésként felvethető, hogy vajon egyes munkavállaláshoz kapcsolódó alapjogokat – mint a munkához való jog – csakugyan kizárólag vertikális védelem illet, avagy azokhoz horizontális védelem is kapcsolható. A kérdés abból a szempontból is jelentős, hogy e munkajogi vonatkozású alapjogoknak általában három vetülete is azonosítható: a munkáltató és munkavállaló közötti, a munkajogi alanyok és állam közötti, valamint az állam és nemzetközi szervezetek közötti.

A munkához kapcsolódó jogosultságok – amelyeknek kvázi „anyajoga” a munkához való jog – nemzetközi jogi dokumentumokban deklarált tartalmuk szerint kettős jogi természetűek: szabadságjogi értelmezés, amely a feleket azok tiszteletben tartására kötelezi, és szociális jogi vetület, amely már az államtól aktív szerepvállalást követelnek, esetlegesen erőforrást igényelhetnek.

E témakörben alapkérdés, hogy az alapjog (szabadságjog) vertikális (azaz az adott magánfél csak az állammal szemben hivatkozhat rá, csak az államot kötelezi adott magatartásra) és horizontális hatályának (magánfelek között, vagyis alapjogra magánszemélyek egymás közötti jogviszonyukban, egymással szemben hivatkozhatnak, például munkáltató - munkavállaló) kettőssége hogyan érvényesülhet jogviták során. Mindezt konkrét témánkra vetítve: a munkához való jog – mint szabadságjog – a magánjogi (horizontális) viszonyokban (lásd:

45 Heldrich/Rehm (2001), 114 et seq.; WEISS, M.: ‘The Interface Between Constitution and Labour Law in Germany’. Proceedings of the Toronto Conference, 2005 – *Comparative Labor Law & Policy Journal*, Winter, 2005, 182.

versenytildalmi megállapodás) érvényesül-e bármilyen módon? Vagyis felmerül a dilemma, hogy egy versenytildalmi megállapodás (mint magánjogi megállapodás, jogintézmény) mennyiben, illetve milyen mértékben korlátozhatja, zárhatja el a munkához való jog (választási szabadság, mint alanyi jogi dimenzió) tényleges érvényesülését? Ennek lehet-e bármiféle alapjogi meghatározottságú korlátja, avagy a szerződési szabadság ezt felülírja, vagy például, kell-e az államnak ezzel szemben védelmet biztosítani (pl. versenyyhatóság beavatkozása a cégek közötti – versenyt korlátozó, adott esetben a munkavállalók elhelyezkedési esélyeit is determináló – megállapodások kapcsán; vagy a munkajogi versenytildalmi megállapodások érvényességi tesztje kapcsán eljuthatunk-e ez érvénytelenség kimondásához azon a címen, hogy „túlzottan korlátozó“?).

Ahogy a munkához való jog általános áttekintése során feltettük a kérdést az alapjogok alkalmazhatóságára a magánjogi viszonyokban, jelen fejezetben a fő kérdés, hogy kisugárzik-e ennek az állammal szembeni vertikális szerkezetű alapjognak az értékrendje a magánjogi jogintézményekre, például a cégek közötti – adott esetben versenyt korlátozó – megállapodásokra (1), egyes munkáltatói intézkedésekre (2), vagy akár a munkajogi versenytildalmi megállapodásokra (3).

Másik oldalról azonban szintén fel kell tennünk a kérdést: az alapjogok alkalmasak lehetnek-e „magánjogi” funkciók betöltésére (erőviszonyok kiegyensúlyozása stb.)? Ugyanis az alapjogok igen elvont, absztrakt jellege bizonyos esetekben meg is nehezítheti a konkrét vita pragmatikus megoldását, amely korlátozhatja a jogi kiszámíthatóságot (és végső soron kikezdzheti a „joguralom” elvét).

5. Egyes versenyyjogi intézmények a munkához való jog tükrében

Az alábbi fejezetben a vállalkozások által alkalmazott versenyykorlátozó megállapodások témaköréhez kapcsolódóan röviden összefoglalásra kerülnek az ún. kapcsolódó versenyykorlátozások főbb hazai versenyyjogi szabályai. E szabályozást szintén érdemes lehet a versenytildalmi megállapodások és a fentebb leírt alapjogi értékrend specifikus szemüvegén keresztül (is) vizsgálni. Ugyanis egyes versenyyjogi jogintézmények – hatásukat tekintve – kísértetiesen hasonlítanak a munkajogi konkurencia-tildalmi záradékhoz, azonban a munkavállaló nem csak, hogy semmilyen ellentételezésben nem részesül itt, ám közvetlen ráhatása sincs e megállapodásokra. Itt tehát nem hozható fel érvként (mint a klasszikus, munkáltató és munkavállaló közötti versenytildalmi

megállapodásnál), hogy a „munkához való jogáról” önként, jól felfogott érdekből – ellenértékért, törvényi felhatalmazás alapján – lemond a munkavállaló a szerződési szabadság talaján álló magánjogi megállapodással.

5.1. Az összefonódások

A vállalkozások összefonódásához a Gazdasági Versenyhivatal (a továbbiakban: GVH) engedélyét kell kérni a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvényben (a továbbiakban: Tpv.) meghatározott feltételek teljesülése esetén. A Tpv. 23. §-ának (1) bekezdése értelmében vállalkozások összefonódása (koncentrációja) jön létre, ha két vagy több, előzőleg egymástól független vállalkozás összeolvad, az egyik a másikba beolvad, vagy a vállalkozás vállalkozásrésze a vállalkozástól független másik vállalkozás részévé válik, illetőleg ha egy vállalkozás vagy több vállalkozás közösen közvetlen vagy közvetett irányítási jogot szerez valamely tőle független vállalkozás felett, vagy több, tőle független, de egymástól nem független vállalkozás felett, valamint ha több, egymástól független vállalkozás közösen hoz létre általuk irányított olyan vállalkozást, amely egy önálló vállalkozás valamennyi funkcióját tartósan képes ellátni.

5.2. A kapcsolódó versenykorlátozások meghatározása

A vállalkozások közötti összefonódás sikeres megvalósításához gyakorta szükségesnek mutatkozik,⁴⁶ hogy a vállalkozások az összefonódáshoz kapcsolódóan versenykorlátozó tartalommal bíró megállapodást kössenek, vagyis olyan szerződéses rendelkezéseket alkalmazzanak, amelyek a piaci magatartásuk szabadságát korlátozzák.

Egyes esetekben e megállapodások nélkül maga az összefonódás sem jönne létre, hiszen tipikusan a vevőt védő és az eladót korlátozó kapcsolódó versenykorlátozások⁴⁷ célja a tranzakció értékének megőrzése, illetve az összefonódás tárgyát képező vállalkozás vagy vállalkozásrész vevő általi teljes értéke megszerzésének biztosítása. Igényként merül fel ennek keretében például a vevő részéről, hogy a piacra történő beilleszkedése idejére bizonyos mértékű védelme legyen az érintett piacon a vállalkozás(rész) eladójának versenyével

46 HARGITA Árpád – ZAVODNYIK József: A vállalkozások összefonódásához kapcsolódó versenykorlátozások megítélésének hazai gyakorlata. *Gazdaság és Jog*, 2016/10, 4.

47 Vj-38/2012. 46. pont.

szemben, biztosítva ezzel a maga számára a megvásárolt termelési-értékesítési lehetőség megfelelő szintű hasznosíthatóságát.⁴⁸

5.3. A versenykorlátozó megállapodások tartalma⁴⁹

A kapcsolódó versenykorlátozások alábbi főbb típusai különböztethetők meg például: a versenytársként való fellépés tilalma, a beszállítók befolyásolásától, a vevők megkeresésétől való tartózkodás, érdekeltségszerzés tilalma és a munkaerő-csábítási tilalom. Jelen dolgozat témája szempontjából utóbbi, a munkaerő-csábítási tilalom vizsgálendő mélyebben, mint a munkavállalókra közvetlen hatást gyakorló jogintézmény.

Az összefonódásban érintett vállalkozások gyakorta állapotlanak meg munkaerő-csábítási tilalomban, vagyis abban, hogy az eladó a vevő munkavállalói irányában nem tesz munkavégzésre vonatkozó ajánlatot: az eladó vállalhatja, hogy meghatározott munkakörökben foglalkoztatott munkavállalók felé nem fog munkavégzésre vonatkozó ajánlatot tenni vagy arra törekedni. A vevő által megszerzett vállalkozás munkavállalóit nem csábítja el, illetve nem toborozza annak érdekében, hogy az eladónak vagy harmadik félnek dolgozzanak. A munkavállalók elcsábításának tilalma korlátozódhat „bizonyos munkavállalókra”, így különösen vezető beosztást betöltő személyekre, üzleti szempontból kulcsszerepet játszó alkalmazottakra.

A munkavállalóra kifejtett hatását tekintve mindez lehetne akár versenytilalmi megállapodás is, amelynek értelmében a munkavállaló nem helyezkedhet el a konkurens munkáltatónál, nem hasznosíthatja tudását, tapasztalatát, azonban itt nem jelenik meg a munkavállalói oldalon a „szabad akarat” és az ellenérték, amely kompenzálná a korlátozást. Felmerül tehát a kérdés: e jogintézménynél, amennyiben hatásában valójában azonos a klasszikus versenytilalommal, nem lenne-e szükséges adott esetben korlátozásként nyomatékosabban vizsgálni a munkavállaló potenciális ellehetetlenülését (az alapjogi értékrend tükrében), illetve azt, hogy a munkáltatónak valóban van-e számba vehető, jelentős, legitim jogos gazdasági, üzleti érdeke, amelyvel összefüggésben ezt a tilalmat alkalmazza a munkavállalójával szemben? Álláspontunk szerint a munkához való jog alapjogi vetülete e dimenzióban is markánsabb érvényesítésre lenne hivatott.

48 Vj-135/2005. 26.2. pont, Vj-102/2011. 28. pont.

49 Vj-173/1998. 2. pont., Vj-174/2003. 3. pont, Vj-90/2002. 2. pont., Vj-90/2012. 2. pont., Vj-38/2001. 2. pont., Vj-123/2000., Vj-79/2014. 29. pont.

6. Egyes munkáltatói intézkedések tesztje. A munkához való jog, mint személyiségi jog?

E témakör vizsgálatához két jogesetet ismertet a szerző.⁵⁰ Az első eset egy mindenki számára elérhető internetes portálon közzétették a jegyző hivatalvesztésének hírért, azonban ahhoz nem csatolták a közszolgálati jogviszony jogellenes megszüntetését később megállapító bírósági határozatot. Ezzel nemcsak a valószínűsítést tüntették fel hamis színben, hanem – ahogy az ítélet fogalmaz – egyben a jegyző „munkához való személyiségi jogát” is megsértették. Vagyis a bíróság megállapította, hogy a jegyző jóhírnevét és munkához való jogát azzal sértették meg, hogy egy internetes oldalon a hivatalvesztését megállapító önkormányzati határozat mellett nem tüntették fel azt a bírósági ítéletet, amely szerint ezek a határozatok jogellenesen szüntették meg a jegyző közszolgálati jogviszonyát. A jegyző ennek következtében éveken keresztül nem tudott elhelyezkedni, mivel a fegyelmi határozat bárki számára elérhető volt az interneten.

Az ügyben a Fővárosi Ítéltábla tulajdonképpen személyiségi jogként értelmezte a munkához való jogot, tekintve, hogy az ember személyiségének kiteljesedésében, a társadalmi és önértékelésben a munka és a foglalkozás, az ezen a téren elért egyéni teljesítmény és az ehhez kapcsolódó társadalmi elismertség igen jelentős szerepet játszik. Hangsúlyozta a bíróság ugyanakkor, hogy a munkához való személyiségi jogi sérelem nem a konkrét munkaviszony jogellenes megszüntetésében, hanem abban állt, hogy a munkáltató éveken át ellehetetlenítette, hogy az érintett végzettségének megfelelő munkakörben helyezkedhessen el (vagyis a nem vagyoni kártérítés megállapításához e többlettényállási elem társult). A bíróság úgy látta, hogy a kialakult helyzet a munkaviszony jogellenes megszüntetésével okozott sérelemtől függetlenül, további kompenzációra szorul.

A másik ügyben egy rendőrrel szemben tiltott pornográf felvétellel való visszaélés miatt indítottak büntetőeljárást és egyidejűleg felfüggesztették a beosztásából.

A büntetőeljárás végül jogerősen felmentő ítélettel zárult, ám a rendőr az ellene éveken keresztül tartó eljárás miatt olyan súlyos egészségromlást szenvedett el, amelynek következtében alkalmatlanná vált hivatásának ellátására, ezért beosztásából felmentették. A rendőr a munkához való jogának megsértésére alapozva érvényesített nem vagyoni kártérítést. A Fővárosi Ítéltábla ebben az ügyben is személyiségi jogként értelmezte a munkához

50 Pf.20785/2016/14., Pf.20077/2016/15.

való jogot, és kimondta, hogy a munkavállaló sérelme abban áll, hogy a megfelelő munkakörben történő munkavégzése ellehetetlenült.⁵¹

A fenti bírósági döntések alapján az ítélkezési gyakorlat a munkához való jogot – és annak már korábban exponált lényegi, önmagán túlmutató alapjogi értékrendjét – sajátos, expanzív megvilágításba helyezi. Az eredményes igényérvényesítéshez (korábban: nem vagyoni kár, jelenleg: sérelemdíj) ugyan ún. többlettényállási elemek is szükségesek a munkaviszony jogellenes megszüntetésének megállapításán túl, azonban figyelemreméltó, hogy mégis személyiségi jogként került értékelésre a munkához való jog (igazolva annak tartalmi gazdagságát, személyiségi és szociális töltetét, amint azt fentebb bemutattuk).

7. Versenytilalommal kapcsolatos munkajogi megállapodások

A versenytilalmi megállapodások rutinszerűen tartalmaznak olyan elvárásokat a dolgozók felé, hogy egy meghatározott időre és földrajzi területen tartsák magukat távol a versenytársak állásajánlatainak elfogadásától; vagy, hogy ne konkuráljanak korábbi munkáltatójukkal egy versengő vállalaton keresztül. A versenytilalmi megállapodások rendeltetése, hogy korlátozzák a munkavállaló foglalkoztatása utáni azon képességét, hogy egy versenytársnak dolgozzon vagy elindítson egy versenytárs vállalatot. Bár a versenytilalmi megállapodások részét képezik a hatályos munkajogi szabályozásnak (a munka törvénykönyvének), a verseny kizárását célzó megállapodásokkal egyéb jogszabályok foglalkoznak (versenyjog), amelyek adott esetben hagyományosan egyfajta sajátos, legitim, „eleve adott” kivételnek tekintik a versenytilalmi megállapodásokat. Ugyanakkor kijelenthető, hogy a versenytilalmi megállapodások rendeltetése, dogmatikája messze nem kellően és megnyugtatóan kimunkált a jogterületek – munkajog, polgári jog, versenyjog, alkotmányjog – metszéspontjában. „Faktumként” fogadja el a jogrend, és annak csupán pragmatikáját vizsgálja,⁵² mellőzve az alapvető versenyjogi és alapjogi dilemmák feltárását, átgondolását.

E korlátozó megállapodások szélesebb körűek lehetnek, mint a tisztán formális versenytilalmi klauzulák, amelyek a versenyhelyzet elfogadásának abszolút tilalmaként vannak megfogalmazva. Ezenkívül a munkaadók által, közöttük kötött horizontális megállapodások is úgy alakíthatók ki, hogy aláássák

51 Dr. PAP Máté: A munkához való jog megítélése az ítélkezési gyakorlatban. Forrás: <http://www.jogiforum.hu/hirek/38626> (2019. 06. 02.)

52 Lásd a Kúria „A munkaviszonyhoz kapcsolódó egyes megállapodások: a versenytilalmi megállapodásra és a tanulmányi szerződésre vonatkozó munkajogi szabályok értelmezésével kapcsolatos bírói gyakorlat” című összefoglaló jelentését.

a munkavállalói korlátozó megállapodásokra vonatkozó elvi megszorításokat, és ugyanolyan hatással járhatnak, mint a külső munkalehetőségek csökkentése.

7.1. A versenytilalmi megállapodások, mint mobilitási szankciók

Tisztán gazdasági értelemben az emberi, humán tőke feletti kontrollból és megszorításból (lásd: versenytilalom) származó veszteség elszenvedője a személy maga, akit megakadályoznak abban, hogy teljesen szabadon használja tehetségét, képességeit és – esetleg – szenvedélyét (vesd össze fentebbről: „skills approach”). Ez még az anyagi ellentételezés ellenére is létező hatás lehet. A „sérelemek” azonban túl is mutathatnak az egyénen, akit konkrétan korlátoz a megállapodás. A hatások végső soron az egész munkaerőpiacra kiterjednek, kisugároznak. A versenytilalmi megállapodások – absztrakt és közvetett értelemben – csökkenthetik a munkavállalók általános mobilitását és „átírányítják” a távozó munkavállalókat a versenytársaktól a nem versenytárs cégek felé, akár más ágazatokba is. Továbbá a korlátozó megállapodások rendszerszinten tulajdonképpen, végső soron csökkent(het)ik a vállalkozói szellemet, az innovációt és az általános növekedést.

7.1.1. Horizontális munkáltatói megállapodások

7.1.1.1. Átcsabítás tilalma a munkáltatók között

Apple, Google, Intel, Intuit, Lucasfilm és Pixar, Adobe, valamint eBay — e cégek mind olyan megállapodásokat kötöttek, hogy aktívan nem keresik és toborozzák (és néhány megállapodás szerint nem veszik fel egyáltalán) a versenytársak munkavállalóit. 2010-ben, az egyezmények felfedezése után az USA Igazságügyi Minisztériumának Tröszt-ellenes Osztálya panaszt adott be e vezető vállalatok ellen, állítva, hogy a megállapodások a munka és a verseny összehangolt korlátozásai.⁵³

Az Igazságügyi Minisztérium állította továbbá⁵⁴: „[a] tröszt-ellenes törvények garantálják a versenyből fakadó előnyöket minden fogyasztó számára, beleértve a dolgozó férfiakat és nőket. Az általunk kifogásolt megállapodások

53 LOBEL, Orly: Enforceability TBD: From Status to Contract in Intellectual Property Law. *B.U. L. REV.*, 2016, Vol. 96, 869.

54 U.S. Dep't of Justice, Remarks as Prepared for Delivery by Assistant General Attorney Bill Baer at the Conference Call Regarding the Justice Department's Settlement with eBay Inc. to End Anticompetitive "No Poach" Hiring Agreements (May 1, 2014). <https://www.justice.gov/sites/default/files/atr/legacy/2014/05/01/305619.pdf>. (2019. 06. 02.)

nemcsak az általános versenyfolyamatot sértették, de, ami még fontosabb, sértették a specializált és nagyon keresett technológiai munkavállalókat, akiket megakadályoztak abban, hogy jobb munkahelyük és magasabb bérük legyen. A lehetőségek elvétele a tehetséges és magasan-képzett egyénektől hátrányos rájuk nézve, továbbá hátráltatta az innovációnak a hightech iparágakban”.

Az Igazságügyi Minisztérium deklarálta,⁵⁵ hogy az osztály célja a versenytársak közötti bér-fixálás és elcsábítást megakadályozó megállapodások büntetőjogi üldözése.

7.1.1.2. Bér-fixálással kapcsolatos megállapodások

Egy másik minta az összejátszói kísérletekre a munkaerőpiaci verseny elnyomása érdekében nem más, mint a munkáltatók közötti együttműködés a munkavállalók körülményeire és feltételeire nézve. A bér-fixálás, akár explicit vagy implicit, ugyanazt a logikát követi, mint az árrögzítés: a piaci szereplők eldöntik, hogy összejátszanak a bérek kapcsán, a munkáltatók megegyeznek, hogy nem versenyeznek a tehetségek értéke felett az ágazatban. Nemrég például több kórházat megvádoltak az USA-ban, hogy összejátszottak annak érdekében, hogy a nővérek béreit alacsonyan tartásák.⁵⁶

2007-ben az Igazságügyi Minisztérium eljárást indított az Arizonai Kórház és Egészségügyi Szövetség ellen, mivel a legtöbb arizonai kórház nevében cselekedve egy uniformizált számlázási beosztást (ún. bill rate schedule) készítettek a kórházak számára, hogy így fizessék a kölcsönzött/ideiglenes és napidíjas ápolókat. Az ügyben megegyezéses ítélet (ún. consent judgment) született.

Egy további példaként említhető, hogy a Szövetségi Kereskedelmi Bizottság eljárást indított az Amerikai Divattervezők Tanácsa ellen, mert megpróbálták csökkenteni a modellek fizetését. Ebben az ügyben a Tanács és a divattervezők annak érdekében, hogy csökkentsék a modelleknek fizetett bért „egyetértettek, hogy nem versenyeznek a modell szolgáltatásokért és egyetértettek, hogy meghatároznak közösen egy díjazást a modelleknek ahelyett, hogy hagynák, az árakat a verseny piac döntse el”.⁵⁷

55 <https://www.justice.gov/opa/pr/justice-department-requires-knorr-and-wabtec-terminate-unlawful-agreements-not-compete> (2019. 06. 02.)

56 http://www.dailyreportingsuite.com/antitrust/news/justice_department_settlement_in_no_poach_case_against_rail_equipment_suppliers_approved (2019. 06. 02.)

57 <https://www.ftc.gov/news-events/press-releases/1995/06/council-fashion-designers-america> File: (FTC File No. 941 0007), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/FR-1995-07-03/html/95-16254.htm> (2019. 06. 02.)

7.1.2. Versenytilalmi megállapodás a munkajogban

A fentiekben több – potenciális munkajogi implikációkkal bíró – versenykorlátozó jellegű magánjogi megállapodást mutatott be a szerző, így végül érdemes megvizsgálni a kifejezetten munkajogi karakterű versenytilalmi megállapodások főbb szabályait.

A magyar jog alapján a felek megállapodása alapján a munkavállaló – legfeljebb a munkaviszony megszűnését követő két évig – nem tanúsíthat olyan magatartást, amellyel munkáltatója jogos gazdasági érdekét sértené vagy veszélyeztetné. E korlátozásért „cserébe” a munkáltató megfelelő ellenértéket fizet. Az ellenérték összegének meghatározásánál különösen arra kell tekintettel lenni, hogy a megállapodás milyen mértékben akadályozza a munkavállalót – elsősorban képzettségére és gyakorlatára tekintettel – újabb munkavégzésre irányuló jogviszony létesítésében. Az ellenérték a megállapodás tartamára nem lehet kevesebb, mint az azonos időszakra járó alapbér egyharmada.⁵⁸

A munkáltató jogos gazdasági érdekének védelme okán a munkavállalónak korlátozódik a „mozgástere” a munkaerőpiacon, amelyet a munkáltatónak megfelelően kompenzálnia kell. A megfelelés az arányosság elvének érvényre juttatásaként fogalmazható meg leginkább, amikor a felek a munkavállalót terhelő kötelezettségek mértékét arányosítják a munkáltató jogos (védendő) gazdasági érdekéhez.

A törvényi szabályozás támpontokat is meghatároz a megfelelés vizsgálatához arra tekintettel, hogy a megállapodás milyen mértékben akadályozza a munkavállalót. Figyelembe kell venni például, hogy a munkavállalót képzettségére és gyakorlatára tekintettel, a megállapodás milyen mértékben korlátozza az újabb munkavégzésre irányuló jogviszony létesítésében. Ennek okán érvénytelen lesz az a megállapodás, amely a munkavállaló megélhetését, a szabad piaci versenyt méltánytalanul és túlzottan korlátozza az ellenérték összegéhez képest. A képzettség tekintetében megfelelő kiindulási pont lehet a munkavállaló diplomáinak, okleveleinek száma, azok diverzifikáltságának vizsgálata, vagy hogy az adott tudás milyen mértékben specifikus, illetve hogy az adott vállalatnál milyen mértékű ismeretet sajátított el. Ezt követően mérlegelni kell olyan objektív körülményeket is, mint például, hogy a munkáltató mekkora földrajzi területen kívánja korlátozni a munkavállaló elhelyezkedését, vagy melyek a megtiltott tevékenységi körök, illetve a munkáltató tevékenységi körében, a munkavállaló által végzett munka vonatkozásában

58 2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről 228. §.

mekkora a piaci verseny. Ebből következően minél nehezebb elhelyezkednie a munkavállalónak a felállított korlátok miatt, minél szűkebb az adott piaci szegmens, annál magasabb ellenértéket köteles a munkáltató biztosítani, ugyanis a versenytilalommal érintett időszakban ez szolgál a megélhetés, az életszínvonal fenntartására.⁵⁹

A gyakorlatban általában akként mérlegelnek – az arányosság elve szerint –, hogy annak ellenértéke jár a munkavállalónak, amit az adott szakmában el tudna érni, ha munkavégzésre irányuló jogviszonyt létesítene. Az ellenérték tehát akkor arányos, ha a munkavállaló újabb jogviszony létesítésének korlátozását kompenzálja.

Az arányosság kérdésében tehát fellelhető az az – alapjogi „bekötésű” – értékmérő, miszerint a felek által – a szerződéses szabadság szellemében – kötött megállapodás sem lehetetlenítheti el a munkavállalót, nem korlátozhatja tisztességtelenül a piaci versenyt. Halovány jegyek felfedezhetőek a tekintetben, hogy a munkához való jog értékrendje kisugárzik a versenytilalmi megállapodásokra is, hiszen a munkáltató jogos érdeke sem okozhatja a munkavállaló, azaz végső soron a „humán tőke” aránytalan elértéktelenedését.

8. Konklúzió

Jelen dolgozat a munkaerőmobilitást veszélyeztető, lehetséges megállapodások, gyakorlatok egy-egy példáját mutatta be a munkához való jog tükrében. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a korlátozó megállapodások nem csak versenytilalmi megállapodás formájában jelenhetnek meg, hanem ebbe a kategóriába egyéb gyakorlatok és korlátozó klauzulák is tartoznak, amelyek hasonlóan működnek: csökkentik a mobilitást és megfosztják a munkavállalót a valós munkaerőpiaci választási szabadságától, végső soron „humán tőkéjének” egy szeletétől. A munkaerőpiacnak okozott károk is jelentősek lehetnek, ha a munkáltatók a mobilitást korlátozzák.

Ugyan a munkaerő-piac is piac a szó klasszikus értelmében, amelynek pénzneme a humán tőke, a tehetség. E vonatkozásban egyre fontosabb értékek: a valós választási szabadság igénye, a folyamatos innováció igénye, a „lifelong learning” szellemisége,⁶⁰ a jobb munkakörülmények és magasabb

59 Mfv.II.10.125/2014., BH2007.308., Mfv.I.10.217/2009., Mfv.I.10.596/2011., Mfv. II.10.316/2013/4., BH2001.2.84., Győri Munkaügyi Bíróság M.1648/2006/11.

60 Bővebben: KUN Attila (szerk.): *Az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning) jogi keretei a munka világában, különös tekintettel a munkaviszonyra*. Budapest, KRE ÁJK, 2017.

bérek igénye. Szembetűnő, hogy ezen alapértékek egyben a munkához való jog elvi háttérét, magját is képezik, mégis kevésbé tematizálódik a munkaerőpiaci versenykorlátozás dilemmája a munkához való jog értékrendje tükrében. Jelen dolgozat ezen új betöltésének igényét kívánta felvetni azzal, hogy a munkához való jog kontextusában vizsgálta a munkaerőmobilitást veszélyeztető, lehetséges megállapodások, gyakorlatok egyes dilemmáit. A dolgozat e kérdések felvetésével serkenteni hivatott a hazai diskurzust a témában és rá kívánt világítani olyan eddig elhanyagoltak tűnő kérdésekre, amelyek új szempontok figyelembevételét és további kutatását indokolják.

Kijelenthető, hogy a versenytilalmi megállapodások rendeltetése, dogmatikája messze nem kellően és megnyugtatóan kimunkált a jogterületek – munkajog, polgári jog, versenyjog, alkotmányjog – metszéspontjában. „Faktumként” fogadja el a jogrend, és annak inkább csupán pragmatikáját vizsgálja, mellőzve az elvibb versenyjogi és alapjogi dilemmák feltárását, átgondolását.

A KÖZIGAZGATÁS ÚJ IRÁNYA: A SZEMÉLYESSÉG

RIXER ÁDÁM
egyetemi tanár (KRE)

1. Bevezetés

1.1. A téma és a kutatási célok meghatározása

Noha a jelenkori közigazgatások átalakulásának leírására használt kifejezések között leggyakrabban a neo-weberi állam térnyerése, a jó kormányzás követelménye, a digitalizáció és más, ezekhez hasonló – például az egyes globális kihívásokra adott válaszokkal összefüggő – kifejezések jelennek meg, érdemes észrevennünk egy, az előbbiekkal összemérhető jelentőségű tendenciát is: az államok törekvései között hangsúlyossá válnak a különféle közösségek létrehozására, illetve *közvetlen* stimulálására, erősítésére, átalakítására irányuló beavatkozások is. Alaphipotézisünk, hogy az egyes humán igazgatási területeken, a humán közszolgáltatások nyújtása körében vagy éppen a közigazgatás személyi állományán belül megjelenő új 'közösség-konceptiók' arra utalnak, hogy az állam önképe, szerepfelfogása is jelentős átalakuláson megy át napjaink államaiban, leginkább a fejlett világ államaiban. Célunk annak igazolása, hogy körvonalazódik egy újszerű állami funkció: a *közvetlen kapcsolat- és közösség-szervező funkció*, amely számos esetben *identitás-építő funkcióval* is együtt jár.

Azt látjuk, hogy a világ országai és azok közigazgatásai egy paradigmaváltás küszöbén állnak, és az új folyamatokat értelmező tudománynak is meg kell próbálnia azonosítani az eddigieket felváltó új igazodási pontokat. Természetesen a kortárs tudomány által már alaposan körüljárt jelenségek (*lásd a legelső mondatban említett példákat*) és a most bemutatásra kerülő új irányok nem zárják ki egymást, illetve nem egymás ellenében érvényesülnek: feltétlenül közös bennük, hogy mindkettő egy tudatosan növelt mértékű állami szerepvállalásból következik. A jelen tanulmányban vizsgált jelenségek annyiban mások csupán, hogy ezek nem elsősorban a korábbi *gazdaságfilozófiai* konszenzusok antitéziseként, gazdasági, pénzügyi hatékonysági vonatkozásokban eredményezik az állami szerepvállalás növekedését,¹ hanem egy új területen, *a kapcsolati típusú szükségletek* területén.

1 DOMOKOS – PULAY – PÁLYI – NÉMETH – MÉSZÁROS: *A legfőbb ellenőrző intézmények hozzájárulása a jó kormányzáshoz*. Budapest, Állami Számvevőszék, 2016, 8.

1.2. A kutatás módszere

Jelen tanulmány célja tehát egy új, a közeli és középtávoli jövőben valószínűsíthetően erősödő, önállósuló közigazgatási funkció kontúrjainak felrajzolása. E kísérlet sajátossága, hogy *ma még csupán sejteni lehet, hogy a direkt közösség- és kapcsolatszervezés, illetve identitás-építés szerepe növekedni fog a fejlett világ államai által felvállalt közigazgatási feladatok körében*. Azokat az új jelenségcsoportokat vontuk vizsgálódásunk körébe, amelyek esetében a közigazgatás – s azon belül is hangsúlyosan az önkormányzati igazgatástól elkülönülő államigazgatás – klasszikus kisközösségi, a magánautonómia körébe tartozó csoportosulások, emberi kapcsolatrendszerek kiépítését stimulálja valamilyen egyéniesített és közvetlen (!) formában.² Olyan kapcsolatrendszerekről van szó, amelyekben az *intimitás* alapvonás; amelyek zárt, *nem elsősorban* a tagok kifelé (az adott közösségen kívülre) irányuló törekvéseit felerősítő, megszervező személyegyesülésekként jelennek meg. Azt láthatjuk, hogy az állam változó ön- és énképe, valamint a társadalom külső-belső hatások által alakított szükségletei együttesen egy izgalmas, új jelenségcsoportot eredményeznek.

A fenti felismerésekhez az vezetett el, hogy a magyar és más közép-kelet-európai, valamint egyéb civil társadalmak kormányzatokkal való kapcsolatát, a humán közszolgáltatások nyújtásának hazai és nemzetközi sajátosságait, illetve a magyar és más jogrendszerek átalakulási folyamatait vizsgálva egy trendszerű változással szembesültem. A kutatás tehát egyrészt a több államban és igazgatási területen észlelt – részben véletlenszerűnek, részben sporadikusnak látszó – jelenségek összegyűjtése, *induktív módon történő kezelése* és feldolgozása révén vezetett el az alaphipotézishez, hogy tudniillik létezik, illetve kialakulóban van (vagy rövidesen várható, hogy kialakul) egy sajátos, új értelmű a) kapcsolatszervező; b) direkt közösségszervező (közösségépítő) és/vagy kifejezetten c) identitás-építő funkciója is a közigazgatásoknak, s ezen belül is az államigazgatásoknak.

Ezen összetett hipotézis egy modellé transzformálható; ezt nevezzük – az egyszerűség kedvéért – *személyesség-modellnek*: a személyesség kifejezés tűnik ugyanis legalkalmasabbnak arra, hogy egy közös fogalom alá vonja a fenti jelenségeket, illetve a további hasonló – majdan feltárandó – jelenségeket.

2 Annak – jelen kutatás szempontjából – nincs jelentősége, hogy a közigazgatás itt vizsgált új törekvései nem általa alkotott jogszabályok eredményei is lehetnek, azaz például egy parlament által alkotott törvény is lehet az alapjuk.

E konkrét vizsgálat – s minden hasonló vizsgálat – során a közigazgatással összefüggő állami és társadalmi jelenségek köréből kiemeljük (kiválogatjuk) azokat a jelenségeket, amelyek a kiinduló hipotézisünket (hogy tudniillik ilyen közigazgatási funkciók, illetve a közigazgatás által felvállalt vagy esetlegesen felvállalendő feladatok körvonalazódnak) valószínűsítik, alátámasztják, s azt egy stratégiai modellbe rendezve (ez a személyesség-modell) megpróbáljuk igazolni, hogy a közigazgatásnak egy új, növekvő jelentőségű funkciójáról van szó. Ezt a modellt – mint minden modellt – természetesen tesztelnünk kell – azon sajátosság figyelembe vétele mellett, hogy itt egy időben szükségképpen elhúzódó folyamatról van szó, amelynek keretében *majd* eldönthető (igazolható) lesz, hogy a modell jó-e, azaz valóban hangsúlyosabbá válik-e, önállósul-e egy ilyen funkció, ami nyilván közpolitikai programokban, esetlegesen önállósuló közszolgáltatás-típusokban és konkrét jogalkotási eredményekben is egyre inkább tetten érhető lesz. A modell valós tapasztalatokkal való összevetése nyomán kerülhet sor annak „végleges” validálására (illetve verifikálására), aminek sikertelensége a modell elvetését vagy továbbfejlesztését is eredményezheti.

A fentiekből kiindulva rögzítenünk kell, hogy a javasolt megismerési folyamat egy induktív és deduktív elemeket egyként magába foglaló tevékenység-összesség, amennyiben az első állomás egy olyan (tudományos) sejtés, amely nélkülözi a paradigmatisz jellemzőket, s szükségképpen egy olyan alapelképzelés, amely igényli a belőle levonható következtetések gyakorlati tapasztalatok általi igazolását. Ezen a ponton pedig ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy éppen az egész folyamat 'jövőre vonatkozó becslés' jellege nagyjítja fel azt a tényt, hogy a tudomány (s ezen belül a közigazgatás-tudomány is) kumulatív természetű jelenség: eredményei felhalmozódnak, emiatt pedig időről-időre rendet kell vágnunk az új-régi tények, dogmatikai konstrukciók és kifejtett elméletek sokasodó halmazában. Így tehát az induktív modell, amely az elméleteket a tapasztalatokból leszűrt törvények alapján állítja fel, és a deduktív modell, amelynek kiindulópontja mindig valamely – később gyakorlati tapasztalatokkal ütköztetett – elméleti konstrukció, itt egybeolvadnak, kontúrjaikat veszítik. Ezt erősíti az a tény is, hogy a közigazgatás-tudományokon belül számos puhább, kevésbé egzakt igazolásokhoz „szokott” tudományterület (pl. politikatudomány, jogtudomány) is van, amely egyébként is eltávolodik a természettudományos bizonyítási megoldásoktól, módszerektől.

E felfedező jellegű kutatásnak nem csupán az a célja, hogy megállapítsa, van-e értelme egy nagyobb, átfogó vizsgálatnak, hanem az is, hogy elősegítse

a későbbi, alaposabb vizsgálatban alkalmazandó eljárások kidolgozását. Jelen tanulmány megalapozója kíván lenni egy későbbi, átfogó nemzetközi összehasonlító elemzésnek, amelynek kiterjedt gyűjtőmunkája és sokszempontú rendszerezettsége révén még pontosabban megállapíthatóak lehetnek e jelenségcsoport fejlődési trendjei és tényleges globális jelentősége is. A vizsgált jelenségcsoport összetett volta kényszeríti ki a komplex társadalomtudományi kutatásra törekvést is, a multi- és interdiszciplináris megközelítésekkel alkalmazását; így a jogi mellett az igazgatástudományi és politikatudományi szemléletek egymásra épülő érvényesítését.

Bizonyos szabályosságok felismerése önmagában nem vezethet általános törvényszerűségek – esetünkben egy rivális paradigmaként érvényesülő,³ átfogó, új „közigazgatási irányzat”, pl. önálló „közmenedzsment-irányzat” – azonosításához, ám – s ez sem kevés – a korábbiaktól látványosan elütő sajátosságai miatt ezen újonnan felismert szabályosságok *részei, elemei, alkotórészei* lehetnek egy átfogóbb modellnek – amelyet aztán újra és újra ki lehet tenni a tudomány és az idő próbájának. Tehát, ha az adott elméleti konstrukció nem is lesz önálló elmélet, *lehetséges*, hogy a jövő elméleteinek egy hangsúlyos elemét tiszteljük majd benne.

A fentiek alapján jelen tanulmány egyrészt áttekinti azokat az általános, részben korfüggetlen társadalmi jelenségeket, a társadalomban létező egyénnel összekapcsolható sajátosságokat, amelyek a személyesség(-modell) (újra)felbukkanását egyfajta 'történeti szükségszerűséggé' teszik (2. fejezet), azonosítja azokat szociálpszichológiai összefüggéseket és egyéb, ma divatozó társadalomtudományi témákat, amelyek szintén a személyesség-modell térnyerését valószínűsítik (3. és 4. fejezet), majd pedig katalogizálja azokat a konkrét területeket, amelyek az egyes nemzeti közigazgatásokban már a modell keretei közé illeszthető példákat is kínálnak (5. fejezet), végül pedig – az összefoglalás részeként – a *személyesség* pontos, közigazgatási szempontú definíciójának megalkotására tesz kísérletet.

2. Nincs új a nap alatt, avagy a személyesség-modell történeti előzményei

Ha – jelentős leegyszerűsítéssel – azt kellene egyetlen mondatban meghatározunk, hogy mi a mai közigazgatások *legnyilvánvalóbb* törekvése, előrehaladási iránya, akkor az általánosabb, a jó kormányzást, illetve az emberi

3 KUHNS, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984.

jogokat említő válaszok mellett vagy azok részeként bizonyosan előkerülne a digitalizáció, illetve a közigazgatás-fejlesztés utóbbival összefüggő egynémely technikai aspektusa is. Ha pedig eme törekvéseket egy tágabb *filozófiai* kontextusba helyezzük, akkor hamar eljutunk a poszt-, illetve transzhumanizmus ideáihoz is. Az immár jónéhány évtizede hangsúlyosan jelen lévő kulturális poszthumanizmus középponti törekvése, hogy meghaladva minden, az „emberi természetről” szóló archaikus koncepciót, egy olyan folyamatosan fejlődő emberi énképet hozzon létre, amely nem csupán képes tartani a lépést az egyre felgyorsuló technológiai-tudományos fejlődéssel, de jelentős mértékben abból táplálkozik, s azáltal válik képessé a megújulásra is.⁴

A transzhumanizmus egy olyan nemzetek feletti intellektuális és kulturális törekvés, amely azáltal akarja teljesen átalakítani és jobbá tenni az emberi fajt, hogy kifejleszt és széles körben elérhetővé tesz olyan technológiákat, amelyek nagymértékben fokozzák az ember fizikai, intellektuális és pszichológiai képességeit.⁵ A transzhumanisták erőteljesen támogatják az olyan új technológiákat és ezekkel kéz a kézben fejlődő tudományokat, mint amilyenek a nanotechnológia, biotechnológia, információs technológia vagy éppen a kognitív tudományok és ezek különféle összekapcsolódásai, továbbá az olyan lehetséges jövőbeli technológiákat, mint a szimulált valóságok és a mesterséges intelligencia újabb formái.

*Mindez úgy (is) kapcsolódik a személyesség-modellhez, hogy a transzhumanista mozgalmat e technológiák előnyei mellett azok globális és egyéni veszélyei, hátrányai is erőteljesen foglalkoztatják.*⁶ Olyan kérdések kerülnek a kortárs tudomány homlokterébe, mint az elszemélytelenedés, a technológia dehumanizációs hatásai vagy éppenséggel az egyén és a közösség újraértelmezendő viszonya. Lényeges, hogy ezek ma már nem csupán elvont, elméleti koncepciókként jelennek meg, hanem nagyon is konkrét, sokáig áthághatatlannak hitt határokat feszegetnek: olyan kérdések válnak gyakorlati problémává, mint például a robotok önálló jogalanyiséga.⁷

4 Lásd részletesebben PEPPERELL, Robert: *The Posthuman Condition: Consciousness beyond the brain*. Bristol, Intellect Books, 2003, 155-172.

5 IVÁCSON András Áron: ANTIhumanizmus, TRANSZhumanizmus, POSZThumanizmus. *Filozófiai Betekintő - A BBTE Magyar Filozófiai Intézet szakmai közösségének naplója*, 2015. 07. 01. Elérhető: <http://filkvar.weebly.com/kezd337lap/antihumanizmus-transzhumanizmus-poszthumanizmus> (2017. 09. 10.)

6 WIRTZ, Bernd W. – MÜLLER, Wilhelm M.: An integrated artificial intelligence framework for public management. *Public Management Review*, 2019, 21 (7), 1076-1100.

7 [247](http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+RE-</p></div><div data-bbox=)

Fontos, hogy rögzítsük: *egyfajta örök körforgás, ciklikus folyamat részeként érdemes kezelnünk a digitális fejlődés elemeit, és az arra reagáló, annak valamifajta kritikájaként vagy ellenhatásaként megjelenő társadalmi változásokat is.* Történeti nézőpontból jól látható, hogy az emberi és személyes vonatkozások, a kisközösségi identitást erősítő törekvések mellett (és helyett) időről-időre megerősödnek az állami-közigazgatási hatékonyságot elsődlegesen intézmények létrehozásával, továbbá technikai-technológiai fejlesztésekkel, legújabban a digitális modernizációval előrelendítő törekvések, ám ezek átmeneti kifulladásra, kontraproduktivitási szintjének növekedése után – legalább részlegesen, de mindenképpen hangsúlyosan – ismét előtérbe állítja az egyén *hagyományos* pszichológiai és szociológiai sajátosságait, közösségi törekvéseit és identitás-vágyát.⁸ Gondolati előzményként itt kell Spengler azon elméletére utalnunk, amely a társadalmi átalakulások természetes pályáivét a kultúra és a civilizáció szakaszaira osztja, azt állítva, hogy a kultúra szakaszában a hangsúly – a legtöbb lehetséges vonatkozásban – a vallásra, a művészetre, a filozófiára és részben a tudományra esik, tehát elsősorban a szellemi javakra; a civilizációs szakaszban viszont a technika, a jog, a politika és a gazdaság mechanizmusai kerülnek előtérbe. „Míg a kultúra fázisában az ember túlnyomórészt befelé és organikusan építkezik, a civilizáció embere már jobbra kifelé terjeszkedik, és a világot egyre inkább meghódítandó prédának tekinti” – állítja a spengleri megközelítés.⁹

Ha személyesség-modell előképeit a magánigazgatási, illetve közigazgatási megoldásokban, illetve az ezekre vonatkozó tudományos irányzatok között keressük, akkor nyomban szemünkbe ötlük az Elton Mayo munkássága nyomán kibontakozott Human Relations irányzat, amelyből aztán 'saját jogán' szervezetelméleti és önálló munkapszichológiai irányzat is lett, s amely révén olyan fogalmak jelentek meg, s váltak a szervezet-elmélet alapvető jelentőségű kategóriáivá, mint a korlátozott racionalitás, személyes beállítódás, a

PORT+A8-2017-0005+0+DOC+XML+V0//EN (2018. 11. 20.)

- 8 Bizonyos mértékben fenntarthatósági kérdés is, hogy amikor közigazgatási hatékonyságot vizsgálunk, az egyes jelenségek (esetünkben a digitális irányultságú közigazgatás-fejlesztés) más – a gyorsaság szempontján túlmutató - alrendszerre (pl. személyesség-igény) gyakorolt hatásai is felmérésre kerüljenek. LEUENBERGER, Deniz Zeynep - WAKIN, Michele: Sustainable Development in Public Administration Planning: An Exploration of Social Justice, Equity, and Citizen Inclusion. *Administrative Theory & Praxis*, 2007, 29 (3), 398.
- 9 CSEJTEI Dezső: A Nyugat alkonya száz év után: Oswald Spengler azt kívánta ábrázolni, hogy mi jellemző a fausti civilizációs időszakra. *Magyar Idők*, 2018. április 30. <https://magyaridok.hu/velemenya/a-nyugat-alkonya-szaz-ev-utan-2994043/> (2019. 02. 23.)

megfelelő motiváció, a megoldások együttes keresése, vagy éppen az emberi méltóság (!). A *Human Relations* irányzat világossá tette azt is, hogy bármely szervezet munkavállalójának egyéni motiváltsága, illetve a munkáltatói jogok gyakorlója részéről az *egyéniésítés* milyen lényegesek egy munkaszervezet hatékonyságának növelése során. *Ezen szempontok tehát – amint erre korábban is utaltam - nem újak* (sem az ipari termelés, sem a közigazgatási szervezet, személyi állomány és működés vonatkozásában), *de jelentőségük ciklikusan megnő, illetve lecsökken a közigazgatással szembeni – akár társadalmi, akár tudományos – elvárások között is.*

Honnan tudjuk, hogy napjainkban egy új „ciklus” kialakulása várható? A legújabb korban a filozófiában és a teológiában¹⁰ is végbement egy olyan dokumentált „fordulat a szubjektum irányában”, amely ellene megy a korábbi/jelenlegi racionalista, panteista, abszolút idealista, kollektivistá, materialista, individualista, pszichológiai és evolúciós determinista társadalomtudományi főáramoknak. Nem nehéz belátni, hogy – még ha némi leegyszerűsítéssel is – de a közigazgatás- és társadalomfejlesztés *döntő* irányát, elemét a digitalizációban, az elektronizálásban és a különféle közvetlen adminisztratív terhek csökkentésében látó és a jó államot az olcsósággal, gyorsasággal és technikai hatékonysággal azonosító megközelítések inkább utóbbi irányzatok alaplogikáiból és eszményeiből táplálkoznak – *szemben* a személyességet, az egyén társas mivoltát középpontba állító, és a közigazgatás új feladatait is elsősorban ezek mentén meghatározó – *perszonalista* – megközelítésekkel.¹¹

A két megközelítés – vagy kiterjesztően: a két közigazgatás-szervezési, s tág értelemben: államszervezési alapmodell, annak ellenére, hogy közöttük világ-, ember- és Istenképben megmutatkozó lényeges különbségek figyel-

10 A társadalmi és erkölcsi, vallási rendben bekövetkezett változások kapcsán A II. Vatikáni Zsinat GAUDIUM ET SPES kezdetű lelkipásztori konstitúciója az Egyházzól a mai világban a személyességet, mint egyéni döntést, tudatos, kezdeményező magatartást ragadja meg már 1965-ben: „[v]égül az új körülmények magát a vallásos életet is érintik.[...] a hithez [annak egyéni és közösségi formáihoz] személyesebb és tevékenyebb csatlakozást igényel[ne].[...] [Különösen, amikor] mind nagyobb tömegek hagyják el a vallás gyakorlását.” – olvashatjuk a 7. pontban. A személyesség erősödése tehát nem csupán egy külső (felső) – adott esetben igazgatási - hatalom individualizált, egyéniesített – egyénre szabott – tevékenységének következményeként ragadható meg, hanem a közösségi (legyen az családi, vallási vagy ösztársadalmi stb. közösség) jelenlét egy magasabb (és tudatos) formájaként is. <https://archiv.katolikus.hu/zsinat/gs.html> (2019. 04. 30.)

11 Egy konkrét terület vonatkozásában lásd részletesebben: PETRINI, Carlo et al.: Personalism for Public Health Ethics. *Annali dell’Istituto Superiore di Sanita*, 2010, 46 (2), 204-209.

hetőek meg,¹² – *egy bizonyos pontig egymást is erősítheti*. Számos – akár a kapcsolattartást elősegítő – személyesség-elem felerősíthető például technikai eszközök segítségével. Pléh a számítógép kapcsán jegyzi meg, hogy az a „két kultúrának”, az egymástól állítólagosan elszakadt (természet)tudományos és humán kultúrának inkább közelítője, semmint riasztó fenyegetés a humán világ számára.¹³ Megközelítésében „A [számítógép a] mérnöki, a természettudományos, a humán és a filozófiai gondolkodás új dialógusának fermentálója”, amely „a személyiség és a személyesség viszonylag új, lágy és hipotetikus koncepcióit teszi lehetővé”.¹⁴

Tehát az új technológiák is felhasználhatóak a fentiekben kifejtett személyesség érdemi erősítése érdekében. Ez azt is eredményezheti, hogy a piaci alrendszerben már jelenlévő *perszonalizációs* törekvés, - amely nem más, mint a termékek és szolgáltatások „az egyén személyiségének, preferenciáinak megfelelő testreszabása az online fellelhető adatai vagy korábbi interakciói alapján”¹⁵ – a közigazgatásokban is egyre inkább teret nyer majd (már létező példa erre, amikor a közigazgatástól automatikus értesítést kapunk okmányaink lejártáról).

3. A személyesség szociálpszichológiai alapjai

Korunk kommunikációja az emberiség történetének eddigi legmagasabb technikai színvonalán valósul meg, ám a kommunikáció minősége nem egyenesen arányos sem a kommunikáció mennyiségével, sem pedig annak technikai, technológiai színvonalával. Önmagában a telekommunikációs eszközök használata, illetve a közösségi felületeken való jelenlét – amely olvasást, írás vagy akár beszélgetést is magában foglal – nem feltétlenül biztosítja az érzések, gondolatok *emberre szabott*, rendszeres, kiegyensúlyozott és *személyiséget fejlesztő* kinyilvánításának lehetőségét. Mindkettő jelentős veszélye, hogy a konfliktusokat – egy ideig, látszólag – kikerülhetővé, megkerülhetővé teszi, s egyrészt az illúziót kelti, hogy vannak kapcsolataim, sőt, sok kapcsolatom van, másrészt pedig azt, hogy az események menete (pl. a helyzetből való azonnali kilépés lehetősége, vagy éppen – hogy nagyon konkrétak legyünk – a másik letiltása révén) teljesen az én kezemben van, én uralom a szituációt,

12 Lásd még: NAGY S. Attila: *Lét és személy - egzisztencializmus és perszonalizmus*. *Látó*, 1998, 9 (8-9), 250-253.

13 PLÉH Csaba: *A lélektan a kultúra útján*. Budapest, Kairosz, 2011, 40.

14 Uo.

15 BUDAI Balázs – GERENCSÉR Balázs Szabolcs – VESZPRÉMI Bernadett: *A digitális kor hazai közigazgatási specifikumai*. X. kötet. Budapest, Dialóg Campus, 2018, 21.

s végső soron nincs is szükségem másokra. Ez egy elidegenedési folyamat, amely nagyon gyorsan jut el a sok közeli kapcsolatom van érzéstől az engem nem szeret senki, de igazából nincs is szükségem senkire érzésig. A jelenség magyarázata – legalább részben – abban keresendő, hogy az ember alapvető szükségletei közül több is *csak* személyes, egyéni, közvetlen, rendszeres szemkontaktust is magában foglaló, a másik teljes testbeszédét is jól azonosítani képes, nagy időigényű formákban elégíthető ki. Olyan formákban, *amelyekből nem könnyű kilépni*, ahol valódi kommunikációnak kell kialakulnia, ahol a bizalom folyamatosan és egészséges formákban erősödhet, s ennek révén a kapcsolódás intenzív és koncentrált élményé (!), érdemi emlékké, karaktert is formáló jelenséggé alakulhat.

A fentieket szűkebb témánkra vetítve: a közigazgatásban alábecsüljük a találkozást, a dialógus és a konfliktus-kezelést,¹⁶ mint szükségletek jelentőségét is. Az önmagamhoz való viszonyomat ezek jobban alakítják, mint a probléma-minimalizálásra törekvés. Persze, ellenvetésként megfogalmazódhatna, hogy annyi egyéb területe is van az életnek, ahol gyakorolhatjuk a konfrontálódást, a türelmet, meg miegymást – de itt nem is annyira a közigazgatásról (nem csak a közigazgatásról) van szó, mint inkább az élet alaplogikájának megváltozásáról, arról, hogy a mai, mediatizált világban mindent azonnal akarunk, sőt, mindent azonnal akarunk megoldani. Azt állítom, hogy a közigazgatás-tudományok is a szükségesnél kevesebbet foglalkoznak azzal, hogy mi is a valódi szükséglete az embernek, hiszen ügyfélként és ügyintézőként is elsősorban emberek maradunk...

Mindez könnyen adaptálható az állam és a polgár, a közigazgatás és az ügyfél kapcsolatára, sőt, a közigazgatás személyi állományán belüli kapcsolatokra is.

Gondolatmenetünket azzal érdemes folytatnunk, hogy a Georg Simmel által leírt „szerepekben élő ember” kategória találóan utal a 20. század atomizálódó társadalmának új jelenségére, amely egyetlen személy esetében is számos párhuzamosan betöltött, de egymással is alig érintkező társadalmi szerepet kreál. S mert ez a létezés mód napjaink fejlett társadalmában is meghatározó, felerősödik az ezen szerepek közötti „koherencia megteremtésének igénye is”¹⁷ ami az egyén szintjén egy folyamatos önépítés formájában jelenik meg, egy állandósuló identitás-kereséssel is összekapcsolódva. Mindez azt eredményezi, hogy az állam, és annak közigazgatása is rákényszerül, hogy *egyre*

16 VIRÁGH Szabolcs: Személyesség, találkozás és dialógus a tanár-diák kapcsolatban. *Iskolakultúra: pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata*, 2011, 21 (2-3), 149-155.

17 PLÉH i. m. 39.

közvetlenebbül újrendezze az őt alkotó közösségeket, illetve újjáépítse a velük és tagjaikkal fennálló kapcsolatát – hiszen e nélkül egyre kevésbé, és egyre alacsonyabb hatékonysággal tudná csak ellátni feladatait.

A társadalom- illetve közösség-építés, közösség-fejlesztés hagyományosan – és leginkább – a részvételi típusú demokrácia megerősítését, a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés javítását, illetve általánosságban is a társadalmi „kapacitás-építés” elvének gyakorlati megvalósításait jelenti – egyfajta globális szemléletmódként érvényesülve.¹⁸ A hagyományosan létező közösségszervezés (mint kulturális menedzsment, *community coordination*), és közösség-fejlesztés (*community development*) is a különféle közösségekre tekintettel létező társadalmi, politikai és gazdasági intézmények működésének javítására, jobbítására irányuló állami és önkormányzati feladatként definiálható.¹⁹ A személyesség-modell azonban túlmegegy ezen a hagyományos megközelítéseken: a közösség-építés fogalom új tartalma arra utal, hogy a közigazgatás már nem csupán szolgáltató, szervező, hatósági döntéseket hozó, ezekkel *közvetve* javítva a létező közösségek működését,²⁰ hanem *immár* egyre tudatosabban hoz létre *közvetlen célként* is új típusú kapcsolatokat és közösségeket.

Végül is arról van szó, hogy a *hagyományos* személyesség- és közösségépítő, valamint identitásformáló mechanizmusokat – *részben ezek elégtelensége okán*, a családi és civil társadalmi törekvéseket is pótolva, imitálva – az állam újabakkal egészíti ki.²¹ Ez a munka tehát *szándékoltan* nem foglalkozik külön azokkal a hagyományos megoldásokkal, amelyek a helyi (települési) önkor-

18 Lásd pl. AHMAD, Raza (szerk.): *The Role of Public Administration in Building a Harmonious Society*. Beijing, China National School of Administration - NAPSIPAG, 2006.

19 HATCHER, William: *The Importance of Public Administration in Community Development Scholarship and Practice*. h.n., American Society for Public Administration, 2016. <http://patimes.org/importance-public-administration-community-development-scholarship-practice/> (2017. 06. 22.)

20 A közigazgatásnak természetesen van – és mindig is volt – egy indirekt közösségépítő és identitásformáló szerepe a társadalomban: a hatékony közigazgatás közvetett módon – leginkább hasznos tevékenységei révén – is identitás-erősítő, s vannak olyan közpolitikai, illetve közszolgáltatási területek, amelyek igen jelentős hatást gyakorolnak a különféle identitások megújítására és a közösség(ek) tényleges építésére, fejlődésére; feltétlenül ilyenek az oktatás és a legtágabban vett kultúra területén a keretek meghatározásával és a különféle intézmények fenntartásával kapcsolatos tevékenységek.

21 A társadalmi részvétel kategóriájának analógiájára bevezethetjük a közigazgatási részvétel fogalmát is: míg előbbi a civil aktoroknak a nyilvánosság, illetve az állami szféra egyes területein való megjelenésére utal, utóbbi a közigazgatás megjelenésére a közigazgatás elől 'hagyományosan' elzárt szférákban.

mányzatoknak a helyi közösségek szervezésével, programszervezéssel, kulturális és egyéb lehetőségek biztosításával kapcsolatos törekvéseit mutatják.

4. A személyesség-modell kapcsolata egyes ma divatozó társadalomtudományi témákkal

A személyesség-kérdéskör jelentőségét mutatja, hogy a mai társadalom- és embertudományok legkülönbözőbb területein gyakran éppen azok a legkurresebb témák, amelyek érdemben kapcsolódnak az egyén és a kisközösségek szükségleteihez és az identitás problematikájához. Jelen alfejezet éppen arra tesz kísérletet, hogy néhányat röviden be is mutasson ezek közül – igazolva a témakör növekvő jelentőségét.

A)

Így például a *társas támogatás* kérdésköre is reneszánszát éli: „[m]áig is tart az egyént körülvevő szociális kapcsolatrendszer az egészség-betegség szempontjából jelentős területeinek és típusainak leírása, a fogalmi tisztázás időszaka. A legáltalánosabb definíció szerint a társas támogatás fogalma a [...] mások által biztosított pszichoszociális erőforrások meglétét vagy hiányát jelzi”.²² A „mások” elsődleges csoportja a család, a partner vagy házastárs, és a baráti kapcsolatok, de az egyéb formális és informális – a szakirodalomban másodlagosnak is nevezett – kapcsolatok is egyre lényegesebbnek mutatkoznak az újabb kutatások alapján is:²³ utóbbi körben a munkahelyi kollégák²⁴ (pl. a közigazgatáson belül), valamint a külső, segítő intézmények (így igazgatási és szolgáltató entitások is) társas támogatása is egyre frekventáltabb téma.

Szűkebb témánk szempontjából figyelemreméltó továbbá, hogy „a társas támogatás (*social support*) jelensége a szakirodalomban is gyakran összekapcsolódik a társadalmi hálózatok (*social networks*), illetve a társadalmi integráció (*social integration*) fogalmaival”,²⁵ sőt, a „kapcsolathálózatok pozitív (és

22 KAPLAN, Berton H. - CASSEL, John C. - GORE, Susan: Social Support and Health. *Medical Care*, 1977, 15 (5), 47-58.

23 PAPP-ZIPERNOVSZKY Orsolya - KÉKESI Márk Zoltán - JÁMBORI Szilvia: A Multidimenzióonális Észlelt Társas Támogatás Kérdőív magyar nyelvű validálása. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 2017/3, 231.

24 LAZÁNYI Kornélia Rozália: Társas támogatás a munkahelyen. *Munkaügyi Szemle*, 2012/2, 17-23.

25 GOTTLIEB, Benjamin H. – BERGEN, Anne E.: Social support concepts and measures.

egyres esetekben negatív) szerepével [is] nagyon széles nemzetközi irodalom foglalkozik”.²⁶

A leírtak önmagukban – további részletek nélkül – is jelzik, hogy nem csupán a közigazgatás intézményes (jogi és materiális) fejlesztése, így például digitális átalakítása körében juthat jelentőséghez a hálózatiság logikája, hanem ez a közigazgatással kapcsolatba kerülő ügyfelek, sőt a közigazgatás személyi állománya tekintetében is lényeges szempont lehet.

B)

Egy további izgalmas fejlemény az *egzisztenciális pszichológia* újbóli térnyerése. „A pszichológiának elsőrendű feladata lenne, hogy mit közvetít az embereknek önmagukról, illetve milyen megoldásokat javasol. A többek között a második világháború sokkja hatására elterjedő egzisztencialista pszichológia egyszer már megfogalmazott olyan elgondolásokat, amik arra ösztönözték az embert, hogy léttudatosabb legyen és átlássa a saját döntéseinek felelősségét, miközben figyelembe veszi a humán természet sötét oldalait is. Mára azonban ezek az aspektusok kikerültek a mindennapi pszichológiai gondolkodásból. Mindenhol az egyén boldogsága áll a középpontban, hogy kézzelfogható technikákkal miként lehet hétköznapi gondokat megoldani”.²⁷ A közelmúlt válságainak jellege is jól mutatja, hogy az emberiség globális határhelyzetbe került, s a krízis elsősorban morális, s csak másodsorban gazdasági természetű.²⁸ Ahogyan azt Irvin D. Yalom, s az egzisztenciális filozófiai irányzat számos további képviselője is megfogalmazta, a szabadság a nyugati kultúrák alapvető hívószava, mégis nagyon sok ember inkább menekül a valódi szabadság és az azzal együtt járó felelősség kérdése elől, visszahúzódik a konformizmusba, ami azonban fokozódó szorongást és elidegenedést, kapcsolati eltávolodást is eredményez...²⁹ Ezen irányzat egyik legizgalmasabb kutatási területe és

Journal of Psychosomatic Research, 2010, 69 (1), 511. A hálózatiság témaköréhez lásd továbbá: NEWMAN, M. – WATTS, D. - BARABÁSI, L. A.: *The Structure and Dynamics of Networks*. Princeton University Press, 2006.

26 KMETTY Zoltán - KOLTAI Júlia: Státuszélerés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak: A kapcsolathálózati integráció aspektusai. *socio.hu*, 2016/3, 1-21.

27 KŐVÁRY Zoltán (szerk.): *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma*. Budapest, Oriold és Társai, 2019.

28 Nem hiába mondta már a múlt század közepén Carl Gustav Jung, hogy az emberi nemet fenyegető legnagyobb veszélyek éppenséggel pszichológiai jellegűek.

29 YALOM, Irvin D.: *Existential psychotherapy*. New York, Basic Books, 1980.

egyúttal programja az egzisztenciális érzékenység (*existential sensibility*) kérdése, amely *ismét* az emberi minőség mélyebb megértését, az emberi mivolttal kapcsolatos legátfogóbb elvek megragadását és kibontását helyezi a középpontba.³⁰

C)

Külön említendő az identitás-kérdés, mint „élesedő” kortárs probléma. A közép-kelet-európai térségben (de persze nem csak itt) különösen élő és akut kérdés, hogyan is állítható elő, hogyan stimulálható egy modern, a mai kor feltételei között is jól értelmezhető, azonosulást lehetővé tevő, mégis stabil értékekre támaszkodni kívánó közösségi, nemzeti és egyéb identitás. Ennek a legkézenfekvőbb formája *itt* a helyreállítás, a múltban már működő modellek segítségül hívása, reaktiválása: a kiüresedett, technicizálódott identitás-fogalom újrabeépítése körében – például Magyarországon – a történeti alkotmány, a keresztény kultúra, a hagyományos családmódelem és *a múltból fakadó* önazonosság *egyéb* elemeinek segítségül hívása jelenik meg. A jelenség és a törekvés természetesen nem elszigetelt, Golembiewski már 1962-ben érvekkel támasztja alá azon álláspontját, miszerint azok a közszervezetek, amelyek működésében a zsidó-keresztény kultúrkör értékei érdemben érvényesülnek, minden esetben magasabb elégedettséggel és hatékonysággal számolhatnak.³¹ A tanulmányban a *man-to-man relations* kifejezést állítja a középpontba, s a zsidó-keresztény értékekre visszavezethető különbséget leginkább személyközi kapcsolatok minőségében látja. Bizonyára felötlik az olvasóban, hogy a korábban megroskadt vagy megsemmisült társadalmi struktúrák újjáteremtésének, újjáépítésének szándéka – különösen kapcsolati, kisközösségi, helyi közösségi szinteken – mennyiben lehet az állam vagy a közigazgatási intézmények közvetlen feladata? S miért éppen 30 évvel a berlini fal leomlása után váltak/válnak égetővé ezek a kérdések – például az említett közép-kelet-európai térségben?

D)

30 MILTON, M. et al.: The existential-phenomenological paradigm: The importance for psychotherapy integration. *Counselling Psychology Review*, 2002, 17 (2), 6.

31 GOLEMBIEWSKI, Robert T.: Excerpts from „Organization as a Moral Problem. Can ‚Judaeo-Christian’ values play an effective role in the management of public organizations”. *Public Administration Review*, 1962, 22 (1), 51-58.

Korunk egyik meghatározó közmenedzsment-irányzatának, a neo-weberi államot hirdető megközelítésnek is egyik leghangsúlyosabb eleme a jogszerűség, illetve általánosságban is a normativitást hangsúlyozása. Utóbbinak része a közszolgálat eszménye és az ún. köztisztviselői ethosz, a maga sajátos státuszával és kultúrájával, amelynek megőrzése, sőt, erősítése az államok új önképének, szerepfelfogásának is egyre dominánsabb eleme.³² A neo-weberi logika hangsúlyos eleme továbbá a polgárbarát és szolgáltatásorientált jelleg,³³ s ami különösen szembeötlő, az a közpolitikai programok céljaival való azonosulás követelményének definiálása a közigazgatás személyi állománya vonatkozásában. S ezen új normativitás – különösen a személyes motivációk alakítása körében – nem csupán jogi típusú szabályokból táplálkozik, hanem egyre inkább a morál, sőt, a vallás szabályaiból is. A normativitás erősödésének egyik formája tehát a jogiasítás, a közigazgatáson belüli és a közigazgatás és az ügyfelek, sőt a potenciális ügyfelek egymással való kapcsolata körében az életviszonyok korábbiaknál intenzívebb rendezése (szabályozása).

A fentebb már említett polgárbarát jelleg – az állam működés, s ezen belül a közigazgatás vonatkozásában is – ma már szükségképpen foglalja magában a hagyományos közjogias modellek oldását, illetve 'kiegészítő mechanizmusokkal' való támogatását. Ez a szerződéses lehetőségek vagy éppen az alternatív vitarendezési, közvetítési megoldások folyamatos erősítése mellett a 'részvétel' intézményes kiterjesztését is magában foglalja. Ez utóbbi – még ha közvetett formában is – önmagában is jelentősen hozzájárul új kapcsolatok és közösségek, végső soron új identitások formálódásához. Ma már természetes igény, hogy a képviseleti demokrácia intézményes megoldásai egészüljenek ki civil konzultációkkal, a társadalmi kontroll különféle új megoldásaival, azzal a kifejezett céllal, hogy a döntések minőségének, átláthatóságának javulása mellett mindez a közérdek érvényesülését is közvetlenül támogatja majd.

E)

A szűken vett közigazgatással kapcsolatos személyesség erősödésének okait egy párhuzamos példán (tudományos problémán) keresztül érzékeltetve: ahogyan igényként jelenik meg a beteg perspektívájának erősödése a legújabb medicinában, ugyanúgy vethető fel a közigazgatáson belül az ügyféli perspektíva

32 G. FODOR Gábor – STUMPF István: Neoweberi állam és Jó Kormányzás. *Nemzeti Érdek*, 2008/3, 15-16.

33 Uo.

erősítésének igénye is: „[a] kérdés az, hogy a modern nyugati medicinában a beteg perspektívája miért olyan halvány a [betegség leírására koncentráló] tudományos megközelítéssel szemben” – olvassuk egy orvosi folyóiratban.³⁴ A példa nyomán saját területünkön a kérdés úgy fogalmazódik meg, hogy a nyugati és közép-kelet európai közigazgatás-tudományokban az *ügyfél, mint személy* perspektívája miért olyan halvány az intézmény-központú, és jogias megközelítést alkalmazó tudományossággal szemben, tekintve, hogy a legtöbb ilyen munka általában csak rendkívül röviden, köztudomású tényként rögzíti, hogy mire is van szüksége az ügyfélnek, majd át is tér az e szükségletet betöltő intézmények ismertetésére... Adottnak vesszük, hogy az ügyfél legfontosabb szükséglete a gyors, szakmailag hatékony, jogszerű stb. ügyintézés – az egyéb, elsősorban a jogon túli szaktudományok érdeklődési körébe tartozó szempontok pedig – talán a szükségesnél is jobban – eliminálódnak.

F)

A legtöbb globális krízisjelenség szoros kapcsolatban van a *bizalom csökkenésével vagy hiányával* (elvesztésével), s ennek megfelelően a közigazgatás számára is növekvő jelentőségű cél a bizalmat minden lehetséges irányban erősíteni képes intézményes megoldások bevezetése és alkalmazása.³⁵ Ezek között pedig a hagyományos alá-fölé rendeltséget oldó partnerségi, illetve a kiterjedtebb társadalmi kontrollt biztosító intézmények bírnak különösen nagy súllyal, jelentőséggel – egyre inkább a rendes működés részeként, nem csupán lehetőségként vagy esetlegesen [lásd még ehhez az ezen fejezet D) pontjában írottakat]. A nemzetközi szakirodalomban ma különösen erős a törekvés az érdemi, jól használható, az összehasonlítások próbáját is kiálló indikátorok megtalálására, különösen, hogy ezek gyakran maguk is rendkívül összetett, több elemből összeálló „szempontösszességek”. Ilyen például a *kormányzati*

34 BÁNFALVI Attila: Orvos és tudomány 5: Személyesség és tudomány. *LAM Lege Artis Medicinae*, 2015, 25 (6-7), 312–314.

35 HOHMANN Balázs: *A hatósági eljárás társadalmi ellenőrzésének lehetőségei*. Pécs, Tudatosan a Környezetünkért Egyesület, 2018, 7. Lásd továbbá: Donald F. Kettl: From Policy to Practice: From Ideas to Results, From Results to Trust. 07 April 2019. https://www.researchgate.net/.../332271554_From_Policy_to_Practice (2019. 05. 04.)

*kapacitás*³⁶ mellett a szűkebb *bizalmi kapacitás* fogalma is,³⁷ amely – túl az intézmények iránti bizalom hagyományos mérésein – pl. a bizalmon alapuló kölcsönösségek komplex vizsgálatától sem riad vissza.³⁸

A bizalom témája és gyakorlati átalakulása napjainkban egészen új tartalmi kérdéseket is magával hoz: például a nyilvánosság különböző szféráiban előtérbe kerül egy sajátos, mediatisált jelenség, a tényeken túli, azoktól elszakadó közéleti kultúra (*post-truth politics, post-factual politics*), amely az érzésekre és érzelmekre kíván hatni, a közigazgatással kapcsolatosan is ezeket állítva előtérbe.

Hat témát, a kortárs tudomány érdeklődésének homlokterébe tartozó jelenségeket és problémákat soroltunk fel ebben a fejezetben – a teljesség igénye nélkül, de annak érzékeltetése szándékával, hogy a személyesség-kérdés növekvő jelentősége, egyáltalán létjogosultsága, számos irányból alátámasztható.

Eme előkészítés és bevezetés után elérkeztünk a konkrét példák, törekvések, a személyesség-modell keretei közé illeszthető jelenségek felmutatásához: a következő fejezet példákkal és egy első csoportosítás kísérletével kíván hozzájárulni a további tudományos vitákhoz.

5. Konkrét megjelenési formák a fejlett világ közigazgatásaiban

A válságokra 2008 után adott újabb kormányzati válaszkísérletek (közpolitikai stratégiák) néhány alaptípusba sorolhatóak. Az OECD államok vonatkozásában McCann három érdemi irányt jelölt meg (leszámítva az egy helyben toporgók csoportját): a „directing state” típust, ahol az állam aktívabb szerepre tesz szert a gazdasági krízismenedzsmentben, pl. bank- és adósmentő-intézkedéscsomagok bevezetésével és a nagyobb ellátórendszerek átalakításával; „hollow state”

36 A kormányzati kapacitás fogalma – legtágabb értelemben – az államnak arra a képességére utal, amelynek révén az – közpolitikai célkitűzéseinek megvalósítása érdekében – képes leküzdeni az egyes nehezítő, hátráltató körülményeket. BEVIR, Mark: *Key concepts in governance*. Delhi, SAGE, 2009, 41.

37 Ehhez lásd pl. BODA Zsolt – MEDVE-BÁLINT Gergő: Intézményi bizalom a régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 2012/2, 27. A bizalom kérdésköre a különféle – de különösen a humán - közszolgáltatások tekintetében is egy növekvő jelentőségű szempont az újabb irodalmakban is. Lásd például: ERIKSSON, Erik et al.: Collaborative public management: coordinated value propositions among public service organizations. *Public Management Review*. 03 May 2019. <https://doi.org/10.1080/14719037.2019.1604793> (2019. 05. 04.)

38 MELEG Csilla: A bizalom hálójában – társadalmi nézőpontok. *JURA*, 2012/1, 72-75.

típust, amikor is a hagyományos neoliberális, piacosító és államot korlátozó NPM-stratégiák felfrissítése, felerősítése – végső soron az állam további „kiürítése” következik be, s végül harmadikként „local communitarian state” modellt, amelyben a közösségi és jótékonyági szervezetek kínálta előnyök fokozottabb biztosítására kerül sor azokon a területeken, ahol korábban a közvetlen állami szolgáltatásnyújtás/finanszírozás dominált.³⁹ Miközben ezek a stratégiák vegyesen is jelen lehetnek egy adott kormányzat törekvéseiben, érdemes látnunk azt is, hogy ezek mindegyikében hangsúlyos az új típusú felelősségi viszonyok kialakítására törekvés, a külső aktorok befolyásolására törekvés, és végső soron az új típusú kapcsolatok és közösségek irányában fokozódó identitás-befolyásolási szándék.

Jelen fejezetben a személyesség-modell körébe illeszthető példákat két csoportba sorolom: egyrészt bemutatok néhányat azokból a közigazgatási megoldásokból, amelyek az állampolgárok egymással való kapcsolatait tudatosan javítják, közösségeket teremtenek, másrészt pedig olyan megoldásokról adok számot, amelyek a közigazgatáson belüli kapcsolati és közösségi dimenziókban fejtik ki hatásukat. Mindkét körben a már létező kísérletek mellett a lehetséges, kívánatos, javasolható jövőbeni eszközök felvillantására is sor kerül.

5.1. A közigazgatás révén megvalósuló személyesség az állampolgárok oldalán

- **Smart city-konceptiók a személyesség szolgálatában**

A legkorszerűbb digitális technológiák alkalmazása megkerülhetetlen, de *ma már* korántsem elégséges feltétele annak, hogy a világ fejlett régióinak nagyvárosai megvalósíthassák a „smart city” koncepciót. A telepített szenzor-rendszerek már képesek lehetnek arra, hogy emberi beavatkozás nélküli optimalizálják az aktuális közlekedési helyzetet, vagy visszacsatolást küldjenek a városi energiaellátó hálózat üzemeltetőinek a környezeti adatok változásáról. Ám a település csak akkor lehet „okos város”, ha például a közbiztonság, a személyes életkörülmények is rendezettek, *sőt, a közszolgáltatásokhoz hozzáférést biztosító egyéniesített kapcsolat szintje, jellege valamifajta személyesség érzetét is képes kelteni.* Ez a személyesség döntően a *részvétel* kifejezésen keresztül ragadható meg, ami általában többet jelent, mint pl. hasznos adatokhoz (információkhoz) való valós idejű hozzáférést: gyakran kifejezetten aktív, kezdeményező,

39 MCCANN, Leo: Reforming Public Services after the Crash: The Roles of Framing and Hoping. *Public Administration*, 2013, 91 (1), 7.

illetve érdemi visszajelző, véleményt nyilvánító magatartásban ölt testet. Eme bevonó, a közigazgatások által egyre tudatosabban kialakított irányok egyike a virtuális közösségek kialakítása – tipikusan közszolgáltatásokhoz kapcsolódóan. Például az USA-ban az egyik településen (Ramsey County, Minn.) a helyi közbiztonság erősítését is szolgáló 30 biztonsági kamera került felszerelésre, amelyek közül 14-et online hozzáférhetővé tettek a nagyközönség számára is, arra bízattva a lakosokat, hogy figyeljék a lakókörnyezetükben lévő kamerák képét, s bármilyen szokatlan vagy jogellenes cselekmény esetén tegyenek bejelentést.⁴⁰ Ebben az esetben a közigazgatás oldalán mutatkozó kapacitáshiány (értsd: munkaerőhiány) ellensúlyozására kitalált megoldás egyfajta erőforrás-optimalizáló „együttműködésre alapozott közszolgáltatás” (*Co-production of Public Services*) kialakításához vezetett – méghozzá az „új média” segítségével.⁴¹ Egy másik – kifejezetten közösség-szervező típusú – kezdeményezés volt a Munkanélküli Ellátások Holland Ügynöksége (angolul: Dutch Agency for Unemployment Benefits) által még 2002-ben elindított fórum (www.forum.werk.nl), amely az érintett vagy egyébként érdeklődő ügyfelek (személyek) számára egy felületet teremtett, ahol is szabadon megvitathatták egymással (!) a munkával, munkakereséssel, állástalansággal összefüggő gondolataikat, kérdéseiket. A cél elsődlegesen az volt, hogy egy új csatornán keresztül jussanak el az információk az érintettekhez, egyúttal aktivizálva is őket. Ennek érdekében, illetve elkerülendő a valótlan vagy egyébként oda nem illő információk terjesztését, éveken keresztül az Ügynökség 14 munkatársa foglalkozott aktívan a felület gondozásával, részben moderátorként, részben pedig szakmai bejegyzések megfogalmazójaként. Erről a megoldásról – ahol az érintettek nem csupán a közigazgatás egyoldalú információ-áramlásával, illetve az ügyintézővel találkoznak – feltételezték ugyanis, hogy hatékonyabb, a személyességet is még inkább szolgáló lesz. A kísérlet vegyes eredményeket hozott,⁴² de mint lehetséges minta és másutt is követett példa, azóta is jelen van bizonyos közszolgáltatási, ellátási területeken.

- **Közvetlen identitás-építés digitális technikával**

Ahogy a városok (városias környezetek) egyre komplexebbek és az

40 A részleteket lásd a www.ramseycountysheriffwebcop.com honlapon (2017. 08. 30.)

41 MEIJER, Albert: Co-production in an Information Age: Individual and Community Engagement Supported by New Media. *Voluntas: International Journal of Voluntary & Nonprofit Organizations*, 2012, 23 (4), 1157.

42 MEIJER, i. m. 1162.

ott élők közösségei egyre atomizáltabbak lesznek,⁴³ az olyan kérdések is egyre gyakrabban hangzanak el, minthogy „Hol is van az igazi otthonom?“, „Hova is tartozom igazán, illetve mi a kapcsolat a többiekhez?“ S a válaszok között megjelenik a digitális technológiát segítségül hívó elképzelés is, amely a már említett ‘smart city’ elképzelésekben is felbukkan. A „városi tér” (*urban space*) digitális technológiával történő újrakonfigurálás révén „kapcsolati térként” is erősödhet, ami egy pozitív, emberi léptékű átalakulás stimulálója is,⁴⁴ miközben a teljes kép kedvéért azt is meg kell jegyeznünk, hogy a digitális technológiának társadalmi kirekesztődés és izoláció is lehet az eredménye.⁴⁵

Az otthon nem csupán fizikai hely, hanem egy kulturális hovatartozás és egzisztenciális oltalom is – különösen a posztmodern és a globális kapitalizmus határok és viszonyítási pontok nélküliségében és „tér-idő nyomásában” (*time-space compression*).⁴⁶ Márpedig a digitális technológia számos újszerű módon lehet képes ellensúlyozni ezt a nyomást (lásd fentebb a helyi-közösségi identitást közvetve erősítő megoldások között a Minnesotait). Nem véletlenül hangsúlyozza Van den Bergh, hogy az „az okos város koncepció sokkal inkább egy [komplex] kulturális változás, semmint pusztán egy-egy új technológia alkalmazása”.⁴⁷

Lényeges adalék (új tapasztalat) továbbá, hogy az okos vagy fenntartható (esetleg „zöld”) városok esetében – részben az új típusú kommunikációs

43 JORDAN, Spencer: Hacking the streets: ‘Smart’ writing in the smart city. *First Monday*, 2016, 21 (1-4), 1.

44 DE WAAL, Frans: *The Age of Empathy: Nature’s Lessons for a Kinder Society*. h. n., Crown, 2009.

45 Miközben az életminőség-javító célzattal kialakított technológia-alapú szolgáltatások a 21. század két legnyilvánvalóbb globális trendjét – az urbanizációt és az emberek és tárgyak legkülönfélébb módú összekapcsolódását – mozdítják elő, illetve erősítik, a szakirodalom felhívja a figyelmet azokra az összefüggésekre is, amelyek vizsgált témánk szempontjából is lényeges akadályokként jelenhetnek meg e folyamatban. A veszélyek (egyes csoportok kizáródása, végső soron demokrácia-deficit kialakulása stb.) katalogizálása is egyre hangsúlyosabb része a nemzetközi szakirodalomnak. Lásd például: GRANIER, Benoit – KUDO, Hiroko: How are citizens involved in smart cities? Analysing citizen participation in Japanese “Smart Communities”. *Information Polity*, 2016, 21 (Special Issue on “Smartness in Governance, Government, Urban Environments, and the Internet of Things”), 61–76.

46 JORDAN i. m. 1.

47 VAN DEN BERGH, J. – VIAENE, Stijn: Unveiling smart city implementation challenges: The case of Ghent. *Information Polity: The International Journal of Government & Democracy in the Information Age*, 2016, 21 (1), 9.

csatornák és platformok hatására - egyre inkább megfigyelhető valamifajta regionális identitás megjelenése, illetve erősödése is, gyakran történeti vagy más hagyományos struktúrákhoz kapcsoltan.⁴⁸

- **Szomszédolás**

A smart city-konceptiótól független, tehát nem elsősorban a digitális-forradalom eredményeit felhasználó kísérlet a 'szomszédolás' – részben helyi, részben központi közigazgatás általi – szervezése, stimulálása. Magyarországon az első, szélesebb körben is ismerté váló kísérlet a pécsi volt, amely hagyományteremtő helyi kezdeményezésként Szomszédünnepet „vezetett be”, városszerte kiültetve a helyieket, hogy házuk előtt beszélgessenek egymással (Pécs városa volt 2010-ben Európa Kulturális fővárosa).⁴⁹ A francia civil akcióként 1999-ben elinduló European Neighbours' Day⁵⁰ rendszeressé tevője Magyarországon a humán csúcsminisztérium, a NEFMI, majd a névváltozást követően az EMMI volt, a Hungarofest Nonprofit Kft. útján ellátva kapcsolódó feladatait. A program elsődleges célkitűzése éppen az volt, hogy segítsen a személytelenség falának lebontásában, hogy közelebb hozza egymáshoz a szomszédokat, szomszédosági kapcsolatok, programok kezdeményezésével. A segítség leginkább magában a kezdeményezésben, a hatékony információ-áramláshoz szükséges felületek biztosításában, s több esetben is közösségi tér (találkozóhely) biztosításában öltött testet – a civil aktivitásokat stimulálva, támogatva.⁵¹ A magyarországi nagyvárosokban egyébként több helyen a szomszédolás „átterjedt” a közintézményekre is: pl. Budapest XII. kerületében valamennyi közoktatási intézmény számára – mindaddig, míg önkormányzati fenntartásúak voltak – kötelező volt (!) egy-egy ilyen délutáni alkalom szervezése, amelynek keretében az intézmény közvetlen közelében lakókat invitálták italra-ételre és beszélgetésre.

A fenti példák is mutatják, hogy a személyesség-konceptió körébe sorolható megoldások jellege, köre ma már messze túlhaladt a különféle

48 GOESS, Simon - DE JONG, Martin - MEIJERS, Evert: City branding in polycentric urban regions: identification, profiling and transformation in the Randstad and Rhine-Ruhr. *European Planning Studies*, 2016, 24 (11), 2036-2056.

49 RIXER Ádám: Az európai kulturális politika egyes kérdései. In SEPSI Enikő szerk.: *Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem Évkönyve*. Budapest, KRE – L'Harmattan, 2012, 155.

50 <https://urbact.eu/get-involved-european-neighbours-day-may-27th> (2018. 03. 22.)

51 RIXER, Ádám: *Civil Society in Hungary. A Legal Perspective*. Passau, Schenk Verlag, 2014, 157.

jogszabály-koncepciók és – javaslatok honlapokon keresztül történő véleményezésén, s más hasonló, a fejlett világban már évtizedek óta stabilan jelenlévő intézményes megoldásokon. *A bemutatott példák ugyanis nem csupán a különféle közigazgatási szervek és az állampolgárok között teremtenek időleges kapcsolatot, hanem többé-kevésbé az állampolgárok egymás közti kapcsolatait, sőt identitását is stimulálják, tudatosan fejlesztik.* A 'nyugati világ' országaiban a közösségi alapú kezdeményezések (*community-based initiatives: CBI*) napjainkban virágkorukat élik.⁵² Megválaszolendő (mélyebben megvizsgálandó) kérdés azonban, hogy ezen kezdeményezések az egyes államokban milyen mértékben kapcsolódnak közigazgatási aktorok kezdeményezéseéhez, mennyiben épülnek azokra az anyagi és más erőforrásokra, amelyeket e szervek kínálnak. A korábbi tapasztalatok azt mutatják, hogy stabil, régi demokráciákkal szemben az újabb demokráciák esetében az állam egyébként is meghatározóbb szereplője a civil szférának, a maga 'félállami-félcivil' intézményeivel, forráselosztó mechanizmusaival stb.

- **Kitagolás**

Magyarország 2007-ben csatlakozott a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló ENSZ Egyezményhez.⁵³ Ennek 19. cikke szól az önálló életvitelről és a közösségbe való befogadról, amelynek területei: egyenlő jog a közösségben való élethez és a szabad döntéshez; teljes közösségi befogadás és részvétel; a lakóhely (hol és kivel) megválasztásának joga; többféle otthoni, intézményi és egyéb közösségi támogató szolgálat; személyes segítség a közösségben éléshez és a közösségbe történő beilleszkedéshez, a közösségtől való elszigetelődés és kirekesztődés megelőzéséhez; továbbá a mindenki számára nyújtott közösségi szolgáltatások és létesítmények a fogyatékosággal élő személyek számára azonos alapon hozzáférhetőek is, és speciális igényeikhez igazítottak kell, hogy legyenek. A kitagolás lényege tehát az önállóság, döntési szabadság fokának növekedése – akár az ellátás helyének, formájának megválasztása révén, akár a kapcsolatok és aktivitások terén.

A kitagolás – azon túlmenően, hogy definíciószerűen *a fogyatékkal élők intézményi férőhelyeinek kiváltási programját jelenti* – egyúttal új típusú

52 IGALLA, Malika – EDELENBOS, Jurian – VAN MEERKERK, Ingmar: What explains the performance of community-based initiatives? Testing the impact of leadership, social capital, organizational capacity, and government support. *Public Management Review*, 24 May 2019, <https://doi.org/10.1080/14719037.2019.1604796> (2019. 06. 02.)

53 2007. évi XCII. törvény.

közösségek létrehozását is eredményezi jogi és egyéb kötelezések és hajlamosítások révén.

Magyarországon 2010 márciusában változtak a törvényi előírások, az Országgyűlés akkor döntött az 50 férőhelynél nagyobb férőhelyszámú szociális intézmények kiváltásáról,⁵⁴ de más fejlett államok gyakorlata is ebbe az irányba mutat (sőt, ott általában időben korábban indították el ezeket a folyamatokat).⁵⁵ *A fentiekkel együtt is az „intézménytelenítés” (de-institucionalizáció) mint szükséglet a személyesség egyik legközvetlenebb megjelenési formája a jogalkotásban és a közszolgáltatási praxisban. A kitagolás intézménye egyúttal elmozdulás – a tágabban vett közigazgatás és a humán (köz)szolgáltatások nyújtása körében is – a holisztikus látásmód kiteljesedése, hangsúlyosabbá válása felé.*⁵⁶ Tegyük hozzá, hogy – a most vizsgált területen túlmutatóan – ma már a stratégiai-, illetve válságmenedzsmentben, a vezetési ismeretek között is megkerülhetetlen az ún. érzelmi, illetve lelki (*spiritual*) intelligencia megjelenítése és tudatos fejlesztése:⁵⁷ általánosságban is kijelenthető, hogy bármely szakmai fejlesztési tevékenységnek egyre inkább középponti eleme a különféle kapcsolati modellekben testet öltő holisztikus megközelítés, amely az adott terület struktúráin, jogi szabályozásán és más tárgyyszerű összefüggésein túli elemekre (is) egyre tudatosabban alapoz.⁵⁸

54 PFEIFFER, Jan: A nagy létszámú intézményeken alapuló ellátási formák átalakítása Közép-Kelet-Európában. *Esély*, 2012/3, 7-14. Az újabb hazai fejleményekre nézve lásd pl. GÁBOR Imola: 470 millió forint uniós támogatást nyertek a MEOSZ tagegyesületei. *Humanitás: a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége lapja*, 2017/2. 3-7.

55 Lásd pl. PEDERSEN, Per Bernhard – KOLSTAD, Arnulf: De-institutionalisation and trans-institutionalisation – changing trends of inpatient care in Norwegian mental health institutions 1950-2007. *International Journal of Mental Health Systems*, 2009, 3 (1), 28-51. <https://doi.org/10.1186/1752-4458-3-28> (2019. 04. 22.); BURRELL, Beverley - TRIP, Henrietta: Reform and community care: has de-institutionalisation delivered for people with intellectual disability? *Nursing Inquiry*, 2011, 18 (2), 174-183.; illetve DRAKE, Gabrielle – HERBERT, James Leslie: Leaving a licensed boarding house: transcending trans-institutionalisation with person-centred transitions. *Disability & Society*, 2015, 30 (4), 583-596.

56 A témához lásd SZABÓ Diána: A fogyatékossgal élő személyekkel kapcsolatos holisztikus megközelítések kialakulásának összefüggései. *Magyar Pedagógia*, 2015/4, 319-341.; illetve VARGA Imre: Gondolatok a holisztikus betegellátás margójára. *Interdiszciplináris Magyar Egészségügy*, 2016/1, 32-35.

57 NITA, Mircea Aurel: The New Education and the Necessity of Adaption for the Public Administration in the EU. *Juridical Current*, 2015, 18 (1), 61-72.

58 GERARDI, Debra (2016): Polishing the Apple: A Holistic Approach to Developing Public Health Law Educators as Leaders of Change. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2016, 44 (Supplement), 88-89.

- **A közigazgatás újonnan felvállalt feladatai között megjelenik a családi életre felkészítés közvetlen támogatása**

Magyarországon az Emberi Erőforrások Minisztériuma *Társválasztás, párválasztás* címmel 2013-ban mozgalmat (!) indított mindazon egyetemista korú fiataloknak, akiknek gondot okoz a társkeresés. Tíz magyar nagyvárosban is olyan rendezvényeket szervezett a minisztérium, amelyek elősegíthetik a lényeges információk eljutását az érintettekhez, illetve magát az ismerkedést is. A közvetlen szervezőmunka mellett a minisztérium meghirdetett egy a párkapcsolatra és családi életre való felkészítést segítő pályázatot is, amelynek keretében 10 milliárd forint támogatásra pályázhattak egyházak és civil szervezetek.

- **Közvetítés**

A fejlett világ országaiban az ügyek személyes jellege, az érintettek kiemelten védendő pozíciója, az eljárások gyorsításának szándéka egyes igazgatási területekhez kapcsolódóan (akár a közigazgatás előtti eljárásban, akár a per során) nem csupán jogilag szabályozott lehetőséggé, de egyre gyakoribbá is teszi a különféle ADR-technikák, közvetítést célzó intézményesített megoldások alkalmazását. Bereczki a közvetítés jelentőségének növekedésének okait elemezve jegyzi meg, hogy a téma nemzetközi irodalmának szerzői „egyől egyig valami többet látnak a közvetítés intézményében, mint egy pusztán vitarendezési mód. A közvetítés [...] célja [ugyanis] nem más, mint az emberi kapcsolatok jobbá tétele”.⁵⁹ Már Lon L. Fuller is úgy fogalmazott, hogy „*a közvetítés annak legtisztább formájában nem más, mint egy irányított egyeztetés két vagy több fél között, melyet egy harmadik személy segít, és melynek célja a felek közötti vita feloldása, konfliktus management, emberek közötti kapcsolat javítása és a felek közötti kommunikáció jobbá tétele*”.⁶⁰

Tehát végső soron a közvetítés, mint önálló és állam által szabályozott, sőt érdemi alkalmazásában is támogatott intézmény maga is hozzájárul(hat) a kapcsolat- és közösségépítéshez, mind közvetlen (a konkrét ügyet érintő), mind pedig közvetett (a konkrét ügyön túlmutató) eredményeket felmutatva.

59 BERECKZI István: *A közigazgatási per során elrendelt közvetítői eljárás*. Doktori értekezés. Debrecen, Debreceni Egyetem Marton Géza ÁJ DI, 2019, 26.

60 FULLER, Lon L.: *Mediation – Its Forms and Functions*. *Southern California Law Review*, 1971/4, 315.

A már kifejezett állapotban lévő, vagy csupán kezdeményezésként létező megoldások mellett mi várható a közeljövőben? Az alábbi válaszok legalábbis gondolatébresztők lehetnek:

- **Social influencerek alkalmazása**

Az újabb jelenségek között említenünk kell a „social influencer” kategóriát, státuszt is, ami maga is egy „foglalkozás”. A piaci szférában már Magyarországon is gyakori, hogy a cégek leszerződtenek egy híres színész(nő)t vagy celebet, hogy termékük „arca” legyen. A social influencer szerepe igen hasonló, csak itt a felület nem a hagyományos tévéreklám vagy valamely közösségi esemény, hanem az Instagram vagy éppen a Youtube. A social influencer egy ismert, karakteres, valamifajta hitelességgel rendelkező, a nyilvánosság szféráiban magabiztosan mozgó személy, akitől még akár a direkt „content marketinget” is elfogadja a célközönség. Szűkebb témánk szempontjából az a kérdés, hogy a közigazgatás alkalmazzon-e ilyen személyeket, alkalmazhat-e egyáltalán ilyen személyeket? Itt arról a dilemmáról is szó van, hogy a hagyományos, létező „szóvivői” szerepen túl milyen ’haladó’ megoldások tehetik közvetlenebbé a közigazgatás és az ügyfelek kapcsolatát, megkönnyítve a közigazgatás ’üzeneteinek’ befogadását?

- **Egyéni tanácsadó, saját ügyintéző**

Az ügyintézés a fejlett világban általánosságban is egyre inkább áttevődik a különféle nem hagyományos színterekre, elektronikus felületekre, s a személyre szabott ügyintézés ideáját is – legalább részben – e felületek révén válthatja valóra a közigazgatás. Amennyiben az egyablakos ügyintézés általánossá válik, a következő értelemszerű lépés ebben a folyamatban az lehet, hogy az automatizáció magas szintje mellett saját állandó ügyintézőm vagy tanácsadóm is lesz, hasonlóan egyes tisztán piaci szolgáltatási területekhez (pl. privátbanki szolgáltatás) vagy egyéb – tipikusan humán – közszolgáltatási területekhez (pl. az egészségügy területén ilyen a háziorvos). Lényeges kérdés, hogy – a korábban kifejtettek alapján – a *chatbotok* és más hasonló technológiák csupán korlátozottan, csak egy bizonyos mértékig elégíthetik ki ezt a személyesség-igényt.

- **Egyéni segítség és (át)nevelés – a személyes identitás közvetlen alakítása**

Az utóbbi néhány évben az emberi kapcsolatok új dimenziót kaptak Európában: megjelentek a migránsok (menekültek), még hozzá tömegesen és az európaiktól eltérő kulturális és egyéb sajátosságokkal. Európa felé irányuló migráció korábban is létezett, s így migránsokkal kapcsolatos szakpolitikák, konkrét gyakorlatok is léteztek, ám – egyebek mellett – a

tömegesség új helyzeteket teremtett, korábban nem tapasztalt kihívások elé állította az egyes államokat, s azok közigazgatásait.

A menekültekkel kapcsolatos civil aktivitások – a téma szempontjából jellegadó – Németországban a felmérések szerint jelentős részben személyes támogatásban jelennek meg: hatósághoz kísérés, ott fordítás, segítség az ügyek intézésében, egyéni nyelvtanítás, továbbá integrációs kurzusokhoz nyújtott segítség teszi ki a felajánlott segítség döntő részét. Ezekre van a legnagyobb és legközvetlenebb szükség, s ezeket a feladatokat a hatóságok – éppen a tömegesség miatt – nem tudták (teljes egészében) ellátni.⁶¹ Az önkéntesek leginkább *a társadalommal való érdemi kapcsolatfelvételhez*, a „hozzáféréshez” szükséges legalapvetőbb eszközöket, tudásokat tudják biztosítani, úgymint nyelvtanítás felajánlása, utaztatás, házkörüli és egyéb munkalehetőségek kreálása, illetve felajánlása. A német nagyvárosokban egyébként 2015-16-ban az összes civil felajánlás 55,2%-a nyelvtanításra vonatkozott.⁶²

Fontos kiemelnünk, hogy bizonyos szükségletek kielégítését tartósan és tömegesen nem lehet kizárólag vagy döntően a civil szférára bízni: egy természetesnek tűnő folyamat részeként *a hirtelen és nagy számban megjelenő szükségletekre adott első civil válaszok szükségképpen intézményesülnek*, s az állami felelősségek körébe sorolódva valamilyen mértékben állami (jogalkotói és jogalkalmazói) válaszokká, megoldásokká, az állam által finanszírozott szolgáltatásokká, ellátásokká is átalakulnak – továbbra is érdemi civil közreműködéssel, de az állami működés és különösen a közigazgatási praxis egészét is (át)formálva.⁶³ Márpedig ennek az új „létezmódnak” az egyik döntő eleme éppen a személyesség mozzanata (lesz).

Egy francia kísérlet még tovább ment: felismerve, hogy tömegeket nem lehet „átnevelni”, érdemben befolyásolni, azaz szükséges az egyéni beavatkozás is, Prevenációs, Integrációs és Állampolgársági Központ néven került felállításra 2017-ben az első „átnevelő” bentlakásos intézmény a franciaországi Tours közelében. Sőt, a tervek szerint a hatóságok tizenkét további intézményt (integrációs központot) nyitottak volna meg hasonló

61 HAMANN, U. – KARAKAYALI, S.: Practising Willkommenskultur: Migration and Solidarity in Germany. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 2016, 2 (4), 71.

62 HAMANN – KARAKAYALI i. m. 79.

63 Ehhez lásd még: ROSE, N.: The death of the social? Re-figuring the territory of government. *Economy and Society*, 1996, 25 (3), 327–356. <https://doi.org/10.1080/03085149600000018> (2017. 10. 01.)

feladatokkal 2017 végéig Franciaország-szerte, regionális alapon. Elsősorban olyan vallásukat gyakorló muszlim fiatalokat vártak, akik alaposan meg akarják ismerni új hazájukat, annak társadalmát, kultúráját. Lényeges, hogy valamennyi résztvevő önkéntesen vett volna részt a bentlakásos képzésben, ahol tanórákon tanulhattak volna a kereszténységről, az európai történelemről és filozófiáról, bepillantást kapva a francia irodalomba, művészetbe is. A fiatalok az intézmény egyenruháját kellett volna, hogy hordják, valamint hetente egyszer zászlófelvonási ceremónián is részt kellett volna venniük. A bentlakókkal szociális munkások, pszichológusok és orvosok is foglalkoztak volna. A képzések időtartamát 10 hónapra tervezték, s ezeknek az ún. deradikalizációs központoknak 2017 év végéig kellett volna megnyílniuk – felállításukra összesen mintegy 40 millió eurót különített el a francia kormány, az összeg egy részét fel is használva. *A kísérlet első változata már a megvalósulás küszöbén elbukott,⁶⁴ de a szükséglet, illetve a mögöttes – személyesség-elvű integratív logika mindenképpen figyelemre méltó.*

A kísérlet (közigazgatási pilot-projekt) ellenzői és támogatói már korábban egymásnak feszültek,⁶⁵ tanulságos vitáikkal komoly indulatokat kiváltva a francia társadalom egészében és közigazgatáson belül is. *A kísérlet talán leglényegesebb üzenete, hogy az érdemi, sikeres integrációban szerepet kell, hogy kapjon az egyéniesített, tudatos nevelés, illetve segítség: az identitás formálásának, illetve új identitás kialakításának újszerű és közvetlen formáira is szükség van – méghozzá a közigazgatás aktív közreműködésével.*

- **Személyesség új, állam által kezelendő, de egyelőre nehézkesen kezelt formái**

A személyesség modellel is szoros kapcsolatban álló újabb társadalmi jelenség a *sharing economy*. Ennek kapcsán nyilvánvaló, hogy itt nem csupán egy társadalmi alrendszer (gazdaság) sajátos és egyre dominánsabb jelenségéről van szó, hanem a teljes államilag szervezett társadalom „tünetegyüttesé-

64 A központ bezárásáról 2017. július 28-án született döntésre és annak okaira vonatkozóan lásd: https://www.lemonde.fr/police-justice/article/2017/07/29/le-gouvernement-annonce-la-fermeture-definitive-du-centre-de-deradicalisation-de-pontourny_5166412_1653578.html (2018. 03. 11.)

65 A projekt támogatóinak véleményét jól foglalja össze a következő írás: Pontourny: pas de passage en force (*La Nouvelle République*, 2016. 03. 17., 2.); az ellenvélemények összefoglalását pedig lásd pl.: Contradictions: Comment peut-on fermer un établissement qui forme, éduque, favorise l'intégration de jeunes migrants, parfois demandeurs d'asile, dans le contexte actuel ? (*Billet La Nouvelle République*, 2015. 09. 14., 4.).

ról” is. Témánk szempontjából lényeges, hogy ezek a *‘technológiák’* olyan, korábban csupán a közeli rokonság vagy kisközösségek körében ismert együttműködési gyakorlatokat „élesztenek újra”, amelyek alapvetően társas, személyes formát öltenek, a bizalom magas szintjét igénylik, valamint – egyes vonatkozásokban – tartós kapcsolatokat követelnek meg és hoznak létre.⁶⁶ A legtöbb állam egyelőre téblábol, nehezen tudja adekvát szabályozással megragadni e jelenségek jelentős részét, de e körben is feltételezhető, hogy az állam reaktív magatartása hamarosan átfordul egy kezdeményező, alakító szerepbe. Feltételezhetjük, hogy az állam *sharing economy*-jelenségekkel kapcsolatos magatartása is egy tervezhető folyamat keretében fejlődik: eleinte tehetetlenül áll a korábbi kereten kívüli jelenségek előtt, aztán szabályoz, korlátoz, végül – vélhetően – egyes területeken maga is támogatja, szervezi majd azokat – az „élükre állva”.

5.2. A személyesség megvalósulása a közszférán/közigazgatáson belül

A magyar közigazgatási szervezeten belül is azt tapasztaljuk, hogy az életpálya-modellek, az elmúlt években bekövetkezett illetmény-emelések és a sokféle béreltérítési lehetőség is mind-mind a *motiváltság* egyéniesített, személyre szabott fenntartását szolgálják. Korunk egyik meghatározó pszichológiai irányzata, amely a *flow* jelenség leírását végzi és elérésének lehetőségeit kutatja, maga is rendkívül szoros kapcsolatban áll a közigazgatáson belüli szakmai tevékenységek színvonalának problematikájával, illetve az egyéni motiválhatóság kérdésével. A *flow-élmény* – a fogalom kimunkálója, Csíkszentmihályi Mihály szerint – az elme működésének egy olyan állapota, amelynek során az ember teljesen elmerül abban, amit éppen csinál, abban teljesen feloldódik, s az átélt örömmérés nyomán „bármi áron” folytatni is törekszik az adott tevékenységet.⁶⁷ A tudós szerint a *flow-élmény* egy teljesen összpontosult, a

66 SCHOR, J. B. – FITZMAURICE, C. J.: Collaborating and connecting: the emergence of the sharing economy. In: REISCH, L. A. - THØGERSEN, J. (Eds.): Handbook of Research on Sustainable Consumption. Cheltenham (UK), Edward Elgar, 2015. 410–425. Idézi: KALÓZ Eszter: A közösségi gazdaság: elméleti megfontolások és a gyakorlat jellemzői. Információs Társadalom, 2015, 15 (1), 47. Ezen kérdéskör teoretikus megalapozásához lásd még: TÖNNIES, Ferdinand: A közösség és társadalom. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.

67 Lásd CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *Az áramlat: A tökéletes élmény pszichológiája* [Eredeti cím: *Flow*, 1991] Ford. LEGÉNDYNE SZABÓ Edit. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.; illetve CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *És addig éltek, amíg meg nem haltak: A mindennapok minősége.* [Eredeti cím: *Finding flow*, 1997] Ford. BOROSS Ottilia. Budapest, Kulturt-rade Kiadó, 1998.

motivációt a maximumig fokozó élmény, amelynek során az ember egyrészt képes teljesen egy dologra figyelni, másrészt pedig mindeközben megfelelően át is éli saját érzelmeit, mindkettővel hozzájárulva a legjobb teljesítmény eléréséhez. A flow-élmény egyik legbiztosabb jele, hogy kitörő örömet érzünk, miközben egy adott feladatot oldunk meg. Eme jelenség leírása jelentősen hozzájárult a pozitív pszichológia önálló, s ma leginkább Seligman, Fowler és Csíkszentmihályi nevével fémjelzett tudományos irányzatának kialakulásához, illetve megerősödéséhez is. A pozitív pszichológia lényegi eleme az is, hogy annak tanulmányozásából, hogy mi a rossz az életben (esetünkben a közigazgatásban...), áttérünk annak tanulmányozására (is), hogy mi teszi az életet, illetve annak jól körülhatárolható területeit jól megélhetővé.

A kérdés, amit érdemes adott esetben feltennünk magunknak, úgy hangzik, hogy a változó körülmények között a *közigazgatáson belül* a flow-szerű élmény eléréséhez milyen lépésekre, *a már korábban is beváltak mellett* milyen új eszközökre van szükség? *A gyakorlati válaszok is legalább egy teljes könyvet tennének ki, mi a lehetséges megoldások közül azokat emeljük ki, amelyek 'egyszerűek', azaz bármely közigazgatásban viszonylag könnyen bevezethetőek, a szervezet, a vezetési szintek, a bérezés jelentős átalakítása nélkül.* Azt fogjuk látni, hogy ezek mindegyike kapcsolati jellegű hiányokra reagál, illetve a motivációs problémákat is egy-egy új kapcsolat, kapcsolódás keretei között igyekszik azonosítani, elősegítve új motivációk létrejöttét is:

- **Boldogságmenedzserek alkalmazása**

Túl a személyre szabott anyagi motiváláson, s valamennyi hagyományos megoldáson, az egyik lehetséges válasz az ún. „boldogságmenedzser” státusz⁶⁸ rendszeresítése a közigazgatásokban is. A vállalati szektorban erre már világszerte látunk példát – ebben a pozícióban „csak és kizárólag” azzal kell foglalkozni, hogy a cégnél, az adott szervezetnél mindenki jól érezze magát. Tulajdonképpen egy speciális HR-es tevékenységről, illetve szerepről van szó, számos *startup*, és valódi *multi* is alkalmaz már ilyen típusú munkakörre egy vagy több munkavállalót. Általánosságban is helytálló, de a közigazgatás vonatkozásában – tekintettel a piaci elszívó hatásra – különösen igaz az a megállapítás, hogy akkor, amikor bizonyos pozíciókra egyre nehezebb képzett munkaerőt találni, és egyre nagyobb

68 Az angol nyelvű irodalomban a *happiness manager* vagy még inkább a *chief happiness officer* a leggyakoribb megjelölése a pozíciónak. Ma már a fejlett világ számos munkahelyén magától értetődő a *chief happiness officer* pozíció. Lásd: KERFOOT, Karlene M.: On Leadership: The Pursuit of Happiness, Science, and Effective Staffing: The Leader's Challenge. *Nursing Economic\$,* 2012, 30 (5), 306.

a fizetési verseny is, *rendkívül fontosá válhat egy ehhez hasonló pozíció az alkalmazottak (esetünkben a köz szolgálatában tevékenykedők) megtartásában*. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy ezen boldogságmenedzserek a szűken vett anyagi (pénzzel kapcsolatos) javaslatok mellett leginkább kapcsolat- és közösségépítő megoldások bevezetését, meghonosítását szorgalmazzák, átlátva, hogy az intézménnyel való azonosulásban, sőt az identitás megerősödésében – és végső soron a képzett munkaerő megtartásában – ezeken a területeken van a legtöbb tartalék.

- **Coach-ok alkalmazása**

A boldogságmenedzsereken túl felmerül az ún. *coach*-ok, személyes tanácsadók közigazgatási szerveknél történő alkalmazása, rendszerbe állítása is. Itt is egy piaci eredetű jelenségről van szó, arról tudniillik, hogy bizonyos szint fölött – de nem csupán vezetői pozíciókban – a további hatékonyság-növeléshez már egyéniesített és személyre szabott megoldások kellenek, sokszor nem is elsősorban (vagy nem csak) a szűken vett konkrét szakmai kihívásokkal összefüggésben, hanem általános életvezetési, kapcsolati, konfliktuskezelési tanácsadás, segítő beszélgetés stb. formájában.

- **Ismerkedési felület kizárólag a közigazgatás személyi állománya részére**

Elszigetelt – de már akkor trend-alapozó, figyelemfelhívó – kísérlet volt Magyarországon a közigazgatáson belüli közösség-szervezés keretében egy, a közigazgatás személyi állománya számára az állam által működtetett *ismerkedő oldal* elindítása. A Miniszterelnöki Hivatal személyügyekért felelős akkori államtitkára, Szetey Gábor kezdeményezte 2007-ben „társaságkereső” fórum elindítását a közigazgatásban dolgozók számára – állítása szerint nagy számú „alulról jövő kezdeményezés” hatására.⁶⁹ Itt nem csak arról volt szó, hogy a szervezeti célok közvetlen szolgálatában kerül(t) sor valamifajta csapatépítésre, hanem stabil, intimszféra körébe tartozó struktúrák stimulálása, kialakítása (értsd: társkeresés) (volt) a közvetlen cél – amely természetesen közvetve (a nagyobb dolgozói elégedettségen keresztül) szolgálhatja a szervezeti célok megvalósulását is. Annyiban feltétlenül unikális volt az – egyébként gyorsan elbukó – ötlet, hogy ennek révén kifejezetten és direkt módon *kapcsolatszervező jellegű feladatokat* vállalt magára a magyar közigazgatás. Már itt jeleznünk kell, hogy a kísérlet bukása ellenére lényeges, hiszen valós társadalmi szükségletekre reagálva próbált az adott szféra szereplői által nem, vagy csak

69 PÁL Gábor: Társaságkeresők a minisztériumokban. *Magyar Nemzet*, 2007. április 6. https://mno.hu/migr_1834/tarsasagkeresok-a-miniszteriumokban-443659 (2017. 09. 22.)

a szükségesnél hiányosabban ellátott kapcsolati, közösségi funkciókat pótolni (a kérdéskörhöz lásd még a közigazgatás által közvetlenül generált közigazgatáson kívüli kapcsolatok esetét az 5.1. alfejezetben).

6. Összegzés

A tanulmány általános megállapításai és a felhozott példák alapján a közigazgatás szempontjából értelmezhető *személyesség-modell* tehát legalább két, egymásra épülő és egymást erősítő elemből áll össze:

- a) *egyrészt* van egy egyéni, az ember alapvető szükségleteként megjelenő dimenziója (ez a modell megjelenésének és erősödésének okaként azonosítható);
- b) *másrészt* adott egy közigazgatási – sőt: az esetek jelentős részében államigazgatási típusú szerv – e szükségletre *is* reagáló tevékenysége, amely konkrét, intézményes megoldásokban ölt testet.

Ennek megfelelően a *személyesség jelenség* vizsgálata is e két irányból a legkézenfekvőbb: a pszichológiai, mentális alapok (előfeltételek) rögzítése, továbbá a személyesség-igény kielégítésére vonatkozó állami akarat sajátosságainak és konkrét formáinak áttekintése indokolt.

Az említett két aspektus egymásra tekintettel történő vizsgálata egyúttal tudományterületi komplexitást is mutat, amennyiben előbbi inkább a szociálpszichológia eredményei révén mutatható be, míg a második a politikatudományi és az arról leváló közpolitikai elemzésekkel, a klasszikus igazgatástudomány leíró módszereivel, továbbá jogszociológiai és jogdogmatikai megközelítésekkel, amelyek a jogalkotási folyamatok jellemzői, illetve jogforrások tartalma felől közelítenek a témához. Amennyiben valóban helytálló az a felvetés, hogy az államok és a legtágabban vett közigazgatások közösség-, kapcsolat- és identitásépítő szerepe számos területen nő, úgy ez nem csupán a legtágabban vett közigazgatás-tudományokra gyakorol majd jelentős hatást, hanem a társadalomtudományok – sőt közvetve pl. a műszaki tudományok – egészére is, elősegítve az egyes tudományterületek közeledését is.

A személyközpontú és közösség-építő megközelítés – úgy is, *mint gyakorlati közigazgatásszervezési, és úgy is, mint tudományos megközelítés* – a gyakorlati közmenedzsment beavatkozási területeit és a legtágabban vett közigazgatás-tudományok kutatási *súlypontját* a hagyományos intézményekről (a közigazgatás és az ügyfél kapcsolatának színtereiről és megoldásairól)

legalább részlegesen *eltolja* a közigazgatáson belüli (!) és a társadalom egyéb szféráin belüli (!) személyes és személyközi struktúrák vizsgálata felé.

A személyesség körébe tartozó jelenségek közös jellemzője, hogy túlmutatnak a közigazgatás és az állampolgár kapcsolatát, illetve a közigazgatás belső viszonyait hagyományosan leíró jogok és kötelezettségek rendszerén: a bemutatott példák is jelzik, hogy a szolgáltató jellegű közigazgatás egyes új törekvései logikailag is jól összekapcsolhatóak, önálló csoportba rendezhetőek. Ez a tény természetesen csak növeli a további felfedező, illetve összehasonlító kutatások szükségességét, és a feltárássra kerülő példák rendszerezésének igényét.

Összefoglalva: a *személyesség-modell* olyan hipotetikus modell, amely egy alapvető emberi szükséglet (kapcsolat-, közösség-, és identitás-szükséglet) közigazgatási szervek (sőt: államigazgatási szervek) általi, új proaktív formákban történő kielégítésének összefüggéseit hivatott bemutatni és tudományosan is hozzáférhetővé tenni. Maga a *személyesség-igény*, mint jelenség – ebben a közigazgatási vonatkozásban – egyfajta ellenhatás is: *a 20. század végének és a 21. század első két évtizedének általános társadalmi trendjei és közigazgatás-fejlesztési fõcsoportjai ellenében tör utat magának*. E tanulmányban bemutatásra került, hogy a személyesség-modellnek hívott jelenségcsoport – úgy is, mint tudatosodó, egységesedő állami törekvés – válasz *lehet* a körvonalait, hagyományos igazságait vesztő, válságokba süllyedő fejlett világ egyes kihívásaira, például a hagyományos(abb) értékeket relativizáló transzhumanista trendekre.

Olyan – különösen lényeges – kérdések kerülnek felszínre a *személyesség tematika* révén, minthogy hol vannak az állami beavatkozás határai, azaz mely vonatkozásokban és milyen mélységben lehet indokolt az állam behatolása a hagyományosan a magánszféra körébe tartozó területekre? A személyesség új intézményei kapcsán mikor beszélhetünk osztársadalmilag hatékony állami működésről, az állam pótlólagos szerepvállalásának szükségességéről, s hol az a határ, amelyen túl már paternalista tendenciákat valószínűsíthetünk, amikor az állami beavatkozás, közreműködés veszélyei meghaladják a lehetséges hasznok mértékét? Az állam növekvő bevonódása, kontrollja mely esetekben járul hozzá az egyéni és csoportos (közösségi) elégedettség növekedéséhez, s mikor tekinthető totalitáriánus, illetve paternalista elképzeléseket, közpolitikai irányokat erősítő jelenségcsoportnak? Izgalmas kérdések, sokat ígérő – ámde egyelőre töredékes – válaszokkal. Lényeges, hogy eme alapozó tanulmány elismeri ezen összefüggések létét és jelentőségét, de csupán a formálódó jelenségcsoport bemutatására szorítkozik – a veszélyek és torzulási lehetőségek részletes elemzése nélkül.

LEGAL AND MORAL CONSIDERATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS EFFECTS ON THE CREATION OF NORMS

NÁNDOR BIRHER

associate professor (Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary)

NIKOLETT FÁBRYNÉ KESZLER

PhD student (Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary)

BÁLINT KULIFAY

PhD student (Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary)

FRANCISKA REGŐS

PhD student (Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary)

1. Introduction

In our study, we will endeavour to present a comprehensive overview of a number of areas where the application of artificial intelligence and robotics may carry an ethical significance. The authors will attempt to illustrate that the rise of human-to-machine and machine-to-machine technologies will necessitate an entirely new approach to creating social norms, a fact that far overshadows the technological details and nuances of AI normally found in academic literature. The central question of this norm creation will be whether the regulation of machines is to be dominated by a technical process of rules, standards, protocols and ontologies or, on the contrary, a democratic regulation relying on the state and a citizens' drive for a fair and just distribution of goods. The current technologization of legal systems seems to herald the advent of the former, creating a less humane world. But the reverse is still possible. It solely depends on us.

1.1. *The Laws of Machines: Protocols, Standards, Algorithms*

In recent decades, the transformation of the world through the appearance of modern digital technology has become more evident than ever before. The Internet has completely revolutionized communication itself, which also has an effect on industrial production, a process that is sometimes referred

to as the Fourth Industrial Revolution, or Industry 4.0 for short.¹ As the world changed, legislators have always been faced with dilemmas they couldn't immediately provide answers for, because they require the knowledge of specialists and professionals. When it comes to Industry 4.0, jurists are often sidelined during the making of regulations, in favour of professionals crafting the algorithms, protocols, standards and other rulesets that aim to regulate machines. Since the system of ontologies describing the exact workings of artificial intelligence is immensely complex, it can only be supervised and operated with the help of machines.²

The significance inherent to this has not evaded the attention of the G7 either; in September 2017, they issued a document in Turin, titled „G7 ICT AND INDUSTRY MINISTERS' DECLARATION MAKING THE NEXT PRODUCTION REVOLUTION INCLUSIVE, OPEN AND SECURE”³, which declares that the topic must be handled in a supranational and political manner. According to Articles 40-44: „We believe that industry-led voluntary international technical standards, developed in an open, transparent and consensus-based manner and in market-led approaches, are critical for the progress toward the digitally connected world. These are a means to promote economic growth, innovation, productivity and competitiveness, and interoperability, trust and security in the use of ICT's. Standards should be developed in a manner consistent with the WTO Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT) Code of Good Practice and the TBT Committee Decision on Principles for the Development of International Standards.

To sustain and extend global connectivity and economic interaction through digitalisation, international standards should be preferred over the use of national or regional standards. When international standards are transposed into, or adopted as, regional/national standards, such a transposition or adoption should be done according to the procedures of the developer of the international standard and the resulting regional/national standard should not conflict with the original international standard. [...]

1 WEYER, Stephen – SCHMITT, Mathias – OHMER, Moritz – GORECKY, Dominic: Towards Industry 4.0 - Standardization as the crucial challenge for highly modular, multi-vendor production systems. *Science Direct. IFAY-PaperOnLine* 48-3, 2015, 579-584.

2 BIRHER, Nándor: *Az egyéb normarendeknek a modern technológiai szabályozással összefüggésben történő alakítása, a jogalkotással párhuzamosan.* In: *Technológiai kihívások az egyes jogterületeken.* (ed.: HOMICSÓ, Árpád) Budapest, Patrocinium Kiadó, 2018.

3 https://teamdigitale.governo.it/upload/docs/2017/10/Declaration_and_Annexes_final_26_09_2017.pdf (2018. 12. 10.)

Standardisation is an effort driven by market needs that can advance social and economic objectives. Therefore standards-setting practices should be open to participation from all interested stakeholders. While industry-led standards bodies are best positioned to develop the technological standards and solutions to address global ICTs challenges and opportunities, Governments should foster an inclusive environment for standards development[...].

We recognise that the current advancements in new technologies, especially Artificial Intelligence (A.I.) could bring immense benefits to our economies and societies. We share the vision of human-centric A.I. which drives innovation and growth in the digital economy. [...]"

In the quoted segments of the document, the word 'standards' features with great prominence. We are faced with significant difficulties in that currently, the creation and application of standards is usually based on legal customs and economic interests, which can endanger supranational standardisation processes that endeavour to encompass the entire industry.

1.2. Industry 4.0 and Standards

Communication networks such as the Internet, as well as other means of human-to-machine communication are exerting an increasing influence on the industry. We are currently at the zenith of the Fourth Industrial Revolution: modern IT phenomena such as the Internet of Things (IoT)⁴, Cyber-Physical Systems (CPS) and the Internet of Services (IoS) are establishing a new business model while striving to create more flexible and innovative services and products in an industrial context.⁵

In this environment, standards and regulations should help us achieve the following:

1. to facilitate the arrival of accurate information to the appropriate destinations,
2. to protect and regulate the free flow of information,
3. to mitigate the risks of technological adaptation and advancement.⁶

4 The 'Internet of Things' is a network that connects traditionally offline tools and home appliances, as well as vehicles and other 'things' on the Internet, allowing them to exchange data and to interact. It is machine-to-machine communication requiring no active human participation.

5 https://www.researchgate.net/publication/318208930_The_Industry_40_Standards_Landscape_from_a_Semantic_Integration_Perspective (2018. 11. 14.)

6 https://ws680.nist.gov/publication/get_pdf.cfm?pub_id=918723 (2018. 11. 14.)

Currently, standards and other regulations that are both effective and consensually created are largely missing.⁷ Because of this, there is an ongoing debate about the ethics of publishing every advancement in the field of artificial intelligence, there being a dangerously high risk of their utilisation for less than peaceful ends.⁸

Worse yet, even the regulations that do exist are much more concerned with the maximalisation of efficiency, rather than the human element.

Much as we've established before, the Fourth Industrial Revolution's digital society increasingly sidelines the democratic nature of law, replacing it with technical utilitarianism. There are certain views suggesting that a complete, codified and consensual process of standardisation is not even possible.

Regulation (but not so much standardisation) did fulfill a very integral role in the technological advancement of the past, and even present, but this is bound to change in a digital society, completely pushing these factors to the background, because there is no widescale social interest behind standardisation. Neither jurists nor politicians would welcome new regulations, and market actors doing the actual development would be more hindered than benefitted by it.

It is very likely that technological advancement in a digital society will be so fast that developers would not be able to catch up with regulations⁹ – let alone standards – even if they wanted to work under their regime. It is also very likely that this rapid pace will not allow for the proper education of a sufficient number of professionals in all the related fields.

If all of this comes to pass and the speed of technological progress in the digital age will make worldwide technical regulation unfeasible, then an open source, global development scheme will fall apart into numerous separate groups of developers. Therefore, if any regulation is going to be viable at all, it will be of the ethical kind (but not an ethical code). For this to work, however, the equilibrium between law, morality and religious faith must be restored. Otherwise, nothing but anarchy awaits us.

7 https://www.researchgate.net/publication/327631726_Enabling_Technologies_for_Operator_40_A_Survey, (2018. 12. 10.)

8 <https://intelligence.org/> (2018. 12. 10.)

9 According to Sándor Udvary, this is unacceptable from the perspective of states and legislators. Take a look at the early development of the Internet and its regulations: at the beginning, it was largely unregulated, and many experts espoused the idea that the Internet, as such, cannot even be regulated or controlled. Lately, though, we can see an increasing amount of legislation in this field, including international regimes. See: UDVARY, Sándor: A gépi identitás látszatáról. *Glossa Iuridica*, 2018/3-4, 51-67.

1.3. Compliance: a Hybrid of Law, Standards and Ethics

In order to avoid the aforementioned anarchy, compliance management endeavours to increase the compatibility of various norm systems. Let us take a look at the benefits and drawbacks of this process. In order to ensure its continued existence, a company must adhere to the laws under which it operates. Considering the sheer volume of legal acts and regulations, this is no simple task. To this end, enter compliance management, the process of assessing, organising and handling all the different levels of duties arising from laws, standards and other regulations.¹⁰ Compliance management includes all relevant elements here: the discovery of all related legislation, the articulation of the effects these regulations have on the company, securing a smooth implementation of compliance, exercising self-assessment and scrutinising the results.¹¹ This constitutes a recurring task for companies, because the ever-shifting circumstances brought about by changes in legislation, contracts, customs and ethical codes must be kept up with.¹² When assessing compliance, it must first be determined whether the company is even able to meet the requirements in question. Afterwards, the company needs to estimate the effects that compliance is going to have on its environmental policies, organisation and company agenda. Like so many other things, compliance management, too, is subject to human error; therefore, the consequences of such potential errors must also be accounted for, particularly accidents resulting in a state of noncompliance. How is it possible to filter out such threats? Could a computer program offer a solution? According to computer scientist Heiko Thimm, a software might indeed provide more reliable results than human calculation. His suggestion is an application that constantly monitors compliance management data in order to detect the errors within. In the case of every error, it calculates the likelihood of resulting noncompliance and generates a risk profile by aggregating all the risk factors involved.¹³ In other words, it evaluates all errors and risks together, rather

10 <http://isoconsultantpune.com/iso-140012015-compliance-obligations-evaluation-compliance/> (2018. 11. 15.)

11 https://www.sccm.nl/sites/default/files/BM28SCCM_N170215_Infoblad_naleving_milieuwetgeving_ENG_20Feb17.pdf (2018. 11. 15.)

12 <http://www.european-accreditation.org/publication/ea-7-04-m-rev03-may-2017-2> (2018. 11. 15.)

13 THIMM, Heiko: Enhancement of Environmental Compliance Management by a Risk Profiling Information Service. *International Journal of Agricultural and Environmental*

than doing so individually. It would first search for errors, then estimate the possible consequences of these errors, followed by risk calculation and finally, the aggregation of data.¹⁴ The results are displayed in five categories. Considering the sheer number of legal requirements a company must adhere to, such softwares could greatly alleviate the compliance management process.

It is increasingly evident that Industry 4.0 is less and less governed by national legislation. However, the shortcomings of international regulation ensure that it is the internal procedural codes of multinational corporations, as well as protocols, ontologies and standards that progressively take the leading role here. These methods typically take the place of legislation inasmuch as there is a need for technical knowledge in judging a certain question, their use being mandatory more in a *de facto*, rather than a *de iure* manner, unlike in the case of regular legal acts. The sheer number of these unofficial regulators is not to be ignored, which, combined with the legislative acts to adhere to, constitute a substantial amount of obligations. All of this can only be effectively handled and managed by artificial intelligence, meaning we need to relegate yet another important task to machines. As such, due to the complexity of technological regulation, the day that machines will control the creation and application of these rules may not be that far away. Democratic nation-states are not nearly prepared for this situation yet.

1.4. *Who is Behind a Machine's Decision?*

May 29, 2014. An article¹⁵ titled 'Can a robot learn right from wrong?' was published, claiming that researchers in the US are intending to develop machines with the capacity to make moral choices. The topic was already very timely in 2014, and has only become more pressing ever since.

Modern technology inevitably races forward to a point where machines will be forced to make moral decisions.

In this article, Adrienne Jeffries proposed that in the immediate future, self-driving cars will be faced with situations not unlike the trolley problem.¹⁶

Information Systems, 2016, 7 (4), 9.

14 ZÓDI, ZSOLT: *Platformok, robotok és a jog*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2018.

15 <https://www.theverge.com/2014/5/27/5754126/the-next-challenge-for-robots-morality> (2018. 11. 15.)

16 The trolley problem was created by British philosopher Philippa Foot. Its dilemma is the following: a trolley cart is set loose and is speeding towards five people tied to the railway ahead, inevitably set to kill them all. There is a lever we can pull that

Matthias Scheutz, computer scientist from Tufts University asserts that it would be almost impossible for the trolley problem to be mapped and modelled in a way that using all available data and every possible outcome, a computer program would be able to choose the ‘appropriate’ moral decision.

It is effectively this conundrum that constitutes the main purview of <http://moralmachine.mit.edu/>, a website that allows its visitors to take control of driving-related crises and decide whether or not the self-driving car should prefer the passengers’ lives over those of pedestrians, or to prioritise between humans and dogs on the crossing.

Despite his aforementioned opinion, Matthias Scheutz has expressed his desire to develop machines that will, in fact, be capable of tackling such situations. To this end, he won a scholarship,¹⁷ and – together with his team – he is currently researching the processes going through the human mind when it makes a moral decision. According to the research team’s plans, these processes would be modelled and transplanted into the software’s algorithm. At the end of their five-year scholarship program, the researchers are hoping to present a robot capable of moral decision-making. In their view, one of the most crucial factors here is going to be the ability of such a machine to justify its moral decisions with coherent reasoning. If it can truly be accomplished, we may not be forced to share the future with morally neutral machines, after all.¹⁸

Years before Scheutz and his team began working, Ron Arkin, professor from the Georgia Institute of Technology, who had previously worked for the military, created an ethical code intended for robots. His ‘ethical guidelines’ can be likened to Asimov’s Three Laws of Robotics,¹⁹ created with the intent to help keep future combat robots in check. Arkin and his team sought government funding in order to first study the moral development of small children, and then integrate their

diverts the trolley to a side track, where only one person lies tied down. The question is whether or not it is a morally sound decision to save five lives at the cost of one by direct participation, as opposed to inaction.

17 <https://now.tufts.edu/news-releases/teaching-robots-right-wrong> (2018. 11. 19.)

18 Udvary distinguishes between ‘behaviour’ (which is intrinsic to human beings) and ‘action’ (which machines are also capable of), where the latter is always to be taken into account with regards to natural or legal persons. See: UDVARY op. cit. 56-57; See also: KLEIN, Tamás: *Homonculum regulare necesse est. Jogtudományi Közlöny*, 2018/9, 380-391.

19 1. A robot may not injure a human being or, through inaction, allow a human being to come to harm. 2. A robot must obey the orders given it by human beings except where such orders would conflict with the First Law. 3. A robot must protect its own existence as long as such protection does not conflict with the First or Second Laws.

conclusions into the Soar Cognitive Architecture,²⁰ thereby creating machines capable of understanding moral concepts. While the funding they sought was denied, the team is still hoping to one day begin working on the project, despite the bleak financial prospects inherent to the field of ‘robot ethics’.

In 2017, a robot measuring 185 centimetres and 120 kilograms was developed in Italy, intended for work on disaster sites. It may be an early milestone, but considering the rapid advancement of technology, including artificial intelligence and robotics, it is hard to deny that machines with advanced artificial intelligence will soon become part of our everyday lives. Yet, it is important to remember that it isn’t the prevalence of anthropomorphic features that truly makes a robot useful or even potentially dangerous. Rather, it is their cognitive capability and their eventual actions.

It is painfully evident from everything we have discussed so far that the age of machines is here, forcing our societies and the rules of our societies to adapt. Robotics and artificial intelligence are the bearers of immense opportunity and risk alike. It is therefore essential that development, production and application all happen in a consciously regulated legal environment.

While scientists are increasingly of the view that future machines will be capable of better and more complex moral calculations than we are, when this day will come, nobody knows. In our view, however, tools made by man will ultimately remain tools made by man, no matter the sophistication, unable to become truly independent entities.²¹

1.5. *Current Practice*

Naturally, the question begs itself: how are we to best regulate the behaviour of these new machines? Should there be national and international legislation in place, or should we relegate the matter to their designers? In the following section, we will go through a number of areas where the advent of robotics and artificial intelligence is set to have an especially great impact on everyday life.

20 Soar is a highly popular cognitive system designed for robots, supporting problem solution and the accomplishment of complex goals.

21 BIRHER, Nándor: A mesterséges intelligencia mítosza, mint a nyugati vallásosság aktuális szellemi kihívása. *Studia Wesprimiensia*, 2017/1-2, 35-40.

2. Unmanned Aerial Vehicles

The debate around the military use of unmanned aerial vehicles, or ‘drones’ is simultaneously modern and ancient. It is ancient because the appearance of new weapons capable of killing from an ever greater distance – be them crossbows, cannons, submarines, bomber aircraft or nuclear missiles – has always caused moral outrage; at least until the complaining parties themselves managed to get a hold of them.

It is also modern, however, because up until this point in history, the control of these weapons always lay directly in human hands. This is certainly still true about currently employed combat drones, but the mass-appearance of fully automated models independent of direct human influence is no longer the purview of science fiction. However, even current drones remote-controlled by a human being are not without their moral challenges. In the United States, their operators are civilians, more often than not lacking any sort of military training, or the kind of morals traditionally found in the military ethos. Not being directly exposed to the bloody consequences of their actions, such persons, sitting in an office thousands of miles from the battlefield have a far smaller likelihood to exercise self-restraint than a soldier present in flesh and blood.²²

Much as history can tell us, debates such as this are almost invariably won by the parties exalting the effectiveness and utility of a new weapon, rather than those trying to argue the moral problems of the destruction they will cause. While in the case of nuclear weapons, we could see a gradual, if belated push for disarmament (Strategic Arms Limitation Talks, etc.), such measures aren’t even on the table with regards to combat drones. This is in no small part due to the consideration – as argued by the machines’ proponents – that despite all incidents, combat drones have still been causing less collateral damage to civilian populations than the more conventional means of bombing (strategic and tactical bombers, cruise missiles) have.

The usage of drones in a civilian environment might raise even more interesting philosophical questions, because the extreme circumstances inherent to war are very rarely found here. In the United States, the FAA Modernization and Reform Act of 2012 already touched upon the subject, although it focused more on the structural integration of drones, shying away from going

22 https://www.researchgate.net/publication/318075768_The_ethics_of_drone_warfare (2018. 11. 05.)

into too much detail about the intricacies of their use.²³

The most obvious problem here is the protection of both the data and the intimacy of law-abiding citizens, which governments, corporations and other private persons can all potentially endanger using UAVs. Since 2013, such machines can legally be employed in the United States as means of transportation and delivery, while Australia and New Zealand have already been testing this earlier.²⁴

It is impossible to know just what kind of measures of data collection – backdoor or blatantly upfront – these flying delivery machines will eventually be capable of, and the elimination of direct human contact during the reception of packages might impersonalise the process, unnerving or even intimidating some of the customers. The various scandals of Facebook and other Internet giants regarding phishing and other legal violations of data use certainly foreshadow a bleak future in this area.

3. Self-Driving Cars

Road vehicles operating without a driver are also a part of our reality now. They have been tested at multiple locations and they have already caused their first death, in Arizona.²⁵

Nevertheless, interested parties – such as McKinsey & Company – continue to insist on the technology's safety, promising accident reduction rates as high as ninety percent.²⁶ Considering the significant decrease in reaction time and thus, that of braking distance, this might certainly become a real number, once related technologies are sufficiently advanced. Further groundbreaking changes can be expected in the realm of traffic control: once the majority of cars will be self-driven, they can be linked onto a central computer system, which can organise their movement permissions without a need for traffic lights.²⁷

23 <https://www.congress.gov/bill/112th-congress/house-bill/658> (2018. 10. 15.)

24 <http://www.workplaceethicsadvice.com/2016/04/legal-and-ethical-concerns-of-commercial-using-drones.html> (2018. 10. 15.)

25 <https://techcrunch.com/story/uber-self-driving-car-strikes-and-kills-pedestrian-while-in-autonomous-mode/> (2018. 10. 15.)

26 <https://www.theglobeandmail.com/globe-drive/culture/technology/the-ethical-dilemmas-of-self-drivingcars/article37803470/> (2018. 10. 15.)

27 <https://theconversation.com/the-everyday-ethical-challenges-of-self-driving-cars-92710> (2018. 10. 15.)

Naturally, one of the most popular conundrums that revolve around self-driving cars is the eventuality that the advantages outlined above prove insufficient in the individual case, and an accident becomes unavoidable. While a human driver will often not have enough time to make a conscious and responsible decision, the AI will not be hindered by trivialities such as reaction time or deliberation. It will not freeze, panic or hesitate. It will act in accordance with its programming.²⁸

In case of an accident, there are several factors to consider:

- Should the protection of the vehicle's passengers be of absolute importance, much like how human drivers almost always prioritise their own wellbeing?
- Should the artificial intelligence's adherence to the law and traffic regulations enjoy priority?
- Should the number of lives in danger decide its course of action?
- Should there be an individual rating of potential victims that the computer would have to take into account?

Needless to say, the very possibility of this latter option already causes ideological outrage in many, so the currently most likely route seems to be the one that seeks to save as many lives as possible. However, while even a current-day program would be able to classify people based on heavily visible physical factors such as age, apparent pregnancy, etc. In the future, it would not be inconceivable that the AI driving the car could also access a central database containing far wider information on each potential victim. In a split second, the computer would then compare not only their external attributes, but also considerations such as education, health and criminal record, or – following the Chinese example – social productivity and political reliability, assessing and aggregating all these traits and scores, and then taking action that would result in the potential deaths of the least valuable of the citizens in danger.

Very few countries would be likely to admit to the use of such programming, but all the more countries might employ it in secret anyway; a possible future situation mirroring the current struggle around clandestine data collection and mass-surveillance through social media and other outlets.

28 <https://www.theglobeandmail.com/globe-drive/culture/technology/the-ethical-dilemmas-of-self-drivingcars/article37803470/> (2018. 10. 15.)

4. Disappearing Jobs, Profit Concentration

It is evident that automatisisation is set to eliminate a lot of jobs, much like how lamplighters, knocker-ups and carriage drivers were made obsolete by the advent of electric lighting, alarm clocks and taxis, respectively. Legislators will not only have to combat the social tension thus created²⁹, they will also have to ensure the just distribution of extra profits generated by robots, whose maintenance costs are usually far below a workman's wage. Considering the trends of the past few centuries, a continued decrease of working hours and the continued increase of wages, salaries and various benefits is to be expected; although the rapid aging of Western societies is set to counterbalance this tendency, requiring ever greater government funds to keep their social security systems afloat.

At the same time, automatisisation also creates jobs: more mental and less physical jobs than the ones the robots themselves displace, incentivising some of the freshly unemployed to further educate themselves.³⁰ It's another question whether or not individual countries will be able and willing to force their corporations – continuously increasing in profits and influence – to relinquish part of their newfound gains to society. According to Bill Gates, the taxing of machines is inevitable.³¹

An even greater issue is that of the stock markets, which are already operated to an eighty percent degree by artificial intelligence.³² Who will exercise their oversight? Another AI? We are at the gateway of creating professional systems of extreme efficiency. It is our responsibility that this efficiency must not remain the sole criterium of development, that it continues to be accompanied by human elements and human values. This is a rather distant hope, however, as we can barely define what these terms mean anymore. Given their inherently non-philosophical fields of expertise, the professionals designing and programming artificial intelligence are most likely going to be even less able to answer these questions, even though they are the ones who

29 Unfortunately, for the most part, automatisisation currently seems to threaten the jobs of people with lower education, and often, lower intelligence. As a consequence, they might also be driven to violent crime with a greater likelihood.

30 <https://www.logikk.com/articles/8-ethical-questions-in-artificial-intelligence/> (2018. 10. 15.)

31 <https://qz.com/911968/bill-gates-the-robot-that-takes-your-job-should-pay-taxes/> (2018 . 12. 08.)

32 <http://news.mit.edu/2016/christine-lagarde-compton-lecture-0307> (2018. 12. 08.)

will have to imbue the machines with a set of behavioral norms. How democratic control can eventually be exercised here remains another unknown.

If, however, we managed to establish a unified system of standards, capable of engineering a set of international norms with which to regulate the ethical programming of AI, such a system might well be able to help ensure peace and a more just distribution of goods. In order for this not to remain an utopia, we must start working on a new and truly practical system of norms.

5. Robot Rights

Today is the age of human rights. Every decade, newer and newer protected groups arise, to the extent that in the West, ideas have already begun to emerge to extend these rights and the legal guarantees they entail to non-human groups, too, such as chimpanzees and other primates.³³

From this point, it would not be a giant logical leap to start including machines that look like humans, talk like humans and are capable of human facial expressions. Perhaps strangely enough, Saudi Arabia became the first country that imbued an 'artificial person' named Sophia with citizenship.³⁴ As AI continues to progress and develop, it would not be inconceivable to see further initiatives in this field.

6. Summary

To conclude, we can state with a clear conscience that even though we are currently living in the pioneer years of artificial intelligence, legislative attempts in many of its areas are already signalling to us today that this chaotic state of affairs will not last forever. The nations of the world are already aware of the enormous significance of artificial intelligence and will not be leaving the question entirely in the hands of the private sector.

As far as the people are concerned, the great trust in technology that is so typical of our era shows no signs of abating. The popular cliché that machines will provide a solution to most of our problems continues to endure, and as such, it aptly illustrates how much of a substitute religion technology has become in the 21st century Western world.

33 https://en.wikipedia.org/wiki/Great_ape_personhood (2018. 10. 15.)

34 <https://learningenglish.voanews.com/a/saudi-arabia-first-nation-to-grant-citizenship-to-robot/4098338.html> (2018. 10. 15.)

Little has fundamentally changed since the advent of 'Industry 1.0'. We are now able to consume and sometimes squander our finite goods with increasing convenience, efficiency and injustice. Yet, there is still an entirely new challenge to 4.0, something we haven't seen before. Automatisations now runs across our entire society, taking an increasingly leading role. Self-driving cars aren't the big deal; self-driving stock markets, and especially, self-driving democracies are, which provide us with ever more professional and ever more automatised methods of influencing the masses. It is at this point where, upon properly understanding automation, we can finally put the global community to the service of humanity as a whole. This system could take over the role of post-war international organisations with fading power and prestige, and do so without the need to obfuscate itself in the abstract shadow of some 'Weltethos Projekt'.

On the other hand, if we fail to consciously approach automation, and instead elect to use its normative regulations in defence of particular interests or the purely technical maximalisation of efficiency, we will be in trouble. We will be making a weapon we will not truly control.

A NŐK JOGAI TÖRÖKORSZÁGBAN

PRIEGER ADRIENN
egyetemi adjunktus (KRE ÁJK)

Mottó: „Minden, amit a világon látunk,
az a nők kreatív munkája.”(Atatürk)¹

1. Bevezetés

Az 1970-es évek óta növekvő érdeklődés figyelhető meg Nyugaton az iszlám, a saria és általában a muszlim világ iránt. Az érdeklődés legnagyobb része azonban szelektív; nem csak a témaválasztás, hanem az a mód is, ahogyan ezeket a témákat a nyugati média általában ábrázolja, megkérdőjelezi a jó-hiszeműséget: inkább a Nyugaton elterjedt, az iszlámmal és a muszlimokkal kapcsolatos negatív sztereotípiát erősíti, és nem a jelenségek elfogulatlan tárgyilagos leírására és elemzésére törekszik. Ez a felfogás tetten érhető a muszlim nők emberi jogaival kapcsolatos nyugati aggodalmak megfogalmazásában is, amelyek sokszor lényegtelen, valójában kulturálisan meghatározott viselkedési formákat emelnek ki súlyos emberi jogi jogsértésként, míg a valós problémákat jórészt homályban hagyják.

Napjainkban az egyik legvitatottabb kérdés a nők munkavállalásának kérdése. Mind Nyugaton, mind az iszlám világban viták folynak arról, hogy mi a nők számára megfelelő modell; a viták alapvetően azért nem zárhatók le, mert az ezzel kapcsolatos nézetek sokfélék, sok tekintetben függenek nemcsak a világnézettől, de a nők egyéni szerepfelfogásától is. Európai nézőpontból nézve a muszlim nők életét számos szabály irányítja, azonban személyes tapasztalataim szerint ezt a muszlim nők nem feltétlenül fogják fel jogaik korlátozásának. Fiatal török lányokkal beszélgetve a témáról azt tapasztaltam, hogy magukat egyenlőnek érzik a férfiakkal, és úgy látják, ezt a Kormány szavatolja, például a férfiakkal azonos bérezés révén, bár sok nő elégedetlen a férfiakkal szembeni bérezési különbségek miatt. A kulturális sokszínűség ellenére, a nők egyetlen társadalomban sem kívánnak egyszerűen nemük alapján egy alárendelt társadalmi státuszba kerülni. A nők számára közös érdeket jelent, hogy a diszkrimináció alapvető formáit kiküszöböljék az alapvető társadalmi

1 https://www.goodreads.com/author/quotes/2793859.Mustafa_Kemal_Ataturk (2019.06.30.)

erőforrásokhoz való hozzáférés tekintetében, és elkerüljék a női munkaerő leértékelését, a szegénység feminizációját, a nők elleni erőszak tolerálását.²

2. A nők helyzetének főbb vonásai a saria alapján

A saria törzsanyaga a VII-VIII. században alakult ki, ezért nem csoda, hogy – hasonlóan a római jogi alapon kialakuló, kortárs bizánci és nyugat-európai jogokhoz – a nők helyzetét a férfiak gyámsága alatt képzelte el.³ A nő házasságkötéséig az apja – vagy annak hiányában más férfirokonai – gyámsága alatt állt, és házasságkötésével a férje hatalma alá került. Az iszlám előtt az arab törzsek a nőket egyfajta kiemelt vagyontárgyként kezelték, ugyanakkor a gazdag arab kereskedővárosokban megjelentek azok a vagyonos, elsősorban özvegy nők, akik bizonyos fokú függetlenségre tettek szert. A kor gondolkodására hatottak azok a keresztény eszmék – amelyek legalábbis vallási vonatkozásban – vallották a férfi és nő egyenrangúságát, és jelen volt a női szentek tisztelete, elsősorban a Mária-kultusz különböző formái. A sariára mindezek a gondolatok nyilvánvalóan hatottak, még a Mária-kultusz is, amelyet ugyan Mohamed megtagadott, de Máriát mégis a négy legnagyobb asszony között említi, és ő az egyetlen nő, aki név szerint szerepel a Koránban, mégpedig tizenötször.⁴ A Koránban jobban tükröződik a vallási gyökerű eredendő egyenlőség gondolata, a saria gyakorlatában azonban igen erőteljesen jelen vannak az arab törzsi hagyományok, különösen az arab országokban; a török saria azonban a nők helyzetét illetően számos elemet vett át a sztyeppe népek jogszokásaiból, amelyek a nőknek csaknem teljesen egyenrangú szerepet biztosítottak.

A házasság (*nikah*) a muszlimok felfogása alapján a hívők számára egy morális kötelezettséget is jelent.⁵ A férfi számára a feleséget általában az anyák vagy más idősebb női családtagok választják ki; a férfiak azért is kénytelenek megbízni női családtagjaik döntésében, mert ők nem láthatják mennyasszo-

2 PEACH, Lucinda Joy: *Are women human? - feminist reflections on „women’s rights as human rights”*. In: REIDY, David A. – SELLERS, Mortimer N. S. (ed.): *Universal human rights: moral order in a divided world*. Rowman & Littlefield Publishers, 2005, 81-108.

3 A Korán 4. szúrája kimondottan a nőkre vonatkozó jogokkal és kötelezettségekkel foglalkozik, és ezt a forrást kiegészítik a többi szúrában található, nőkre vonatkozó információk, továbbá Mohamed életéből fennmaradt mondások és cselekedetek. L.: JANY János: *Klasszikus iszlám jog*. Budapest, Gondolat, 2006, 306.

4 <https://www.americamagazine.org/faith/2015/12/18/what-islam-really-teaches-about-virgin-mary>, (2019.06.30.)

5 A Korán 4. szúrájának 3. áyája tartalmazza: „házasodjatok meg a néktek tetsző nőkkel.” L.: JANY i. m. 306.

nyukat az esküvőt megelőzően. Ugyan Mohamed próféta javasolta, hogy az esküvő előtt a férfi megnézhesse legalább a nő kezét és arcát, a gyakorlatban azonban inkább az a népszokás vált uralkodóvá, hogy a férfi egyáltalán nem láthatja menyasszonyát. Az anyák igyekeznek olyan lányt kijelölni fiúk számára, aki engedelmes meny lesz.

A házasságot – a római joghoz hasonlóan – szerződésnek tekintik, ezért a házasságkötést családok között zajló egyeztetés is megelőzheti, és a férj által tett házassági ajánlatot minden esetben rögzíteni kell. A házassági szerződésben a felek vagyoni helyzetét határozzák meg rendkívül részletesen a későbbi viták elkerülése miatt. A házassági szerződést két férfi tanú – esetleg egy férfi és két női tanú – és a menyasszony gyámjának a jelenlétében írják alá, az ő részvételük azért fontos, mert a szerződés aláírása folytán a nővel kapcsolatos minden jog és felelősség – amit a házasság előtt apja vagy gyámja viselt – átszáll a férjre.⁶

A Korán a házasság kapcsán elsősorban nem érvénytelenségi okokat, hanem különböző házassági tilalmakat határoz meg. Így például tiltja a muszlim férfiak számára a pogány (tehát nem keresztény és nem zsidó) nőkkel való házasságot, valamint a muszlim nők számára nem muszlim férfivel való házasságot. Ugyancsak részletesen szabályozza a vérfertőzés veszélye miatti házassági tilalmakat, a többnejűség viszonyainak megfelelően.⁷

Az iszlám – Jákob történetéből okulva – a feleségek számát négyben korlátozza, és előírja, hogy a férj köteles mindegyikkel egyformán bánni, számukra egyformán biztosítani a megélhetést, róluk egyformán gondoskodni, ideértve az ajándékozást és házaséletet is.⁸ Az új asszonnyal kötendő házasságba a már meglévő feleségeknek is bele kellett egyezniük. Nincs azonban korlátoz-

6 Uo.

7 „Tilalmas nektek (házasságot kötni): anyáitokkal, leányaitokkal, nővéreitekkel, apai és anyai nagynénjeitekkel, fivéretek leányaival, nővéretek leányaival, (nevelő) anyáitokkal, akik szoptattak benneteket és tejtestvéreitekkel, feleségeitek anyjával, és a ti gyám-ságotok alatt álló mostohalányaitokkal azoktól az asszonyaitoktól, akikkel már együtt háltatok; ha még nem háltatok volna velük, akkor (ez) nem róható föl vétetekül; (tilalmas továbbá): saját ágyékoktokból (sarjadt) fiaitok feleségeivel s az, hogy két nővért együtt vegyetek feleségül, kivéve azt, ami már a múltban megtörtént.” (Korán 4:23), <https://quran.com/4/23>, (2019. 07. 01)

8 „Ha attól féltek, hogy nem tudtok méltányosan bánni a (női) árvákkal, akkor házasodjatok meg a néktek tetsző nőekkel: kettesével, hármával, négyesével! Ám ha féltek, hogy nem tudtok igazságosak lenni (egyszerre többhöz), akkor (vegyetek feleségül) csak egyet, vagy (elégedjete meg) azzal, ami (rabszolganót) a jobbotok birtokol. Ezzel tudjátok leginkább elkerülni azt, hogy igazságtalanul cselekedjete” (Korán 4:3), <https://quran.com/4/3-13>, (2019. 07. 01.)

va azon rabszolganők száma, akikkel szexuális viszonyt folytattak, jellemző, hogy a török szultánok általában házasságkötés nélküli együttélést folytattak kiemelt ágyasaikkal, és viszonylag ritka volt, hogy valóban megházasodtak.⁹

Az iszlám jog sajátos házassági formákat is ismer. Ezek egyike a *muta*, amely már az iszlám előtti Arábia területén is alkalmazott jogintézmény volt, és tulajdonképpen egy határozott időre kötött házasság volt. A felek szerződést kötöttek, amelyben előre meghatározták a házasság időtartamát. E házassági forma helyességét sokat vitatták a sííták és a szunniták is.¹⁰

Az iszlám ellenzi a válást, csak a kibékíthetetlen ellentétek esetén tartja elfogadhatónak; a rokonok és barátok kötelessége, hogy szakítás veszélye esetén megpróbálják kibékíteni a feleket.¹¹

A válás történhet a férj és a feleség közös megállapodásával, de ez rendszerint a nő számára nem előnyös, mert gyakori, hogy a feleség – a férj beleegyezésének megszerzése érdekében – kénytelen lemondani hozománya egy részéről. A nő csak a válást követően köthet újabb házasságot, a férfi esetén azonban a poligámia válás nélkül is lehetővé teszi ezt.¹²

A válás egyoldalú kimondása alapvetően csak a férj joga, a feleség azonban a házassági szerződésben kikötheti, hogy ő is élhet az egyoldalú válás jogával. Ennek hiányában a feleség csak javasolhatja férjének a válást; ehhez valamely családtagja segítségét is kérheti, hogy győzze meg a férjét, hogy egyezzen bele a válásba. Abban az esetben, ha a férj állapotában komoly szellemi, testi esetleg erkölcsi romlás következne be, akkor az asszony bírósághoz fordulhat. A válást a férj helyett a bíróság általában ilyen esetben sem mondhatja ki. A nő válás hiányában is újra férjhez mehet bizonyos esetekben, így különösen, ha a férje hosszabb időn keresztül nem gondoskodik a tartásáról.¹³ Csak nagykorú és józan ítélőképességű férfi mondhatja ki a válást, az ittas állapotban vagy felindultságból kimondott válás érvénytelen. Egy férfi háromszor válhat el ugyanattól az asszonytól, a harmadik válás után azonban többé nem veheti el újra.¹⁴

9 http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/rabnok_agyasok_szultanak, (2019. 06. 30.)

10 JANY i. m. 330.

11 „Ha féltetek, hogy szakításra kerül sor közöttük, akkor küldjétek (hozzájuk) egy döntőbíróat a (férj) családjából, egy (másik) döntőbíróat a (feleség) családjából! Ha ők ketten ki akarnak békülni, akkor Allah megbékélést fog szorgalmazni közöttük.” (Korán 4:35), <https://quran.com/4/35-45>, (2019. 07. 01.)

12 <http://www.islamophile.org/spip/Sourate-At-Talaq-Le-Divorce.html> (2019. 06.30.), L. bővebben: ASGHARALI Engineer: *The Rights of Women in Islam*. New Delhi, Sterling Publishers, 2008, 200-220.

13 http://www.tdk.uni-miskolc.hu/files/20111122_141110967.pdf (2019. 06. 30.)

14 Uo.

3. A nők helyzete a modernizálódó Törökországban

Az oszmán időszakban a török nők az iszlám vallás és a török népek történelmi hagyományai által megszokott keretek között éltek életüket Törökországban, némiképp kedvezőbb helyzetben, mint az arab nők, de mindenképpen alárendeltebb szerepben, mint nyugati társaik. A Török Köztársaság megalapítása után a nemek közti egyenlőség elvének rögzítése folytán a nők jogainak érvényesítése nagyobb hangsúlyt kapott, fontos lépéseket tettek a nők emancipációja érdekében, például a nők elnyerték az aktív és passzív választójogot.¹⁵ Az 1980-as évektől kezdve egészen napjainkig, az országban erősödtek a nőjogi mozgalmak, melyek közül sok nemzetközi szintre is emelkedett. Ennek során számos törvény megalkotására sor került, amelyek erősítették a nők és férfiak egyenlőségét.¹⁶

Atatürknek köszönhetően 1925-ben betiltották a jellegzetes török fejfedő, a *fez* viselését, melyet Atatürk a keleti elmaradottság szimbólumának vélt.¹⁷ A fezt a török férfiak viselték, Atatürk azonban elérte azt, hogy nyugati mintára kalap viselése váltsa fel. Atatürk végigjárta számos várost és falut, kalapot hordott, saját maga kívánt példát mutatni a török népnek.¹⁸ A női fejkendő viselése ellen is felszólalt Atatürk, megjegyezte, hogy a nagy melegben rendkívül kellemetlen viselet, ezért kérte, hogy a nők „hadd mutassák meg arcukat a világnak”.¹⁹

Atatürknek köszönhetően a férfinak és nőnek sok tekintetben egyenlő jogokat biztosítottak a családban, megszüntették például a férj által egyoldalúan kimondható válás intézményét.²⁰ A Köztársaság előtti időkben a nők nem tudtak érvényesülni a közéletben, e téren erősen korlátozott lehetőségeik

15 http://www.mfa.gov.tr/turkiye_de-kadin-haklari-alaninda-kaydedilen-gelismeler.tr.mfa (2019. 06. 30.)

16 Uo.

17 KANSU, Ceyhan Atuf: *Mustafa Kemal Atatürk*. Budapest, Nap Kiadó, 2017, 73-74.

18 Az emberek kezdetben kérdezték, hogy mit visel, csodálkoztak, Atatürk pedig elmagyarázta nekik milyen praktikus a kalap, és innentől kezdve mindenki viselje ezt. Atatürk a fez viselése kapcsán az alábbiakat mondta: „Nézétek, a tömegben látok egy embert, aki fezt, a fezen egy zöld turbánt, egy gallér nélküli inget, valamint egy olyan zakót visel, amelyet én. Hogy lejjebb mi van még rajta, azt innen nem látom. Hát miféle öltözkész ez? Egy művelt ember szemében nem nevetséges ez az összevisszaság? – De igen! – hallatszott több helyről is a tömegből.”

19 KANSU i.m. 76-77.

20 DR. PRIEGER Adrienn – DR. PAÁR Ádám: Atatürk, az Európai Unió előfutára. *Európai Jog*, 2018/3, 33.

voltak.²¹ A demokratikus köztársaság időszaka azonban egyenlő esélyeket biztosított a nők számára is. Az egyetemek Atatürk reformjainak köszönhetően megnyitották a női hallgatók előtt is.²² 1934-ben a nők szavazati jogot kaptak.²³

Néhány példával kívánom illusztrálni a nők előtt megnyíló lehetőségeket. Az első női bíró Törökországban Suat Berk (1901-2002), volt, aki 21 évesen kezdte pályafutását, amikor bíró lett, a következőket mondta: „Azt hittem, hogy azért jönnek a bíróságra az emberek, hogy az ügyeiket intézzék, de kiderült, hogy valójában azért jöttek, hogy a női bírót nézzék.”²⁴ E gondolatok is azt tükrözik, hogy Törökországban, ebben az időben teljesen egyedülálló és példa nélküli, döbbenetes jelenség volt az, hogy egy nő bírói tisztséget tölt be.²⁵ Atatürk reformjainak köszönhetően azonban több ilyen pozitív példát tarthatunk számon.

Süreyya Agaoglu (1903-1989) volt az első női török ügyvéd és jogvédő, aki angolul és franciául is beszélt. Karrierje során számos nemzetközi konferencián képviselte Törökországot. Az első olyan diáklány volt, aki jogi karra jelentkezett, példát mutatva, hogy nők is betölthetnek ilyen jellegű pozíciókat. 1952-től a Nemzetközi Női Jogász Egyesület tagja volt, fontos civil szervezetek létrehozásában is segédkezett. Számos, Törökország szerte sikeres könyvet publikált, melyek közül a két legjelentősebb a „Londonban láttalak” és az „Így telt el egy élet”.²⁶

Törökországban az első női büntetőbíró, Muazzez Halet Isikpinar, 1931-ben kezdte meg bírói tevékenységét.²⁷ Ezek a híres török nők mind Atatürk köztársaságának az idején kezdték el tevékenységüket, melyre a szultánátus idején nem lett volna lehetőségük.

Fontos megemlíteni még Melahat Senger-Ruacan (1906-1974) bírónőt, aki nem csupán Törökországban, hanem világviszonylatban is az első nő volt, akit legfelsőbb bírósági bírói tisztségbe választottak.²⁸

21 PRIEGER, Adrienn: *Úton Európa felé – A török igazságszolgáltatási szervezet változásai az európai integrációs folyamat vonzásában*. Budapest, Hvg-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft, 2019, 35.

22 Uo.

23 HARGITTAI, Magdolna: *Nők a tudományban határok nélkül*. Budapest, Akadémia Kiadó, 2015.

24 <https://onedio.com/haber/cumhuriyet-kazanimplarinin-eseri-16-basarili-kadin-614469> (2019. 07. 01.)

25 DR. PRIEGER, Adrienn: Atatürk, The Forerunner of the European Union. *International Journal of Trend in Research and Development*, Dubai, 2018, 72.

26 Uo.

27 <https://www.istiklal.com.tr/kose-yazisi/496-erkek-104-kadin-vekil-mecliste/392922> (2017. 09. 10.)

28 <https://www.revolvy.com/page/Melahat-Ruacan>, (2019.07.01.)

4. Nők jogainak erősítése az EU csatlakozásra figyelemmel

Az Európai Unióval való egyeztetések során előtérbe kerültek a női jogok. A Török Nagy Nemzetgyűlés 2001. október 3-án elfogadta, és 2001. október 17-én hatályba is lépett az alkotmánymódosítást, miszerint a nő a családon belül egyenlőnek tekintendő.²⁹ Nem sokkal később, 2002. január 1-jén hatályba lépett a Polgári Törvénykönyvet módosító törvény, amely a házasságkötéshez szükséges kort egységesen 18 évre emelte fel,³⁰ és a házastársi közös vagyont a házasság felbontása esetén egyenlő arányban rendeli felosztani a férj és a feleség között.³¹ Külön törvény megszüntette a különbséget a házasságon kívül és házasságban született gyermek öröklési jogállása között.³²

A nők munkajogi helyzetét is javították: a Polgári Törvénykönyv 192. cikke szerint a feleségnek már nem kell a férj engedélyét kérni a munka és a szakma megválasztásához.³³ 2004. január 22-én elfogadott miniszterelnöki rendelet értelmében a munkába való felvételkor nem szabad különbséget tenni férfiak és nők között, abban az esetben, ha az adott munkára mindketten megfelelnek.³⁴ 2004. május 7-én elfogadták a férfiak és nők egyenlőségéről szóló törvényt, amely a kormány feladatává tette, hogy az egyenlőséget a mindennapi életben érvényesítse.³⁵ A Közalkalmazotti törvény módosításáról szóló 2004. július 14-én elfogadott 5223. számú törvény szerint a közalkalmazottak szülési szabadságát 9 hétről 16 hétre emelték fel; létrejött a Nők Jogállásának és Problémáinak Főigazgatósága, mely 2004. november 6-ától már a Nők Jogállásának Főigazgatósága (KSGM) elnevezést kapta.³⁶

A Török Nagy Nemzetgyűlés 2003. június 15-én elfogadta a „Hatodik harmonizációs csomag” keretein belül a török Büntető Törvénykönyv módosítását az ún. becsületgyilkosságok vonatkozásában, amelynek következtében a bűncselekmények súlyosabban büntetendők.³⁷ Korábban e tényállások az ún. becsületgyilkosság kategóriájába tartoztak, melyekre enyhítési szabály

29 http://www.mfa.gov.tr/turkiye_de-kadin-haklari-alaninda-kaydedilen-gelismeler.tr.mfa (2019. 06. 30.)

30 Korábban a férfiak esetén ez 17 év, nők esetén 15 év volt a korhatár. L. uo.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo.

vonatkozott, amelyet a módosítás hatályon kívül helyezett.³⁸ A Török Nagy Nemzetgyűlés 2005. május 18-án elfogadta a 849. számú törvényt, mely egy új intézmény – a Nemzeti Ellenőrző Bizottság (Meclis Arastirma Komisyonu) – felállításáról rendelkezett, amely a becsületgyilkosságok megelőzése és kivizsgálása érdekében jött létre.³⁹ A Nemzeti Ellenőrző Bizottság 2006 júliusában kiadott egy nyilatkozatot, hogy a becsületgyilkosságok esetében az illetékes szervet a Közlönyben (*Resmin Gazete*) közzétett lista tartalmazza.⁴⁰ Abban az esetben, ha gyermekbántalmazás történik, akkor a Szociális Szolgálat és Gyermekvédelmi Bizottsághoz (*Sosjal Hizmetler ve Cocuk Esirgeme*) kell fordulni, abban az esetben pedig, ha nőket bántalmaznak, a Női Jogállás Főigazgatóságához kell fordulni.⁴¹

Nemzetközi szinten is fontos előrelépések történtek a nők jogainak tekintetében. Az EU és Törökország együttesen vettek részt 2005-ben a Promoting Gender Equality elnevezésű projektben.⁴² Abban az időben, amikor Finnország volt az EU soros elnöke, 2006 második felében, 2006. november 14-e és 15-e között, az EUROMED szervezésében Isztambulban tartottak egy konferenciát, amely a nemek egyenlőségének témakörével foglalkozott.⁴³

A nők helyzetét érinti az állam szekuláris jellegével kapcsolatos azon intézkedés, amely megtiltja az oktatási intézményekben az iszlám vallás által előírt fátyol viselését. Bár az intézkedéssel kapcsolatban több panaszt is benyújtottak az EJEB-hez, azonban az EJEB nem állapította meg a jogsértést.⁴⁴ Az állam szekuláris jellegének megőrzése – mivel a szekuláris állam a demokratikus társadalomnak is alapvető értéke – olyan értéknek minősült, amely indokolta a vallási meggyőződés kifejezéséhez való jog korlátozását.⁴⁵

38 Uo.

39 Uo.

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo.

43 Uo.

44 Leyla Şahin v. Turkey (application no. 44774/98), Zeynep Tekin v. Turkey (application no. 41556/98).

45 Leyla Şahin v. Turkey (application no. 44774/98), Zeynep Tekin v. Turkey (application no. 41556/98), L. bővebben: KOLTAY András: A vallási ruházat és jelképek viselésének korlátai: fejkendők és keresztek. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*, 2015, 3 (3), 7-33; BENNONUE, Karima: Secularism and Human Rights: A Contextual Analysis of Headscarves, Religious Expression, and Women's Equality Under International Law. *Columbia Journal of Transnational Law*, 2007, 45 (2), 372-380.

A legutóbbi, 2017. évi bizottsági jelentés⁴⁶ szerint a nők és a férfiak közötti egyenlőség jogalkotási és intézményi kerete általában megfelelő. A nők diszkriminációját és a nemek közti erőszakot⁴⁷ azonban nem kezelték kellőképpen, a jogszabályok hiányos végrehajtása és a rendelkezésre álló védelmi szolgáltatások alacsony színvonala miatt.

A nemek közötti egyenlőség iránti erős politikai elkötelezettség hiányzik, ami a magas szintű tisztviselők gyakori olyan nyilvános kijelentéseiben tükröződik, amelyek a nők szerepének konzervatív szemléletét tükrözik. 11 független női nem kormányzati szervezetet bezártak a szükségállapot alatt, és egyes tartományokban betiltották a nemzetközi női nap eseményeit.⁴⁸

A nők beiskolázását javítani kell, különösen a középfokú oktatásban.⁴⁹ A korai és kényszerházasság továbbra is komoly aggodalomra ad okot.⁵⁰ Ennek kapcsán megjegyzi, hogy a tartományi és kerületi muftik hatásköröket kaptak polgári házasságok megkötésére, amelyek aláássák a Polgári törvénykönyv szekuláris alapelveit, és veszélyeztetik a korai és kényszerházasságok megelőzését.

Noha Törökország volt az első ország, amely 2014-ben ratifikálta az Európa Tanács Isztambuli Egyezményét a nők elleni erőszak megelőzéséről és leküzdéséről, Törökország még mindig nem alakította át a jogszabályait, de elfogadott egy 2016-2020 közötti cselekvési tervet, és megkezdte a tudatosság növelését ebben a témában.⁵¹ A családon belüli erőszak 2017-ben 282 nő halálához vezetett. A családon belüli erőszak eseteinek nyomon követése korlátozott és ahhoz nem kapcsolódnak szociális szolgáltatások; azonban Erőszak-megelőző és Megfigyelő Központok működésével igyekeztek nyomon követni az eseményeket.⁵² A nemek közti erőszokról nincsenek átfogó adatok, és a bejelentett esetek száma továbbra is alacsony, ami kétségbe vonja a jelentések megbízhatóságát.

46 Turkey 2018 Report, Strasbourg, 17.4.2018, SWD(2018) 153 final, 38-39.

47 L. bővebben: *Turkey: Women fearing gender-based violence* (Country Policy and Information Note, Version 2.0), London, Home Office, May 2018.

48 DR. PRIEGER, Adrienn – VOHRA, Asham: Woman's rights in Turkey – A simple solution to a complex issue? *Human Rights Issues Series: Woman's labour rights and employment perspectives in Europe*, 2018, 35.

49 L. bővebben: JOSHUA E. Thomas: Improving Education Through Devotion: A Religious Solution to Eastern Turkey's Gender Gap. *Wm & Mary J. Women & L.*, 2018, Vol. 24, 665.

50 PRIEGER – VOHRA i. m. 34.

51 *Turkey: Women fearing gender-based violence* (Country Policy and Information Note, Version 2.0), London, Home Office, May 2018, 7.

52 Uo.55.

5. A török nők problémái napjainkban

Napjaink Törökországában a nők számos olyan problémával szembesülnek, mint például a családon belüli erőszak, a nemzeti és kulturális erőszak, a tanuláshoz és a munkához való jogtól való megfosztás, munkahelyi diszkrimináció, egyenlőtlen bérezés.⁵³

2017 május elején a Török Statisztikai intézet, a TurkStat közölte, hogy a nők a munkaerő nagyjából 34,1 %-át teszik ki.⁵⁴ Kétségtelen, hogy az évek folyamán történt előrelépés a nők foglalkoztatása terén, azonban a nők még mindig nehézségekkel szembesülnek munkájuk folytatása során. Az alapvető problémát az anyaság és a hivatás összeegyeztetése jelenti. Az aggályok a 4 hónapos szülési szabadság alkalmatlanságára vonatkoznak, mivel a nők döntésre kényszerülnek, hogy egy dajkát alkalmazzanak, ami rengeteg pénzbe kerül, vagy otthagyják az állásukat, és maguk nevelik fel a gyermeküket. Török nők milliói hagyják ott az állásukat, hogy gyermekükről gondoskodjanak. A probléma a fejletlen gyermekgondozási rendszernek tudható be, amely szűk körű, túlszabályozott és nagyon drága.⁵⁵

A rendkívül rossz gyermekgondozási rendszer szerepe abban, hogy a nők otthagyják az állásukat, tetten érhető, hiszen az állásukat feladó gyermekes nők közel 80 %-a a magas gyermekgondozási költségekre utalt döntő tényezőként. A Bernard van Leer Foundation tanulmánya azt mutatta, hogy a török családok 40%-ának a közelében nincs óvoda, míg a családok $\frac{2}{3}$ -a nem engedheti meg magának annak igénybevételét; ez utóbbi az alacsony bérekkel magyarázható.⁵⁶

A női munkavállalást az is befolyásolja, hogy a nők hagyományos szerepe a gyermekgondozás és a háztartási munka. A török férfiak bátorítják a nőket a munkavállalásra, de elvárják, hogy a nők elvégezzék a házimunkát. A férjes asszonyoknak ezt a problémáját igazolja az a tény is, hogy a nők jó része házasságkötés után otthagyja az állását, amit a kutatások a házimunka időigényének növekedésének tulajdonítanak: a házasságkötés után a háztartási munkával töltött idő a nők esetén közel 49 %-kal nő, míg a férfiak esetén 38 %-kal csökken. A TurkStat adataiból megállapítható, hogy a török nők $\frac{2}{3}$ -a

53 Uo.

54 <https://www.dailysabah.com/economy/2017/09/15/turkeys-unemployment-rate-in-june-remains-steady-at-102-percent> (2019. 06. 30.)

55 <https://www.ft.com/content/d15504c4-93cf-11e7-bdfa-eda243196c2c>, (2019. 07.02.)

56 <https://www.pri.org/stories/2017-05-04/why-more-turkish-women-dont-work>, (2019.07.01.)

háztartási feladatait látja a munkavállalását korlátozó tényezőnek. Továbbá, a jelentések azt mutatják, hogy a 14 éven aluli gyermeket nevelő nőknek csak az egyharmada dolgozik, szemben Svédországgal, ahol ez az arány 83%.

A TurkStat jelentése szerint a kisgyermekesek 89,6%-át az anyjuk neveli, és csak 2,4%-ukat látják el a gyermekgondozási intézmények. Ennek eredményeként a török nők foglalkoztatási rátája 36%, amely az OECD-országok között a legalacsonyabbak között van (az Egyesült Királyságban 73%, Svédországban 86%). Továbbá, İpek İlkkaracan, az Isztambuli Műszaki Egyetem vezető közgazdász-professzora kimutatta, hogy a városi, egyedülálló, felsőfokú végzettségű nők 63 %-a dolgozik, míg a házas nőknek kevesebb, mint 30%-a.

Ennek a helyzetnek a javítása érdekében a Kormányzat sokat tehet, különösen a gyermekgondozási szolgáltatásokhoz való hozzáférés javításának költségvetési támogatása révén. Célszerű lenne modernizálni azt a tizenhárom éves törvényt, amely előírja, hogy a legalább 150 női munkavállalót foglalkoztató vállalatoknak üzemi bölcsődét/óvodát kell létrehozniuk, ugyanakkor az enyhe szankciók és a női munkavállalók számának csökkentése révén nem ment foganatba. Bízható, hogy a Kormány legutóbbi nyilatkozata szerint a 4 és 5 éveseken belül az óvodások arányát 2019-ig 70 %-ra akarják növelni. Meg kell jegyezni, hogy az EU 0,52%-os átlagával szemben Törökország csak a GDP 0,04%-át költi az óvodai ellátásra.

A nők munkajogi helyzetének javítását nem segítik elő az olyan nyilatkozatok, mint az AKP egyik korábbi egészségügyi miniszterének nyilatkozata, miszerint a nők egyetlen karriercéljának az anyaságnak kell lennie.⁵⁷ Recep Tayyip Erdoğan, akkori miniszterelnök 2011. június 9-én egy sajtókonferencián, amikor ismertette az újonnan felállított minisztériumokat, és bejelentette, hogy a Nőügyi és Családügyi Minisztérium helyébe a Család- és Szociálpolitikai Minisztérium lép, úgy nyilatkozott, hogy „[a] mi pártunk egy konzervatív, demokratikus párt; a család fontos nekünk”.⁵⁸ Ezt a feminista szervezetek a nőügy leértékelésének minősítették, a Human Rights Watch pedig úgy értékelte, mint egy „nagy ugrást visszafelé Törökország számára” a nemek közötti egyenlőség elérése szempontjából.⁵⁹ Egyes értékelések szerint a Törökországot 2012 óta kormányzó AKP konzervatív, patriarchális és iszlámbarát politikát folytat.

Az AKP nőkkel kapcsolatos elképzelése valóban egybeesik a családdal kapcsolatos szélesebb körű elképzelésével, ami a feminista szervezetek szerint a

57 Dr. PRIEGER – VOHRA i.m. 35.

58 http://cins.ankara.edu.tr/15_12.pdf, 168. (2019. 06. 30.)

59 NAS, Alparlan: Familialization of women: Gender ideology in Turkey's public service advertisements. *Fe Dergi*, 2016, 8 (1), 168. http://cins.ankara.edu.tr/15_12.pdf (2019. 06. 30.)

női problémák beolvadásához vezet a családdal kapcsolatos viták általános keretébe.⁶⁰ Yalçın Akdoğan, Erdoğan egyik tanácsadója, aki miniszterelnök-helyettesként is szolgált, kijelentette, hogy a családnak nagy jelentősége van a konzervativizmus számára, és a család mint társadalmi intézmény felbomlása, ami hátráltatja a hagyomány és a társadalmi értékek átadását, a modern társadalom egyik leginkább negatív vonása. Az AKP elutasítja az abortuszt, a császármetszést, a házasságon kívüli együttélést, a fogamzásgátlást, az alkoholfogyasztást, és fontos célnak tartja a hagyományos család megerősítését, buzdítja az agglegényeket a házasságkötésre és a nőket a gyermekvállalásra.⁶¹ Ennek érdekében családi tanácsadó központokat és családi oktató programokat hoztak létre az ország egész területén.⁶²

A puccskísérletet követő szükségállapot és megtorlás több mint 11 női egyesület és 1 gyermekjogi egyesület feloszlásához vezetett, több mint 864 bírónőt és ügyésznőt bocsátottak el, ami veszélyezteti a nők részvételét a bírósági szervezetben és esetleg az ítélkezésben is. A megtorlás korlátozta a nők hangját a médiában, 34 újságírónőt őrizetbe vettek, 16-ot bebörtönöztek. Továbbá, a női hírügynökséget, a Jin Hírügynökséget (JINHA) rendeleti úton bezárták.⁶³

A másik, aggodalomra okot adó probléma a nők biztonsága. Az ország a nemi erőszak, gyilkosság és a családon belüli erőszak különböző eseteivel fertőzött. Szakértők szerint a Törökországban a nőknek csaknem felét bántalmazta a férje vagy volt férje; az áldozatok 48.5%-a erről senkinek sem mer beszélni, 92%-a pedig nem mer hivatalos eljárást indítani a probléma megoldásának érdekében. A legtöbb bántalmazás Kelet- és Belső-Anatólia területén fordul elő. Szakértők szerint a nők jogainak erősítése érdekében kiemelt fontosságú a férfiak oktatása e téren. Erre tekintettel 2006 augusztusától bevezették a közlegények és az altisztek továbbképzését a lányok nevelése, a nők foglalkoztatása és a döntéshozatal mechanizmusa, a nőkkal szembeni erőszak, a becületgyilkosságok, a női jogok és a nemek közötti egyenlőség tárgyában.⁶⁴

Egy eset különösen nagy felháborodást váltott ki, amikor kiszivárgott a médiába. Ez az eset 2011-ben történt Izmirben, amikor egy 37 éves nőt, Feziye Cengizt egy rutinvizsgálat során, amelynek keretében igazoltatták, két civilruhás rendőr egy egyenruhás rendőr jelenlétében megvert. Ennek

60 Uo. 169.

61 Uo. 170-171.

62 Uo. 171.

63 <https://anfenglish.com/women/hdp-presents-report-on-women-s-rights-violations-in-turkey-22203> (2019. 07. 02.)

64 Uo.

oka az volt, hogy a vizsgálat során a hölgy ellenállást tanúsított, dulakodott a rendőrökkel és megsértette őket. Az eset kiszivárgást követően médiabotrány tört ki, a két civilruhás rendőr esetében könnyű testi sértés miatt hat hónaptól másfél évig terjedő szabadságvesztést, a nő esetében két és fél év és hat és fél év közötti szabadságvesztést indítványoztak.⁶⁵

Aydeniz Alisbah Tuskan, egy török jogásznő hangsúlyozva a dolgok szomorú állását, elismerte, hogy Törökországnak valóban sok nőt védő törvénye van, és az ország alapító elvei a nőknek azonos jogokat ad, mint a férfiaknak, aggodalomra ad azonban okot, hogy a jogászok és a bírák nem alkalmazzák azokat. A probléma szerinte a nők elleni erőszak területén dolgozó durván 4.000 jogász képzésével oldható meg.⁶⁶

Növekszik az az érzés, hogy a kormányzat felhívítja a nőket védő vagy a jogukat biztosító törvényeket. Az egyik ilyen, a nőket és a férfiakat egyaránt felkavaró eset egy törvénytervezet volt, amely közkegyelmet adott volna azoknak a férfiaknak, akik kiskorú nőekkel kötöttek házasságot, feltéve, hogy a házasság szerelemből és nem erőszakkal jött létre. A jelentős tiltakozás miatt a javaslatot elvetették.

Van olyan vélemény, hogy a török bíróságok hajlamosabbak enyhébb büntetést kiszabni a nemi erőszak miatt, amit a bíróságok azzal az állítással igazolnak, hogy „az áldozat beleegyezett a szexbe”.⁶⁷ Hasonló a helyzet a nők megölése esetén: egy friss bírósági határozat enyhítette egy férfi büntetését, azt állítva, hogy a férfi „túlságosan szerette a feleségét, és ezért ölte meg”.⁶⁸

A szükségállapot újabb problémákat vetett fel a nők helyzetét illetően. Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosságának vonatkozó jelentése⁶⁹ szerint körülbelül 600 kisgyermekes nőt tartottak fogva Törökországban 2017 decemberében, köztük körülbelül 100 várandós vagy éppen most szült nőt. A jelentés szerint egy esetben a letartóztatás során rendőrtiszt szexuálisan zaklatott egy nőt, további problémát okozott a nők megbilincselése közvetlenül a szülés előtt vagy után, illetve bizonyos esetekben a kisgyermekesek egészséges fejlődéséhez

65 Uo.

66 <http://www.cbc.ca/news/world/turkey-women-legal-training-1.3881808>. (2019. 06. 30.)

67 NAS i. m. 172.

68 Uo.

69 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights: *Report on the impact of the state of emergency on human rights in Turkey, including an update on the South-East (January – December 2017)*, March 2018.

a fegyintézetekben nem biztosítottak a feltételek.⁷⁰

Az Isztambuli Kadir Has Egyetem is kutatásokat folytat a nemek és a nők helyzetéről, aktuális problémáiról. A kutatás elősegítése érdekében létrehozta a Kadiri Nemi és Nők Tanulmányi Kutatóközpont. Ennek célja, hogy szellemi helyet teremtsen a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos interdiszciplináris kutatás, tanítás és intézményi változások számára.⁷¹ A kutatóközpont által 2019. május 22-én kiadott jelentés megállapítása szerint Törökországban az egyetemeken hatalmas egyenlőtlenség figyelhető meg a nemek arányát illetően a felső vezetés tekintetében. A rektorok mindössze 9,1 százaléka nő. A dékánok szintjén a karok dékánjainak 21,3 százaléka nő csupán.⁷²

6. Befejezés

Atatürk modernizációs reformjai a női jogok tekintetében is hatalmas változást hoztak Törökországban, és ez a folyamat újabb lendületet kapott az EU-csatlakozásra figyelemmel a 2000-es években. Törökország elsőként ratifikálta 2012. március 12-én az Isztambuli egyezményt a nők elleni és a családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról.⁷³ Mindezek ellenére egy tavaly ősszel készült felmérés szerint Isztambul a 10. legveszélyesebb város a világon a nők számára. A vizsgált 19 nagyváros közül a szexuális erőszak és zaklatás tekintetében az egyik legrosszabb helyzetben az isztambuli nők vannak.⁷⁴

Látnunk kell tehát, hogy a jogi szabályozás és annak érvényesülése jelentősen eltérő képet mutat. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy Törökországban évszázadokig egy olyan vallási jogrendszer érvényesült, amely a nők és férfiak egyenjogúságát – legalábbis a gyakorlatban – nem ismerte el, és a török nők helyzete – ha a belső-ázsiai türk népek hagyományaiból adódóan nem is olyan mértékben, mint más, arab etnikumú iszlám országokban – sok tekintetben hátrányosabb volt, mint a férfiaké. Ezek az évszázados

70 Uo. 21-22.

71 <https://gender.khas.edu.tr/en>. (2019.07.01.)

72 <http://www.hurriyetdailynews.com/tremendous-gender-inequity-in-turkish-universities-143660>, (2019.07.01.)

73 Az egyezményt az Európa Tanács hozta létre, mely egy átfogó nemzetközi egyezmény. Isztambulban nyitották meg az egyezményhez való csatlakozási lehetőséget 2011. május 11-én. L.: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/home>, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/signatures> (2019.06.30.)

74 <https://turkinfo.hu/aktualis/hirek/isztambul-a-vilag-10-legveszelyesebb-nagyvarosa-a-nok-szamara/> (2019.07.03.)

beidegződések nehezen oldódnak, különösen, ha vallási igazolást is nyernek. A vallási fundamentalizmus terjedésével ez a körülmény egyre aggasztóbbá válik, hiszen megkérdőjelezi az emberi jogok egyetemességét, a férfiak és nők természetes egyenjogúságát.⁷⁵

Törökország helyzete azért sajátos, mert a kormányzó, konzervatív AKP egyfelől igyekszik erősíteni az ország hagyományos, az iszlámmal szorosan összefonódó értékeit, másfelől elszántan törekszik arra, hogy az ország az Európai Unió teljes jogú tagja legyen, azé az államszövetségé, amely – miként a Magyarországgal és Lengyelországgal szemben indított eljárásokból is kitűnik – maga is egyre fokozottabban lép fel az európai értékekre hivatkozással a liberális értékek védelmében.

A kulturális összeütközés elkerülése és az emberi jogok egyetemlegességének védelmében ezért mindennél fontosabb a nemzeti és vallási sajátosságokat elválasztani a rossz beidegződésektől, az emberi jogok egyetemlegességét az azok védelmét zászlajukra tűző politikai mozgalmak esetlegességétől. Törökországban a nők jogai ugyanis csak akkor részesülhetnek a jövőben a jelenleginél hatékonyabb védelemben, ha a török társadalmat sikerül meggyőzni arról, hogy a nők hátrányos megkülönböztetése nem az igazi iszlám és az igazi törökség elengedhetetlen feltétele, és hogy az emberi jogok védelme nem ellentétes a hagyományos értékek megőrzésével. Talán az ezt szolgáló tisztázó vita, amely Törökország EU csatlakozása előtt nyithatja meg az utat, egyszerre javítja a török nők helyzetét, és óvja meg a török társadalmat a káros extrémítások megjelenésétől.

75 L. bővebben: <http://www.religiousconsultation.org/hassan2.htm> (2019.07.02.)

GDPR – A SZEMÉLYES ADATOK VÉDELME ÉS ENNEK PERCEPCIÓJA EGY MAGYAR KUTATÁS TÜKRÉBEN

GÁTI MIRKÓ
adjunktus (BCE GTK)

SIMAY ATTILA ENDRE
adjunktus (KRE ÁJK)

Bevezetés

A GDPR (General Data Protection Regulation), az Európai Unió új általános adatvédelmi rendelete, amely a közös európai szabályozás fő céljainak tekintette, hogy harmonizálja a magánélet védelmével és személyes adatokkal kapcsolatos jogi szabályozást Európában. A szabályozás révén cél a személyes adatokkal kapcsolatos állampolgári jogok megvédése és megerősítése, és egyben a szervezetek személyes adatokra vonatkozó kezelési gyakorlatának átalakítása. A jogi szabályozás kiterjed a személyes adatokat kezelő szervezetek adatkezelési gyakorlatára, és jogalanyként az állampolgárokra is, akiknek feltételezhetően a szabályozás és annak percepciójának hatására változnak a személyes adatokhoz kapcsolódó attitűd- és magatartásjellemzőik. Az empirikus kutatás rövid kitekintést adna egyben arról is, hogy a GDPR életbe lépése után egy évvel milyen a jog percepciója egy kérdőíves kutatásban vizsgált egyetemi hallgatók, mint az átlagnál talán kicsit tájékozottabb, de nem kifejezetten jogi orientációjú állampolgárok részéről. Mindez nagyjából a szabályozás életbe lépésének első évfordulójához igazítva került elemzésre, amelyet elégséges időnek feltételeztünk, hogy a szabályozás tudatosodhasson a jogalanyok percepcióiban.

1. Adatvédelmi jog és GDPR

A magyar jogirodalomban először Majtényi László foglalta össze az adatvédelem korszakait, és három szabályozási generációt különböztet meg: az első generációs szabályok az 1970-es években fejlődtek ki, amelyek ebben a korszakban az állami, számítógépes nyilvántartásokkal szemben igyekeztek valamilyen védelmet kialakítani. A második generációs szabályok az 1980-as és 1990-es években jelentek meg, és már nem csak az automatizált, hanem a papíralapú

nyilvántartásokat is a szabályozás hatálya alá vonták. Végül, a harmadik generációs szabályok főbb jellemzői az európai integráció sajátosságainak figyelembevétele, és a szektorális szabályok megjelenése.¹ Az elmúlt 10–15 évben a technológiai és társadalmi háttér változása újra és újra kihívás elé állította és állítja az 1990-es évek végére nagyjából kialakult adatvédelmi szabályozást. A felhasználók által készített és közzétett tartalmaknak köszönhetően az online adatmennyiség korábban elképzelhetetlen mértékben bővül. A technológiai szaksajtóban megfigyelhető a „Big Data” kifejezés előtérbe kerülése, amely ugyanakkor az adatvédelmi szakirodalomban is megjelent. Vélhetően ennek is köszönhető, hogy az európai szintű szabályozás súlypontja már a rendeletalkotás tervezésekor az érintettek jogai felől az adatkezelők kötelezettségei felé tolódott el. Vagyis az információs önrendelkezési jog egyéni jogérvényesítést és az érintett tudatosságát feltételező koncepciója mellett/helyett fokozottan előtérbe került az adatkezelők kötelezettségeit, felelősségét, illetve elszámoltathatóságát is kidomborító jogi megközelítés.² A GDPR (General Data Protection Regulation), azaz Általános Adatvédelmi rendelet az Európai Unió új általános adatvédelmi rendelete, amelyet 2016. április 14-én fogadtak el, majd ezt követően 2018. május 25-én lépett életbe. A szabályozás vizsgálata tehát az életbe lépésének első évfordulóján aktuális kérdés. A közös európai szabályozás fő céljainak tekintette, hogy harmonizálja a magánélet védelmével és személyes adatokkal kapcsolatos jogi szabályozást, megvédje és megerősítse a személyes adatokkal kapcsolatos állampolgári jogokat, és egyben átalakítsa a szervezetek személyes adatokra vonatkozó kezelési gyakorlatát.³ A részletes jogi szabályozás szövege pedig az Európai Unió hivatalos honlapján is elérhető az EU minden nyelven, így többek között magyar nyelven is.⁴ A részletes jogi szöveg az életbe lépése előtt 2 évvel már publikus volt, amely idő alatt az érintett szervezetek felkészülhettek a magánélet védelmével és a személyes adatok kezelésével kapcsolatos

1 MAJTÉNYI László: *Az információs jogok*. In: Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 582-583.

2 SZŐKE Gergely László: *Az adatvédelem szabályozásának történeti áttekintése. Infokommunikációs és jog*, 2013/3, 107-112.

3 EUGDPR: The EU General Data Protection Regulation (GDPR) is the most important change in data privacy regulation in 20 years. Letöltve: <https://eugdpr.org/> (2019. 05. 30)

4 EU: Az Európai Parlament és Tanács (EU) 2016/679 rendelete. a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet). Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2016. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2016.119.01.0001.01.HUN&toc=OJ:L:2016:119:TOC (2019. 05. 30)

új szabályozásra. A szabályozásban részletesen kifejtésre kerülnek a magánélet védelmével és a személyes adatok kezelésével (ezek felvételével, gyűjtésével, tárolásával, felhasználásával, továbbításával, módosításával) összefüggő irányelvek, mint ahogyan az is, hogy mit tekintünk személyes adatnak. Személyes adatnak minősül bármely, a természetes személyre vonatkozó adat, és az abból levonható, a személyre vonatkozó következtetés (például név, azonosító szám, helymeghatározó adat, online azonosító, a természetes személy testi, fiziológiai, genetikai, szellemi, gazdasági, kulturális és szociális azonosságára vonatkozó információ, lásd bővebben az Európai Bizottság vonatkozó meghatározását.⁵ Ezzel párhuzamba állítva, az információs önrendelkezésről szóló magyar jogszabály értelmező rendelkezései szerint a személyes adat az érintettre vonatkozó bármely információként értelmezi a fogalmat. Az adatkezelés szintén e törvényhez fűzött értelmezés alapján az alkalmazott eljárástól függetlenül az adaton végzett bármely művelet vagy a műveletek összessége. Így különösen gyűjtése, felvétele, rögzítése, rendszerezése, tárolása, megváltoztatása, felhasználása, lekérdezése, továbbítása, nyilvánosságra hozatala, összehangolása vagy összekapcsolása, zárolása, törlése és megsemmisítése, valamint az adat további felhasználásának megakadályozása, fénykép-, hang- vagy képfelvétel készítése, valamint a személy azonosítására alkalmas fizikai jellemzők rögzítése.⁶ A jogi környezetben a politikai viszonyok kifejeződése, stabilitása általános gazdasági érdek,⁷ és ez az összefüggés talán még inkább igaz lehet a magánélet védelmével kapcsolatos kérdések kapcsán, mint általánosságban. Az új uniós szabályozással – mivel a GDPR közvetlen hatállyal rendelkezik, így minden tagállamban kötelezően alkalmazni kell – minden tagállamban a személyes adatok kezelése és védelme érdekében ez lesz a legfontosabb szabályanyag, melytől eltérni csak és kizárólag akkor lehet, ha azt a GDPR megengedi.

A GDPR kiterjeszti az adatok védelmének hatókörét, mivel bármilyen személyre vagy szervezetre alkalmazható, amely adatokat gyűjt vagy információkat továbbít EU állampolgárokról. Ráadásul mindegy, hogy az adatok fizikailag hol kerülnek tárolásra, az EU állampolgárok érintettsége már elégséges, hogy az adatvédelmi rendelet hatálya kiterjedjen az adatok gyűjtésére és kezelésére, és

5 EB: Mit nevezünk személyes adatnak? Európai Bizottság. https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/reform/what-personal-data_hu (2019. 04. 12.)

6 2011. évi CXII. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100112.TV> (2019. 06. 18)

7 KELLER Krisztina: *A turizmusmarketing környezete*. In: Lőrincz Katalin – Sulyok Judit (szerk.): *Turizmusmarketing*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2017, 39-61.

mint rendelet az alkalmazása kötelező érvényű.⁸ A rendelet célként határozza meg, hogy a személyes adatok az Unió egész területén hatékony védelemben részesüljenek, az érintettek jogait, valamint a személyes adatokat kezelő, illetve az adatkezelést meghatározó személyek kötelezettségeit megerősíteni és részletesen meghatározni szükséges. Ezzel együtt a szabályozás előírja, hogy az egyes tagállamokban a személyes adatok védelmére vonatkozó szabályok betartásának ellenőrzéséhez és biztosításához egyenértékű hatáskört is biztosítani szükséges, és a jogsértőkre azonos szankciókat kell alkalmazni. Amelynek oka a jogalkotó szerint elsősorban az, hogy a gyors technológiai fejlődés és a globalizáció új kihívások elé állította a személyes adatok védelmét. A személyes adatok gyűjtése és megosztása jelentős mértékben megnőtt.⁹ Péterfalvi Attila állásfoglalása alapján is tudható, hogy a GDPR alapvetően az adatkezelők (adatfeldolgozók) kötelezettségévé teszi, hogy a felelőségükbe tartozóan végzett adatkezelési tevékenységekről nyilvántartást vezessenek, melyet megkeresésre a felügyeleti hatóság rendelkezésére kell bocsátani és az adatkezelés jogszerűségét ezáltal is igazolni. Az adatkezelőknek (adatfeldolgozóknak) – azoknak is, akik már rendelkeznek NAIH azonosítóval – 2018. május 25-től saját maguknak kell az adatkezelésükről nyilvántartást vezetniük.¹⁰ A GDPR alapvető célja, hogy szigorú szabályokat állítson fel azzal kapcsolatban, ahogy a szervezetek gyűjthetik és kezelhetik a személyes adatokat bárhol a világon. Az állampolgárok panaszt tehetnek bármely nemzeti adatvédelmi hatóságnál, amely kivizsgálhatja a panaszait. Továbbá a felhasználókat a GDPR felhatalmazza, hogy bármikor visszavonhassák az adataikat egy adatbázisból vagy online forrásból. Tehát a digitális lábnyomok eltüntethetővé kell váljanak, és mindez jelentős kihatással lehet arra, ahogyan az internet jelenleg működik és az adatok (a személyes adatok is) áramlanak oldalak, felhők és más internetes tárházak között. A GDPR szabályokat megszegő vállalatok pedig a világszinten elért előző éves árbevételük akár 4%-át kitevő pénzügyi bírságra is számíthatnak a szabályok be nem tartásának következményeként.¹¹

Magyarországban a közelmúltban napvilágra került cikkek egy része azt a sötét jövőképet vetíti előre, hogy a vállalatok jelentős része nem lesz képes

8 TANKARD, Colin: What the GDPR means for businesses. *Networking Security*, 2016/6, 5-8.

9 EU 2016.

10 Péterfalvi Attila: Adatvédelmi nyilvántartással, GDPR utáni bejelentéssel, korábban bejelentett adatkezelők teendőivel kapcsolatos tájékoztatás. 2018 május. <https://www.naih.hu/files/NAIH-2018-2336-2-K.pdf> (2019. 06. 18)

11 GREENGARD, Samuel: Weighing the Impact of GDPR. *Communications of the ACM*, 2018/11, 16-18.

majd arra, hogy megfeleljenek a hatályos GDPR előírásoknak (piacesprofit.hu). A Piac & Profit 2019-es cikke szerint a vállalatok 15%-a véli úgy, hogy sikeresen meg fognak felelni a GDPR előírásoknak rövid távon, de hosszú távon 92%-uk véli úgy, hogy nem lesz probléma a szabályok betartásával ebben a kérdésben.¹² Szintén ebben a szakmai folyóiratban még 2018-ban olyan megállapítások is napvilágot láttak, ami szerint a magyarországi vállalatok számára sok adminisztrációs terhet jelenthet a GDPR szabályok betartása, azonban, amennyiben nem felelnek meg az elvárásoknak, úgy számíthatnak a komoly bírságokra, amit érdekükben áll elkerülni.¹³

A jogi szabályok és rendeletek mellett azt feltételezzük, hogy ezen szabályozások állampolgári észlelése is jelentős kérdés. A Piac & Profit által 2019-ben közölt felmérés szerint az emberek 44%-a úgy értékeli, hogy a cégek jobban odafigyelnek a szabályozás bevezetése óta eltelt időszakban a személyes adataik védelmére. Különös tekintettel arra, hogy a vizsgálat fókuszát képező rendelet a személyes adatok kezeléséről a magánélet védelmének érdekét szolgálja. Ebből kifolyólag fontos kérdés, hogy a felhasználók miként is érzlelik részben a magánéletet, mint mások számára nyilvános teret, másfelől a kockázatokat, amelyek a személyes adataik kezeléséhez kapcsolódnak.¹⁴

Ennél a pontnál érdemes a magánélet és a privacy fogalmak különbségtételének megtétele, mivel ez a jogi szabályozásban is rendre megtörténik.¹⁵ A magánélet ugyanis csak részben fejezi ki azt, amit az angol privacy jelent.¹⁶ A magyar magánélet fogalom szűkebb a privacy fogalmi körénél, sokkal inkább a személyes intimitások érzetét kelti. Az angol privacy kifejezés ezzel szemben kiterjed a személyes magánszféra egészére, a személyes autonómiára, a személyiség integritására és a személyes adatok feletti önrendelkezésre is (a magánélet védelméhez kapcsolódó garanciákat általánosságban és részletesen is tartalmazza a GDPR szabályozás). A továbbiakban – stiláris okokból, hasonlóan Székely és munkatársainak (2015) szóhasználatához – a privacy terminust

12 GDPR: nem tudnak megfelelni a vállalatok. *Piac & Profit*, 2019. https://piacesprofit.hu/kkv_cegblog/gdpr-nem-tudnak-megfelelni-a-vallalatok/ (2019. 03. 10.)

13 PÉTERFALVI Attila: Nem fenyegetésként mondom, de ellenőrizni fogunk. *Piac & Profit*, 2018. https://piacesprofit.hu/kkv_cegblog/gdpr-nem-tudnak-megfelelni-a-vallalatok/ (2019. 03. 11.)

14 Piac & Profit (2019).

15 SZÉKELY Iván – SOMODY Bernadett – SZABÓ Máté Dániel: Biztonság és magánélet: az alku-modell megkérdőjelezése és meghaladása, II. rész: Jogi és döntéstámogatási megközelítések. *Információs Társadalom*, 2017/1, 7-23.

16 SZABÓ Máté Dániel: Kísérlet a privacy fogalmának meghatározására a magyar jogrendszer fogalmaival. *Információs Társadalom*, 2005/2, 44-54.

helyenként a magánélet kifejezésekkel váltjuk ki, és a privacy elméleti koncepciójánál nem vesszük figyelembe a komplex, többdimenziós megközelítéseket. Így elemzési fókuszunkat az információs magánszféra oldaláról határozzuk meg (bővebben lásd Koops és társainak munkájában).¹⁷ Az Európai Unió a következőképpen határozza meg a GDPR-t: „a rendelet az EGT területén tartózkodó természetes személyek személyes adatait védi és rendelkezik a tagállamok közötti szabad információáramlásról. [...] Érdekessége, hogy a nemzetközi jogi gyakorlatban eddig nem megszokott módon, kiterjesztő hatályú rendelet, tehát nem EGT-tagállamban működő szervezetekre is kötelező lehet”. Emellett a szabály rövid története, alapfogalmai, alapelvei és az érintettek jogai kerülnek röviden ismertetésre.¹⁸ Tehát a közösségi meghatározás is külön részt szentel a felhasználók, mint érintettek jogainak, amely a személyes adatok kezelésére vonatkozik. Ehhez kapcsolódó gondolat, hogy a felhasználók számára a szabályozás hatályba lépése megkönnyítette a szolgáltatóváltást és a személyes adatok tudatosabb kezelésére sarkallhat, emellett pedig lehetővé teszi, hogy az állampolgárok sokkal tudatosabban álljanak hozzá, és tegyenek lépéseket magánéletük védelmének érdekében. A szabályozás másik oldalán tehát ott szerepel a befogadó fél, akinek vizsgálata elengedhetetlen bármely hasonló jogalkotói szándék sikerességének elemzésekor.

2. Jog és percepció

Mindazonáltal, a percepció gyakran magában foglalja az észlelés és érzékelés kérdésköreit. Lévén a percepció komplex folyamat során az emberek szelektálják, rendezik és értelmezik az érzékszervi ingereket, hogy ebből egy értelme képbe rendezzék a világot.¹⁹ Az egyén először a legfontosabb szükségleteit elégíti ki. Amikor ez megtörtént, a szükséglet megszűnik motivációs tényező lenni, és az egyén a következő fontos szükséglet kielégítésére törekszik. Az észlelés három szakaszát követően, még felhívható az egyén figyelme illatokkal, meghökkentéssel vagy akár humorral is. De a fogyasztói magatartásban érdekes lehet megkülönböztetni, hogy míg az érzékelés az érzékszervek azonnali és közvetlen reakciója az ingerekre, és alapvetően az egyének érzékszervi ké-

17 KOOPS, Bert-Japp – NEWELL, Bryce Clayton – TIMAN, Tjerk – SKORVANEK, Ivan – CHOKREVS-KI, Tomislav – GALIC, Masa: A Typology of Privacy. *Journal of International Law*, 2016/2, 483-575.

18 EU (2016).

19 HOFMEISTER-TÓTH Ágnes: *A fogyasztói magatartás alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014, 151-152.

pességeinek függvénye, addig az észlelés az a folyamat, ahogy az ingereket az egyén szelektálja, összefüggő és jelentéssel bíró képpé rendezi. Így valaminek az észlelése sokkal inkább szubjektív, függ a befogadó figyelmétől és az egyéni információfeldolgozástól,²⁰ ráadásul ez függ a befogadó kulturális környezetétől is.²¹ Így jelen munkánkban az egyéni befogadás oldaláról vizsgálódunk, mivel a rendelet maga egységes és sok tekintetben objektíven megállapíthatók a joghatásai, ugyanakkor ezek percepciója az érintett állampolgárok által mutathat egyéni eltéréseket. A percepciót elsősorban mint érzékelést értelmezzük.

Adjerid és szerzőtársai azt találták tavaly publikált tanulmányukban, hogy a felhasználók magas észlelt internetes biztonsági intézkedések mellett elégedettebbek voltak a biztonsági intézkedésekkel és kevésbé aggasztották őket a magánélet védelmével kapcsolatos kérdések. Egyben kevésbé számítottak arra, hogy a megadott adataik káros hatással lehetnek rájuk. Ellenben azok a válaszadók, akik a magánéletük alacsony szintű védelmére számíthattak, azok szignifikánsan kevésbé adtak meg személyes adatokat magukról. A relatív és az objektív kockázatok képesek az emberek magánélet védelmével kapcsolatos viselkedését befolyásolni. Bár azt is megállapították, hogy az objektív változások a kockázatra nézve csökkenő hatást gyakorolnak az elvileg lehetséges és a ténylegesen alkalmazott beállítások között, azaz épp az elvileg lehetséges beállításoknál lényegesebbek. Ellenben, a relatív kockázatok szerepe növekszik az elvileg lehetséges és a tényleges beállítások között, tehát a hatás a tényleges beállításoknál az erősebb.²² Mindez azt sugallja, hogy a törvényi keretek változásának, ami a magánélet védelmére vonatkozik és a felhasználók adatainak kezelését igyekszik biztonságosabbá tenni, végső soron kihatása lehet a felhasználók személyes információinak megosztására az online térben. Ennek a sejtésnek a megerősítéséhez fűznénk hozzá, hogy a Piac & Profit felmérése alapján globálisan a felhasználók 55%-a jelezte azt az EU-ban, hogy óvatosabban váltak az érzékeny adatok megosztásában a GDPR bevezetése óta eltelt időszakban.²³ Ez alapján pedig érdemes megvizsgálni, hogy milyen tényleges változásokat idézett elő a szabályozás a felhasználók biztonsággal kapcsolatos észlelésében, mint ahogy annak elemzése is indokolt lehet, hogy hosszú távon,

20 BAUER András – BERÁCS József – KENESEI Zsófia: *Marketing alapismeretek*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014, 66-67.

21 MALOTA Erzsébet – TÓTH Tamás: *Kulturális környezet*. In: REKETTVE Gábor – TÓTH Tamás – MALOTA Erzsébet: *Nemzetközi Marketing*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015, 121-166.

22 ADJERID, Idris – PEER, Eyal – ACQUISTI, Alessandro: Beyond the Privacy Paradox: Objective versus Relative Risk in Privacy Decision Making. *MIS Quarterly*, 2018/2, 465-488.

23 Piac & Profit (2019).

a fogyasztói bizalom növelésében szerepet játszhat-e a GDPR bevezetése, mint ahogyan erre a Jogi Fórum egyik 2018-as cikke is utal.²⁴

A szabályozás és percepció kérdése azért is releváns kérdés, mivel szintén tavalyi publikált eredményként Fox és Royne arra az eredményre jutott, hogy a felhasználók félelmei erősebbek a személyes adatokkal kapcsolatos adatkezelés kapcsán a hangot, illetve képi utalást tartalmazó ismertetés esetén, mint a csak szöveges adatok esetén. Akár a hangot, akár a képet tartalmazó ismertetés jobban felhívja a felhasználó figyelmét a magánélet védelmére. Miközben ma a legtöbb internetes oldal kizárólag szövegesen ismerteti a felhasználókkal az adatkezelési szabályzatukat.²⁵ Ugyanakkor Schmeiser eredményei egyben azt is megerősítik, hogy a felhasználók jelentős része nem foglalkozik a magánéletükre gyakorolt hatásokkal az online térben, amely a hirdetésekől és az alkalmazott technológiai megoldásokból eredhet. Azok a felhasználók figyelnek jobban oda a magánéletük védelmére, akik gyakran az internetes böngészőkre is telepítenek ezzel kapcsolatos kiterjesztéseket. A hirdetési hálózatok és a fogyasztói magatartást nyomon követő technológiák alkalmazása épphogy növelheti a felhasználók weboldal iránti bizalmát, bár ennek háttere lehet a felhasználók tudatlansága is az alkalmazott technológiákkal kapcsolatban, és hogy a látogatottabb weboldalak eleve nagyobb bizalmat élveznek a felhasználók részéről.²⁶ Ami alapján a felhasználók magánéletük védelmével és személyes adataikkal kapcsolatos tájékoztatása, oktatása releváns kérdés lehet, és ebben a GDPR életre hívása egy lehetséges jogalkotói lépésként értelmezhető. Aminek egyik érdekes kérdése lehet a jövőben olyan további szabályok megalkotása, amelyek nem feltétlenül csak szöveges módon hívják fel a felhasználók figyelmét az adatkezelési gyakorlatra és beállítási lehetőségekre.

24 Az adatvédelmi keretrendelet célja a fogyasztói bizalom erősítése – Élet a GDPR után: jó szabályok és jövőbeli kilátások – Konferencia beszámoló. *Jogi Fórum/MTI*, 2018. <https://www.jogiforum.hu/hirek/39779> (2019. 03. 01.)

25 Fox, Alexa – ROYNE, Marla: Private Information in a Social World: Assessing Consumers' Fear and Understanding of Social Media Privacy. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 2018/1-2, 72-89.

26 SCHMEISER, Steven: Online advertising networks and consumer perceptions of privacy. *Applied Economics Letters*, 2018/11, 776-780.

3. A tervezett viselkedés elméletének lehetséges hozzáadott értéke a magánélet védelmével kapcsolatos kérdésekhez

A magánélet védelmével kapcsolatos aggodalmak megjelenése a tudományos szakirodalomban viszonylag jól dokumentált terület,²⁷ ahol az internetfelhasználók aggodalmai állandóan jelen vannak, mégis, érdekes módon, ennek ellenére megosztják érzékeny személyes adataikat, és lehetővé teszik mások számára, hogy ezekhez az adatokhoz harmadik személyek hozzáférjenek. Az okostelefonok elterjedésével párhuzamosan a felhasználók számára elérhetővé vált egy olyan új eszköz, amelyen keresztül az élethez szükséges tevékenységeik jelentős részét el tudják már végezni, a telefonon fizetéstől kezdve, a telebanki szolgáltatásokon keresztül a közösségimédia-tevékenységeig mindent, és mindehhez hozzájárul egy olyan mértékű felhasználói magatartás, amely – részben a közösségimédia-rendszerek által megváltoztatott használati szokások és jellegzetességek révén – eltéríti a felhasználókat a megszokott elvek mentén kialakuló fogyasztói magatartástól. Ez ellen természetesen felléphetnek szervezetek, vagy bevezethetnek a GDPR-hoz hasonló szabályozásokat, de ettől még kérdés marad, hogy a külső szabályozási környezet megváltozása járul-e hozzá első sorban a felhasználók tudatosításához, vagy a belső, organikus irány, amely a felhasználói felület (user interface: UI) megváltoztatása segítségével felhatalmazhatja a felhasználókat azáltal, hogy informálja őket a lehetőségeikről interakciós felületeken, és emlékezteti őket magánéletük védelmével kapcsolatos aggodalmaikra, ezáltal felhívja figyelmüket a személyes adatokhoz való hozzáféréstől fakadó lehetséges veszélyekre.

Ennek a kérdésnek a tudományos vizsgálódását Hughes-Roberts és Kani-Zabihí végezték el, amely kutatás során a szerzők az indokolt cselekvés elméletén, majd annak kiegészítésén, a tervezett viselkedés elméletén (Theory of Planned Behavior, TPB) keresztül közelítették meg a téma elméleti hátterét.²⁸ Az indokolt cselekvés elmélete (Theory of Reasoned Action) módosításával jött létre – az észlelt viselkedési kontroll kiegészítésével – a tervezett viselkedés elmélete (Theory of Planned Behavior). Az előbbi esetén több kutatás is úgy találta, hogy nem teljesen írja le a viselkedési szándékot az attitűd és a szubjektív norma, majd pedig a kutatások arra világítottak rá, hogy hiányzik egy másik

27 WILLIAMS, Meredydd: *Exploring the influence of privacy awareness on the Privacy Paradox on smartwatches*. Doctoral dissertation. University of Oxford, 2018.

28 HUGHES-ROBERTS, Thomas – KANI-ZABIHI, Elahe: On-line privacy behavior: using user interfaces for salient factors. *Journal of Computer and Communications*, 2014/4, 220-231.

tényező, amit észlelt viselkedési kontrollnak neveztek el.²⁹ Az elmélet szerint a viselkedés iránti attitűd, a szubjektív norma, valamint az észlelt viselkedéskontroll vezetnek a cselekvési szándék kialakulásához.³⁰ A tervezett viselkedés elmélete segíthet a fogyasztói magatartás megértésében, amennyiben a magánélet védelmével kapcsolatos pszichológiai háttér vizsgálata kerül a kutatás fókuszpontjába és annak megértése, hogy a tényleges magatartáshoz kapcsolódó tényezők (szándék és cselekvés) milyen befolyásoló tényezők által határozódnak meg. Hughes-Roberts és Kani-Zabihi elemzése alapján azok a felhasználók, akik a magánélet védelmével kapcsolatos információt építettek be a felhasználói felületbe, határozottan kevesebb információt tettek közzé, mint a kísérletükben szereplő kontrollcsoport résztvevői.³¹

Ha megvizsgáljuk, hogy az internet megjelenésével párhuzamosan milyen jellemzőkkel írhatóak le a felhasználók magánéletének védelmével kapcsolatos attitűd és magatartás jellemzők, akkor érdemes figyelembe vennünk, hogy a mindennapi használat során a felhasználók szinte válogatás nélkül, de legalábbis nagyon ellenőrizetlen körülmények között osztanak meg egymással személyes információt (például a közösségi média egyik típusánál, a személyes közösségi hálózatok esetében, pl. Facebook). Ennek a kockázatnak főleg azon csoportok vannak kitéve, akik a fiatalabb korosztály tagjai, köztük is főleg a Z generáció tagjai.³² Érdekes összefüggés az a magánélet védelmével kapcsolatos paradoxon, ami a kapcsolódó kutatások jellegzetes eredményeit tükrözi, miszerint – főleg a közösségi hálózatokon – a felhasználók szándéka nem tükrözi online magatartásukat.³³ Ez a paradoxon több okból fakadhat, amelyek között szerepelhet a: felhasználók tudatlansága tetteik következményeiről (már, ami a magánélet védelmével kapcsolatos kérdéseket illeti), illetve a felhasználók tudatlansága a rendszerről, amit használnak, és amelyek felhasználási feltételeit elvben elfogadták.³⁴

29 MADDEN, Thomas J. – ELLEN, Pamela Scholder – AJZEN, Icek: A comparison of the theory of planned behavior and the theory of reasoned action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1992/1, 3-9.

30 AJZEN, Icek: Perceived Behavioral Control, Self-Efficacy, Locus of Control, and the Theory of Planned Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 2002/4, 665-683.

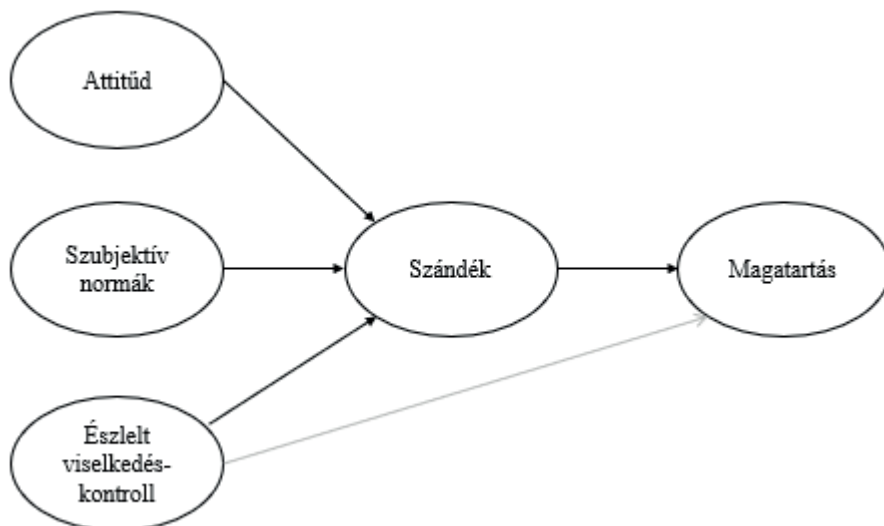
31 HUGHES-ROBERTS - KANI-ZABIHI i. m. 226.

32 KLAUSZ Melinda: *A közösségi média nagykönyve*. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2016.

33 ACQUISTI, Alessandro – GROSS, Ralph: Imagined Communities: Awareness, Information Sharing, and Privacy on the Facebook. Proceedings of the 6th Workshop on Privacy Enhancing Technologies. Cambridge, 2006, 1-16.

34 ALASHOOR, Tawfiq – BASKERVILLE, Richard: The privacy paradox: The role of cognitive absorption in the social networking activity. Thirty Sixth International Conference on Information Systems. Fort Worth, ICIS, 2015, 2-3.

1. ábra: A tervezett viselkedés elmélete alapján vizsgált attitűd és magatartás elemek a magánélet védelmével kapcsolatosan

Forrás: Madden et al (1992) és Hughes-Roberts & Kani-Zabihi (2014) alapján saját szerkesztés

Az ábra értelmezéséhez a benne szereplő konstrukciók fogalmi körét ismertetjük a továbbiakban. A viselkedés iránti attitűd fogalma a magatartás következményeihez kapcsolódó tudás észlelése, amelynek lényege, hogy a személynek kedvező vagy kedvezőtlen véleménye van-e az adott magatartásról. E szubjektív normák azon tényezők, amelyek az észlelt társadalmi nyomást jelentik egy magatartás tényleges elvégzésével kapcsolatosan. Az észlelt kontroll a magatartás elvégzésének könnyűségét vagy nehézségét jelenti, és amely a múltban történt tapasztalatok és az előre jelzett nehézségek fényében alakul ki.³⁵ A tervezett viselkedés elmélete tehát képes lehet előre jelezni az általunk vizsgálni kívánt személyek (internethasználók) tényleges, személyes adatok védelmével kapcsolatos magatartását – és az ezt megelőző cselekvési szándék mértékét – közösségimédia-környezetben, az általunk felállított feltételrendszer mentén. A GDPR szabályozáshoz kapcsolódó külső szabályozási környezet befolyásoló hatásának feltárásában véleményünk szerint sokat segíthet a tervezett viselkedés elmélete révén feltárt összefüggések rendszere is.

35 AJZEN i. m. 666-667.

4. Az empirikus kutatás és a módszertani megfontolások

A kutatás módszertani kérdéseiről röviden megállapítható, hogy az adatgyűjtés online kérdőív formájában került lefolytatásra, és mivel a téma online fogyasztói magatartást vizsgál magyar felhasználók körében, ezért a módszer megfelelőnek tűnt. A kérdőívvel lehetőség volt a strukturált válaszok statisztikai elemzésére.³⁶ Emellett az online megkérdezés lehetővé teszi a gyors és nagymintás mintavételt. Az adatok elemzésére az SPSS 25-ös programcsomagot alkalmaztuk.

A kérdőíves lekérdezés 2019. április 26. és május 8. között került lebonyolításra, mivel azt feltételezzük, hogy ez a közel másfél hetes időszak nagyszámú választ eredményez, ugyanakkor elég rövid időintervallumot jelent az esetleges torzítások minimalizálására. A mintavételi technika önkéntes mintavétel, mivel a válaszadók egyetemi hallgatók a Budapesti Corvinus Egyetemről, ezért az eredmények nem tekinthetők reprezentatívnak. Ennek ellenére az eredmények valószínűsíthetően a témához kötődő, izgalmas jellegű tendenciákra mutathatnak rá. Ennél a pontnál ki kell térni arra, hogy a választott minta néhány jellegzetesség mentén eltér az átlagos népességtől. A digitális írástudás terén például sokkal magasabb értékekkel rendelkeznek, emellett pedig átlagos műveltségük, szövegértési és absztrakciós képességeik a társadalom átlagértékeihez képest sokkal fejlettebbek. Ez alapján kiemelendő, hogy a minta jellegzetességeiből fakadóan az eredmények általánosíthatósága a jelzett okok miatt korlátozott. A kutatás során már tesztelt, nemzetközi modellekkel és skálákkal dolgozunk, amelyek közül ebben a tanulmányban a GDPR vonatkozásának releváns eredményeket szeretnénk ismertetni. Ez elsősorban Fox és Royne (2018) a magánélet védelmével kapcsolatos skáláit és ezek GDPR kontextusra való adaptálását jelenti.

Az adattisztítás után a vizsgált minta nagysága 606 fő volt. A minta 40,1%-a férfi, míg 59,9%-a nő volt, amely mögött vélhetően a közgazdasági képzés nemi arányai állnak. Tekintettel a minta sajátosságaira, nagyrészt 1998-1999 években született válaszadókról beszélhetünk (453 fő a 606-ból). A minta nagyobbik része budapesti (56,6%, de szintén jelentős a budapesti agglomeráció jelenléte is (10,4%)), míg megyeszékhelyen 12% lakik, további városokban 15%. Ami alapján a vizsgált minta alapvetően fiatal városi felnőttekként

36 GYULAVÁRI Tamás – MITEV Ariel Zoltán – NEULINGER Ágnes – NEUMANN-Bódi Edit – SIMON Judit – SZŰCS Krisztián: *A marketingkutatás alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015, 156-158.

jellemezhető. Észlelt anyagi helyzetüket tekintve a többség átlagosnak érzi az anyagi helyzetét (46,2%), de ettől eltérés inkább az átlag feletti értékek irányában adódott. Jóval többen számoltak be valamivel átlag feletti (38,6%) vagy jelentősen átlag feletti (7,4%) észlelt jövedelmi helyzetről, mint valamivel (6,6%) vagy jelentősen (1,2%) átlag alattiról.

5. Magánélet és GDPR percepciók

A válaszadókat elsőként teszteltük, hogy tudják-e mit rövidít a GDPR, ahol 4 alternatív válasz közül kellett megjelölniük a helyes meghatározást. A legtöbb válaszadó (83,2%) a helyes választ adta, de ez egyben jelzés értékű, hogy körülbelül a megkérdezett fiatalok közül hatodik a fogalommal sem volt tisztában eredetileg (16,8%). A lehetséges téves válaszok a General Development Process Regulation, azaz általános fejlesztési folyamat szabályozás, Gross Domestic Product per Resident, azaz egy lakosra jutó bruttó hazai termelés és a General Department of Public Relations, azaz a vállalatok közösségi kapcsolati osztálya voltak. Majd ezt követően minden válaszadó elolvashatott egy tájékoztatást a GDPR jelentéséről, tartalmáról, hogy képet kapjunk a jogalanyok percepcióiról a kérdéskörben.

A GDPR szabályozásra vonatkozó kérdések esetén a válaszadóknak arról kellett nyilatkozniuk, hogy mi a szubjektív megítélése a GDPR adatvédelmi irányelveiről. Egyes állítások esetében jelezve az attitűdjeit, ahol az 1=egyáltalán nem értek egyet, és az 5=teljes mértékben egyetértek skálán adhattak a választ, hogy összehasonlítva a legtöbb általa ismert emberrel, aki közösségimédia-oldalakat használ, hogyan ítéli meg saját magát. Az eredmények eloszlását az az 1. táblázat is mutatja.

1. táblázat: GDPR percepciók (százalékos megoszlásban)

	egyáltalán nem értek egyet	inkább nem értek egyet	közömbös	inkább egyetértek	teljes mértékben egyetértek
Teljesen megértem a GDPR adatvédelmi irányelveit.	2,8	14,5	30,4	43,6	8,7
Megértem a kifejezéseket, amelyeket a GDPR adatvédelmi irányelvekben használnak.	3	18	29,7	41,3	8,1
Magabiztos vagyok, hogy jól értelmezem a GDPR adatvédelmi irányelveket.	4,5	23,1	38,4	29,4	4,6
Megértem, hogy a GDPR szabályok alapján hogyan használják fel a személyes adataimat.	3,5	23,3	30,5	37,1	5,6
Eléggé megértem ahhoz a GDPR adatvédelmi irányelveket, hogy magabiztosan használjam az oldalak funkcióit.	4,3	15,8	28,2	43,2	8,4
Jól informált vagyok, hogy a GDPR szabályok alapján hogyan fogják felhasználni a személyes adataimat.	9,6	31,7	31,2	23,6	4
Magabiztosan el tudom magyarázni a GDPR adatvédelmi irányelveket másoknak is.	24,1	38,3	25,4	10,7	1,5

Forrás: saját kutatás

Az eredményekből az a kép rajzolódik ki, hogy a mintában szereplő fiatalok többsége megérti a GDPR adatvédelmi irányelveit, és az abban szereplő kifejezéseket és úgy ítéli meg, hogy eléggé megérti a szabályozási környezetet, hogy magabiztosan használja az elérhető internetes oldalakat. Nagyjából vegyes kép rajzolódik ki azokban a kérdésekben, hogy a válaszadók megértenék vagy információjuk lenne arról, hogy a GDPR révén egész pontosan miként is szabályozza a személyes adataik kezelését, felhasználását, illetve az adatvédelmi irányelvek helyes értelmezésében is megoszlik a válaszadók véleménye. A többség viszont nem lenne magabiztos abban, ha nekik kellene elmagyarázni ezeket a szabályokat másoknak is, ami azért azt sejteti, hogy a jogi környezet alapos megismerése és megértése a megkérdezettek körében

nemigen valósult meg a többi válaszként adott percepció ellenére sem.

Az adatvédelmi rendeletre vonatkozó összefüggések elemzésére az egyes kérdések közötti lehetséges kapcsolatokat korreláció számítással igyekeztünk feltárni. Az eredmények alapján szignifikáns korreláció (1%-os szignifikancia szintet kikötve, vagyis a statisztikából eredő tévedés valószínűségét 1%-ra csökkentve) volt kimutatható egyes kérdések között. A korrelációs együttható 0 és 1 között méri a kapcsolat erősségét, ahol a 0 jelzi a kapcsolat teljes hiányát, míg az 1 a lineáris kapcsolatot. Az egyes kérdések között mind megfigyelhető volt ez alapján szignifikáns kapcsolat, ahol a korrelációs együttható értéke a közepesen erőstől (legalább 0,455) az erős kapcsolat (legfeljebb 0,734) közé esett. Ami rávilágít arra, hogy a GDPR-hoz kapcsolódó felhasználói észlelések együtt kezelik az adatvédelem kérdéseit, minden mindennel összefügg, amikor a személyes adatok biztonságáról és a kapcsolódó jogi környezet észleléséről beszélünk.

Szintén rákérdeztünk a kutatásunkban arra, hogy a vállalatok részéről a személyes adatok gyűjtésével, kezelésével kapcsolatban az adatvédelmi irányelvek iránt milyen állampolgári elvárások fogalmazódnak meg. Tekintettel arra, hogy a GDPR joghatásában alapvetően a vállalatok adatkezelési irányelveinek változása és tájékoztatási gyakorlata változhatott jelentős mértékben a jogszabály életbe lépése óta eltelt egy évben. Az ezzel kapcsolatos attitűdöket, elvárásokat az elemzés 2. táblázata tartalmazza szintén százalékos megoszlásban.

2. táblázat: A jogalanyok részéről felmerülő elvárások az adatvédelmi irányelvek felé (százalékos megoszlásban)

	egyáltalán nem érték egyet	inkább nem érték egyet	közömbös	inkább egyetérttek	teljes mértékben egyetérttek
A vállalatok, amelyek adatokat keresnek az interneten, nyilvánosságra kell hozták <i>miként gyűjtik</i> ezeket az adatokat.	0,8	4,8	9,4	43,1	41,9
A vállalatok, amelyek adatokat keresnek az interneten, nyilvánosságra kell hozták <i>miként használják fel</i> ezeket az adatokat.	0,2	3,6	4,1	32,5	59,6
A jó internetes fogyasztói adatvédelmi irányelv tiszta és feltűnően közzétett kell legyen.	0,2	2	7,6	36,5	53,8
Számomra nagyon fontos, hogy tudatában legyek és ismerjem <i>miként használják fel</i> a személyes adataimat.	0,8	4,8	17	41,9	35,5
A <i>GDPR szabályoknak megfelelő</i> adatvédelmi irányelv tiszta és feltűnően közzétett kell legyen.	0,2	1,7	7,6	38,1	52,5

Forrás: saját kutatás

A megkérdezett jogalanyok részéről a vállalatokkal szemben markánsak megjelent az az igény, hogy az adatvédelmi irányelvekből és a felhasználókkal folytatott kommunikációból, tájékoztatásból derüljön ki, hogy *miként gyűjtik* és *miként használják fel* a személyes adatokat. Az adatok felhasználását pedig az érintettek szerint a szervezeteknek tudatosítania is kellene. Az adatvédelmi irányelvvel szemben alapvető elvárásként jelentkezik, hogy tiszta és feltűnő helyen legyen közzétéve. Ugyanezt az elvárást nem csak általában az adatvédelmi irányelvekkel kapcsolatban fogalmazták meg, hanem a GDPR szabályokkal összhangban kialakított adatvédelmi irányelvekkel kapcsolatban is. Az adatok vizualizációja érdekében itt nem alkalmaztunk diagramokat, mivel a negatív, vagy akár csak közömbös válaszok aránya minden érintett kérdésben túl alacsony volt ahhoz, hogy ez megfelelőképpen láttatható legyen.

Az adatvédelemre vonatkozó összefüggések elemzésére az egyes kérdések közötti lehetséges kapcsolatokat szintén korreláció számítással igyekeztünk feltárni (1%-os szignifikancia szintet kikötve). Az adatok gyűjtésének mikéntje közepesen erős kapcsolatot mutatott azzal, hogy a nyilvánosságra kell hozniuk az adatok felhasználásának mikéntjét (0,537), ennél gyengébb kapcsolat volt a tiszta és feltűnő közzététel általános (0,356) és GDPR-nak megfelelő (0,324) közzétételével és gyenge kapcsolat azzal, hogy a felhasználók tudatában is legyenek az adatok felhasználásának mikéntjével (0,145). Az adatok felhasználásának mikéntje az előbbi kapcsolaton túl korrelált a tiszta és feltűnő közzététel általános (0,397) és GDPR-nak megfelelő (0,331) közzétételével, és gyengén az adatok használatának tudatosodásával (0,168) is. Az általános és GDPR-nak megfelelő tiszta közzététel közötti kapcsolat szintén közepesen erős (0,489), míg kapcsolatuk a felhasználók adataik kezelésére való tudatosításával közepesen gyenge az általános esetben (0,237) és a GDPR esetében is (0,297). Ami jól mutatja, hogy a felhasználók számára az adatvédelemmel összefüggő kérdések egymással mind összefüggésben állnak, ezek együttes kezelése szükséges a vállalatok és a szabályozók részéről.

Zárszó

Összességében tehát elmondható, hogy az általános adatvédelmi rendelet (GDPR) jelentős előrelépést jelenthet a személyes adatok kezelésében jogi aspektusból. Az európai szintű szabályozás súlypontja már a rendeletalkotás tervezésekor az érintettek jogai felől az adatkezelők kötelezettségei felé tolódott el, továbbá maga a GDPR kiterjeszti az adatok védelmének hatókörét is. Noha európai szabályozásról beszélhetünk, de a rendelet bármilyen személyre vagy szervezetre alkalmazható, amely adatokat gyűjt vagy információkat továbbít EU állampolgárokról. A rendelet 2018. május 25-én lépett életbe, és így empirikus kutatásunkban kíváncsiak voltunk a rendelettel kapcsolatos percepciókra, mivel megítélésünk szerint egy év már elégséges idő lehetett arra, hogy az állampolgárok is észleljék a rendelet nyomán változó adatkezelési környezetet.

A kapcsolódó empirikus kutatással arra is igyekeztünk rávilágítani, hogy a felhasználók mind ezt a jogi környezetet, mind általában az adatvédelmi irányelveket együttesen veszik számításba az észleléseik során. Ami indokolja, hogy jogalkotói szempontból a személyes adatok és általában a privacy védelme az érintett területek egészét szabályozza. Ezáltal lehet képes növelni a felhasználók észlelt biztonságérzetét, lehetőséget biztosítva a személyes

adatok feletti rendelkezésre és információt biztosítva az érintetteknek ezek felhasználásáról. A GDPR életbe lépése óta eltelt egy év viszont arra is rámutat, hogy a szabályok részletes megismertetése és megértetése az érintettekkel még további információs feladatokat tenne szükségessé, hogy az állampolgárok mindinkább tudatosítsák az adatvédelmi kérdésekre vonatkozó szabályokat.

A jövőben érdekes kutatási terület lehet a GDPR szabályozás adta lehetőségek gyakorlati kontextusban történő elemzése, főleg a felhasználók magatartási jellemzőinek vizsgálatán keresztül. A tényleges tevékenységek (pl. alkalmaznak-e speciális adatvédelmi beállításokat a közösségimédia-oldalakon, elolvassák-e a szolgáltatók adatkezelési tájékoztatóit, tiltották-e meg adataik kezelését egyes oldalakon) elemzése jelen kutatás szerves folyamatként a percepciók összefüggéseinek feltárása révén remek kiegészítő eredményekkel összességében egy holisztikusabb rálátást adna a GDPR szabályozással összefüggésben.

Glossa Iuridica

A Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának állam- és jogtudományi folyóirata

Szerkesztési szabályok

A törzsszöveget Calibri betűtípussal, 12-es betűmérettel, normál sorközzel, nullás térközzel, bekezdés előtti és végi sorköz nélkül, sorkizárva kell írni.

Cím:

A CÍM VÉGIG KISKAPITÁLISSAL, KÖZÉPRE ZÁRT

Alcím normál szedéssel, középre zárt

ALATTA A SZERZŐ NEVE („DR.” VAGY MÁS ELŐTAG NÉLKÜL, KIVÉTEL AZ IFJ. STB.)

KISKAPITÁLISSAL, KÖZÉPRE ZÁRT

Szerző neve alatt titulusa és (zárójelben) intézménye kurziválva (vezetői megbízás nélkül)

Például:

ACTIO COLLECTIVA EUROPAE ANTE PORTAS

Európai kollektív igényérvényesítés a kapuk előtt

UDVARY SÁNDOR

egyetemi docens (KRE ÁJK)

A törzsszöveg tagolása:

A szöveg tagolása kizárólag arab számozással, félkövér betűvel szedve történik, kurziválás kerülendő. A tagolás mélysége legfeljebb 4 egység lehet (pl. „2.2.3.1. A Kúria idevágó határozatai” még megengedett). Az automatikus számozást kérjük kikapcsolni.

A bekezdéseket csak ENTER választja el, behúzás, tabulátor használata kerülendő. Amennyiben azonos bekezdésen belül szeretne új sort kezdeni, sortörés alkalmazandó (shift+enter). A bekezdések végső formájukat a tördelés során nyerik el.

A törzsszövegben a kiemelést a kurziválással lehet jelölni, minden más stílus (aláhúzás, **félkövér**, KISKAPITÁLIS) használata a törzsszövegen belül kerülendő.

Szakirodalmi hivatkozás:

A cikkben végjegyzet nem használható, kizárólag folyamatos (arab) számozású, 10-es betűméretű lábjegyzetek használhatók. A cikkhez irodalomjegyzék nem csatolható.

Könyv idézése:

SZERZŐ VEZETÉKNEVE KISKAPITÁLISSAL, utóneve normál betűvel: *Az idézett könyv teljes címe kurziválva* [Többkötetes mű esetén a teljes cím után zárójelben kell utalni a kötet számára római számmal (pl. I. kötet), szükség esetén annak címével.]. Megjelenés helye, kiadó neve, a megjelenés éve, oldalszám (bármilyen oldalra való további utalás, pl.: p., pp., o., old., oldal szövegszerű használata nélkül!).

Például: SZLADITS Károly: *Magyar Magánjog (I. kötet. Általános rész – Személyi Jog)*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1941, 271-273.

Külföldi szerző esetén a szerző családi neve áll elől, ezt követi keresztnéve (utóneve). Ilyenkor a két név között vessző áll. Ha idegen nyelvű a kézirat, és magyar szerző magyar művére utal, a vezetéknev áll elől, majd vesszővel elválasztva jön a keresztnév. *Utóbbi három szabály a tanulmánykötetben, illetve folyóiratban megjelenő írásokra utalás esetén is irányadó.* A kiadás helye után szükség esetén a (kiadás országa) zárójelben megadható.

Például: JONES, Craig: *Theory of Class Actions*. Toronto (Canada), Irwin Law Inc., 2003, 14-15.

Az oldalszámok között kiskötőjel (-) használata szükséges.

Idézés tanulmánykötetben szereplő cikkből:

SZERZŐ VEZETÉKNEVE KISKAPITÁLISSAL, keresztnéve normál betűvel: *Az idézett tanulmány teljes címe kurziválva*. In: A TANULMÁNYKÖTET SZERKESZTŐJÉNEK VEZETÉKNEVE KISKAPITÁLISSAL, utóneve normál betűvel (szerk.): *Tanulmánykötet címe normál betűvel*. Megjelenés helye, kiadó, a megjelenés éve, oldalszám.

Például: UDVARY Sándor: *Class Action – az ördögtől való?* In: BARTA Judit – WOPERA Zsuzsa (szerk.): *Kodifikációs tanulmányok a polgári jog és a polgári eljárásjog témakörében*. Miskolc, Novotni Alapítvány, 2011, 262-277.

Idegen nyelven megjelent mű esetén a szerkesztésre utalás is az adott nyelvhez igazodjon. Leggyakrabban: (ed.), (eds.), illetve (Hrsg.).

Cikk folyóiratból:

SZERZŐ VEZETÉKNEVE KISKAPITÁLISSAL, utóneve normál betűvel: Az idézett cikk teljes címe („In” nélkül!). *Folyóirat címe kurzívval*, a megjelenés éve/a folyóirat lapszáma, oldalszám. A megjelenés évét követően – tipikusan egyes nem magyar folyóiratok esetében – megadható az évfolyam- és lapszám is: év, évfolyam (lapszám) formában.

Például: ALEXANDER, Larry: A unifying theory? Impossible. *Denver University Law Review*, 1995/7, 1007-1010. vagy ALEXANDER, Larry: A unifying theory? Impossible. *Denver University Law Review*, 1995, 72 (7), 1007-1010.

A folyóiratok általánosan (esetleg hivatalosan) használt rövidítései a jegyzetekben nem használhatók. (pl. JTK a Jogtudományi Közlöny helyett nem lehet).

Internetes hivatkozás:

Az URL megjelölésével és a letöltés időpontjának megjelölésével történik a hivatkozás

Például: www.echr.coe.int/Convention/webConvenHUN.pdf (2016. 03. 17.)

Ismételt hivatkozás:

Már idézett műre hivatkozás: SZERZŐ VEZETÉKNEVE KISKAPITÁLISSAL i. m. + oldalszám

Például: VÉKÁS i. m. 233.

Ha már a szerző több művére történt hivatkozás, akkor a hivatkozott mű megjelenésének éve zárójelben kiegészíti az előbbit – pl. VÉKÁS (1994) i. m. 233.

Ha egy szerzőnek azonos évben több műve is megjelent, melyek hivatkozásra kerülnek, betűjellel teszünk különbséget (ezt az első, teljes hivatkozásnál már jelezni kell):

Így első alkalommal ALEXANDER, Larry: A unifying theory? Impossible. *Denver University Law Review*, 1995/7, 1007-1010. [a továbbiakban: ALEXANDER (1995a)]

Ezt követően ALEXANDER (1995a) i. m. 1008.

Ha a következő lábjegyzet ugyanabból a műből származik: Uo. 34.

Lábjegyzet mindig nagybetűvel kezdődik, a végén pont zárja le, vö., ld., pl. rövidítéseket használhatjuk (a nagybetűs kezdés és a ponttal való lezárás nem érvényesül internetes hivatkozásnál). Az op.cit., ibid., cf., e.g. és egyéb rövidítések a magyar nyelvű tanulmányokban kerülendők.

Idegen szöveg idézése:

Az idézet elején és végén nyomdai idézőjelet használunk: tehát „idézet” és nem „idézet”. Ha nem pontosan úgy kezdenénk az idézetet, ahogy az az eredetiben szerepel, akkor a korrekcióra szögletes zárójelet használunk: „[] idézet”. Ugyanígy járunk el, ha az idézetből kihagyunk részeket ([...]), vagy ha értelemzavaró részt korrigálunk. Az idézetben belüli idézet jelölése a hagyományos módon, ún. lúdlábbal történik („a »clear and present danger« elve alapján...”).

Lábjegyzetben történő idézés esetén a lábjegyzetszövegben idézünk, anélkül, hogy megtörnénk a lábjegyzetszöveget (nem kell tehát új bekezdés).

Az idézetet sehol nem kell kurziválni.

Például: „[Mivel] a pártok a politikai rendszer meghatározó részei, helyénvaló, hogy az általános rendelkezések között [...] szól róluk az Alkotmány. [...] [A] pártok más alkotmányokban [is] az állami szervek és az alapjogok fejezetein kívül, vagy a szuverenitáshoz, vagy a választójoghoz illeszkedve szerepelnek.”

Kiemelés:

Nem dupla, hanem szimpla idézőjellel, pl. ‘jogrend’ (és nem „jogrend”)

Kiemelhető: egy-egy fontos szó, sajátos értelemben használt szó, idegen szó, általánosan használt jogi alapelv.

Kurziválás:

Akkor alkalmazzuk, ha hangsúlyozni akarunk valamit (az idézetet önmagában még nem kurziváljuk).